

X 242088

Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945

Szerkesztette

GYARMATI GYÖRGY és PIHURIK JUDIT

Magyar Történelmi Társulat
Kronosz Kiadó
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

Budapest–Pécs, 2015

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001181632

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Névmutató: Erőss Zsolt
Korrektúra: Czeferner Dóra

A borító Hollós Endre *Népgázálarc* (1938) című plakátjának
felhasználásával készült
Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, PKG.1938/A4

A hátsó borítón látható kép:
A magyar visszavonulás Csernyigovban, 1943
Oroszországi Föderáció Állami Levéltára (Moszkva)
R-7021 opisz 128. gyelo 180.

X 242088

ISBN 978 615 5497 52 0

© Szerzők
© Szerkesztők
© Magyar Történelmi Társulat
© Kronosz Kiadó
© Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

Tartalom

Előszó	7
GYARMATI GYÖRGY Tevőleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek, és meddig tartanak a világháborús hétköznapiak?	13
GYÁNI GÁBOR A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai	37
SZÉCHENYI ÁGNES Illyés Gyula hétköznapi hadszínterei és hátországai 1939–1945	61
A. SAJTI ENIKŐ „A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtelen fogantatása”. Várady Imre hétköznapijai a Bánátban 1941–1945	77
KARSAI LÁSZLÓ Zsidó hétköznapiak Endre László alispán vármegyéjében 1938–1943	91
CORA ZOLTÁN Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a második világháború idején, 1939–1945	99
CSEERNUS SÁNDOR Francia hadifoglyok hétköznapijai Magyarországon, 1940–1945	121
GICZI ZSOLT Az evangélikus egyház szerepvállalása Magyarország háborús propagandájában	143
OLASZ LAJOS Frontvonal a hátszágban. A polgári légoltalom a második világháború éveiben, 1939–1945	153
KISS GÁBOR FERENC Értékmentés vagy zabrálás. Kerékpáros katonák tisztázatlan normaszegése 1941-ben	169

PIHURIK JUDIT	
„Megfagyni nem volt tilos”. Mindennapok a Don mentén	181
SZAKÁLY SÁNDOR	
Tábori lapok, levelek a frontról és a frontra. Györki István honvéd és felesége levélváltásai 1942–1943-ból	199
SIMON ATTILA	
A felvidéki szellem és az úri Magyarország találkozása. A reintegráció Janus-arca a szlovákiai magyar értelmiség első generációjának szemével	211
MOLNÁR JUDIT	
Zsidók és csendőrök a gettókban, gyűjtőtáborokban 1944-ben	229
ORMOS MÁRIA	
1944. szeptember – 1945. március. Bocskai út 9.	243
HARSÁNYI IVÁN	
Czégér István romeltakarító vállalat	251
PALASIK MÁRIA	
„A világtörténelem szemtanúi”. Magyar egyetemisták az összeomló náci Németországban	261
ZOMBORI ISTVÁN	
A katolikus egyház és a szovjet hadsereg, 1944–1945	285
RIGÓ RÓBERT	
Kecskeméti hétköznapiak 1944–1945 fordulóján	295
Névmutató	315
A kötet szerzői	323

Előszó

„A nemzet nevében elkövetett bűnökért
a nemzet bűnhődik.”

Grósz József

Háborús mindennapok a hátszágban és a hadszíntéren, 1939–1945 címmel rendezett konferenciát a Magyar Történelmi Társulat 2013 októberében Szegeden. A kötet e társulati vándorgyűlés előadásainak – a prezentáció időkorlátai miatt – utólag bővített, többségében tanulmánnyá szerkesztett változatait adja közre. Az akkoriban változó határok közötti országlakosok átélés-történetéhez képest a globálissá lett világégés ún. „egyetemes történeti” tematikáit csak annyiban érintették az előadások, amennyiben a honi történetek bármelyike kezdettől a háború „nemzetközi kontextusában” bonyolódott. A *hátszágai hétköznapiakra* koncentrálás pedig mondhatni kikényszerítette a világháború teljes intervallumának feltüntetését (1939–1945). Noha Magyarország – a „fegyveres semlegességének” ábrándját feladva – csak másfél évvel később, 1941 tavaszán lett hadviselő fél, „hátszágai” mindennapjainkban már 1939 októberétől feltűntek a hontalanná lett/tett lengyel, később a francia menekültek, illetve a mindenütt delikát módon diszkriminált zsidók.

A konferencia másik hívószava – a *mindennapok* – inkább egyértelműsíti, hogy mire összpontosítottunk, illetve mit nem kívántunk napirendre tűzni: kerültük a hagyományos politikatörténetet, ennek háborús érvényesítését, vagyis a „klasszikus” hadtörténet fejleményeit. Sokkal inkább arra voltunk kíváncsiak, hogy – sajtónyelven szólva – a szalagcímes fejlemények háttérében, „alatt” mit tett, mire kényszerült, miként próbált létezni a politikai névtelenek, az alárendeltek (Untermannok) sokasága. De szó sincs arról, hogy őket a kor nemzetiszocialista felfogása szerint erre rímelő „Untermenschekkel”, az ún. alsóbbrendű emberekkel azonosítanánk. Ezt elutasítva voltak kellően sokfélék a hátszágai „civiliek”, a frontzónába vezényelt közrendűek – vagy éppen munkaszolgálatosok –, nemkülönben felforgatott, alkalmasint apokalipszist idéző mindennapjaikban is.

Evidencia persze, hogy a hétköznapiak milyenségét markánsan tagolta a politikai fejlemények és a hadihelyzet kronológiája. 1939 őszétől egy éven át a Lengyelország felől menekülők – már említett – sokasága befogadói oldalról sokkal

inkább lett a hátszínházi civil szférához kapcsolódó színfolt, semmint frontügy. Azaz a háború még csak *sajthír* valahonnét messziről, ideértve a hadüzenetek után nem aktivált nyugati „furcsa háború” fejleményeit, vagy a téli hónapokat kitöltő szovjet–finn fegyveres konfliktust is. 1940 kora nyarán ismét csak tudósításokból értesülhetett a magyar közönség a németek – hat hét alatt Párizsig nyomuló – villámháborújáról. Hazai vonatkozásban mindeközben az akkor sikeresnek tűnő revíziós fejlemények – benne a magyar haderő és adminisztráció észak-erdélyi, délvidéki bevonulásaival – inkább szóltak a nemzetállami szuverenitás helyreállításának (egyéni és kollektív) megéléséről, semmint sokkoló értelmű háborús pszichózisról. Változik ugyan a helyzet a Szovjetunió német megtámadása – és az ehhez való csatlakozás – után, 1941 második fele azonban továbbra is a „győzedelmes előrenyomulás” hírelése a hátszínháznak. Ne feledjük, a határokon belül ugyanekkorra kezd kiteljesedni a győri program fegyverkezési *boomja*, és a bevonultak helyére felvettek száma majdhogynem felszívja a munkanélküliséget, miközben még nincs szó nagyobb arányú háborús veszteségről. A „hústalan napok”, illetve az élelmiszerjegyek 1940-ben elkezdett bevezetését ekkoriban még úgy motiválta a német relációjú klíringsszállítás, hogy nem járt együtt érdemleges – sérelmesnek tekintett – hazai fogyasztáskorlátozással.

A hadszíntéren és hátszínházban egyaránt 1942 jelentette a helyzet lassú romlását, míg a nagyhatalmi összecsapásokban beállott *fordulat* – El-Alamein, Sztálingrád – után beszélhetünk ugyanerről hazai vonatkozásban is. A doni katasztrófa nyomán a tábori cenzúra figyelő szeme csak annyit érzékelt – ha egyáltalán –, hogy a kinti katasztrófát mély hallgatás övezi, miközben az otthoniak a hogylét korábbi változatos leírásaihoz képest a nyugtató szándékú, de kommentálatlan „jól vagyok”, „megvagyok” eufemizmust vethették össze azzal, hogy az egymást ismerők kisközösségi hírhálózatában radikálisan megcsappant az önmagukról (még) életjelet adók száma. Ezt a beszédes hallgatást egészítette ki azután az elhalálozásokról szóló hivatalos értesítések megszaporodása... Nehéz volt viszont nem észrevenni a hazai megsarcolások kíméletlenre fordulását az ekkortájt életbe léptetett – Jurcsek Béla közellátási államtitkárról elnevezett – beszállítási rendszer miatt, ami minden korábbinál szigorúbb volta mellett transzferálta a németeknek a honi élelmiszerkészletet.

Mindezen előzményekhez képest is több – s jellegében különböző – egymás utáni fordulatot hozott azután 1944. Gyökeresen új helyzet tavasztól a német megszállás, s hozzá Sztójay Döme Quisling-kormány, mely korántsem „lakájként statisztált”, hanem helyismerettel bíró jószágkormányzóként aktívan működött közre az ország maradék erőforrásainak (hadianyag, élelmiszer) németek általi elpredálásához és a vidéki zsidóság halálba transzportálásához. Gyökeresen új helyzet az év második felétől az ország egyre nagyobb területének hadszíntérre válása is; a nyilasok októberi hatalomra segítését követő „futtában kormányzó” menekülési káosz, mely köz- és magánjavak intézményes fosztogatásával, vala-

mint irreguláris gyilkolás-dömpingekkel párosult. Így állt elő az uratlan jószág-gá „evakuált” térségek hátramaradott népességének teljes kiszolgáltatottsága. A vizsgált tárgykör szempontjából a hétköznapiak végletes kiszámíthatatlanná válása volt az 1944-es év „növuma”. Lett legyen immár bárki, bárhol, bármilyen státusban, nem tudhatta, hogy negyed- vagy félóra múlva pillanatnyi „önazonossága” létezik-e még, vagy a légnyomás sújtotta kábák, a robbanás okozta otthon-talanok, az ilyen-olyan szempontból elfogottak, netalán a „holt lelkek” körében találja-e magát. Visszaülve a kezdeti évek „sajtónyelvére”, most már végképp nem az történt, ami a honi hírharsónákban olvasható volt. Ez a világvége érzület (közhangulat) inspirálta annak idején a *Csak egy nap a világ* – megörökítését színpadon, filmben, s a túlélő szembesülés keserű akasztófahumorával szintén ezt idézi két évtizeddel később az első magyar musical „háborús etikett” betétdala – „Mi illendőbb az emberöléshez: ágyú, gáz, vagy bajonett?”¹

Az ahány érintett, annyi átélés-történet okán a háborús hétköznapiak felidézése még magyar vonatkozásban is csak „mintavétel” jelent a kötet oldalain. Ez akkor is előállt volna, ha több felkért előadó programütközés miatt nem lett volna kénytelen részvételét lemondani. Térben például inkább csak az országot földrajzilag kettészelő Dunától keletre eső helységek, illetve itt élők epizódjai tűnnek fel. Ez nem konferencia-szervezői, kötet szerkesztői tudatosság volt. Egy „szajré zászlóalj” szolgálati helyén megejtett csencseléseit, illetve annak hamvába holt kivizsgálását leszámítva ugyancsak kevésbé tűnnek fel egyfelől a kivonulás utáni frontzóna-hétköznapiak, másfelől gettó- vagy éppen lágertörténetek. Egy egyetemi exodust leszámítva nincs látvány arra, hogy milyen volt a háborús évek iskolája, hogyan zajlott például az aratás – hol hadifoglyokkal, hol meg nélkülük –, merthogy „elvitték a legények elejét...” Nem folytatjuk a hiány leltárát. További fél tucat konferencia, (kötet) is kevés lenne ahhoz, hogy helyszíni, idő- és témametszetekben feltérképezzük a korabeli Magyarország háborús hétköznapijait, ám „ízeltőt”, mustrát – reményeink szerint – ez a kötet is nyújt.

A konferencián megszólalók közül hárman – mert gerontológiai okokból megtehetők – félig-meddig kiléptek szaktörténeti szerepükből. Elnöki megnyitójában és zárszavában Orosz István, referátumában Ormos Mária és Harsányi Iván át- és túlélőként emlékeztek a civilként rájuk zúduló háború köznapjainak extrémitásaira, mintegy esettanulmányként tanúsítva: a gyerekek háborúban korábban érnek, hamarabb kénytelenek kitanulni a felnőttek – éppen megbolondult – világát.

Rajtuk kívül részben forrás-műfajokhoz regulázva (többnyire naplók, emlékiratok) következtek a hétköznapi-történetek hátszínházban és hadszíntéren – alkalmasint meg ennek „interaktív” változatában (családi levelezésekben), részben pedig léthelyzet-tematikák szerint. Milyen „szerepfelfogást” követ az író, egyik vagy másik egyház (reprezentánsa); hogyan militarizálódnak civil közin-

¹ Hubai Miklós – Vas István – Ránki György: *Egy szerelem három éjszakája* (1967)

tézmények (például az egészségügy), vagy éppen a háborús helyzet „háttérin-tézményei”: hadifogoly ügymenet, légoltalom, katonai jogszolgáltatás, gettóad-minisztráció. Sorra vették a Felvidék, a Bánát és Észak-Erdély korabeli „politikai régióinak” mindennapjai, miközben az ott honosak visszatérés-megélé-sének formaváltozatai – az „anyaországi” láttatáshoz képest – kezdetől másról szóltak. (Kár, hogy ezek közül Bárdi Nándor előadásának írott változata a szer-kesztés lezárásáig nem készült el, s így hiányzik a kötetből.) Szinte mindegyik írásban lecsapódik az egymás utáni háborús évek változása, mássága: az, hogy az életvitel korrekciót stimuláló – „háború a hírekben” – kezdetekhez képest mit jelent majd a *Bellum ante portas*-fázis, és hogyan szorít ki, emészt fel bármi-fajta valahai normalitást, a kapun belülré is benyomuló effektív pusztítás, lett légyen az újszerű, gépesített rombolás, vagy a reneszánszát élő köznap – örök emberi? – barbarizmus. Theodor Adorno meglehetősen szűkkeblűen mért, mi-dőn azt találta mondani, hogy „Auschwitz után nem lehet többé verset írni”. Ennek a világháborúnak a haláltáborokon, a soán kívül is fölösen elég égő ál-dozata volt – a ki kit győz le frontpárviadalokon kívül – a hétköznapokban. (Mindazonáltal lett és van „új” poézis.)

Inkább igaz az, hogy a kötet tanulmányai – hol részletesebben, hol meg csak érintőlegesen – új olvasatát adják a „háború szótárának”. Éppen attól nem had-történeti, hanem sokkal inkább a társadalomtörténet felé elmozduló írás-gyűj-temény, hogy mennyire más kontextusban fordulnak elő az eminensen had-viseléssel összefüggő, vérben-vasban fogant sztereotípiák. Tegyük egy – az olvasót aktivizáló – kísérletet. Az alábbiakban közlünk egy világháborús rész-vételünk inspirálta szöveget. Nem az az érdekes, hogy mi lehet fel közlünk katonai szakszótárakban is, hanem az, hogy milyen mértékben váltak/válnak ezek a fordulatok szó szerint köznapivá – ‘majd azt írtuk, közhellyé – midőn a korszak felidézését nem a mundérban vitézkedők, hanem az élet-halál tor-zsalkodást sarzsimentesen elszenvedők nézőpontjából közelítjük. Kipróbálha-tó, hogy egy-egy szó, kifejezés milyen képzetet hív elő az olvasóban itteni első olvasatra, s összevetheti majdan azzal a szövegkörnyezettel, gondolatmenettel, ami az adott tanulmány során kibomlik. (Itt csak utólagos, részleges és közve-tett átélés-történetről beszélhetünk, mert a korabeli érintettek számottevő há-nyada ezt már nem teheti meg.)

Hétköznapokat moderáló háborús szótár

Appelplatz, atombomba, Auschwitz jegyzőkönyv, árja-párja, Árpád-vonal, áru-hiány, // bakahumor, bátisnya, belövés, behívó, beszállásolás, beszolgáltatás, bevagonírozás, bérleti jog, bombatölcsér, bunker, // ciklon B, csajka, „Csak ke-resztényeket szolgálunk ki!”, csodafegyver, „csuklózta”, // davajgitár, Don-ka-

nyar, // elhurcolás, enigma, erődtmény, erőltetett menet, evakuálás, // fegyveres semlegesség, fejadag, frontharcos, frontzóna, furcsa háború, // gázálarc-gyakor-lat, gettósítás, gyorsadtest, // hadipengő, hadirokkant, hadisegély, halálkaraván, hamis gulyás, háborús bűnös, hátország-parancsnokság, Hitler-szalonna, honos-ság-igazolás, hontalan, // igazoltatás, iparigazolvány, // kamerád, kápó, kenyér-jegy, keresztlevél, keretlegény, kiigénylés, kikeresztelkedés, kiűrités, kollaboráns, // levante, légiriadó, légó, lövészárók, // mquisard, második front, melasz, men-ázi, mozgósítás, munkaszolgálat, műmész, // nyílt város, // „országos jármű”, óvóhely, // „őrségváltás!” // partizán, partraszállás, pártszolgálatos, pótkávé, propagandaminiszter, // razzia, rámpa, rekvirálás, repesz, rugalmas elszakadás, // SAS-behívó, (szlengben: „Siess Adolfnak Segíteni”), sárga csillag, Schutzpass, „senki földje”, stróman, stuka, Sztálin orgona, szőnyegbombázás, szükségkórház, szűrőtábor, // tábori posta, tengelyhatalmak, totális háború, // új európai rend, // védett házak, védlevél, végső megoldás, villámháború, villanyáram vllatás, visszacsatolás, // zabrállás, zárótűz, zuhanóbombázás, zsidóbérenc, zsidótlanítás.

A kötet írásai közös hívószó alatt, ám eltérő tárgyköröket különböző forrásbá-zison idéznek fel, mindazonáltal rendre előfordul, hogy egymásra rímelnek a sokféle helyszínről, más-más léthelyzetekről tudósító látletelek. Ezen esetekben aligha kell azzal a háritással élnünk, hogy a történetek – vagy azok megidézé-sének – esetenkénti egybevághósága „a képzelet szüleménye”. Inkább mondat-nók, hogy az 1944-es év minden vonatkozásban – s idővel minden órában – fe-lül tudta múlni azt a képzeletet, ami a megelőző fél évtizednyi hátországletben formálódhatott arról, hogy mi is a háborús „való világ”. Egyes mozzanatait, okszerű vagy irracionális láncreakcióit idézik meg az írások. Valamelyest ál-talánosabb mérlegét már egy kortárs – Grósz József kalocsai érsek – tömören megvonta (még a harcok közepette) úgy, hogy az előzményeket sem feledve villantotta fel várható baljós következményeit. „Befejeződött az 1944. esztendő, amely oly gazdag volt eseményekben, annyi vért és könnyet sajtolt ki az em-berekből, és annyi bajt és szenvedést hozott szegény magyar hazánkra. Ki hitte volna ennek az évnek a hajnalán, hogy mire megkondulnak a szilveszter esti harangok, városaink romokban fognak heverni, középületeinken vörös zászlók fognak lengeni és az ország négyötöd része ellenséges megszállás alatt fog élni. Ez lett a vége a márciusi eseményeket követő nagy hősködésnek. Vajon mit éreznek most azok, akik ezért a pusztulásért felelősek. [...] A nemzet nevében elkövetett bűnökért a nemzet bűnhődik.”²

* * *

² Grósz József kalocsai érsek naplója. 1944–1946. Közzéteszi: Török József. Szent István Társulat, Bu-dapest, é. n. (1995) 13., 85.

Nem kis fejtörést okozott a szerkesztőknek a tanulmányok sorrendbe állítása. A konferencia előkészítése során a háborús hétköznapiakat egy-egy szűkebb tárgykör mentén tagoltuk „szekciókra”, de már a referátumok sorát hallgatva kiderült, hogy azok utalásai, exkurzusai rendre ölelkeznek – vagy éppen felelnek – egymással/egymásnak. Ezért GPS-ként „újraterveztünk”: előre soroltuk azokat a tanulmányokat, amelyek a háború hosszabb időtartamát felölelve személyes vagy intézményi-szervezeti hétköznapiakat vizsgálnak. Utána következnek azok az írások, amelyek csak a háború egy-egy szakaszát érintették. Itt a határainkon kívüli frontélet epizódjait vettük előre, majd következtek a hátszínházi hétköznapiak, míg nem a végkifejletben már nem kellett ahhoz ki-mozdulni Kolozsvárról, Kecskemétről, Kapuvárról sem, hogy kortól, nemtől, foglalkozástól, felekezettől függetlenül minden „civil” is a frontzóna üszkös terepén vagy a deportáltak, menekülők senki földjén találja magát. Ez utóbbi tudósítások egy része nem zárul le a háború befejeződésével, merthogy a fegyverzaj elültével vagy a politikai deklarációval korántsem ért véget a háború a magántörténetek hétköznapijaiban.

A Magyar Történelmi Társulaton túl a konferencia megrendezését és a kötet közreadását támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Történeti Intézete, az MTA Szegedi Területi Bizottsága Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és Szeged Megyei Jogú Város Polgármesteri hivatala.

A szerkesztők

GYARMATI GYÖRGY

Tevőleges és mulasztásos embertelenség

*Hol kezdődnek, milyenek és meddig tartanak
a világháborús hétköznapiak?*

*„A rossznak anélkül is ellenállhatunk,
hogy a jó kísértésébe esnénk.”*

Tzvetan Todorov

„A végzet térfogata”

A *Nyugat* alapítójaként is számon tartott Ambrus Zoltán képzeletében az alábbi párbeszéd zajlott a Hofburg folyosóján őfelsége hadügyminisztere, Alexander Krobatin, illetve Bécs hercegérseke, Hermann Zschokke között, 1914–1915 fordulóján:

Hercegérsek: Mit gondol Exellenciád, meddig tart a háború?

Hadügyminiszter: Bocsánat, de ez Eminenciád reszortjába tartozik, mert ezt csak az Úristen tudja.¹

Érzelmekkel átítatott sorstörédek, utólag „megbölcsült” eszmefuttatások további sokasága idézhető a háborúk – most épp a konferencia tárgyául választott második világháború – hétköznapijairól. Olyasmikről, melyek nem az ún. magas politika (diplomácia) fondorkodásait, s nem az uniformisba bújtak ilyen-olyan vonulásait, csatáit, ekkoriban „rugalmas elszakadásnak” eufemizált retirálásait részletezik. Mert mindezek mögött – „alatt” – peregték egymás után azok a hétköznapiak, amelyekről szintén utólagos maximaként állapította meg egy mindkét világháborút túlélő, s tisztos kort megért sárospataki adószámvevő, Csík Lajos: „Az évek elrepülnek – csak a percek telnek lassan.” Másra is értette, de benne volt abban 17 éves egyetlen lányát rokonokra bízó, „Csak őt mentsétek!” fohásza, hogy legalább „a jövőt” kívül tudhassa a magánszférát

¹ Ambrus Zoltán: Háborús jegyzetek. *Nyugat*, 1915. 2. sz.

is kiszámíthatatlanul roncsoló, hadak dúlta pátrián. Az imígyen földönfutóvá lett diáklány itineráriumának részletei csak a rettegés-aggódás hosszú hónapjai után váltak tudhatóvá. Hány meg hány naponkénti véletlen szerencse – a fátum jobbik arca – kellett ahhoz, hogy a maturanda az amerikai, brit és szovjet katonai frontzónákba barázdált német Mitteleuropában végigélt egy évnyi önkéntelen „kalandtúra” után visszatérhessen a Bodrog-parti Rákóczi-vár tövébe.² Hasonló élmények, tapasztalatok sokasága nyomán róttá naplójába Márai Sándor a transzcendenssé ködlő evilágiságról: „Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom – igaz, ez nem csekélység.”³ S hányan vannak, akik után nyom sem maradt „a végzet térfogatában”, vagy szerencsés esetben egy elkoszlott papíros nyúlfarknyi „kartotékadataként” bukkan rá valamelyikükre – megint csak fátum-adományként – a történetbúvár, s próbál meg az archív töredékből legalább sziluettet, „fantomképet” ihleni, jelet hagyni a néhairól az örökkévalóságon inneri utókornak.

S milyen mértékű kellett legyen a tevőleges és a mulasztásos embertelenség, hogy azok sorát annak egyik elszenvedője – bár elméje nem bomlott meg – már a köznapi lét magától értetődő kondíciójaként kezdje elfogadni, mint tette azt naplójegyzetei alapján Fenyő Miksa: „Haza! Mi is az? Terület, úgy abban a kiterjedésben, ahogy születésemkor volt? Egy nyelvet beszélő emberek közössége? Fluidum, melyben benne van táj, éghajlat, nyelv, múlt, egymásrautaltság? Mit jelent számomra? Pláne, hogy gaz módon mindentől kirekesztettek! Csak úgy mondom, hogy »gaz módon«, a lelkem mélyén már nem is érzem gázságnak és már nem is vagyok felháborodva. Tegnap H.-ék meglátogatták a Boross-klinikán háziorvosukat, aki ott halálos betegen fekszik. Fehérvérűség. Vérátömlesztéssel talán még meg lehetne hosszabbítani életét vagy haldoklását, de a klinikai orvosok már nemigen néznek feléje. Egy részük Németországba ment, aki itt maradt, keveset törődik vele, merthogy zsidó. Vagy tán nem is azért, hanem mert menthetetlen. Egy vámtiszt fekszik mellette a klinikán; egyedül az törődik vele. Meg kell jegyeznem a nevét. Pál Gyula. A betegek azt vallják róla, hogy figyelmesebben, gyöngédebben bánik betegtársaival, mint az ápolónők. Ilyen lelki fehérvérűség az én bajom is: menthetetlen vagyok.”⁴

Irodalmi művek, naplók, magánlevelek, megfelelő olvasatban a (cenzúrázott) sajtó, Gutenberg-alapú vagy éppen *oral history* emlékezések, családi okirat-hagyatékok, *historia domus*ok, a köz- és szakigazgatás alattvalókra vonatkozó iratainak hekatombája együttesen alkotják azt a – már és még – szinte

² Benkő Györgyné (született Csík Ildikó, 1928–) visszaemlékezése 1944–45-re. Lejegyezte Gyarmati György, 2013.

³ Márai Sándor: *Napló, 1943–1944*. Helikon, Budapest, 1998. 147. Ugyancsak tőle való a következő mondatban említett, „a végzet térfogatában” fordulat. Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013. 99.

⁴ Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Révai, Budapest, 1946. 564.

áttekinthetetlen „adatbázist”, amiből a háborús hétköznapok majd hogyan számbavehetetlen változatai felidézhetők.⁵ (Ezekhez képest természeténél fogva nehezen becsülhető fel, hogy milyen terjedelmű a nyom nélkül elenyészett múlt-hányad, „a nemtudás tartománya”.⁶) A világháborús hétköznapok forrásbázisának nem csupán a sokfélesége, alighanem a mennyisége is vetekszik a szimultán politika-, diplomácia- és hadtörténet vonatkozó – de ez alkalommal háttérbe sorolt – iratanyagának a sokaságával. Mindazonáltal csak részlegesen írható a hagyományos értelemben felfogott történetírás tradícióinak a számlájára, hogy sokkal inkább pertraktáltatott a háborútörténet (is) az államközpon-tú nézőpont fent említett tematikái mentén, semmint társadalom-, ezen belül megélés-történeti közelítésben.

Noha a történettudományt – úgy általában – hajlamosak vagyunk „konzervatív” tekinteni, nem gondolnám, hogy szakmabéli restségre, az új iránti fogékonyság renyhességére kellene visszavezetnünk a szóban forgó tematika mostani – kritikai olvasatban talán megkésettnek is mondható – napirendre tűzését. A történetek utáni időkben, a megosztott, bipolárisnak is mondott világ évtizedeiben – rendszerparadigmák különbözőségétől függetlenül – Nyugaton is, Keleten is változatlanul a politika–diplomácia–hadtörténet triásza uralkodott, s ebbe a több évszázada épülő-renovált erődítménybe jószerivel csak a háború gazdaságtörténeti nézőpontú analízise tudott „belopakodni” a múlt évszázad utolsó harmadában. Az 1945 után kettéhasított Németország nyugati felében lábra kapó *Vergangenheitsbewältigung* szakmai és szakmán kívüli komolyan vételére vezethető vissza,⁷ hogy ott fogant meg legkorábban az *Alltagsgesichte* közelítés, s vált életképes rész-diszciplínává, mintegy elsőként törve át a – világháború szörnyűségeivel is magyarázható – *privát felejteni-akarást* éppúgy, mint a sokfe-

⁵ A sor persze folytatható a korabeli képi, tárgyi emlékeken, egykorú és utólagos audiovizuális adathordozókon megörökített, illetve felidézett hétköznapokig, mivel az elektrotechnika és a vegyipar a múltból beszélő források „műfajait” is megsokszorozta. Az első „nagy háború” után irodalmi művek és naplók sokasága szinte önálló műfajt teremtett a belletrisztikában a háborús hétköznapoknak, ami akkor is és a második világégés után is jócskán megelőzte a kérdéskör történettudományi felidézését. Ezek között kellene említenem Cseres Tibor *Hideg napok* című, 1964-ben megjelent regényét, illetve az ebből 1966-ban forgatott játékfilmet (Rendezte: Kovács András), ám ez inkább sorolható a kollektív történelmi (történetpolitikai) emlékezet, a nemzeti mentálhigiéne – ha van ilyen – „műfajába”, semmint a közrendű alattvalók hétköznapi átélés-történetébe. Lásd erről legutóbb, A. Sajti Enikő: „A nemzeti lelkiismeret őrállója.” Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok.” Forrás*, 2015. 4. sz. 97–106.

⁶ Például a sajtó „kicenzúrázott” írásai, illetve a front és az otthon közötti oda-vissza levelezések sokasága, mely szintén a hadicenzúrán akadt fenn, s a magántörténetek elkobzott gyűjteménye csak ritka kivételként maradt az utókorra.

⁷ Körülbelül fordítása: a múlt – feltáráson alapuló – egyéni és kollektív feldolgozása. Ez különböző mértékben kapcsolja össze a céhbeli történettudományt és a *public history*t, ám történetpolitikai, szociálpszichológiai komponensektől is függ, hogy a kettő – generációs hovatartozástól függetlenül – párbeszédet, vagy párviadalt folytat egymással.

lé és sok okból önkéntesen követett szelektív kollektív amnézia általános trendjét. A holokauszt tematizálása a jeruzsálemi Eichmann-per után szökkent szárba az 1960-as évtized derekától. Ugyanezen időszakig a francia történeti közgondolkodásban is a *maquisard*-öntudat közelmúltkultusza dominált: a levéltárak lassú megnyílása mellett generációváltás is kellett hozzá, hogy a történet másik fele, a feledni próbált kollaboráns Franciaország háborús mindennapjai is terítékre kerüljenek a nagy visszhangra lelt háromórás dokumentumfilm, a *Bánat és szánalom* nyomán. Ennek forgalmazása csak De Gaulle elnök végleges – második – visszavonulása, 1969-es lemondása után kapott szabad utat.⁸ A film Magyarországon is „beelőzte” a világháborús átélés-történetek historikusi boncolgatását. Az 1970–1980-as évtized fordulóján kezdődtek a munkálatai előbb – tanítóképzős évfolyam-találkozó kerettörténetébe illesztve – a *Néptanítók* című (Sára Sándor, Kurucz Sándor, Hanák Gábor, 1981), majd pedig a *Pergőtűz*, illetve – ennek televíziós sorozatával – a *Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról* című dokumentumfilmeknek (Csóri Sándor, Sára Sándor, Hanák Gábor, 1982–1983). Utóbbiban – egykori honvédtől a vezérkari ezredesig, munkaszolgálatostól a hadbíróig – 64 interjúalany már szabadon mondta-mondhatta a kamerába túlélésének történetét, csak a vágásnál kellett figyelni a publikálás „felelősségére”, mindazonáltal így is közéleti skandalum és – időlegesen – betiltás lett belőle.⁹

Aligha állítható, hogy a 20. század második felének újabb történettudományi irányzatai reflektálatlanul maradtak volna hazai művelői körében. Inkább az konstatálható, hogy a rozsdásodó vasfüggöny résein át – Szűcs Jenő fordulatával élve – „időben később, térben szélről” volt azokról periférikus értesülésünk: a *mainstreamet* még csak nem is a folyó partjáról szemlélve, hanem a gátak mögötti messzeségből periszkópozva. Szűkebb, félkontinensnyi régiókban inkább hajlok összefüggést találni a közelmúltat érintő tabutémák rendszerváltás utáni szabadddá válása, illetve az ún. *társadalomtudományos történetírás* bimbózás-kori egymásra találása között. (Utóbbi illetően florealásról – hazai tájainkon legalábbis – még korai lenne beszélni.) Amit manapság a háborús hétköznapiok átélés-feltárásként művelünk, az – saját honi társadalmunkon belül és az országhatár menti környezetünk viszonylatában egyaránt – terhes,

⁸ Rendezte Marcel Ophuls. Lásd, Ádám Péter: Francia amnézia – a Vichy-szindróma. *Filmvilág*, 2005. 4. sz. 28–32.

⁹ Az első film – a világháborúban karpaszományosként szolgáló köztanárok – a *Néptanítók* szövegkönyve (MAFILM – Objektív Stúdió – MTV, 1981) stencilként, „kézirat gyanánt” kaphatott zártkörű alig-nyilvánosságot. A *Pergőtűz – Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról* (Sára Sándor, Csóri Sándor, Hanák Gábor, Marx József – Juhász Gyula előszavával, RTV – Minerva) 1983-ban részlegesen került kevesek kezébe, merthogy az eredetileg 80 ezres példányszámból hatszázat sikerült kicsempészni a debreceni Alföldi Nyomdából. Köszönöm az információt Hanák Gábornak. Utóbbi 1988-ban azután újra megjelentette a Tinódi Könyvkiadó, Sára Sándor: *Pergőtűz – A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál* címmel, hét – a korábbi kiadásban szereplő – megszólaltatott magyarázat nélküli mellőzésével.

érzékeny „szomszédság-történet” volt és maradt. A források hozzáférhetőségének általános (időtényező) tárgyi nehézségei mellett az egykori szocialista táborban ennek kibeszélése az egyes tagországok között – úgymond – kapcsolat-mételyező konfliktuspotenciált is hordozott, ennyiben közvetlen politikai és tudomány-politikai okokra is visszavezethető a tárgykör rendszeren belüli és államközi hibernálása. Németh László közép-európai *tejtésvériség* ideáját nem csupán köztudatba vetésekor tekintették délibábkergetésnek:¹⁰ az maradt utána, az internacionalizmus írott malasztja évtizedeiben is. Holott annak inspiráló gondolat-magva – „sorsunknak nem vagyunk gazdái többé” – akkoriban is, azóta is földhözragadt realitás. Nemcsak a világháborús frontokon fenekedtünk egymás ellen, ugyanez a *mostohatestvéri* acsarkodás volt jellemző a hátszói hétköznapiokban is. Ám két krisztusi kor múltával, meg egy korcezúrának hitt/remélt rendszerátgazítással se látszik beköszönteni e régióban a másik literátor, József Attila vizionálta „békévé oldja az emlékezés” évadja.

Kint is front, bent is front

Magyarországon az első és a második világháborús hétköznapiok történetének egyik különbsége, hogy míg az előbbi esetben térben szinte mindvégig elvált a fronttörténet a hátszói mindennapoktól, a második világháború során – idő múltával – szimbiózist alkotott a kettő: *házhöz jött a háború*. Az Apokalipszis lovasai – különböző nemzeti lobogók és hadijelvények alatt – pusztítottak embert és jószágot, materiális és szellemi terméket, hol nagyon is célzottan, hol meg az előbbivel gyakorta karöltve járó esetlegességgel. Nem csupán a globálissá terebélyesedő logisztika, s nem csupán a „vertikálisan” (is) kiterjedt hadviselés okán, hanem a civil-polgári hétköznapiok könyörtelen előzőnlése miatt lett e második „totális háborúvá”. „Az élet egyetlen harctérre változott át – írja 1944 nyarán Márai Sándor –, szó szerint és valóságosan. [...] Valahol a végzet és a valószínűtlen határvonalán mozog most minden lépésével; s ez a valószínűtlen mindennapos valóság.”¹¹

Az alábbiakban – főként egy kisváros (Vác) hátszói történéseinek panoptikumából válogatva¹² – az iratok arról tudósítanak, hogy kisebb közösségek, magánporták, családi otthonok, illetve otthonalanná és csonkává tett családok

¹⁰ A „tejtésvériség” mindmáig vitális – kazalnyi – recepciójából most csupán a legutóbbit említem. Bárdi Nándor: A közép-európai „tejtésvériség.” Németh László víziója. *Európai Utas*, 2012. 11. sz. 38–42.

¹¹ Márai, *Napló...* 185.

¹² Vác város polgármesterének iratai – Közigazgatási Iratok. Vác Város Levéltára V. 93-c. (továbbiakban: VVL.) Emellett válogatok a Ferences Rend Váci Rendházának Eseménykönyve (Historia Domus) 1941–1945 közötti bejegyzéseiből. VVL XV. 37-b. (továbbiakban: VFR – HD)

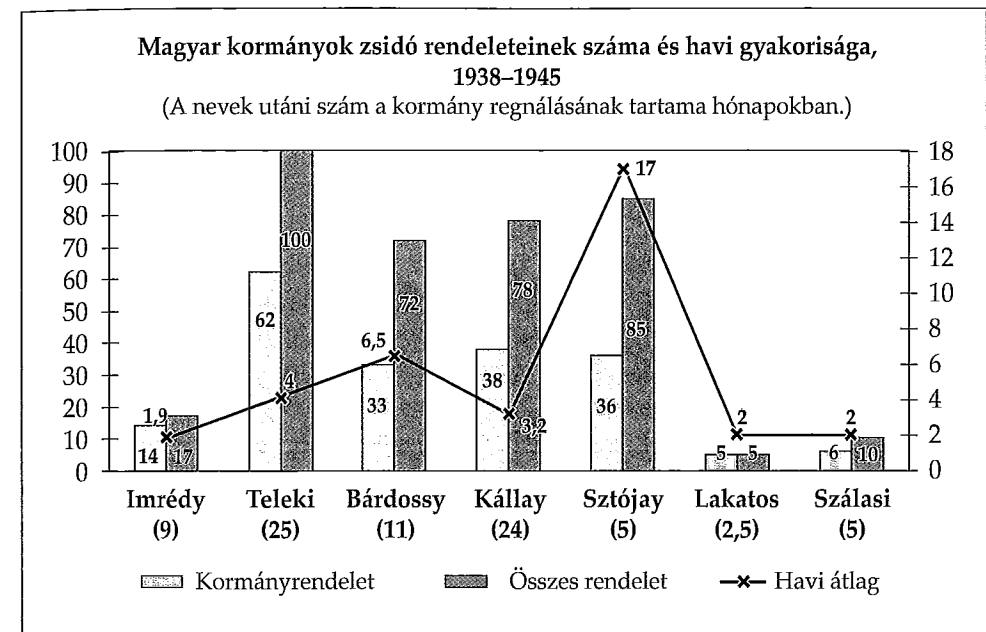
hívatlan társbérője lett a mundér és a fegyver, valamint azon jogszabályok garadaja, amelyek látványosan és cinikusan űztek csúfot az európai kereszténység és humanizmus – írott, íratlan – „parancsolataiból.” Esetünkben ugyanakkor volt a századközép háborús mindennapjainak egy másik jellegzetessége is. A korabeli magyar állam abban az értelemben folytatott kétfrontos harcot, hogy a haderő egy részének az országhatárokon túlra vezénylése mellett kiterjedt „belső frontot” nyitott saját állampolgárainak sokasága ellen is. Noha deklarált külső ellenségével szembeni erőpróbáját illetően mindinkább vesztesre állt, ám mire bekövetkezett az ország területének – közel háromnegyed évig tartó – hadszíntérre válása, belső háborúját illetően célhoz érni látszott. E belső „második front” ármádiája – az állam igazgatási kara – azért is lehetett „eredményesebb”, mert hazai terepen, jórészt a begyakorlott szolgálati rend és a funkcionális rutin üzemmenetébe illesztve „tette a dolgát”. Ennek lett a következménye, hogy a harci cselekmények során elszenvedett 300 ezer körüli „katonai” embervesztést másfélszeresen múlta felül az adminisztratív úton pusztulásba – gettókba, haláltáborokba és halálmenetekbe – „igazgatott” civil áldozatok száma.¹³

Clausewitz *bon mot*-ját – „a háború a politika folytatása más eszközökkel” – a hadba lépő korabeli magyar állam megfordította, s egyben megkettőzte: a világméretűvé terebélyesedett militáns szerencsejátékhoz társulva – a kortárs Gratz Gusztáv kifejezésével élve – „rulettezett” a nemzet bőrére.¹⁴ Másfelől a háborús felfordulás kínálkozó alkalom lett arra, hogy az ún. *társadalmi őrségváltás* fedezetének hitt széleskörű tulajdonátrendezés – már akkor is évtizedes – ambícióját adminisztratív hatalmi eszközökkel foganatosítsa úgy, mintha azt Mars hadisten áldásával tenné: azaz a *külháború* apropóján érvényesített mind rigidebb *belügy*i diszkriminációt. Ezt alapozta meg az 1942. márciusig sorra kodifikált 21 „zsidótörvény”, melyek a hazai zsidóság gazdasági-társadalmi ellehetetlenítését és jogfosztását szolgálták. Ezek operacionalizálását szolgáltatta 1944 végéig további több mint 350 kormány- és tárcarendelet. A regulák özöne már nem csupán egzisztencia-, hanem lételvéltelhez, az ország effektív zsidótlantásához nyújtott – formálisan szabályszerű, ténylegesen inkább álságos és csalárd – fedezetet. A vonatkozó jogszabályokat Karsai László közel egy évtizede már

¹³ Mivel csupán a hivatali bürokrácia rendtartásszerű közreműködésével végzett pusztulásba expedáltak nagyságrendjét érintettem, nem számolom ezek közé a közel nyolc hónapon át tartó magyarországi harci cselekmények közepette életüket vesztő civileket (~ 80 000 fő), és a budapesti zsidóság ellen 1944. október és 1945. február között elkövetett nyilas atrocitások – 15 000 főre becsült – áldozatait. Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 2000. 9. sz. 44–48.

¹⁴ „[...] saját erőinek fogyatékos voltát fel nem ismerve, beleártotta magát a világhatalmak közötti súrlódásokba, s ahelyett, hogy politikát csinált volna, rulettet játszott, rátevén az egész magyar nemzet egész jövőjét arra, hogy a golyó annál a színnél fog megállni, amelyen mi megállítani szeretnénk.” (Kiemelések az eredetiben – Gy. Gy.) Gratz Gusztáv levele Kornfeld Mórchoz. In Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig*. Közreadja Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, 2006. 356.

módszeresen számba vette.¹⁵ A történések dinamikáját érzékeltetendő jelenítem meg adatait úgy, hogy abból a háborús mindennapokat illető következményekre térhessek vissza.

Igazgatásrendészeti eljárások – élet és halál mezsgyéjén

A diszkriminációs lelemény szülte kodifikációs ügybuzgalom közepette már akkor is csorbul, relativizálódik a jogkövető ügymenet, ha hetente csupán egy-egy újabb jogszabályt kell hatályba léptetni – mint Teleki Pál miniszterelnöksége idején. Ehhez képest teljeseedik ki a hagymázás örület Sztójay Döme kormányfősége során: öthónapos regnálásának szinte minden második napján újabb (antiszemita) kormány- vagy tárcadirektívát kreáltak. Az ország német megszállását követően a jogszerűség látszatát imitálni próbáló jogfosztó rendletdömping célja már az „őrségváltáson” túlmenő – birodalmi (nürnbergi) srófra járó – kendőzetlen zsidótlantás rohamtempóban történő kiteljesítése volt. Kárvallottjai – főszabály szerint – tömegesen szenvedték el a soros jószágvesztés és a hátrányos állampolgári megkülönböztetés újabb hatósági procedúráit, még ha közben jelentkezett is az apparátusi túlterhelés kapkodásba fordulója. Esetenként ez utóbbi kínált kibúvót, vabank esélyt a túlélésre, noha a hétköznapi kiszámíthatatlanná válása miatt az effajta próbálkozás mindvégig „a

¹⁵ Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. In *A holokauszt Magyarországon – európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 140–163.

lét a tét” kockázattal párosult. A háborús végkifejlethez közeledve a kétkedés lassacskán az igazgatási apparátus tagjainak egy részében is felhorgadt, ám e törpe kisebbség székszepe legfeljebb a „kivétel erősíti a szabályt” hatáskokkal modifikálta a rendszerszintűvé váló esztelen pusztítást. Azon túl tehát, hogy a háborús szerepvállalás kikerülhetetlenül járt együtt az addig „civil”, polgári létformák militarizálásával – versus hadiüzem, hadiszállítás, hadikórház, hadikötvény, hadiadó, hadisegély, hadifogoly, hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva, jegyrendszer –, garmadával formálták olyan új regulák az elvileg jogszabály vezérelte igazgatás rendjét, amelyek nem az ország hadiösvényre lépéséből eredtek. Az állami főhatalom által a háború „belső”, hazai frontján foganatosított csatabárd-kiadás megsokszorozta az igazgatás hétköznapi „ügyfélforgalmát”, s tette azt egyfelől ügödömping miatt egyre nehezebben kezelhetővé, másfelől pedig hisztérikussá, (hisztérizálttá) – a pult mindkét oldalán állók számára.¹⁶

Csak egy példára utalva: hány helyre kellett fordulni egy – nagyszülőikig felmenően igazolandó – „származási”, honossági, illetve felekezeti hovatartozást tanúsító ügyben? Mivel ez akkoriban egzisztenciális kérdéssé tétetett, ki is termelte a maga „feketepiacát.” 1942 nyarán Shvoy Lajos székesfehérvári püspök az egyházmegye két falusi plébánosa ellen előbb aulabeli vizsgálatot, majd világi büntetőeljárás kezdeményezést, mivel nevezettek pénzért árusítottak zsidóknak keresztleveleket. A részletekről Hantos község *Historia Domus*ának augusztusi bejegyzése tudósít: „Nyitrai József a Majláth Jánost Sárosdon helyettesítő Halmos Béla hatására és befolyásolására zsidóknak keresztleveleket hamisított. A legsúlyosabb hamisítások azok, amelyek antedatálva lettek 1916-ra. Az 1916. év végén két üres hely volt az anyakönyvben és erre tette Nyitrai két zsidónak megkeresztelését, ami csak az 1942. évben történt meg valójában. Sőt – amint hírlik – történtek olyan keresztlevél kiállítások is, amelynél a megkeresztelés de facto meg sem történt. Természetesen mindezt nem félremagyarázott humanitásból tette, hanem pénzért vagy más anyagiakért. A híveknek feltűnt a sok autójárás a plébániára, valamint zsidók megjelenése a plébánián. Egy ízben egy megrekedt zsidó autót segítettek ki az emberek, borraivalónak 100 pengő kaptak, ami önmagában gyanús volt. Az eddig pénzzavarban szenvedő Nyitrai költezni kezdett, ami még inkább feltűnő volt, és gondolkodóba ejtette a híveket, főképpen az intelligenciát. A csendőrség is felfigyelt a furcsa viselkedésre és nyomozni kezdett. A nyomozás adatai mind jobban és jobban megvilágították a tényt, hogy Nyitrai Halmossal – aki Sárosdon csinálta ugyanazt – keresztleveleket hamisítanak. Nyitrai távollétében – Szovátán nyaralt – detektív jelent meg a plébánián és keresztlevél szerzés felől kérdeztetett Nyitrai hűgától, aki a portát vezette. A detektív az adott válaszokból biztosra vette a hamisítás fennál-

¹⁶ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In *Uő: Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 77.

lását, amit egy véletlen egész bizonyossá tett. Lóréval¹⁷ ment ki a vasútállomásra és egy nagy csomagot vett észre a lórén, amit a plébánia adott fel Budapestre. A csomag tartalmaként gépalkatrészek voltak feltüntetve. A csomagban anyakönyvek voltak azzal a céllal adva fel Budapestre, hogy szakhamisító vegyszerekkel hamisítsa meg az anyakönyvi bejegyzéseket. A nyomozás következményeként Nyitrait és Halmost lefogták a csendőrök augusztus 5-én.¹⁸

A Biblia szerint „Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen”. (Máté, 27. 62–66.) A manapság gyakorta emlegetett „holokauszt-biznisznek” – mindennek rendelt ideje van (Préd., 3.1.) – megvolt a maga „keresztlevél-biznisz” előzménye, amikor a szükség és a lehetőség úgy hozta.¹⁹ Az idézett esetben Alba Regia ordináriusa is úgy gondolhatta, ahogy azt a Váci Jézus Szíve Társulat két évtizeddel korábbi közgyűlésén rögzítették: „a kereszténységet és a katolikusságot csak szájunkon hordjuk, igen soknál hiányzik azonban a kereszténység a szívekben, az életben”.²⁰

Vác városát 1941 tavaszán még csak a szétesőben lévő Jugoszlávia elleni katonai akció hátszói szele legyintette meg. Ezt rögzítette a Ferences Rendház *Historia Domus*ának néhány bejegyzése: Április 6.: „Az egész ország területére elrendelték a légvédelmi készültséget 6-tól kezdődően. Zárdánkban is mindent megtettünk. [...] Két-két kijelölt testvér éjjel-nappal felváltva végezte az előírt őrszolgálatot. A több mint kéthetes készültség tartama alatt kétszer volt riadó, mert ellenséges repülőök közeledtek Vác felé. Komolyabb baj azonban nem történt. Mindenesetre szívszorongva szaladtunk a pincei óvóhelyre, de nem lévén támadás, megkönnyebbülten hagytuk el a pincét.” Április 23.: „Az országosan mutakozó élelmiszerhiány folytán a visszatért délvidékiek részére enyhe jellegű katonai rekvirálás történt. Zárdánkban kutatást nem végeztek, csupán 30 kg zsír és 35 kg bab átadását kívánták. Át is adtuk, s napi áron kifizették.”

Itt is a háborúba lépést követő évben kezd módosulni a helybéli intéztnivalók tematikája. Ennek egyik példája, hogy míg a harmincas–negyvenes évtizedforduló éveiben a szegények városi elosztású segélyezési alapjából – rászorultsági felmérés nyomán – az alsóbb osztályokban iskoláskorúak reggeliztetésére is futotta (negyed liter tej + egy zsemle), a hadszíntérre vonulás után már a hadiözvegyek, hadiárvaalkalmankénti megsegélyezése került előtérbe. Erre csoportosították át mind Horthy Miklós kormányzó, mind pedig felesége, a „Főméltóságú Asszony” segélyalapjainak felhasználását. Ám azok mindegyikét – három

¹⁷ Nyitott – régebben lóvontatású – vasúti teherkocsi, főként gazdasági vasutaknál.

¹⁸ *Historia Domus*. A hantosi Sárkós Boldogasszony plébánia története. A továbbiakban: HantosHD. <http://hantos.ementor.hu/?q=node/44>. (Letöltés, 2013. szeptember 27.)

¹⁹ A konvertitákról lásd, K. Farkas Claudia: A „kikeresztelkedés” problémája a zsidótörvények idején. *Egyháztörténeti Szemle*, 2001. 1. sz. 112–127.

²⁰ A Váci Jézus Szent Szíve Társulat 1921. évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. In „Késő maradványaink tétessen jegyzésben.” Írásos emlékek Vác város múltjából, 1074–1990. (szerk.): Horváth M. Ferenc. Váci Történelmi Társ., Vác, 1996, 590.

oldalas és 21 kérdést tartalmazó – „szigorúan bizalmas” hatósági környezettanulmány előzte meg; ezt kiértékelve terjeszthette fel az – erkölcsi szempontból is! – érdemesnek találtak névsorát a polgármester a megye főispánjához (a Kormányzói Alap esetén a honvédelmi miniszterhez). A rászorultaknak minden esetben inszignia volt az alkalmankénti 25–30 pengő. A fennmaradt iratok kötegek alapján – az összeghez mérve – a hozzájutás előzetes adminisztrációja elképesztően túlméretezett, körülményeskedő és ridegen hivataloskodó volt.²¹ Az érintettek persze nem voltak abban a helyzetben, hogy azt mondják – ha netalán gondolták is: ‘az effajta könyörületesség majdhogynem megalázás’ a vele járó procedura mikéntje miatt.

1942–1943 fordulóján a város polgármestere „váci keresztény kereskedő névtelen panasza” (sic!) ügyében volt kénytelen vizsgálgatni, hogy arról Endre Lászlónak, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye akkori alispánjának referáljon. Bár a piszkálódó feljelentés hiányzik az iratok közül, annak tartalma – irányultsága – a tényközlésre szorítkozó beszámolóból is körvonalazódik.

„Méltóságos Alispán Úr!

Budapest

Rendeleltre a névtelen bejelentéssel kapcsolatban tisztelettel jelentem:

Telsch [helyesen Teltsch – Gy. Gy.] Frida rőfös és rövidáru kereskedő árdragításért volt-e büntetve, nem volt megállapítható. A hivatalomban kezelt büntető ítéletek nyilvántartásában Telsch Frida neve nem szerepel, sem a helyi rendőrség nem tud arról, hogy volt-e árdragításért büntetve. A rendőrségtől szerzett információ szerint a valuta ügyészségtől kiküldött budapesti detektívek nyomoztak a Telsch Frida elleni ügyben 1940. év végén és 1941. elején, ellenben ezen nyomozásba a váci rendőrség nem kapcsolódott bele. Tény, hogy Telsch Frida internálva volt. Iparigazolványa visszavonása iránt volt eljárás folyamatba téve, azonban Telsch Frida szabályszerűen igazolta magát, így iparigazolványa ezen a címen elvonható nem volt.

Az úgynevezett Korona épületet, mely a város tulajdonát képezi, Hirschfeld Rezső vaskereskedő bérli, azonban 1943. november 1-re a város a bérletet már korábban felmondta. Ugyanakkor meg fognak szűnni a zsidó üzlethelyiségek albérletei is, mert azokat Hirschfeld Rezső adta albérletbe.

Özv. Lebovics Vilmosné élelmiszerkereskedő a rendőrségtől szerzett információk szerint állítólag egy nyolc éves zsidó gyermeket rejtegetett. 1942. november havában a dunaszerdahelyi csendőrnnyomozó osztályhoz tartozó kiküldött jelent meg Vácon, azonban sem özv. Lebovics Vilmosnénál, sem másutt

elrejtett gyerek nem volt található. A gyanú alapján a csendőrnnyomozó magával vitte Lebovics Vilmosnét. Vácra ez idő szerint még nem tért vissza, mert jelenleg is Bácsstopolyán van internálótáborban. Lebovics Vilmosné ellen csak nyomozás volt folyamatban, elítélve azonban nem volt. Özv. Lebovics Vilmosné üzlethelyiségének igénybevétele iránt eljárás van folyamatban, Rozinai László keresztény rőfös és rövidáru kereskedő érdekében.

Quell Rudolf ipartestületi elnök házában van egy zsidó lisztkereskedő, ellenben ezen kereskedő üzlethelyiségét kiigényelte a váci Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, amelynek az üzlethelyisége szintén az ipartestületi elnök házában van, a szóban forgó zsidó üzlethelyiség mellett. Ugyancsak bejelentette az ipartestület elnöke is, hogy a zsidó üzlethelyiséget a Hangya Szövetkezetnek adja bérbe.

Bernáth Endre textil nagykereskedő helyszíni megállapítás szerint inkább keresztényeknek ad árut, habár bizonyos mértékig zsidókat is ellát.

Schönfeld Izidor, illetőleg Schönfeld Izidorné üzlethelyisége az úgynevezett Korona épületben van, ezen üzlethelyiségeket Hirschfeld Rezső főbérletől vette bérbe még abban az időben, amikor nem állt fenn korlátozó rendelkezés, hogy zsidó iparhatósági engedély nélkül üzletet bérbe nem adhat, illetve nem vehet.

Vác, 1943. január hó 30-án

polgármester”²²

Lett legyen bár a „névtelen keresztény” feljelentő katolikus, református vagy evangélikus, Urának (és egyházának) tizedik parancsolatára fittyet hányva igyekezett – immár szériában – intéz(tet)ni a zsidó javak árjásítását. A történet egyik betétszálára utalva: igencsak pancser lehetett az a csendőrinnspektor, aki ekkoriban Vácott nem talált „rejtegetett gyereket”. Nemhogy egyet, másfél száznál is többet bújtattak akkoriban a helybéli Országos Siketnéma Intézet falai között, illetve az ennek fedezetében létesített Lengyel Tiszti Árvák Otthonában. Igaz, e fiatakorúakat úgy kommunikálták a külvilág számára – ha muszáj volt –, hogy elárvult lengyel gyerekekről van szó. Amiből annyi igaz is volt, hogy legtöbbjük onnét érkezett – még a háború elején –, amikor Németország (majd a szovjet armádia is) lerohanta Lengyelországot. Köztük azonban – közel fele arányban – zsidó menekültek (vagy elhaltak) gyerekei is voltak.²³ Őket – az ország német

²² Karay Kálmán polgármester szignójával. VVL V. 93-c. 244/1943.

²³ Egy 1943-as belügyminisztériumi feljegyzésben „Váci »Hersch« féle Internátus” is nevesítve van „lengyel menekült gyermekek elhelyezése” címen. In *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945*. Válogatta és az utószót írta: Jerzy Robert Nowak és Tadeusz Olszanski. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 61/a. és 61/b. facsimile. Lásd még, Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon*. Mundus, Budapest, 2009.; Grzegorz Łubczyk: *Henryk Sławik. Három nemzet elfeledett hőse*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2009. Randolph Braham 76 Vá-

²¹ VVL V. 93-c. 24519/1941. Továbbá 5859/1942; 1971/1943; 797/1944. Az iratszámok az évenkénti segélyezések – egy részének – ügyirathelyei.

megszállásáig – mondhatni „a város közössége” bújtatta, hallgatással, „cinkossággal”. Mert ilyesmit azért nehéz titokban tartani egy kisvárosban. Ám ezt külső idegennek – lett légyen az akár hatósági közeg – nem kötötték az orrára.

Szó sem volt azonban arról, hogy a városban csak felsőbb hatóság iniciatívájára foglalkoztak volna zsidó javak konfiskálásával, s – a kiigénylést követően – megbízható, „nemzethű” kezekbe juttatásával. Pedáns hivatali rendben zajlott a bérletfelmondó, iparengedélyt visszavonó – s esetenként már a keresztény konkurenciát is nevesítő – eljárás. 1944-ben – az ország német megszállását követően – legfeljebb mindezek látványos megszaporodása, illetve az ügymenet „rövidített játszma” történő intézése konstatálható. A diszkrimináció futószalag-rutinjában csak akkor támadt – átmeneti – zavar, ha a kisemmizés paragrafusaihoz képest is malőr esett. Emiatt apprehendált többek között Schubert Jenő mészáros, 1944 áprilisában. Nevezett 1941 novemberétől 1944 januárjáig – összesen két év és három hónapon át – hadművelleti területen teljesített munkaszolgálatot, ám mivel eközben nem igazolta iparengedélyéhez megkívánt szakképesítését, valamint állampolgárságát, a város – mint elsőfokú iparhatóság – visszavonta engedélyét. Az ugyan kiderül a levélváltásokból, hogy nevezettet katonai szolgálati parancsnokságán keresztül nem értesítették az „újraigazolás” követelményéről, az 1943. évben lejárt határidő elmulasztása miatt – amikor még munkaszolgálatot teljesített –, visszavonták iparengedélyét. Ezt a jogvesztő határozatot erősítette meg – a helyi polgármester felterjesztésével egybevágyóan – a vármegye másodfokú iparhatósággént eljáró főjegyzője.²⁴ Kohn Vilmos váci pékmesternek ugyan meghagyták az iparengedélyét, ám a „M. kir. váci Honvéd Állomásparancsnokság” május 31-i átiratát követően még aznap megszületett a városházi határozat, hogy nevezett „egész műhelye és felszerelése Mátyásffy Ferenc szerződéses sütőmester rendelkezésére bocsátandó.” A már másnap, június 1-jén foganatosított átadás-átvétel leltára szerint – melyet a kárvallott és a kedvezményezett feleségei szignáltak – a pékség 16 tételbe csoportosított 70 darabból álló eszközállománya cserélt gazdát.²⁵ Kohnéknak nem maradt túl sok idejük, hogy a kisemmizés miatt emésszék magukat. A pékség elvételével egyidejűleg létesített helyi gettóba kellett átköltözniük, majd még ugyane hónap végén – közel kétezer váci és környékbeli sorstársukkal együtt – őket is bevagonírozták: indultak a transzportok az „Arbeit Macht Frei!” transzparenszel rájuk váró auschwitzi láger felé...²⁶

cott bújtatott menekült zsidó árvát említ. Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. I-II. 2. kiadás. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 1. kötet. 104.

²⁴ VVL V. 93-c. 1351/1944. Számos további „hétköznapi” jogfosztás közül azért említhető még Perlusz Dezső bádógi mester, mivel a vele megesett méltánytalanság Schubert mészároséhoz hasonló volt. 748/1944.

²⁵ VVL V. 93-c. 20100/1944.

²⁶ Deportálásuk előtt egy nappal, 1944. június 28-án rendelkezett a polgármester annak a maradék félszáz iparengedélynek a semmitéséről, amelyet addig még nem vontak vissza. Lásd erről

A kétkezi iparosokhoz képest fontosnak tartották, hogy a hasonlóképpen elkönfiskált gyógyszerárak működtetésére „új jogot nyert gyógyszerészek” mielőbb vegyék át szerzeményüket, merthogy „ezen gyógyszerárak működése közegészségügyi érdek”.²⁷ Vagy mégsem? Márai Sándor jegyezte ekkortájt naplójába, hogy „A. zsidó orvost – iskolatársam volt – elvitték munkatáborba, öt éves gyermekét a gettó lakosaival együtt vagonban Lengyelországba, de a rendelő helyén maradt. Rendelőjét korszerűen rendezte be, röntgengéppel, elektrokardiogrammal. Mindez vidéken ritkaság. A rendelőért, röntgengépért, felszerelésért ketten vetélkedtek: a helybéli tisztiorvos és egy belgyógyász. A rablók nem tudtak megegyezni. A vitából lovagias ügy keletkezett, párbaj. Mert mi lovagias nép, úri emberek vagyunk, kérlekalássan.”²⁸ Ugyanő szintén 1944 nyaráról hagyta ránk egyik olvasmányélményét: a *Vitézek Lapja* hivatalos híradását arról, hogy „az égő országban hol, mikor, milyen vidéken melyik vitéz kapott »zsidó birtok«-ból ajándékba vitézi telket, tehát potya földbirtokot”.²⁹

A vidéki zsidóságot már kívül tudhatták az országból, sőt mi több, Horthy épp a deportálások szüneteltetéséről határozott, midőn Vác város polgármestere – a többi önkormányzathoz és törvényhatósághoz hasonlóan – 1944. július második felében kézhez kapta azt a felhívást, amely immár „gyakorlati kézikönyvet” kínált „a zsidókérdés végleges rendezésére”. (sic!) Betűhíven adjuk közre:

„TÁRSADALMI KÖNYV- ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT

Budapest, 1944 évi július 18.

Mélyen tisztelt Polgármester Úr!

Mély tisztelettel felhívjuk szíves figyelmét, hogy dr. Bartóffy János m. kir. rendőrkapitányhelyettes, dr. vitéz Kincsessy Endre m. kir. rendőrtanácsos és dr. Somogyi Gyula m. kir. rendőrfogalmazó urak szerkesztésében a közeli napokban megjelenik A ZSIDÓKÉRDÉS VÉGLEGES RENDEZÉSÉRE VONATKOZÓ GYAKORLATI KÉZIKÖNYV.

A szaktudással és gondossággal összeállított mű felöleli a zsidókérdéssel kapcsolatos összes törvényeket, rendelkezéseket, végrehajtási utasításokat, az Értelmiségi Kormánybiztosság gyakorlatát, a törvények, rendeletek magyarázatát.

Mély tisztelettel avval a kéréssel fordulunk mélyen tisztelt Polgármester úrhoz, hogy e könyvünket, amely közhasznú értelmiségi útmutató, a Polgármes-

bővebben, Gyarmati György: Zsidóság Vácott a polgári korban. In *Magyarország a nagyhatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József. University Press, Pécs, 2000. 187–201.

²⁷ VVL V. 93-c. 18812/ 1944.

²⁸ Márai, *Napló*... 166.

²⁹ Márai, *Hallgatni*... 97.

ter úr bölcs vezetése alatt álló hivatalok, intézmények részére megfelelő példányszámban megrendelni méltóztassék.

A fenti című szakkönyv – amely tehát a zsidókérdéssel kapcsolatos legújabb rendelkezéseket is tartalmazza –, bolti ára 48 P, állami és városi hivatalok részére azonban 40 P.

Megtisztelő megrendelését várva, nagyrabecsülésünk őszinte nyilvánítása mellett vagyunk hazafias tisztelettel:

[olvashatatlan aláírás]

TÁRSADALMI KÖNYV- ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT

Budapest, V., Kresz Géza utca 6. Telefon:112-045³⁰

Vác város főjegyzője, dr. Mikes József a fentebbi felhívást azzal az autográf megjegyzéssel tette ad acta, hogy „egyelőre a rendelkezések állandóan módosulnak és így teljesen megbízható gyűjteményt mégsem lehet közreadni”.³¹ Az bizonytalan, hogy maga a propagált kiadvány megjelent-e,³² de az állítható, hogy vehemens bizonykodása ellenére sem lehetett teljes. Eközben ugyanis sorra születtek például az Igazságügyi Minisztériumban – államtitkári és osztályfőnöki szinten szignált – általános és egyedi rendelkezések, melyek lépésről lépésre érvényesítettek szigorúbb bánásmódot a bíróságok által elítélt zsidó őrizetességekkel szemben (is). Az 1944. április 4. – szeptember 30. közötti fél évre vonatkozóan csak a váci Királyi Országos Fegyintézet fennmaradt iratai között 11 ilyen minisztériumi leirat található, (de kérdés, hogy a rendeletek fellelt hányada hogyan viszonyul a tárgykörben született direktívák – nem ismerhető – összességéhez). Közülük ezúttal csak egy „enyhébb” jogkorlátozást előíró belső direktívát idézek: „A zsidó vallású elítéltek ünnepeiken ezentúl az istentisztelet előtt és után a munka alól nem menthetők fel, különfőzetű (rituális) étkekben nem részesülhetnek, s részükre Szent István napján, valamint az Államfő születés- és névnapján élelmiszerksomag nem küldhető be. Budapest, 1944. évi április hó 11. napján. A miniszter helyett Ghyczy államtitkár.”³³

³⁰ VVL V. 93-c. 18135/1944.

³¹ VVL V. 93-c. 18135/1944.

³² A szerzői triumvir egy évvel korábban kiadott másik könyve, Bartóffy dr. – Kincsesy dr. – Schirilla dr.: *Az értelmiségi munkavállalókat foglalkoztató munkaadók gyakorlati kézikönyve*. Társadalmi Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1943. 1945-ben felkerült a „Betiltott könyvek jegyzékére”, így valószínűsíthető, hogy az idézett című, 1944 nyarán még csak beharangozott opusra – megjelenés esetén – egy év múltán hasonló sors várt volna.

³³ Váci Országos Börtön és Fegyház iratai. Korábban ezeket a Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya őrizte – én még ott kutathattam azokat. Vác Város Levéltára önálló intézménnyé válása után a szóban forgó zsidó őrizetességek jogkorlátozására vonatkozó rendeletek átadást-átvételt követően a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára iratai közé soroltattak be. MNL – PML. VII. 101-h. 11. kötet. (Az idézett rendelet száma: 25.404/1944. I.M. VI.) A konvenciáról adott felvilágosítást köszönöm Horváth M. Ferenc és Schramek László levéltáros kollégáknak.

Főképp az „igazgatásrendészeti eljárás” kapacitása alapján kérdéses annak a honvédelmi miniszteri rendeletnek a végrehajthatósága, amelyik 1944 szeptemberében „cigány katonai munkásszázadok felállítására” adott utasítást. Ez a „18–52 éves – tehát 1926-tól 1892. születési évfolyamokba tartozó – munkabíró cigányok összegyűjtését” rendelte el. Városokban a rendőrkapitányságok, községekben, illetve járásokban a csendőrkerületi parancsnokságok és csendőrszervek feladatává tette a cigányoknak „a csendőrség vezetésével, karhatalommal történő összefogását, bevonulási helyre kísérését és őrzését”. Az utasítás kiadmányozási dátuma 1944. szeptember 7., a végrehajtás szintén rögzített zárónapja pedig szeptember 20. Vélhetően a szűkre szabott operációs terminusra való tekintettel írták elő azt is, hogy az akcióhoz „legközelebb eső katonai alakulatok (pótalakulatok) annyi fegyveres erőt bocsássanak a csendőrség szerveinek megerősítésére, amennyi a cigány férfiak számának 10%-ával egyenlő”.³⁴ Aligha szükséges további részletek idézése annak valószínűsítéséhez, hogy a korabeli parancsnoklási, szervezési és kommunikációs feltételrendszer keretében a feladatszabáshoz rendelt kéthetes határidő eleve kizárta a végrehajtás normakövető módját. Ebből eredően zajlott a cigányok – leiratban jelzett – „összefogása” kit, hol értek, fogták-vitték alapon, hogy a dolog „elintézése” jelenthető legyen.

A felidézett történetek zöme kétségtelenül igazgatásrendészeti eljárások láncolata: törvények, főhatósági rendeletek alapján ténykedtek az alárendelt szervek, az uniformisban buzgólkodó vagy éppen „civil” közszolgák. Államigazgatási eljárásrendben folyt a felekezeti, származási és honossági igazoltatás, a százalékos egzisztencia-szelekció, a foglalkozási „hivatásrendekből”, kamarákból, birtokbírhatásból, bérletből való kirekesztés, a csillaggal való feléktelenítés, ingók és ingatlanok tömeges árjásítása, a gettósítás, a transzportokba terelés, történjen bár az vasúton vagy gyalogmenetben. A háborús *belső front* igazgatásrendészeti nyomvonalán a gázkamrák poklába vezető út a köznapi hivatali rend normálisnak feltüntetett üzemmenetével volt kikövezve.³⁵ Törvények mindkét házbéli megszavazásával és államfői ellenjegyzésével; az ezeket adaptáló kormány- és tárcarendeletek – formális – alaki és anyagi kifogástalanságával; minisztériumi és alsóbb szakigazgatási fórumok „nemzethűen” rendtartásszerű bürokratizmusával. Történt mindez lépcsőről lépésre, egészen addig, amíg – „mellézuhanam, átfordult a teste...” A költő sorsán túl a háború fináléjához közeledve ez lett a hétköznapiok végkifejlete – immár nem különösebben válogatva felekezeti, szociális, identitásbeli hovatartozás között. A Monarchia utáni magyar rendszerigazgatás eme szála a *numerus clausus*-szal (1920)

³⁴ VVL V. 93-c. 2049/1944.

³⁵ A pokol metaforát a holokausztot legkorábban tematizáló literátorok – Primo Levi, Tadeusz Borowski, Jorge Semprun – „emlékezet-regényei”, novellái kapcsán nyomatékositja Pécsi-Pollner Katalin: *Minden nap élet a táborban* című tanulmányában. http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/élet_a_taborban_szakanyag.pdf. (Letöltés: 2015. július 12.)

kezdődött, Kamenyec-Podolszkijnál (1941) csak folytatódott, hogy 1944 folyamán a lágerkapu mögötti rámpán, illetve a pesti rakpartokon teljesedjen be, míg nem az impériumváltás bumerángja az addigi kirekesztők társadalmában vágott rendet. *Kifelé* valóban az „ateista bolsevizmussal” akasztottunk tengelyt, *befelé* viszont rendszerszinten akasztotta szegre a keresztény tízparancsolatot a „Mária oltalmába ajánlott” Magyarország – amire akkoriban előszeretettel hivatkoztak. Ugyanebből adódik, hogy az utóélet, a *Vergangenheitsbewältigung* nyitánya – hívők és hitehagyottak számára egyaránt – gyónást igényel: „sokszor és sokat vétkezt[ünk], gondolatlanul, szóval, cselekedettel és mulasztással”.³⁶

Más. Kétezer év óta patinásodik ugyan a cicerói bölcsesség – *Inter arma silent musae* –, Vénuszon azonban még Mars hadisten sem tudott kifogni. A szerelmet szentesítő esküvőket 1944 nyarán meg-megzavarhatták ugyan légiriadók vagy bombázások, ám úgy tűnik, hogy Cicerót „legyőzte” kortársa, Vergilius: *Omnia vincit amor*. Most tárgyalt korunkban még az egybekelés rituáléjához tartozott, hogy különböző felekezetűek házassága esetén reverzalist kellett adjanak. Noha Vác püspökváros, a 19. évét betöltött római katolikus Kiss József és a 17. évébe lépett református Varga Mária mégis a polgármester előtt (és általa hitelesítve) foglalta írásba azt a kötelezvényt, hogy születendő gyermekeik – lett légyenek bármilyen neműek – „az atya vallását, tehát a római katolikus vallást követik” majdan.³⁷ Ennek egyik példányát kapta az eskető plébánia, másikat a helybéli anyakönyvi hivatal. Ugyanekkor családot alapító apám úgy került meg a reverzalist, hogy maga tért át menyasszonya – református – vallására. (Ezért katolikus nagyanyám ki is tagadta.) Tíz nap szabadságot kapott a katonaságtól e „családi ügy rendezésére”, ám közben házukat úgy találta telibe egy – a miskolci rendező pályaudvar (1944. júniusi) megszórása során célt tévesztett – bomba, hogy szinte semmijük nem maradt.³⁸ A frigy viszont gyümölcsözőnek bizonyult: pontosan kilenc hónapra rá, 1945. március végén megszületett első fiuk (a bátyám). Mindazonáltal az Úrtól való hatodik és kilencedik parancsolatot „felülíró” szerelemről is maradt fenn korabeli dokumentum. A hantosi plébánia – már idézett – krónikájának 1944. augusztus 15-i bejegyzése szerint, „Hingyi István kántortanító súlyosan megtevedt. Bár három családós édesapa, udvarolt a telepi Virág cipész feleségének. A férj ez idő alatt a fronton volt.

³⁶ Ennek a sokszálú társadalmi tevékenységnek, „kollektív mentálhigiénének” lehet része, komplementer eleme a szakszerű múltfeltárás – öntudatosabban a történettudomány –, ha igény van rá...

³⁷ VVL V. 93-c. 24210/1944.

³⁸ Ez a „semmi” pontosításra szorul. Bár a családi házból annyi sem maradt, hogy legalább törmeléke hasznosítható lett volna az új építések, a csikó sparherd (reparálható sérülésekkel) viszsza-szerkezhető volt a két szomszéddal odébb lakó Bollókék padlásszintjéről – mert az ő házuknak „csak” a tetejét vitte el a légnyomás. Apám legénykori könyvtárából összesen két kötetet kímélt meg az „égi áldás”: az egyik, Nyíró József: *Jézusfaragó embere*, a másik, Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Az előbbi kézen-közön elkallódott, az utóbbi ma is egyike a családi „frontrelikviáknak”.

Amikor hazajött és maga is félreismerhetetlenül meggyőződött a tények valódiságáról jelentést tett a [székesfehérvári] püspökségen Hingyi ellen. Az egyházi tanfelügyelő csak abban az esetben állt el a fegyelmi vizsgálatától, ha Hingyiék szeptember 1-re máshova helyezkednek el. Sok kellemetlen szituáció volt ezzel az ügygel kapcsolatban.”³⁹

Míg a – ritka – leszerelések esetén a városi adminisztráció a következő hónapban már hivatalból intézkedett a hozzátartozóknak addig folyósított hadisegély beszüntetéséről, fordított esetben – családfenntartó bevonultatása nyomán – a hátrahagyottaknak kellett kérvényezni ugyanazt, s első kézhez kapása is hónapokig elhúzódhatott.⁴⁰ A szegénységi bizonyítványok kiállítását – igazolások, illetve adóhatósági utánajárás nyomán – változatlan rendben végezték, ám Inczédy János katonaköteles korú egyetemi hallgató esetében az ügyintéző tanácsnok kézírással egészítette ki az egyébként végig gépiratos okmányt: „Inczédy János nem adózik, édesapja Inczédy-Meiszner János [a város egykori polgármestere] javadalmai után évi 2000 P adót fizet.”⁴¹ A katonai szolgálat alóli mentesítési kérelmek közül Dercsényi Dezső – a később nevet szerzett Kossuth- és Herder-díjas művészettörténész – László nevű testvérének az esete említésre méltó. A fennmaradt „Helyhatósági bizonyítvány” szerint „Vác megyei város polgármestere a megejtett nyomozás, valamint tanúvallomások alapján bizonyítja, hogy [idősb] Dercsényi Dezső váci lakos, nyomda és hírlaptulajdonos agg korára és betegségre való tekintettel az üzemet és a hírlapszerkesztést ellátni nem tudja. A nyomdaüzemet és a hírlapszerkesztést fia, Dercsényi László váci lakos végzi.

Ezt a bizonyítványt katonai ügyben adtam ki.

Vác, 1944. szeptember 28.

K[aray Kálmán szignója] polgármester”⁴²

A fronthelyzet változását a Ferences Rendház falai mögött is regisztrálták: 1944. szeptember 13.: „Vác városa is átesett a tűzkeresztségen: gyengébb légitámadás érte. Istennek hála komolyabb baj nem történt. Pár bomba hullott csupán a város külterületére.” Szeptember 21.: „Négy kolozsvári nyomdász testvér érkezett ma hozzánk. A harctér közelsége tette szükségessé menekülésüket. Útközben átvészeltek a Hatvan elleni légitámadást, ahol csomagjaik nagy része elpusztult.” Szeptember 29.: „Hat testvér vonult be ma erődítési munkára.” (VFR – HD)

Az idézett köznap epizódok – illetve dokumentumok – szerint 1944. szeptember végén járunk. A Vörös Hadsereg egy hete már a trianoni magyar határt

³⁹ HantosHD.

⁴⁰ VVL V. 93-c. 96/1944. Dóra Ferenc ügye. 24410/1944. Kondry Kálmánné kérelme.

⁴¹ VVL V. 93-c. 21161/1944. Ifjabb Inczédy János azután jó nevű vegyész-mérnök, kémiai analitikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, illetve egyetemi rektor lett.

⁴² VVL V. 93-c. 21391/1944.

is átlépte, merthogy a nagy erőfeszítéssel kiépített Árpád-vonal – Románia augusztus végi átállásával – pillanatok alatt vált az adomabeli „ukrán menyecske” tragikomikus inverzvé: „könnyebb megkerülni, mint átugrani”. Az új helyzet új – egyre inkább frontközeli – tennivalókkal gyarapította a váci hétköznapiakat is. Többszöri halogatás után már sürgető szükséggé lett a Püspöki Palota alatti – kis túlzással a „fél várost” befogadni képes – óvóhelyen a világítás bővítése és a szellőztető berendezések működőképessé tétele, mert ott „fél óra elteltével már elfogyott a levegő”. A felterjesztéshez képest így is csak három héttel később, október 6-án adta áldását (aláírását) a polgármester, mert addig tartott a huzavona az aula és a városháza között arról, hogy melyik fél fedezze a költségeket.⁴³ A hátráló német haderő – a váci honvéd állomásparancsnokság közvetítésével – egyre gyakrabban nyújtott be kvártélyigényt tisztjei számára,⁴⁴ miközben „bejelentés nélkül” is folyamatosan duzzadt a front elől felkerekedő és szintén fedél alá jutást remélő erdélyi, kelet-magyarországi civil menekültek áradata. Ideig-óráig fölösen volt „szabad kapacitás” elhelyezésükre. A helybéli zsidók gettósításakor „250 ház szabadult fel” – szállásmesterkedett a város polgármestere –, majd deportálásukat követően további 72 ház várta a kiigénylőket.⁴⁵ A menekülők elhelyezésével egyidejűleg szaporodott meg a sebesültek ellátásának a gondja. Másutt, például a hévízi fürdőtelep eredetileg 250 férőhelyes szanatóriuma 1944-re kétezer ágyas hadikórházzá „fejlődött”.⁴⁶ Az Irgalmas Nővérek egri „hadikórháza” – a város 1944. október végi bombázása után – sebesültekkel, betegekkel együtt kerekedett fel. Kórházvonatként érte őket a háború vége 1945 áprilisában Lipcse mellett, ahová az amerikai csapatok érkeztek meg elsőként. (Onnét – az üszkös tereppé lett Németország legkülönbözőbb területeit megjárva – 1945. október–november fordulóján értek haza, akik életben maradtak.)⁴⁷

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja – a „déli hadműveleti terület” kormánybiztosától vett értesülése szerint – október 3-án arról tájékoztatta Vác város polgármesterét, hogy a tiszántúli területek elrendelt kiürítése keretében „Szegedről a Kerületi Börtön a büntetett egyénnel – hozzávetőlegesen 6 waggonnal – Vácra, mint felvevőterületre kerül kiürítésre”.⁴⁸ Ez az evakuálási terv fogantatása idején – tekintettel a váci Királyi Országos Fegyintézet befogadó kapacitására – logikusnak tűnt, csak azzal nem kalkuláltak, hogy másfél hónap múltán, november közepére már Vác környéke is frontzónába

⁴³ VVL V. 93-c. 20856/1944.

⁴⁴ VVL V. 93-c. 21384/1944.

⁴⁵ Karay Kálmán polgármester jelentése Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának, 1944. május 31-én. Gyarmati Gy. *Zsidóság Vácott...* 198.

⁴⁶ Szántó Endre: *Hévíz története*. HVÖ., Hévíz, 2008. 22–23.

⁴⁷ Kissné Németh Irén: *Volt egyszer egy hadikórház*. Magyar Vöröskereszt, Eger, 2011.

⁴⁸ VVL V. 93-c. 21856/1944.

kerül. A börtön és lakóinak további sorsáról nincs információnk, ám Szálasi időközben zajló hatalomátvétele – a fennmaradt iratok szerint – itt alig jelentett mást, mint azt, hogy a helybéli „nyilas testvérek” a szaporodó légitámadások, bombázások kármentése és a város evakuálása körül téblábolhattak. A szintén egerutat kereső németek annyiban bírtak még – erőjognak mondható – előjoggal, hogy a „város tulajdonában levő műkincsek” menekítése helyett – melyek célállomásként az Országos Elhelyezési Kormánybiztos a pannonhalmi apátságot, a soproni bencés rendházat és a szombathelyi püspökséget jelölte ki⁴⁹ –, az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Rt. eszközeit, készleteit menekítették uszályra, Komáromot, illetve Bőst jelölve „a gyár áttelepítési helyéül”. Mindennek átvételét igazolta – és a „Der Höchere SS Polizei-Funk Ungarn” pecsétjével ellátta – Karl Nebert Untersturmführer.⁵⁰

Karay Kálmán, a város polgármestere 1944. november 28-án jelenti a – már említett – Országos Elhelyezési Kormánybiztosnak, hogy Vác város kiürítése a november 16-i evakuálási rendelet szerint lezajlott. „Az önként kitelepülők és a város vagyontárgyai a [...] kijelölt felvevő területre elszállítottak és ott elhelyezést nyertek.” November 30.: „Általános mozgósítás. Minden besorozott egyénnek be kellett vonulni. Vác városát kezdik üríteni. Csupa háborús kép mindenfelé.” (VFR – HD) Néhány nappal később, a december 5-i légitámadás már a város bevételeit készítette elő. A megye alispánjának címezve erről tudósít az utolsó polgármesteri jelentés: „Találathoz kapott egy mozdony és két vasúti kocsi; [...] Súlyosan megrongálódott 3 emeletes és 17 földszintes épület, könnyebben rongálódott 30 földszintes épület. Hajléktalanná vált 40 család. A halottak száma 14 fő, ebből 9 férfi, 4 nő és 1 tizenhat éven aluli gyermek. Súlyosan sérült 10 férfi és 4 nő. A sérültek közül kórházi elhelyezést nyert 1 fő. Anyagi kár összesen 10.000.000 pengő, ebből közvagyonra ért kár 30.000 pengő, [...] [ám] a városi közművek károsodása egy-két napon belül rendbe hozható.”⁵¹ Ugyanezen a napon, december 6-i bejegyzésében a rendház krónikása is rögzíti a várost ért légitámadást és pusztítást, kiegészítve azzal az észrevétellel, hogy „a németek csomagolnak”. (VFR – HD)

Meddig tart a háború?

1944. december 8-ról a ferences barátok is feljegyezték, hogy „ma vonult be a Vörös Hadsereg Vácra”. (VFR – HD) Ez még korántsem jelentette a háború végét, legfeljebb azt, hogy a szovjet 7. gárdahadsereg alakulatai ebben a térség-

⁴⁹ VVL V. 93-c. 24161/1944.

⁵⁰ *Késő maradékainknak...* 647.

⁵¹ I. m. 647–648.

ben is kijutottak a dunai frontvonalra. A kőhajításnyira lévő főváros, Budapest megrohamozása még várat magára. Szálasi adminisztrációja leginkább a helyét keresi a Dunántúl nyugatabbi fertályán, ám mire berendezkedne, kormányozni próbálna, újra szedheti a sátorfáját. A „másik Magyarország” még csak formálódóban van: a debreceni „ideiglenes” államiság majd csak két hét múltán, a karácsony előtti napokban kezd – meglehetősen elszigetelt nemzetgyűlésként, kormányként – alakot ölteni. A kisvároson is átgördülő front nyomán az újrakezdés arról szól, hogy az eddig szövetségesként megszálló német katonai főhatalom helyett immár a hadiállapot közepette hátrahagyott szovjet városparancsnokság árnyékában zajlott a hátszói mindennapok szervezése: a *Befehl* felváltotta az ukáz, a *Gewaltmarsch* a málenkij robot. Mindennapos dolog lett rövidebb vagy bővebb magyar–orosz „kéziszótárt” összeállítani, az orosz szavak kiejtést utánzó latin betűs átírásával.

A Dunántúl közepén, ahol a téli évfordulón hónapokig oda-vissza hullámzott a front, az adventtel együtt a kiszámíthatatlanság évadja köszöntött be.

„A nehéz napok és órák december 12-én kezdődtek, amikor a kegyurat, gróf Sennyey Ferencet orosz tisztek agyonlőtték. Ezen a napon délután már ott jártak a gróf úréknál és bejelentették, hogy este újra felmennek a kastélyba. A grófi család elzárkózott a hálószobájában, eltorlaszolta magát hatalmas szekrényekkel, hogy ne tudjanak bejönni az oroszok. A megjelenő oroszok próbáltak behatolni az ajtón keresztül, de nem tudtak. Ezért az egyik az ajtón és szekrényen keresztül lőtt, a golyó a szekrényt nyomó gróf gyomrába fúródott, aki pár lépést tett és összeesett, meghalt. Az oroszok behatoltak a szobába egy másik ajtón és lövöldöztek, de halálos sebesülés nem történt. Kizavarták a szobából a családot és bezárták a fürdőszobába 2 másik emberrel együtt, ők maguk pedig elmene-kültek kocsival. Temetése december 14-én volt gyalultatlan deszkakoporsóban. Megdöbbenett az eset mindnyájunkat.

Több-kevesebb nehézségekkel, de lassan folytak a napok. Tőlem vitték először a pusztából a hízott disznót, még akkor az uradalomban több mint 100 hízó volt.

A vasárnapi és ünnepi miséket csak félve és pár hívó jelenlétében tartjuk. Karácsonykor nem tudunk misézni, útra vagyunk kirendelve dolgozni.

Több ízben visszajönnek a frontról kocsival és kastélyt, templomot, plébániát kirabolják. A templom 7 ízben lett feltörve, különösen a fehérnemű (alba, corporale, purificatorium) veszett el. Volt idő, amikor egyetlen egy alba sem volt a 9 darabból. Az orgona teljesen fel lett dúlva. A ministráns és mise ruhák eltűntek.

A plébánián rengeteg orosz katona fordult meg. Minden szoba telis-tele. A lovat elvitték, hagytak helyette egy fáradt lovat, de mire az megpihent mások azt is elvitték. Elvitték a motorkerékpárom. A baromfiállományunk csaknem teljes egészében eltűnt. A disznóállomány szenvedte aránylag a legtöbb

kárt. Az iskola és tanító lakás teljesen tönkrement, bútorait elégették. A padokból is csak töredék maradt. A tanító lakásba és iskolába lovak voltak bekötve.”⁵²

Vác város korábbi igazgatásának vezetői a szovjetek benyomulása előtti napokban Nyugatnak indultak. Az egyedülként helyén maradt dr. Kristóf Béla – korábban városi tanácsnok – lát hozzá a helyi közszolgálat újjászervezéséhez. Ebbéli tevékenységében őt a szovjet városparancsnokok – két hónapon belül hat váltotta egymást – folytatólagosan megerősítik, s az 1945. január elején megalakuló Nemzeti Bizottság polgármesterként ismeri el, illetve bízza meg addig végzett munkája folytatásával. Új stallumában az első között érkezett be hozzá az alábbi – meglehetősen kusza kézírású, de már iktatott – kérelem:

„Polgármester Úr!

Tisztelettel bejelentem, hogy a váci Szent István tér 9. szám alatti házban kiutalt lakásban az alábbi váci születésű visszatért zsidók laknak: Fischer Lajos, Fischer Mózes, Lefkovich Miksa, Prisant Dani, Prisant Henrik, Prisant Mór, Löwenheim Márton, Feldmann Dávid, Reiner György és Weisz Jakab.

Nevezettek ezideig önmagukat élelmezték. Most azonban élelmük, amit magukkal hoztak elfogyott. Ezért kérem, hogy egy közös étkező hely részére, amit a fenti helyen állítottunk fel, élelmiszereket kiutalni szíveskedjék.

Vác, 1944. [sic!] január 3.

Weisz Jakab”⁵³

Az árkus papír hátoldalán ugyancsak kézírással rendelkezik a polgármester: „Közélelmezési Osztály! Készletkiutalást engedélyezek. 1.50 kg zsír, 15 kg liszt, 10 kg bab, 26 db kenyérjegy. Vác, 1945. I. 3. Kristóf.” Alatta: Fenti rendelkezés szerint [a felsoroltakat] kp. fizetés ellenében kiadtuk. Vác, 1945. I. 3. Vác Város Közellátási Hivatala” (körpecsét), olvashatatlan szignó.⁵⁴

Az ügyirathoz annyi hozzáfűzendő, hogy a Szent István téri cím a város régebbi, ortodox zsinagógájának a helyét jelöli (később elbontották). A felsorolt *családnevek* mindegyike szerepel a deportált váci zsidók (töredékesen fennmaradt) névsorában,⁵⁵ ám a „visszatért zsidók” nem közülük valók, hanem a gettósítás-elhurcolás idején munkaszolgálatot teljesítő, azt túlélő családtagjaik. (A beadvány időpontja is „túl korai” ahhoz, hogy koncentrációs táborokból hazaérkezett túlélőkről lehetne szó.)

⁵² HantosHD.

⁵³ VVL V. 93-c. 4/1945.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A váci és Vác környéki zsidó deportáltak töredékes névsora. Közreadta: Molnár Lajos. *Váci Híd*, 2000. 1–2. sz. 24–25.

1945 tavasza a Duna innenső partján és túlán. Március 13.: „A rendházunkat megszállva tartó léghátrítós különítmény elhagyta a zárda területét. Hozzáfogtunk az újjáépítéshez és a kert rendbehozatalához.” (VFR – HD) „A március 23. előtti napokon lángol fel a harc a legnagyobb erővel. Sárosdot is kiürítették, ide hozzánk menekültek sokan, Majláth plébános úr édesanyja és testvérei is. Azonban innen is tovább kellett menekülniük, Baracs Széchényi telepre mentek ökrösfogattal. Én maradtam itthon, nem hagyhattam el a templomot és plébániát. Egy darabig a hívekkel együtt voltam kamrákban, konyhákban, de később innen is kizavartak. Istállóban laktunk együtt az orosz lovakkal, de annyi helyünk sem volt, hogy lábainkat kinyújthassuk. Két hétig voltunk így. Március 23-án megindult a front, órák alatt teljesen üres lett a puszta a katonáktól.”⁵⁶

Az újrakezdés részét képezték a „felszabadulás” – főként lányokat, asszonyokat érintő – más viszontagságai is. Az újjászerveződőben levő, ám még a „m. kir. rendőrség váci kapitánysága” megjelölést használó fórum egyik 1945. március 31-én felvett jegyzőkönyvében olvasható: „Ezennel feljelentést teszek Korsovsky Vology egyébként ismeretlen orosz katona ellen, aki fenti lakásomban 7 hétig volt másodmagával beszállásolva. Egyedülletemet kihasználta és durva erőszakkal arra kényszerített, hogy vele nemileg közösüljek.

A nemi közösülést velem három alkalommal hajtotta végre és megfenyegetett, hogyha ellene panasszal élek, kivégez. A fentiek következtében tőle teherbe estem és az orvosi vizsgálat is a terhesség ötödik hetét állapította meg. [...] Férjem jelenleg katona és ismeretlen helyen tartózkodik, nem szeretném, ha önhibámon kívül közöttünk családi botrány lenne, miért is tisztelettel kérem odahatni, hogy tőlem a magzat hatóság közbejöttével eltávolíttassék [...]”⁵⁷ Aláíró a jegyzőkönyvvezető, a detektív csoportvezető és a panasztevő.

Utóbbi, Sz. Gy.-né számára mikor érhetett véget a világháború? Akár hazatért végül a férje, akár nem; akár megszabadították a nem kívánt terhességtől, akár megszülte „az erőszak gyümölcsét”. Utóbbi esetben a jövevény feledtette vele a fogantatás körülményeit, vagy élete végéig ezt juttatta eszébe? A túlélő nők – anyáink, nagyanyáink generációjából – legyen bár életük során „csak epizód” a gettó, a konkláger vagy a „házhöz jött” front, mikor szabadultak meg (ha egyáltalán) a megaláztatás, a tehetetlenség elfojtott – mert alig kibeszélhető – traumájától?⁵⁸ Meddig tartott a háború az özvegyen maradónak, vagy a „csak” eltűntnek nyilvánítottak hátrahagyottai számára? Tovább lépve utalhatok a nem „katonaviselt” maszkulin társadalomhányadra, hiszen sokkal többen voltak a mundér nélküliek, akik bármifajta „behívó” nélkül kényszerültek az

öldöklés mindennapjaiba, többnyire annak elszenvedőiként, saját megaláztatásuk mellett hurcolva feleségük, lányuk (gyerekként anyjuk, testvérük) megbecstelenítésének emlékét – *a háború utáni mindennapokban*.

1945. május 9.: „Véget ért az európai háború, a németek letették a fegyvert. Éjjel mindenfelé üdvlövések hallatszottak, nappal pedig a »vojna caput!« (VFR – HD) Meddig tartott a háború a frontot megjártaknak? A sebesülésük után életfogytig művétagra, mankóra kényszerülőknek, vagy akiknek testében az el nem távolított szilánkok – „katonadolog” – betokosodtak, évek, évtizedek múltán kényszerültek műtőkés alá, mert „a háborús emlék” verőér közelébe vándorolt. Azoknak, akiknek – anno bevonultatott tartalékosként – hosszan kísértett a káderlapján keletre vezényelt „horthysta” frontszolgálat. Meddig tartott a háború a „fizikailag” azt túlélő munkaszolgálatosoknak, miközben az – immár békeidőben – rendre visszajárt éjszakai álmaikban?

Ezzel, lezárásként a – nemcsak háborús – hétköznapiak sajátosságára, illetve annak recepciójára kívánok utalni. A háborútörténet kronológiába rendezhető – politikai, katonai – cselekmények (cselekménysorok) véges tartománya. A (háborús) hétköznapiok története viszont – szinte parttalanul szerteágazó addicionális építőelemei okán – többszintű, sokregiszteres „végtelen történet”. (Nem Michael Ende könyvére gondolok.) Emiatt áll elő az a historiográfiai aszimmetria, hogy a cselekvő kisebbség – politikusok, miniszteriális hivatalnokok, uniformisban vitézkedők – történetét bármily minuciózusan dolgozzuk is fel, ott lappang a zömmel anonim „civil” többség feltár(hat)atlan, végképp a múlt homályába vesző história-nélkülisége. Ezért volt és marad a történetírás ezen szegmense (*Alltagsgeschichte*) – minden szélesedő horizontú diszciplináris elmélyültsége közepette is – szabatos, tényalapú fikció. Esettanulmány a fátum végtelen sokféleségéből: nevesített aktorokkal, konkrét történetfűzésekkel, egyúttal szintén közreműködő ám anonimitásban hagyott köznapi ágensek sokaságával. Eközben a mű – „a narratíva” – akár még a *sine ira et studio* követelményének is megfelelhet.

Csak a fentebb felidézett (többnyire) kisvárosi háborús epizódoknál maradva: tucatnyi, egyediségükben is reprezentatívnak vélt hétköznapi átélés-mozzanatot válogattam. Ám említetlenül maradt ugyanazon forráscsoportból évenként is több ezernyi hasonló – vagy éppen különböző! – eset. Nem szólva azokról, akik (a vizsgált korszakban) nem váltak az adminisztráció ügyfeleivé, nem hagytak jelet, felidézhető történetet – vagy akár csak „hírmorzsát” – maguk után. Ilyen értelemben az *Alltagsgeschichte* a társadalom mind szélesebb körének történelembe emelését, a történetírás „demokratizálását” szolgálná, és szolgálja is – a politikai közösségek, állam, nemzet tevőleges aktorainak tradicionális historiájához képest –, miközben maga is megmaradni kényszerül a „képvisleti demokrácia” reprezentativitásánál. Bár itt sokkal inkább a modernkori forrásbőség szorítja a múltfeltárót a szelektálásra. További behatároltsága e hétköznaptörténeteknek, hogy számos, „maga után jelet hagyó” személy (család) élettörténeté-

⁵⁶ HantosHD.

⁵⁷ *Késő maradékainak...* 662.

⁵⁸ Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetei emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1991. 1–2. sz. 85–107.

nek csak egy-egy mozzanata, sorspillanata emelkedik az elbeszélésbe, előzmény és „utózmány” – a szituáción túli folytatás – nélkül. (Ebbe az irányba a „mikrotörténet” vezet tovább.) A hétköznapi történetének legkedveltebb forrásai – a naplók, memoárok, levelezések, háztartáskönyvek, hagyatéki leltárak, újabban fotók – mellé minden további nélkül beemelhetők az *alsó fokú* (községi, járási, városi) *igazgatás* fennmaradt iratai. Ezek óhatatlanul az alattvalók/polgárok mindennapi létállapotáról, intéznievalóiról – kötelezettségeinek, ambícióinak, karrierépítésének vagy elesettségének egy-egy mozzanatáról – tudósítanak.

A kalendárium szerint a második világháborút hét évtizede magunk mögött tudjuk, s közben rendre visszaköszön mindennapjainkban. Manapság is folynak perek háborús, emberiesség elleni bűntettek ügyében. Másfél évtizede annak, hogy nálam is több telet megélt ismerősöm a szomszédos boxban ült a tel-avivi Diaszpóra Múzeum dokumentációs részlegében, s a történetek után fél évszázaddal bizonyosodott meg apja égő áldozattá válásáról, nagybátyja – nem tudni miként fennmaradt és ide miként keveredett – „cédulái” egyikén. (Elfojtott zokogását nem tudom felidézni.) Manapság is havonta visszatérő hírként hallhattunk-olvashattunk arról, hogy fel nem robbant háborús bombákra, aknákra bukkantak egy-egy beruházás alapozása, vagy épület renoválása közben, amihez alkalmasint – balesetet elkerülendő – rövidebb-hosszabb időre a környék lakóit is kitelepítették. Nemrégiben találtak meg és tártak fel egy bányavágatban (Huda Jama) 1700 emberi maradványt rejtő második világháborús kivégzőhelyet a szomszédos Szlovéniában. A humanizmus kortársi apostola-ként aposztrofált Tzvetan Todorov felveti ugyan a kérdést, hogy „mindig és szükségszerűen jó dolog-e az emlékezet, és feltétlenül átok-e a felejtés?”, ám a történészeket szakmájuk predesztinálja a tudást sem mellőző emlékezésre, hogy a múlt feltárásának részeként ne menjen feledésbe: „a rossznak anélkül is ellenállhatunk, hogy a jó kísértésébe esnénk”.⁵⁹

A hézagos krónika vége egy – a tárgykörbe illeszkedő – hétköznapi magántörténet. Apám egyike volt a Don-kanyarból a Kárpátok felé botorkálók sokaságának. Lába elfagyott, ereje elhagyta, s azok egyike lehetett volna, akikről Örkény István úgy emlékezett meg, hogy „nyitott szemű ülő Buddha szobrokként maradtak el az út szélén”. Nem így történt, mert egy ukrán paraszt viskójába cipelte a hátán. Egy hetes ápolás-táplálás után maga ácsolta háti szánon húzta el a hét kilométerre levő vasútállomásig, ahol felvették a hazafelé tartó trének egyikére.

Mire nem vetemedik az ellenség – háborús hétköznapiakban?⁶⁰...

⁵⁹ A két idézetet lásd, Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 10., 274.

⁶⁰ Kértek az ukrán parasztot okolni azért, hogy az eddig mondottakat/leírtakat végig kellett hallgatniuk/olvasniuk.

GYÁNI GÁBOR

A háborús napló mint kordokumentum

Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai

A háborús hétköznapiak specifikuma

Miben és mitől mások a háborús mindennapok, mint a békebeliek? Lehet a kérdésről általában is szólni, vagy kizárólag csak konkrét idő- és térbeli koordináták között érdemes elbeszélni, netán osztály és rétegspecifikus metszetekben kell megragadni? S mit tudunk egyáltalán a második világháborús hétköznapiokról?

Kezdjük nyomban az utóbbival. Úgyszólván semmit sem tudunk a második világháború korának mindennapi életéről, mivel nem vagy alig folyt e téren érdemi kutatás. John Lukacs korábban már feszegette a kérdést, külön alfejezetet szentelve neki egy, eredetileg az Egyesült Államokban 1976-ban megjelent munkájában, ám kevés követője akadt.¹ A közel százoldalas fejtegetés – minden újdonsága ellenére – vegyes benyomást kelt az olvasóban. A megpendített témákkal kapcsolatos megállapítások tekintélyes része bizonyítatlan kijelentés, a szerző nem támasztja alá őket semmilyen forrással. Ráadásul nem áll a munka háttérében szisztematikus kutatómunka, a benne felvetett témák tetszőlegessé – olykor kifejezetten önkényesek – és a megfogalmazott tézisek nem-egyszer impresszionisztikusak.

Nézzünk néhány példát erre az utóbbi esetre! „A háború első évének nélkülözéseit sehol, még Angliában sem kísérte nosztalgia a háborút megelőző évek életmódja és szorongó biztonsága iránt.”² Vagy: „Igen elterjedt, lelki okokra visszavezethető fizikai tünetté vált, főként a nyugat-európai (és a lengyelországi) férfi lakosság millióinál a poliuria, a túlzott vizeletkényszer. [...] Igen elterjedt lelki gyengeséggé vált a hipnómánia, a mértéktelen aluszékony-

¹ John Lukacs: *Az európai világháború 1939–1941.* Európa, Budapest, 1995. 221–310.

² Uo. 234.

ság. Az alvás amolyan mindennapi kábítószer volt millióknak.”³ Amikor e sorokat olvassuk, meg kell kérdeznünk, honnan tudja vajon Lukacs mindezt? Hiszen a kijelentések empirikus fedezeteként sem forrásokra, sem szakirodalomra nem utal.

Lukacs, ennek ellenére, figyelemre méltó könyvet írt a témáról. Különösen fontosak a családi élet jelenségeit (a házasságkötési és válási gyakoriságot), a devianciák sűrű előfordulását (az öngyilkosságot), nagy néptömegek háború idején felgyorsuló hektikus fizikai mozgását (a kitelepítéseket, a menekülteket, a deportálásokat és persze a frontszolgálatot) érintő megfigyelései. Nem kevésbé érdekfeszítő az ételmisszerfogyasztást, az ételhez való hozzájutást, ezen belül a feketepiac működését bemutató gondolatmenet, vagy a férfi és nő szociabilitás különbségének, nem utolsósorban a polgár(ság) mint eszmény és szociális valóság krízisének az érzékletes megjelenítése. S akár tovább folytathatnánk a sort a hátszói civil népességet sújtó légicsapásokkal, kivált a hozzájuk fűződő attitűd kérdésével; a megszálló hadseregek brutalitásával, ami közvetlen közletről a megszállt területek civil népességét érinti. Ezen belül is kiemelendő a tengelyhatalmak állami és katonai szerveinek diszkriminatív fellépése, olykor tömeggyilkosságokba torkolló akciói főként a zsidó lakossággal szemben, amiről újabban hatalmasra duzzadt szakirodalom szól.⁴ Nem feledkezhetünk meg továbbá a fronthalál társadalmi fogadtatásáról, a katonák és a munkaszolgálatosok hozzátartozóinak gyászunkjáról, továbbá az információszerezés korabeli specifikumáról sem, ami a háborús propaganda monopóliumból, a rendkívüli háborús helyzetből fakad. S egyúttal megkerülhetetlen a híresztelés, sőt a rémhír vizsgálata, általában a szóbeli információáramlás nagy súlya a háborús életviszonyok között.

Határozottan igennel felelhetünk tehát korábban megfogalmazott kérdéseinkre, miszerint: van-e érdemi különbség a háborús és a békebeli hétköznapi között. Hozzá kell azonban tenni, a háború előrehaladásával nőtt meg közöttük a különbség. Hadd utaljak vissza e ponton Lukacs előzőleg idézett megjegyzésére, mely szerint a háború által közvetlenül sújtott népek 1940-ben állítólag (még) nem emlékeztek nosztalgiával a megelőző időkre. Feltéve, ha igaznak fogadjuk el a kijelentést (itt sem hivatkozik Lukacs forrásokra vagy szakirodalomra), az talán a helyzet kulcsa, hogy nem sok változott még ez időben a mult-hoz képest a mindennapok életrendjében. A megállapítás korlátozottan sem érvényes azonban a megszállt országokra, és ugyanakkor Anglia tekintetében sem feltétlenül állja meg a helyét, hiszen az utóbbi országot mégis csak súlyos

³ Uo. 260.

⁴ Nemzetközi bestseller munka a témában: Timothy Snyder: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. Vintage, London, 2011. Magyar kiadása: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Park Kiadó, Budapest, 2012. A kérdés historiográfiájához vö. Omer Bartov: Eastern Europe as the Site of Genocide. *Journal of Modern History*, 80. September 2008. 557–593.

bombatámadások érték ekkoriban. Aligha tételezhető fel tehát, hogy a britek ne gondoltak volna vissza nosztalgiával a közeli multra. Ténykérdés viszont, hogy Európa legtöbb országában a háború első éveiben még nem mutatkoztak komoly élelmezési nehézségek, ezért az itt élő népeknek nem volt különösebb okuk a nosztalgikus emlékezésre. Ez Magyarországról is elmondható – amely csupán 1941-ben vált hadviselő félle –, miközben Nyugat-Európában már javában folyt „a furcsa háború”. A haderőfejlesztés – a győri program meghirdetése – Magyarországon éppenséggel gazdasági konjunktúrát idézett elő, csökkentette a korábbi évek magas munkanélküliségi rátáját, és kétségkívül javított az életviszonyokon. Gazdaságtörténeti irodalmunk már korábban konstataulta, hogy: „Az állami megrendelések az ipar jelentős területeit foglalkoztatták, s egyetlen év leforgása alatt felszívták a közel 100 ezer fős munkanélküli-tömeget. A teljes foglalkoztatás elérése által támasztott nagyobb fogyasztási igények a fogyasztási iparok fellendüléséhez is hozzájárultak. 1938 után a gazdaság minden területére kiható fellendülés ment végbe.” De, teszi hozzá a megállapítást jegyző Berend T. Iván és Ránki György: „A háborús gazdasági fellendülés ezekben az években [még – Gy. G.] hadiesemények és háborús igénybevétel nélkül játszódott le.”⁵

A fogyasztás korabeli alakulása messzemenően egybevág a jelzett makrogazdasági helyzettel. Lukács Anikó vizsgálta a kérdést esettanulmány keretében, amikor elemzésnek vetette alá egy jómódú fiatal budapesti középosztályi házaspár háztartási naplójának a kiadásait. A tanulmányból kiderül, az 1941 előtti években szó sincs még radikális életszínvonalbeli visszaesésről, ha ezúttal kizárólag csak az ételmisszerfogyasztást és a ruházzkodást tekintjük. Ami a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ne hatott volna már ekkor is a háborús hadigazdálkodás a mindennapi életre; a központi elosztás rendszere, az 1940-ben bevezetett, és később tovább bővülő és egyre szigorúbb jegyrendszer, az azt követő áruhiány mind-mind az élet kemény tényei közé tartoztak már 1941 előtt is. A viszonylag zavartalan étel- és ruhaellátás fő biztosítója a hivatalos elosztás kényszereit ellensúlyozó informális és kvázi intézményes megoldás, vagyis a feketepiac. A kérdésre még visszatérek.

A háborús hétköznapi történeti forrásai

Amikor a háborús idők hétköznapi életét – John Lukacs példájából is okulva – adatszerű bizonyítékokkal alátámasztva kívánjuk bemutatni, az egyéni élettapasztalatok dokumentumainak a faggatására törekszünk. Ehhez kitűnő forrásként kínálja magát a háztartási napló, amit az előbbi esettanulmány szerzője is alapul vett. Jóllehet ennek a forrásnak is megvannak a korlátai, amire

⁵ Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth – KJK, Budapest, 1972. 205.

Lukács Anikó ki is tér tanulmányában: arra a kérdésre, hogy „ők maguk [a szóban forgó házaspár – Gy. G.] hogyan látták helyzetüket, milyen mértékben voltak elégedettek anyagi lehetőségeikkel, a háborús hátszágban számukra elérhető életszínvonalal, szenvedtek-e hiányt valamiben, és ha igen, hogyan élték ezt meg, [...] pusztán a háztartási napló segítségével nem tudunk válaszolni.”⁶ Ha hozzáférhető (lenne) a családon belüli levelezés anyaga, akkor abból sok mindenre fény derülhet, amiről a háztartási napló hallgat (Lukács Anikónak egyébként rendelkezésére álltak ez utóbbi dokumentumok is, és a szerző élt is a belőlük fakadó elemzési lehetőségekkel). Mindamellet leg több segítséget a (nem háztartási) naplóba foglalt közlésektől remélhetünk, amit a kérdés első számú forrásának tekintünk.

Magam is ehhez a történeti dokumentumhoz fordulok, megpróbálván bevilágítani a háborús évek hétköznapi világába. Kemény Simonnak az 1980-as években közzé tett háborús naplóit hasznosítom majd ebből a célból. A literátor Kemény feljegyzései könnyen a magyar Victor Klempererre tehetik őt, ha a magyar történetírás egyszer tényleg komolyan veszi Kemény hátrahagyott naplóját. 1995-ben Németországban látott napvilágot Victor Klemperer *Tagebüchere*, ami rövid időn belül nagy népszerűsége tett szert: a németországi publikálást követően hamarosan angolul is kiadták a napló teljes szövegét.⁷ A Klemperer-napló főként a mindennapi életre és a múltbeli mentalitásra nézve értékes forrás a történész szempontjából.⁸ Példaként Peter Fritzsche és Claudia Koonz munkáira hivatkozhatunk, melyekben Klemperer *post fest* kiadott naplója előkelő helyen szerepel a hasznosított források között.⁹

Kemény Simon naplójának ilyen jellegű kiaknázásakor néhány problémát exponálok csupán, olyan kérdéseket helyezve előtérbe, melyekről módfelett informatívak, revelatívak és hitelesek a feljegyzések. Ezt megelőzően néhány szót ejtek azonban a napló szerzőjéről, akit 1945 januárjában a nyilasok a saját villája udvarán öltek meg. Kemény Simon költő, író és kritikus volt. Kezdetben *A Hét*,

⁶ Lukács Anikó: Fogyasztás és mindennapok Budapesten, a II. világháború első éveiben, családi iratok tükrében. *Budapesti Negyed*, 68. 2010. Nyár, 119.

⁷ Victor Klemperer: *Tagebücher*. Aufbau, Berlin, 1995; Uő: *I Will Bear Witness, 1933–1941: A Diary of the Nazi Years*. Weidenfeld & Nicholson, London, 1998.; Uő: *To the Bitter End: A Diary of the Nazi Years*. Weidenfeld & Nicholson, London, 1999.; Uő: *The Lesser Evil: A Diary of the Nazi Years*. Weidenfeld & Nicholson, London, 2003.

⁸ A náci Németország (és a holokauszt) ez irányú megközelítésének a kezdeteiről és újabb irányairól lásd Alf Lüdtke: *What Happened to the „Fiery Red Flow”? Workers' Experiences and German Fascism*. In Alf Lüdtke, ed.: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1995. 198–251.; Paul Steege – Andrew Stuart Bergerson – Maureen Healy – Pamela E. Swett: The history of everyday life: a second chapter. *The Journal of Modern History*, 80. June 2008. 358–378.

⁹ Claudia Koonz: *The Nazi Conscience*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2003.; Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008.

majd az *Új Idők* végül a *Nyugat* munkatársaként dolgozott (az utóbbiba kritikákat írt), de volt színházi dramaturg és *Az Est* lapok újságírója is. A harmincas évek végén Kemény elvesztette újságírói állását, mert katolizált zsidónak számított. Költői kvalitásait az irodalomtörténet-írás is számon tartja; korai verselését impresszionistának minősíti – különösen Baudelaire hatott rá nagy erővel –, későbbi líráját pedig a tragikus életérzés kifejezőjeként értékeli.¹⁰

Amikor történeti forrásként fordulunk Kemény Simon naplójához, nem elsősorban az író, az alkotó értelmiségi identitása áll érdeklődésünk homlokterében, hanem az, ami az átlagember tapasztalati világát jeleníti meg a naplóban. Jóllehet az ott olvasható feljegyzések egy intellektuálisan érzékeny ember megfigyeléseit, érdeklődési irányát és egyes kérdésekről vallott felfogását szolgáltatók meg. Arra a kérdésre keressük e napló segítségével a választ, hogy mi volt az, ami elsősorban és jellemző módon foglalkoztatta a kor emberét a mindennapok szürke világában, és milyen tárgyi és gondolati életvilág szabott határt napi életutinjának. Minden, amit Kemény a naplóban erről ír – bizonyos határok között – reprezentatívnak számít az akkori élet átlagára nézve. Úgy vagyunk tehát az ő történelmi tanúságtételével, ahogyan Carlo Ginzburg volt *A sajt és a kukacok* című munkája történelmi hősének, az eretnek világképet kigondoló és terjesztő molnárnak a bíróság előtt tett vallomásaival. Ginzburg szerint Menocchio híven kifejezte saját korát, és azt a társadalmi csoportot, amihez közvetlenül tartozott; az inkvizíció előtt tett tanúvallomásaiban hitelesen érzékeltette a korabeli mindennapi életet, az akkori gondolkodásmódot és mentális beállítottságot. Menocchio – szól Ginzburg – „egy középszerű, önmagában nem különösebben jelentős személyiség – aki éppen ezért reprezentatív –, mikrokosmoszként foglalja magában azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek, legyen az a XVII. századi osztrák nemesség vagy angol alsópapság”.¹¹ Így tekintek én is Kemény Simonra, midőn tágabb társadalmi érvényt tulajdonítok az 1942. január 1. és az 1944. március 19. között általa vezetett naplóban foglalt feljegyzéseknek.

Négy témára figyelek a következőkben, 1) az élelembeszerzés, a közellátás és vele összefüggésben a feketepiac kérdésére; 2) az információáramlás akkorigiban jellemző vonásaira, főként a híresztelés és a rémhír szerepére a korabeli életben; 3) arra, hogy mit jelentett a „zsidókérdés” és annak korabeli ismert megoldása a kikeresztelkedett Kemény Simon számára; végül 4) arra is kitérek, hogy milyen új mentalitást vélt Kemény felbukkanni a háborús események eredményeként és mi történik ezekben az években a nyilvános polgári életben.

¹⁰ *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. Szerk. Béládi Miklós – Bodnár György. Gondolat, Budapest, 1967. 216–217.

¹¹ Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Európa, Budapest, 1991. 20.

„Az élelmezés egyre nagyobb gond”

A háborús hétköznapiok kulcskérdése – Németország és Svájc kivételével – szerinte Európában, hogy milyen úton-módon biztosítható a korábbi fogyasztási életnívó fenntartása, hol és milyen áron szerezhető be az élelem és mihez, hogyan lehet hozzájutni. Mindez annyira magától értetődő, hogy nem is igényel hosszabb bizonygatást. Sokkal több és alaposabb figyelmet kíván annak – megbízható dokumentumokon nyugvó – felderítése, hogy milyen élményekkel, milyen tapasztalatokkal párosult ez az ismert helyzet a kor embere számára.

1942-től kezdett a háborús gazdasági konjunktúra alábbhagyni, hogy hamarosan (1943 folyamán biztosan) beköszöntsön, majd megállás nélkül tovább mélyüljön a szűkösség állapota. „A megélhetési viszonyok mindenütt nehezzé váltak” – szól a történeti megállapítás.¹² Szinte nem akadt olyan társadalmi réteg vagy csoport a korabeli Magyarországon, amely ne sínylet volna meg valami módon a háborús kényszergazdálkodást, a fokozódó áruhiányt, a jegyrendszerrel korlátok közé szorított fogyasztást és a reálbércsökkenést.

Az áruhiány keserű tapasztalati ténye kezdetben igen drámai hatást tett a kor emberére, így Keményre is, aki szolid középosztályi egzisztenciaként nem ismerhette, nem élhette át korábban a háborúval együtt járó szűkösséget. 1942. január 31-i naplóbejegyzésében így ad hangot új tapasztalatának: „Ma délelőtt végigjártam a nagy vásárcsarnokot. Elég siralmas látvány volt. Egyetlen darab baromfi sem volt a nagy hodályban. Narancs, alma, kevés és csúnya zöldségféle, kevés főzelék, kevés marhahús, néhány darab vad, kevés vásárló. Úgy láttam, hogy Budapest gyomra kezd korogni.”¹³ A jegyrendszerrel szembesülve, történelminek nevezhető tapasztalatait hívja segítségül panaszát fokozandó. „A kenyér napi fejadagját 15 dekára szállítják le. Az első világháborúban, amikor a Haditermék látta el az ország kenyérügyeit és ez gondoskodott a lakosság élelmezéséről, 40 deka volt a napi fejadag.”¹⁴ Pedig, fűzi hozzá Kemény, akkor még egy sokmillió hadsereget, továbbá Ausztria polgári népességét kellett élelemmel ellátni, sőt Németországot is mi segítettük. Ahogy halad előre az idő, úgy súlyosbodnak az ellátási nehézségek, melyek végül a háborús hétköznapiok alapélmé-

nyévé válnak. „Az élelmezés egyre nagyobb gond, mindennap hosszabb sorok állnak az élelmiszerüzletek előtt. Jegyre is csak a szerencsések kapnak. Hús, zsír, kenyér, burgonya, tojás csak sok szaladgálás és ácsorgás után szerezhető be. Persze a gazdagok és jómódúak többszörös vagy sokszoros áron kapnak mindent.”¹⁵

Két dologra utal a naplóbejegyzés: egyrészt a lakosság relatív vásárlóerejének csökkenésére, és a vele párhuzamos áruhiányra (miközben jegyrendszer van Magyarországon); másrészt arra vonatkozik bejegyzése, hogy nagy lett hirtelenjében az illegális beszerzési csatornák jelentősége, amelyek azonban kevesek számára érhetőek el.¹⁶ Az előbbi illetően Kemény külön meg is jegyzi: „A kereskedelmi élet aggasztóan pang. Nem vásárolnak az emberek. Csak az élelmiszerekért, szappanért tülekednek s állnak hosszú sorok.”¹⁷ Az élet szinte egyedüli problémáját az élelem beszerzése jelenti ekkoriban. „Az emberek nem beszélnek másról, csak evésről” – szól az 1942. július 10-i naplóbejegyzés. „Mit kaptak, mit nem tudtak beszerezni, miért mennyi ideig kellett sorban állni, minek mi az ára feketén. [...] Irigykedve beszélnek olyan ismerősökről, akik negyed kiló vaját vagy fél liter tejfölt tudtak szerezni. A nagycsarnokban ma óriási szenzáció volt két ketrec csirke egy kereskedőnél. Az asszonyok odarohantak, lökdösték, öklözték egymást, láрма, sivalkodás, végre hatalmas verekedés. A rendőrök alig tudták lecsillapítani a csirkeforradalmat.”¹⁸ A nagy élelmiszerhiányt, fűzi tovább a szót Kemény, az emberek egészsége is ugyancsak megcsúszott. 1943 januárjában ő már tudni véli, hogy: „Rengeteg embernek van bél- és gyomorfájdalma a kenyértől. Úgy megfekszi a gyomrot, mint a sár vagy a kő. Nehéz tőle az ember, égeti, csavarja, nyomja a gyomrot a furcsa kenyér, nem lehet tudni, hogy miből készítik.”¹⁹

Az utóbb mondottakkal éles kontrasztban áll kevesek dőzsölése, melynek hírére mindenki érzékenyen kapja fel a fejét. Az ő féktelen jómódjukat is a virágzó feketepiac teszi lehetővé. „Ilyen viszonyok tudatában [...] különösen érdekes az a vacsorai ételsor, melyet az M. és M. cég fiatal tulajdonosa tálatatott fel e hét elején sváb-hegyi kastélyában.”²⁰ A kiskereskedőket is magával ragadja az ekkoriban elharapózó gátlástalan korrupció hevülete. Ennek beszédes példaként veti papírra 1942-ben Kemény az egyik személyes élményét. „A tejszarnokosnő csak azokat a régi vevőit szolgálja ki, akik ajándékokkal kedveskednek neki. Feleségem egy csinos tavaszi ruhára valót adott neki. Az asszony másnap visszaküldte, kevesellte a 30 pengős ajándékot. El van kényeztetve. A megszorult vevők – akikkel nyers és goromba – drága selymet, finom

¹² Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág, Budapest, 2013. 37.

¹³ Kemény Simon: *Napló 1942–1944*. Vál. és jegyz.: Papp Anna és Kovács Béla. Utószó: Kovács Béla. Magvető, Budapest, 1987. 30–31. A *Napló* teljes szövege a Petőfi Irodalmi Múzeum őrizetében van. (továbbiakban: Kemény, *Napló*...)

¹⁴ Uo. 51. Mellékesen: nem egészen pontosan emlékszik Kemény a régi időkre. A m. kir. minisztérium 1915. évi 4586 M. E. számú rendelete értelmében a városi fogyasztóknak napi 30 deka, a falusiaknak ennek majdnem a duplája járt kenyérből. Igaz, ez még mindig több volt mint a fejenkénti 15 deka kenyér. Az *első világháború*. Szerk. Szabó Dániel. Osiris, Budapest, 2009. 163.

¹⁵ Kemény, *Napló*... 128.

¹⁶ Mindezen kérdések szakavatott történetírói feltárása még várat magára.

¹⁷ Kemény, *Napló*... 95–96.

¹⁸ Uo. 153.

¹⁹ Uo. 273.

²⁰ Uo. 153.

szövetet, fehérműt, gyűrűt, karkötőt ajándékoznak neki. Mindezt, hogy naponta egy liter tejet, hetenkint 5 deka vaját kapjanak.”²¹

Mindez azonban eltörpül a feketepiac mérhetetlenül nagy hatalmához képest, ami már a jegyrendszer bevezetésének másnapján jelentkezett. „A Garay téren – szól a bejegyzés 1942-ből –, vidéki asszonyok és férfiak árulják a jó házikenyert, 1 pengő 80 fillérért adják kilóját. Nem is titokban, dugdosva, egész nyíltan. [...] Eddig csak 1,20-as és 1,50-es kenyérről hallottam, amit borzasztó titokban árultak egyes pékek.”²² 1943-ban pedig már általános tapasztalatként adja tudunkra Kemény, hogy „az élelmezés kérdésének nehézségeivel versenyt nő a feketepiac és versenyt szaporodnak az uzsorás feketeárusok. Munkások, alkalmazottak tömegesen hagyják ott helyüket, hogy élelmiszerekkel uzsoraskodjanak. Hihetetlen haszonra dolgoznak, s néhány hét alatt többet keresnek, mint a gyárban két-három év alatt.”²³ Jóllehet az infláció már óriásira duzzadt és az árukínálat is felettébb szűkös: „Még sincs panasz, mert mindenki feketézik” – tudósít a napló.²⁴ Ami persze így nem feltétlenül igaz, jól kifejezi azonban az emberek akkori hangulatát, már ami a feketepiac korabeli mindenhatóságát illeti.

„Az egész város tele volt ma avval a hírrel”

A háborús hétköznapiakat döntően befolyásoló, azt szinte minden tekintetben átjáró szűköség, vagyis az élelmezési mizéria mellett nem kevésbé szembetűnő a világban való hiteles tájékozódás akkori nehézsége. Különösen sok akadályba ütközik a friss, egyszersmind megbízható információk beszerzése az embereket közvetlenül érintő fontos dolgokról. Általános tapasztalat, hogy kizárólag informálisan, szóbeszéd révén lehet hírekhez jutni, legalábbis a fontos eseményeket illetően. A hírhíány, az akut információhiány körülményei között szükségképpen előtérbe kerül a személyes kommunikáció, melynek eredményeként a közönség „fokozott készenléti állapotba kerül”, s ezzel folyton növekvő keresletet támaszt (adott témákban) az újabb és újabb információk iránt.²⁵ Ez képezi a híresztelések alapját. A fogalom egyébként arra utal, hogy „valamely nagy hírértékű, sokakat érintő, vélt vagy valós esemény kapcsán a hírhíány leküzdésében, a helyzet interpretációjában túlsúlyra jut a hírek informális úton való

előállítás és terjesztése”.²⁶ A rémhír fogalma pedig „az olyan híreszteléseket fogja át, amelyekről kiderült, hogy nem bizonyultak igaznak, vagy legalábbis komolyan feltételezhető légből kapott jellegük”.²⁷ A híresztelés és a rémhírkelés szempontjából egyaránt kedvező feltételeket teremtenek a háborús idők, amikor hírzárlat van, és egyúttal nő a rendkívüli, többnyire a fenyegető események valószínű és tényleges bekövetkezésének esélye. A hírhíány, továbbá a nagy hírértékkel bíró események nagyobb gyakorisága és nem utolsósorban az, hogy az emberek ráhangolódnak a pozitív és kivált a negatív hírekre – ez így mind a híresztelés és a rémhírek keletkezését segíti elő. A híresztelések hatásosságát csak fokozza a háborús propaganda uralma, valamint a cenzúrázott sajtó hitelvesztése, amely elfordítja az embereket a hivatalos hírcsatornáktól, amikben nem hisznek többé.²⁸

Angelusz Róbert a hírhíányos helyzet különféle eseteit különítette el egymástól, ezek némelyikét viszont Kemény világháborús naplója is dokumentálja. Őt magát is utoléri – és egyúttal intenzíven foglalkoztatják – a híresztelések, melyekről rendszeresen be is számol, többnyire hitelt adva a bennük foglalt híradásoknak. E tárgyba vágó feljegyzéseinek jellemzően a nagypolitika fordulatai, vagy prózaibb történései képezik a tárgyát, melyeket rendszeresen kommentál. Ugyanakkor naplóírónk nincs feltétlenül ráutalva a híresztelésekre, mivel rendszeresen olvassa a külföldi lapokat és állandóan hallgatja a külföldi rádióadókat.²⁹

Mindamellet a belpolitikai hírzárlat, a cenzúrázott sajtó okán a politikai történésekről többnyire ő is csak híresztelésekből informálódhat. Néhány erre utaló példa: „Azt hiszem, nyilasközpontból terjesztett hír, hogy Imrédy orosz fogságba esett. Egyre többen beszélnek, komoly helyeken is, és egyre többen hiszik el, hogy Horthy István árváját magyar királlyá választják és koronázzák.”³⁰ Később, 1942 októberében a következőket jegyzi fel: „Egész Budapest tele van avval a felelőtlen vad hírrel, hogy Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke és felesége Svájcba utazott, és többé nem jönnek vissza.”³¹ Az előzőhöz hasonló – a magyar politikai vezetést érintő – kósza híresztelés: „Azt mondják,

²⁶ Uo. 316–317.

²⁷ Uo. 324.

²⁸ A megállapítást igazoló történeti esettanulmány: Vörös Boldizsár: Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején. In *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Molnár Antal – Baráth Magdolna, Budapest – Győr, 2012. 575–584.

²⁹ Például: „A svájci Sie und Er című lapban olvastam egy cikket arról, hogyan telik el Sztálinnak egy napja.” Kemény, *Napló...* 192. Másutt. „A Le Figaro napilap megszűnt. Ezentúl hetenként jelenik meg.” Uo. 240. Vagy: „A Pariser Zeitung írta egyik múlt heti cikkében.” Uo. 359. S persze a külföldi (a londoni) rádióadásokat is rendszeresen hallgatja Kemény. „A londoni rádió ma reggel »fontos üzenetet közvetített a magyar munkássághoz.«” Uo. 343.

³⁰ Uo. 190.

³¹ Uo. 214.

²¹ Uo. 78.

²² Uo. 68.

²³ Uo. 393–394.

²⁴ Uo. 397.

²⁵ Lásd, Angelusz Róbert: Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához. In *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Szerk. Pál Eszter. Új Mandátum, Budapest, 2001. 316. (továbbiakban: Angelusz, *Mondják, mert...*)

hogy Reményi-Schneller [pénzügyminiszter – G. Gy.] nemsokára lemond, és a Leszámítoló Bank élére kerül Madarassy-Beck Marcell helyére.”³² Ebbe a típusba sorolható végül a következő, felettébb érzékletes példa is. „Ma reggel beszéltem Harsányi Rezső színésszel. Tud-e valami újságot, kérdeztem tőle gépiesen. Felragyog az arca, szikrát vet a szeme, s fülemhez hajol. »Tegnapelőtt beszéltem Somogyvári Gyulával, aki, mint tudja, a vezérkar propagandaosztályának a vezetője s összekötő a vezérkar és a külügyminisztérium között. Én is, mint maga most tőlem, megkérdeztem tőle, mi újság. Gyula a világ legtermészetesebb hangján mondta: »Vége, slussz, békétárgyalások folynak, téli háború már nem lesz.«”³³ A holtbiztos, a beavatottak egyikétől származó információ ezúttal sem ért persze többet, mint a hozzá hasonló megannyi kiszivárogtatás vagy rémhír; ekkor ugyanis még csak 1942. október 8-át írtak.

Hasonlóképpen szerez tudomást Kemény – a zsidó származása miatt a szellemi életből kiteséskelt intellektuel – az irodalmi élet aktuális eseményeiről is, amire nem is tehetne szert más módon; ráadásul zárkózott életet él ezekben az években. Jellemző erre vonatkozó bejegyzése: „Ágai mondja, hogy az Újság szerkesztőségéből legújabbban a 46 éves Erdős Ivánt vitték el munkaszolgálatra. Tudomásom szerint most a teljesen fogatlan és keresztül-kasul beteg Zsolt Béla, Török Sándor és Erdős Iván van benn”³⁴ – mármint munkaszolgálaton. A közizgalmat keltő, jellegzetesen hírhíányos események, amelyek főként a rendkívüliségükkel és a többértelműségükkel, valamint azzal váltanak ki fokozott érdeklődést, hogy neves emberekkel függnek össze, mindig kiválóan alkalmasak arra, hogy híresztelések és rémhírek anyagát képezzék. Vissza-visszatérő híresztelés forrása volt a második világháború éveiben a munkaszolgálatra behívott neves kardvívó olimpiai bajnok, Petschauer Attila sorsa (és ténykedése), a személyével összekapcsolt fantasztikus hírek futótűz szerinti terjedése. „Marika, a szervita harmadrendű nővér izgatottan esett be az ajtón ma délben, mikor ebédelttem” – olvassuk a 1942. szeptember 14-i feljegyzésben. „Tudom-e, mi a szenzáció? Nem én, mondom. No, hát tudjam meg, hogy az éjszaka az orosz repülőrajt Petschauer Attila vezette Magyarország ellen, de a gépét lelőtték, ő ejtőernyővel kiugrott a gépből, földet is ért, de elfogták, és ma reggel már ki is végezték. Ezt a hírt Marika egy józsefvárosi vendéglőben hallotta.”³⁵ Később más rémhír is keringett Petschauer személyével kapcsolatban. „Az öreg Santelli [a neves vívóedző – Gy. G.] felhívott délután, igaz-e a hír, amivel tele van a város, hogy »a szegen« Petschauert

felakasztották. Közöltem vele, hogy én is hallottam, de éppen tegnap közölték velünk, hogy egy tiszt, aki civilben újságíró, levelet írt egy barátomnak, hogy Petschauer jól van, már régi humoránál van, nincs semmi baja. Ez a tiszt most annál a munkaszázadnál teljesít szolgálatot, melyhez Petschauer is tartozik.”³⁶

Háborús időkben a frontesemények, valamint a hátszói közellátás ügyei, a második világháborúban pluszként a várható bombázások eseményei rendkívüli érdeklődést váltanak ki. Miután rájuk vonatkozóan gyakori a hírzárlat, ez fokozott hírkeresletet támaszt irántuk a lakosság nagy hányadában. A várható bombázásokról mindig valamilyen híresztelésből értesülnek a budapestiek, ilyenformán: „Az egész város tele volt ma avval a hírrel, hogy estére 500 bombázógép jön Budapest fölé. Mindenki »autentikus, megbízható, komoly helyről« hallotta. Beszélük – megint csak híresztelés! –, hogy este nyolc órakor már szinte üres volt a város. [...] Mindenki hazasietett...”³⁷ Az esedékes bombázásokról való suttogás „félelemlegitimáló” híresztelés gyanánt hat, melynek elsődleges funkciója, hogy igazolásul szolgáljon a félelem által vezérelt magatartáshoz. Ezért is vált át ez a híresztelés oly sűrűn rémhírbe, lévén, hogy kiterjedt, erős intenzitású emocionális megnyilvánulásról – várakozásról – van szó. S mint ilyen, fokozott igényt támaszt a negatív érzelmeket megerősítő információk iránt.³⁸ A híresztelésnek, valójában persze rémhírnek, közvetlenül is nagy hatása van a tömegek napi viselkedésére. Többnyire Kemény maga is hitelt ad a különféle híreszteléseknek – mi egyebet tehetne, nem áll ugyanis módjában biztos forrásból ellenőrizni a hozzá ekként eljutó információkat –, ám ez esetben kételkedve fogadja a hír valódiságát. Meg van róla győződve, hogy a szövetséges hatalmak suttogó propagandája áll a dolog hátterében: akik a hírt kitalálták, majd terjeszteni kezdték, szerinte arra számítanak, „hogy az emberek nem bírálják a rémhíreket, hanem elhiszik és terjesztik azokat”.³⁹

A híresztelések révén kiváltott tömegpszichózisok mindig fontos velejárói a háborús hétköznapiaknak. Ez abból következik, hogy a „veszteségek, a növekvő szorongás és félelem légkörében halmozódnak a megválaszolatlan kérdések, és ennek nyomán a kommunikáció »láthatatlan« személyes csatornáit elárasztják a legkülönbözőbb híresztelések”.⁴⁰ Egy 1943. februári bejegyzésben olvassuk a következőt: „Tömegfélelem hullámszik végig Budapesten. Az emberek félnek márciustól, mert azt hiszik, hogy amint elmúlik a tél, megkezdődnek ellenünk a rendszeres erős légítámadások. Aki teheti, vidékre készül. A gazdag és jómódú

³² Uo. 229.

³³ Uo. 210. Somogyváry Gyula, aki „Gyula diák” néven verseket írt, és ennél is tágabb írói tevékenységet fejtett ki, egyúttal kormánypárti parlamenti képviselő volt a harmincas években, ténylegesen mint tartalékos százados teljesített ez időben szolgálatot a Vezérkari Főnökség Nemzetvédelmi Osztályán, Kádár Gyula ezredes vezetése alatt.

³⁴ Uo. 165.

³⁵ Uo. 199–200.

³⁶ Uo. 202. Petschauer Attila (1904–1943) a kardvívás kétszeres olimpiai bajnoka. 1942-ben munkaszolgálatra vezényelték, 1943 januárjában – keretlegények vele való kegyetlenkedései nyomán – halt meg az ukrainai Davidovkában.

³⁷ Uo. 201.

³⁸ Angelusz, *Mondják, mert...* 320.

³⁹ Kemény, *Napló...* 201.

⁴⁰ Angelusz, *Mondják, mert...* 318.

emberek értékes holmijukat, ezüstneműjüket, szőnyegeiket, ékszereiket, drága képeiket vidéki rokonokhoz és barátokhoz szállítják. Sokan három-négy-öt helyre osztják el ruhájukat, fehérneműjüket. Ha egyik része elpusztul – gondolják –, valami mégis megmenekül, és nem maradnak ruha nélkül.”⁴¹

A hírhíány és a fokozott hírkereslet nemegyszer (felvásárlási) pánikot is keltő hatása a közellátás kérdéseit közvetlen közletről érinti; arról szólnak az ekkori híresztelések, hogy a kormány milyen konkrét intézkedésre készül, amiről az emberek többnyire csak híresztelések, olykor rémhírek útján értesül(het)nek. „Azt beszélnek, hogy a cukorjegyekre ezentúl egyik héten cukrot, másik héten lekvárt fogunk kapni” – jegyzi meg Kemény 1942 vége felé.⁴²

„A város láthatóan zsibbadt és szomorú”

Lássuk végül a zsidókérdés vitatásának, a zsidópolitikának a háborús mindennapokra gyakorolt hatását, ami – született izraelitaként – érthető módon közletről foglalkoztatja Kemény Simont, noha ő maga katolizált (zsidó), aki keresztény nőt vett feleségül. Ennek ellenére sújtják őt is a zsidótörvények, és a zsidóüldözés vet majd véget életének a háború utolsó napjaiban. Hétköznapijai részévé lesz a korabeli antiszemita közhangulat, a zsidótörvények teremtette helyzet, a szinte minden fronton zajló őrsegváltás, holott Keménynek gyenge, sőt talán nincs is igazában zsidó identitása.

Minden, ami e kérdés kapcsán a naplóban felmerül, a zsidóként megbélyegzettek lelkiállapotára éppúgy vonatkozik, mint a külső világban szélteben tenyésző „banális” antiszemitizmus jelenségére, amely általános közhangulat formájában átítatja a kései harmincas és a korai negyvenes évek Magyarországot (és Közép-Európát egyaránt). A napló idevágó bejegyzéseiben Kemény időnként a zsidók és a keresztények között zajló társadalmi helycsere tényeire is kitér, mint teszi ezt egyik 1942. márciusi feljegyzésében. „Párbeszéd a villamoson ma délben egy idős és egy fiatal hölgy között. »Hát elvettétek a zsidótól, kedvesem?« »El, Magda néni.« »Kértétek vagy kaptátok?« »Kértük, kaptuk.«”⁴³ De vajon együtt járt-e az őrsegváltás a társadalom minőségi javulásával? – fogalmazza meg Kemény a kérdést. Nem feltétlenül. „A keresztény úri társadalom – a középosztály – azon tagjai, akik főleg a zsidótörvény révén fényes állásokba pottyantak, s óriási jövedelmekhez, hatalmas kiváltságokhoz s rengeteg keresethez jutottak, [...] most szórják a pénzt, fényűző és dúslakodó

⁴¹ Kemény, *Napló*... 289.

⁴² Uo. 251.

⁴³ Uo. 69.

életmódot folytatnak, [...] ezeket most új zsidóknak nevezik.”⁴⁴ A zsidókat a jó módban felváltó új elit hedonista életmódja, folytatja Kemény, „megdöbbenő ellentétben áll a sorban álló, nélkülöző nagy tömegek szenvedésekkel teljes életével”.⁴⁵ Kemény kifakadása az „őrsegváltás” jóvoltából felülre kerültek morálja és habitusa miatt egyáltalán nem szokatlan a korban. A háborús évek publicisztikája telis-tele volt az övéhez hasonlóan kritikus véleményekkel az új, az árja gazdasági elitre vonatkozóan: ilyen cikkek éppúgy olvashatók a politikai katolicizmus németellenes és antifasiszta orgánumaiban, mindenekelőtt a Katona Jenő által szerkesztett *Jelenkorban*, mint az egyértelműen jobboldali *Az Ország* hasábjain.⁴⁶

A háborús évek szellemi, politikai és publicisztikai közéletét erősen áthatotta a zsidókérdés, szüntelenül izgalomban tartva a hétköznapiok diskurzusait is. Nem csoda, hiszen az őrsegváltás indítéka (és eredménye) a társadalmi mobilitás felgyorsítása, melynek vesztesei a zsidók (pontosabban a zsidónak tartott állampolgárok), nyertesei pedig a keresztény középosztály tagjai voltak. Ez az egész szokatlan és érthető izgalmakat kelt tehát *mindkét oldalon*. „A Belvárosi Kávéházban reggeliztem. Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepének s a tenyészállatvásár alkalmából zsúfolva megtelt vidéki úri közönséggel s ezeknek budapesti rokonaival és ismerőseivel. Mintha megyegyűlés lett volna Debrecenben. Ízes, hangos magyar beszéd töltötte meg a nagy helyiséget. [...] A zsibongásból erről is arról is minduntalan ezt a szót hallani: zsidó. Zsidó birtok, zsidó ló, zsidó bika, zsidó, zsidao, zs-zs-zs, valósággal zsongott a levegő a sok zsé betűtől. Nem gyűlölettel, nem haraggal, de úgy beszéltek róla, mint ahogy egy mindenkit érdeklő legfőbb vagy egyetlen témáról beszélni muszáj. [...] Ezek az urak mind érdekelve voltak valamiképpen a nagy osztozkodásban [...], és itt megbeszélték a dolgot, nyugodtan, részletesen, mint egy nagy vásár után, amelyben mindenki jól járt, kivéve persze a zsidókat.”⁴⁷ Ily módon banalizálódott a korábban úgyszólván elképzelhetetlen – bár sokak által erősen sóvárgott – tény, hogy egyeseknek, a zsidópolitika nyerteseinek kifejezetten jussuk van mások, mármint a zsidók tulajdonára és hogy ez a világ mondhatni legtermészetesebb dolga.

Másról is árulkodik a fentiekben hosszasan idézett naplóbejegyzés. A híresztelések (és a rémhírek) terjedését kétségtávol megsokszorozza, hogy az így „felpezsdült kommunikáció” körülményei között az élet legkülönbözőbb társas szituációiban egyaránt keletkezhetnek elmosódott határu ideiglenes hálózatok, amelyek szinte keresztülmetszik a társadalmi érintkezések korábban megszokott, mindenki számára konvencionális határait. Azoktól is szerezhet az

⁴⁴ Uo. 187–188.

⁴⁵ Uo. 188.

⁴⁶ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Budapest, 1983. 257–258.

⁴⁷ Kemény, *Napló*... 73.

ember „biztos” információkat, akikkel korábban szóba sem állt, akikre egyáltalán nem figyelt, vagy akik szavára semmit sem adott. Az ilyen „laza szerkezetű kommunikációs csoportok” maguk is híreket továbbító szerephez jutnak, hogy versenyre keljenek az informálódás intézményes módozataival, valamint az úgyszintén erős kötést mutató, a családi, baráti vagy munkatársi kapcsolatokat átfogó kommunikációs csatornákkal.⁴⁸

Kemény felismeri ugyanakkor azt is, hogy milyen gyökeres társadalmi metamorfózison esik át a budapesti nyilvános élet jellegzetes és emblemikus színtere, a kávéház. A félnyilvános helyként nehezen túlbecsülhető jelentőségű pesti kávéház, melyet hosszú időn át a pesti „zsidó” középosztály látogatott legtömegesebben, ekkor már szinte csak a vidéki „új zsidók” előtt nyitja meg a kapuit; így érkezik el a pesti kávéház története végstádiumába. „A zsidótörvénnyel kereszténnyé tették a kávésipart, s a tejtitalom rendeletével tönkretették. Igaz, a razziák is segítettek, s a kettő okozta, hogy ma Budapesten, úgy a város belső területein, mint a Dunaparton, üresek a kávéházak” – szól Kemény megfigyelése 1942 májusából.⁴⁹ Más források is hasonló képet rögzítenek a kávéházak ekkori életéről. A Japán kávéház volt tulajdonosának, Kraszner Menyhértnek a leszármazottja emlékezik ily módon a háború végnapjaira: „a mi vendégeinknek egy része eltűnt 44 elején, amikor láttuk a lakásunk ablakából, hogy razziáztak, és elvittek embereket”.⁵⁰ Az 1943-ban új tulajdonoshoz került New York kávéházról pedig a tanulmányíró megjegyzi: „A kávéház forgalma [...] nagyon megcsappant, a gyönyörű nagytermek üresen kongtak. Ezekben az időkben már az ártatlan politizálásnak sem kedvezett a kávéházi légkör. [...] Aztán elkövetkezett a suttogás, majd a besúgások ideje is. Mindenki félt a szomszédasztalnál ülőktől. Hamarosan a korlátozások és az elsötétítés hónapjai köszöntöttek a városra, a kávéházat bezárták.”⁵¹

A nagyvárosi polgári-középosztályi nyilvánosság, a sajátos polgári életforma, egyszerűen a hamisítatlan pestiesség ment ez alkalommal veszendőbe, melynek bekövetkeztét Márai Sándor is konstatálja az *Egy polgár vallomásai* újabban közzétett harmadik kötetében. „Szeretném elmondani, mi történt a polgári műveltséggel a tíz évben, amelynek kezdetét – önkényes időszámítás nélkül – az osztrák függetlenség megszűntének, az Anschlussnak napja jelenti. Azt hiszem, most már mindenki tudja, hogy azon a napon omlott össze sok minden, ami a régi Európából megmaradt. [...] Ebben a tíz évben nem csak országok szűntek meg, bomlottak fel, trónok és hatalmi rendszerek semmisültek

⁴⁸ Angelusz, *Mondják, mert...* 324–325.

⁴⁹ Kemény, *Napló... Kemény Simon*: i. m. 123.

⁵⁰ A Japán. Kresalek Gábor és Zeke Gyula interjúja Kraszner Menyhért idősebb lányával. *Budapesti Negyed*, 12–13. 1996. Nyár-Ősz, 175.

⁵¹ Csapó Katalin: A százéves irodalmi kávéház, a „Newyork”. *Budapesti Negyed*, 12–13, 1996. Nyár-Ősz, 194.

meg. Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség.”⁵² Kemény is osztja Márai később rögzített véleményét, amikor mélyen fájlatja a megszokott polgári életforma, műveltség, ethosz és erkölcs pusztulását. „A háború eszközei és módszerei nagy hatást gyakorolnak az emberiség erkölcsi és lelki életére. [...] Durvák és elvadultak lettek a lelkek és a szívek. Kegyetlen gyűlölet töltötte meg az embereket, mert a kegyetlenség lett a háborúviselés vezérlő elve. [...] Veszendőben van a tisztelet és kímélet, amivel ember ember iránt viseltetett. A gyermeki szeretet, a baráti vonzalom, a meleg rokoni érzés, a méltányosság, a megértés, a részvétel, mindez romba dőlt a családi és társadalmi élet területén. Szentségek és ereklyék nincsenek. Az idősebb nemzedék sírba viszi mindezt, a sírok fenekére. A fiatalság nem tisztel mást, mint saját magát és gyönyöreit. [...] Kíméletlen önzés, élvezethajszolás, hiúság, önhiúság, pénzvágy tölti meg a fiatalság lelkét. Érvényesülésüket háborús módszerekkel harcolják ki, mint a tankok és a zuhanóbombázók, mindenki gyanús és mindenki ellenség, aki előttük áll, ahová a hosszú évek küzdelme, munkája és tapasztalata után jutott.”⁵³

Mire jó a napló mint forrás?

Fenyő Miksa háborús naplója az egyik legismertebb a műfajban: 1946-ban jelent meg első alkalommal, majd kereken negyven évvel később – némi húzással (csonkítással) – újra napvilágot látott, hogy az immár teljes szöveg megint az olvasó kezébe kerülhessen.⁵⁴ Nem ismeretlen tehát Fenyő munkája, ennek ellenére kevésbé számon tartott, és még kevésbé használt történelmi dokumentum (ahogyan a többi háborús naplóra is ugyanez áll). Kinek „tűntek fel” például a Kemény Simon kezétől származó, az előbb taglalt páratlanul izgalmas második világháborús feljegyzések?

A két napló abban üt el egymástól, hogy Kemény, aki írói-kritikusi pályáját – Fenyőhöz hasonlóan – a *Nyugatról* kezdte, 1942 januárja és 1944. március 19. között vezette feljegyzéseit, Fenyő, a *Nyugat* egyik alapító szerkesztője viszont akkor kezdett naplót írni, amikor a németek megszállták az országot. Komoly különbség kettőjük között, hogy az otthonába zárt, de a külvilággal azért némi személyes kapcsolatot ápoló Kemény szorgos figyelemmel kísért (kísérhette) a háborús hátország mindennapi életét is, így szinte mindenről beszámolt, amit az utca embere tudott (amiről tudomást szerzett), ami közvetlenül befolyásolta a hétköznapi életét (az árubeszerzés, vagy a nyilvános élet eseményei). Amellett

⁵² Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013. 7.

⁵³ Kemény, *Napló...* 80–81.

⁵⁴ Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2014.

a lankadatlan olvasás (kül- és belföldi sajtó) no meg rádióhallgatás (a londoni magyar adás) alapján is igyekezett naprakészen tájékozódni a nagyvilágban és itthon. Fenyőnek mint „zsidónak” és közismerten náciellenes személyiségnek 1944. március 19-e után már nem adatott meg a kinti (a nyilvános) élet lehetősége, ezért nincs is érdemi mondandója annak eseményeiről. Sokat változott az élet rendje a szorosan vett háborús esztendőkből is.

Mindamellet: Kemény és Fenyő egyaránt olyan helyzetbe került ez időben, hogy – szinte teljes magányukban – bőven jutott idejük elmélkedni arról, ami körülöttük zajlott. Kikeresztelkedett zsidóként közös sorsuk volt a kitaszítottság, a tényleges életveszély, ami bujkálásra is kényszerítette őket. Ennek során nem kerülhették el, hogy éles szemmel figyeljék és elemezzék a történéseket. Védekezés, egyfajta szellemi túlélési stratégia is volt ez egyúttal részükről. Kemény és különösen Fenyő sokat foglalkozik tehát a jövővel, azzal, aminek jönnie kell erre a nem is túl soká véget érő pokoli világra. A jövőbe és csak (kisebb) részben a múltba tekintenek, amikor töprengésre adják a fejüket. Kettejük – és a hátrahagyott feljegyzéseik – közötti különbség abból ered, hogy változott időközben a történelem alakulása. Amikor Kemény elkezdett naplót vezetni, még éppen csak megkezdődött Magyarországon a nyílt zsidóüldözés, ami fizikai értelemben őt magát azonban még nem veszélyeztetette (később már igen), bár az egzisztenciáját azért tönkretette (állásvesztés). S ki tudhatta 1942-ben, hogy milyen lesz a háború vége, és egyáltalán mikor ér majd véget. Kemény naplójából azonban tudni lehet, hogy a kortársak már ekkor is folyton a háború végét várták, és hírek keringtek arról, hogy „hivatalosan” is erre spekulálnak.

Amikor viszont Fenyő kezd naplóirásba, már tudható volt, hogy közel a vég (az oroszok feltartóztathatatlanul törnek előre Magyarország felé); nem lehetett azonban tudni, hogy mikor és hogyan fejeződik be a szörnyű végjáték. S az sem volt persze tudható, hogy a közel tíz hónapon át rejtőzködő naplóíró túléli-e a deportálásokkal és utcai öldöklésekkel tarkított 1944/1945-os hónapokat. Alaposan változtak tehát a külső körülmények, melyek döntő hatással voltak Kemény és Fenyő élethelyzetére, az ebből sarjadó meditációkra.

Ezek a naplóba foglalt történelmi dokumentumok arról tudósítanak, hogy milyen volt, milyen lehetett a valamikori mentalitás, gondolkodásmód és fantázia; arról szólnak közvetlenül, hogy mi hogyan foglalkoztatta az embereket – a művelt értelmiség egyes képviselőit – az adott élethelyzetben, miről mit gondoltak és hogyan vizionáltak aktuális jelenük és a lehetséges jövő problémáit. Ezért is elhibázott az a normatív megközelítés, amely a későbbi (a mai) látószögből eredő tudást, és „új” felismeréseket számon kéri a valamikori naplóírók feljegyzésein.⁵⁵ Ez a megközelítés igazságtalan, és súlyos félreértésből fakad. Az adott történelmi szereplő nem látja, nem láthatja ugyanis azt, amit a

⁵⁵ Márton László: *Bújt az üldözött. Élet és Irodalom*, 2014. augusztus 15. 21.

történelmet utólag szemlélő (historikus), a visszatekintés perspektívájából és a rendelkezésére álló történelmi ismeretek birtokában már *szükségképpen* másként lát, másként értékeli. A történelmi ágens tudása, hite és várakozásai tulajdonképpen nem történetiek, hanem „csupán” történelmie.⁵⁶ Ez sem kevés azonban, és nyomban hozzátehetjük: épp ez az, ami különleges forrásértéket kölcsönöz tanúvallomásuknak. Ha Kemény vagy Fenyő és további mások nem vetették volna papírra mindazt, ami a naplóikban olvasható, semmilyen hiteles, közvetlen tudásunk nem lehetne arról, hogy mi rejtett az idő tájt az ágensek fejében, ami a tetteikre is szolgál(hat) némi magyarázattal. Ebben keresendő minden napló tényleges forrásértéke, amiből akkor lehet tanulni csupán, ha így is olvassuk őket. Mielőtt azonban arról szólnék, hogy mit tanulhatunk Fenyő naplójából, be kell röviden mutatni a szerzőt, akinek szellemi arcélét, életének ebben a lehatárolt időszakában abból a naplóból lehet igazán megismerni, melyet később írt visszatekintésében élete legjobb írásának nevezett.⁵⁷

Ki volt Fenyő Miksa?

A naplóíró Fenyő 1877-ben a Bács-Bodrog vármegye (ma Bács-Kiskun megye) területén fekvő Mélykút nevű községben, szegény és nem különösebben vallásos zsidó családba született. A szülőfalu emléke egész életében végig kísért, nemcsak a naplóban esik róla szó (pl. a 189. oldalon), de a memoárjában is hosszú oldalakat szentel ottani gyermekkorának (tíz éves korában került fel a fővárosba). Kifejezetten asszimiláns családi közegbe született Fenyő. Jellemző eset, hogy, amikor ötéves korában megtanult olvasni, Petőfi összes verseit kapta ajándékba a szüleitől. Katolikus elemi, és evangélikus középiskolában tanult, majd – noha eredetileg magyar-francia szakos tanár szeretett volna lenni –, anyagi megfontolásból a jogi fakultásra iratkozott be. Szigorlatára készülve a nagyiparos Chorin Ferenc, az 1902-ben alapított Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) majdani elnöke (országgyűlési képviselő) irodájában dolgozott, „ami döntő esemény volt pályám alakulásában”, jegyzi meg utóbb.⁵⁸ Elsőként önálló ügyvédi pályával próbálkozott, de kudarcot vallott. A szintén jogvégzett ifj. Chorin Ferenc és Hatvany Lajos nagytőkés csemetékkel ápolt baráti kapcsolatainak köszönhetően 1904-ben végül a GYOSZ titkáráként kapott állást. Az üzleti életben ekként megvetett szilárd és tartós egzisztencia – 1917 és 1938 között Fenyő végig a GYOSZ ügyvezető igazgatójaként ténykedik – nem gátol-

⁵⁶ A kérdés elméleti megfontolásaihoz vö. Gyáni Gábor: *Esemény és narratíva: a múlt és a jelen mint nézőpont*. In *Esemény és narratíva. Történetiség – elbeszélés(ek) – interpretáció*. Szerk. Kötél Emőke – Rainer M. János. Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, Budapest, 2013. 11–28.

⁵⁷ Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*. Argumentum, Budapest, 1994. 23.

⁵⁸ Uo. 78.

ja őt abban, hogy ezzel egyidejűleg irodalmi ambícióit is kiélje. 1908, a *Nyugat* megindítása előtt is már több irodalmi lap szerkesztésében működik közre, egyúttal számos lapindítási kísérlet is fűződik a nevéhez (pl. *Magyar Géniusz*). A *Nyugat* egyik alapító főszerkesztőjeként és a lap fontos mecénásaként⁵⁹ vált valóban széles körben ismertté. Ehhez járult később az alkalmankénti politikai szerepvállalás. Az első világháborús összeomlás napjaiban az átmeneti politikai megoldásként kreált, 1918. október 29-én kinevezett – ám mindössze egy napig hivatalban lévő – Hadik-kormányban kap Fenyő kereskedelmi miniszteri tárcát. Később, egy ciklusra – 1931–1935 között – független képviselőként szerez parlamenti mandátumot. Politikai beállítottságát tekintve liberális: a Rassay Károly nevével fémjelzett politikai áramlattal tart fenn szoros kapcsolatokat.⁶⁰ Emellett egyidejűleg aktív mint közgazdasági szakíró, politikai esszéista vagy éppen irodalmi kritikus.

Krízishelyzetekben Fenyő Miksa rendszerint nagy kedvet kapott ahhoz, hogy naplót vezessen: „az első világháború utolsó esztendeiben buzgón jegyeztem a velem esett dolgokat. [...] Körülményesen meg volt írva naplómban huszonnégy órás miniszterségem története” – tudósít a memoár. Ezt a naplót azonban 1945-ben megsemmisítette, mert attól tartott, „hogy a Kun Béla-rezsim elleni vádirat az új rezsimben súlyos következményekkel jár”.⁶¹ Így jutunk el második világháborús naplójához.

A naplóírás lelki mozgatórugói

A naplóíró Fenyőt erősen foglalkoztatja a kérdés, hogy miért ír valójában naplót és van-e értelme ennek. Mindemögött az áll, hogy gyötri a lelkiismeret-furdalás: amíg ő viszonylag biztonságban érezheti magát és ezért feljegyzéseket is készíthet, addig a sorstársai közvetlen életveszélyben vannak. „Némi megvetést érzek magammal szemben, hogy e szörnyűségek láttára itt ülök a papír előtt, s jegyzem az eseményeket, mint a fásult ápolónő betege láztábláját. Figyelek, megfigyelek, mondatokat formázok, hasonlatokkal ékesítem jegyzeteimet, ahelyett, hogy meredten a mérges gázoktól, miket embertársaim árasztanak embertársaikra, befelé fordított szemmel várnám a véget.”⁶² Július 1-jén kelt bejegyzését úgy zárja végül, hogy „az én jegyzeteim vad tiltakozás a gazság ellen, mely a náciizmus képében az emberiségre tört.”⁶³ Mégsem sikerült teljesen meggyőzni magát arról, hogy

⁵⁹ Fenyő Mario: *A Nyugat hőskora és hátttere*. Csokonai, Debrecen, 2001. 69–85.

⁶⁰ L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly (1886–1958)*. Napvilág, Budapest, 2006.

⁶¹ Fenyő Miksa: *Önéletrajzom...* 22–23.

⁶² Fenyő, *Az elsodort...* 31–32.

⁶³ Uo. 32.

„Van[-e] értelmük ezeknek a feljegyzéseknek?”, mivel – szól a beismerés –, úgy születnek ezek a feljegyzések, hogy a naplóíró a világtól elzárva „splendid izoláltságban” lesi a külvilág palacküzeneteit.⁶⁴ Más irányba keres (tétova) igazolást később, midőn kijelenti: „Annak tán volna értelme, ha azt a lelkiállapotot tudnám Dosztojevszkij-analízissel vázolni, melyben az események folytán vagyok, s ha ez a lelkiállapot megírásra érdemes gondolatsorokat – vallásosakat, filozófiákat – keltene bennem.”⁶⁵ Leginkább ez a törekvés ad súlyt a naplónak, melyből kitetszik, hogy milyen lelki tipródások közepette milyen gondolatok felvetésével éli át egy magafajta ember 1944/1945 sorsdöntő hónapjait. Lássuk, hogy milyen „megírásra érdemes gondolatsorok” kerülnek be végül a naplóba.

Mérlegen a kollaboráció

Sűrűn visszatérő, a napló íróját intenzíven foglalkoztató kérdés a magyar tragédia lehetséges magyarázata, az „elsodort ország” metaforában kifejeződő kérdések garmadája. Itt van mindjárt a magyar politikai elit *folytonos* kollaborációja. Napjainkban különösen élénk közbeszéd tárgya 1944. március 19-e történelmi jelentése; álljon itt, akár mának szóló figyelmeztetésül is, hogy mit gondolt erről Fenyő Miksa, a kortárs megfigyelő és elemző. „Március 19-én, amikor még úgy látszott, hogy a brutális német kényszer fekdött rá Magyarországra, némi szimpátiák nyilatkoztak meg irántunk a semleges országokban, az ellenségesekben is. Ami azóta történt [a feljegyzés kelte: július 13. – Gy. G.], ahogy a magyar kormány Hitler–Himmler pribékjévé alacsonyította le magát, ahogy üldözik a liberális demokráciát és a szociáldemokráciát, irtják a zsidókat, ez nemzetközi hitelünk teljes aláadását jelenti.”⁶⁶ Egy valamivel később kelt bejegyzésében nyíltan kimondja, hogy Magyarország a megszállás pillanataiban sem volt már egészen makulátlan politikai tekintetben. „Néhány hónapja múlt el, hogy a németek gaz módon Magyarországra törtek. Nem a legnagyobb a német gazságok sorozatában. Aranytálon vittük elibjük szolgásgunk jelvényeit, egyetlen hang fel nem szólalt, egyetlen ököl nem emelkedett az országban a félig ránk kényszerített, félig szívesen vállalt szerep ellen.”⁶⁷ A román átállást követő ellentmondásos hazai politikai eseményeket kommentálva pedig rámutat a kollaborálás fő felelőseire. „Egy újabb puccskísérlet híre jutott el hozzám. Nyolc-tíz napja lehetett: a nyilasok a Gestapo támogatásával megrohanni készültek a Várat. Horthy hatalmukba keríteni, s vele egy nyilas kormányt kine-

⁶⁴ Uo. 187.

⁶⁵ Uo. 352.

⁶⁶ Uo. 79.

⁶⁷ Uo. 90.

vezetni. [...] Állítólag a csendőrség ebben a puccstervben is benne volt. A puccs nem sikerült. [...] A magyar csendőrség viselkedése semmivel sem különb, mint a Gestapóé vagy az SS-embereké. A csendőrség egész becsvágyát helyezte abba, hogy bestialitásban ne maradjon német kollégái mögött. Hogy egy új demokrata rezsim mit kezdhet velük, nem tudom. A magyar nép nem teheti le kezükbe biztonságát. S nem tehetek róla, itt újra vádat kell emelnem a kormányzó ellen.”⁶⁸ Ezt követően hosszan sorolja, hogy mi mindent engedett meg Horthy a németeknek – és hazai szövetségeseiknek – a saját országában, majd keserűen konstatálja: „Amellett Horthy nem is gonosz ember, csak gyöngé ember, ki nem való – még békés időben sem – egy ország élére.”⁶⁹

Ha mindez igaz – vonja le Fenyő a következtetést –, semmiképp sem maradhat el a jövőbeni elszámoltatás, ami elsősorban az elkövetőkre, a döntési helyzetben lévőkre terjed majd ki. S mi a helyzet a többiekkel, akik az általuk titkon remélt fejleményekkel ugyancsak szimpatizáltak, legalábbis eltűrték őket, és passzivitásukkal lehetővé tették azok bekövetkeztét. A *bystander* ma különösen sokat tárgyalt kérdését érinti ezzel Fenyő, számunkra is módfelett tanulságos módon. „De mi legyen azokkal, kiket nem követelnek ki [a háborús bűnösöket majdan megbüntető szövetségesek – Gy. G.], mert nincs közvetlen felelősségük a háború megüzenésében, folytatásában s a harctéri kegyetlenkedésekben? Mi legyen azokkal, kik az Anschluss óta meg nem szűntek követelni a Gleichschaltungot, kik hazaárulónak bélyegeztek mindenkit, aki féltette az országot a náci eszmék importjától, kik a magyar jövőt csak Németország vazallusaként tudták elképzelni. [...] A magyar középosztály túlnyomó részével [...], mely gondolkozás nélkül támogatta, sőt ösztökölte a kormányt, hogy magyar vért áldozzon?”⁷⁰ A tágan értett társadalmi kollaboráció, már csupán gyakorlati okokból is, véli Fenyő (talán valóban naiv módon), úgyszólván lehetetlen: „nem lehet büntetni valamit, aminek elkövetkezésében egy egész társadalmi osztály részes, s ami e társadalmi osztályon kívül a kispolgárság, sőt munkásság széles köreiben is megértő tetszésre talált.”⁷¹

A korabeli szellemi kollaboráció *mai* megítélése szempontjából érdeklődésre tarthat számot az, amit az irodalmi kánonba újabban beemelni kívánt Wass Albertről és Nyíró Józsefről előad Fenyő a naplójában. Idegen lakásokban bujdosolva, az ott fellelhető könyveket olvasva találkozik e két erdélyi író műveivel. Esztétikai értéktétele mindkettőjükre nézve lesújtó. Nyíró *Uz Bencéje* kapcsán – a regényt egész egyszerűen „Tamási Ábeljének második tealeöntése”-ként aposztrofálja – megjegyzi: „Jóízűen elmondott, hazug, kiagyalt történet. Az írója is nyilván rájött erre; expiálni [jóvátenni – Gy. G.] ezt a tévedését

⁶⁸ Uo. 232–233.

⁶⁹ Uo. 234.

⁷⁰ Uo. 371.

⁷¹ Uo. 372.

elment Berlinbe, s ott elszegődött náci írónak.”⁷² Amikor pedig az erdélyi tragédián elmélkedik, és ennek örvén Wass Alberthez fordul, keserűen tapasztalja, hogy az író mondanivalója „a legelcsépeltebb göbbelsi frázisok” újra ismétlése csupán, melyek „egy tornaterem falainak díszítésére alkalmas aranyköpések”.⁷³

Ideológiakritika mint szellemi önvédelem

S ezzel jutunk el a naplóíró Fenyő kedvenc időtöltéséhez, a politikai propaganda folytonos szemléléséhez és bírálatához. A napló szövegének tekintélyes hányadát teszik ki az erre reflektáló gondolatmenetek. Miért? Megéri vajon a lapos és velejéig hazug politikusi, valamint politikai publicisztikai beszéd azt a szorgos figyelmet és szellemi erőfeszítést, amit Fenyő rájuk szán, amikor rendre kivesézi a bennük foglalt üzeneteket? Erre a kérdésre ön maga számára is választ kell találni. „Meddő dolog s magam előtt is szégyellni való, hogy olykor azokkal a cikkekkkel foglalkozok, melyek időnként politikusok tollából a lapokban megjelennek. Ezek az emberek – Hitler rajongói és Hitler pribékjei – itt állanak előttem gazságuk, hitványságuk, butaságuk díszmagyarjában, a lelkiismeretlenség és felelőtlenység kitenyésztett példányai. [...] S ha egyik-másik nyilatkozatokkal mégis foglalkozok, teszem ezt azért, mert olykor rémülten vetem föl a kérdést (nem azt, hogyan beszélhet így ember), hogy hogyan is lehet az, hogy nem akad egyetlen ember, egyetlen férfiú ebben az országban, aki erre a nyilatkozatra felháborodna, és ennek valami módon kifejezést is adna.”⁷⁴ A szólásszabadság teljes hiánya úgyszólván kikényszeríti, hogy a naplóíró „komolyan” vegye, elemezze és cáfolja a nyilvánvalóan hazug és abszurd nyilvános beszédet. Nagy a késztetés ez irányban, amikor egyes-egyedül az álnok közbeszéd tölti ki a nyilvánosság terét, amikor az ember lépten-nyomon ebbe ütközik, és szinte a bőre alá is behatol a politikai hazugság. Ha azt a valóságot fogadjuk valóságosnak, amit a propaganda ellenállhatatlan módon fest elénk, anélkül, hogy keresztülengednénk a saját szellemi szűrőnkön, akkor idővel minden további nélkül úrrá lesz, úrrá lehet felettünk a zsarnokság hatalma. Fenyő is tudatában van ennek az összefüggésnek, amikor megjegyzi: „A náciizmus a maga sikereit, míg sikerei voltak, annak köszönhetette, hogy minden gát nélkül spekulált az emberek butaságára. A gazságra is, de főleg a butaságra.”⁷⁵ Közvetlen élettapasztalaton nyugszik nála ez a felismerés, ami indokoltá teszi a szemében, hogy soha egy pillanatra se hárítsa el magától a propagandabeszéddel való komoly foglalatosságot, ha egyébként meg kívánja őrizni

⁷² Uo. 157.

⁷³ Uo. 309.

⁷⁴ Uo. 58.

⁷⁵ Uo. 201.

önnön szellemi épségét. Ennek az áldatlan szellemi erőfeszítésnek a vállalásával próbálta (és tudta) személyi önazonosságát fenntartani Victor Klemperer is, aki naplót vezetve élte túl (szellemi) épségben a náci Németországot; s ugyanez vezette – utóbb – a táborba zárt Jean Améryt is, amikor arra a végső megállításra jutott: auschwitzi rabként különleges tudást szerzett magának. „És mégsem volt számunkra [...] a lágerben töltött idő szellemileg teljesen haszontalan.” Miért? Azért, mert „ha nem is bölcsébben és elmélyültebben, de azért okosabban hagytuk el Auschwitzot.” Mind, akik ott voltunk, megtudtuk, hogy „A szó mindenütt meghal, ahol a valóság a totalitás igényével lép fel.”⁷⁶

Fenyő viszont nem erre a konkludál, amikor nap nap után azzal szembesül, hogy a valóság – helyesebben a valóságról a kizárólagosság jegyében kiejtett szó – átalakult totálissá. E kínzó tapasztalat ellenszereként ahhoz folyamodik, hogy görcsösen belekapaszkodik a humanista és a felvilágosodás gondolkozását kifejező szellemi javak gazdag hagyatékába. Nem adja fel ugyanis a szavak, helyesebben, a racionális beszéd meggyőző erejébe vetett reményét. Közülük is főként ahhoz fordul unos-untalan, ami a német és a francia kultúra múltjából adott a számára. Goethe, Schiller, Voltaire, a 19. századból Taine, Renan, majd Proust és megannyi társa segíti őt abban, hogy megküzdjön a mindent elárasztó hazugságkultúrával. Hadd iktassam ide egyik jellemző megnyilatkozását. Fenyő felidézi Göbbels „Európa-diskurzusát”, amiben arról esik szó, hogy az angoloknak és az amerikaiaknak össze kellene a németekkel fogni Európa érdekében Oroszország ellen. Így kommentálja a göbbelsi „ajánlatot”. „Egyébként nem azért idéztem Göbbelst ilyen bőven, hogy polemizáljak vele [...], hanem annak illusztrálására, hogy milyen kevésre lehet becsülni az emberek intelligenciáját, ítélőképességét.”⁷⁷ Hiszen, fűzi hozzá, ha nem így lenne, a nácik még csak hatalomra sem juthattak volna Németországban. Ez azonban megtörtént, amit akkor érthetünk meg csupán, ha komolyan vesszük Goethét, aki arra „tanította” a nácikat, hogy: „»Ostobák eszéről jobb, ha lemondtok! / Okosság gyermeke, tedd a bolondot / tovább is bolonddá, ez itt a rend!«”⁷⁸ (Az ez alkalommal is emlékezetből idézett, így papírra rótt goethei sorokat javítottam).

Mindez a legkevésbé sem a véletlen műve. Fenyő történetesen annak a zsidó származású felvilágosult, vallástalan, liberális, egyszersmind asszimiláns közép-európai középosztálynak és értelmiségnek a korabeli reprezentánsa, melynek vezérlő szellemi csillaga a német humanizmus (mindenekelőtt Goethe) és a francia gondolati racionalizmus. Az 1900-as évek bécsi zsidósága kapcsán plasztikusan vall erről a (zsidó) műveltség-kultusról az egyébként bécsi nagypolgári családból származó, időközben angollá lett művészettörténész, Ernst

⁷⁶ Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*. Múlt és Jövő, Budapest, 2002. 39–40.

⁷⁷ Fenyő, *Az elsodort...* 89.

⁷⁸ Uo.

Gombrich.⁷⁹ Az ész, az ésszerűség uralmába és a tisztán polgári erkölcs imperatívuszának a megingathatatlanságába vetett hit vezeti Fenyőt, midőn újra és újra vitába ereszkedik az alantas náci és hazai fasiszta eszmékkel. Merőben idegen tehát tőle az az elgondolás, aminek Améry ad később hangot, miszerint a szó immár végérvényesen meghalt. Talán azért nem juthatott el idáig Fenyő, mert nem szerzett közvetlen auschwitzi tapasztalatokat; így és ezért élhet benne tovább makacsul a remény, hogy sikerrel fel lehet (sőt fel is kell) lépni a világ barbársága ellen. Amihez azonban nélkülözhetetlen, hogy folyton emlékezetünkbe idézzük az európai kultúra maradandó értékeit. Fenyő jottányit sem enged abból az akkor is még élénk, habár már látszatlátra ítélt „modern” értelmiségi szerepfelfogásból és identitástudatból, amely vakon kitart az értelmiség szimbolikus hatalmának a fantazmagóriája mellett. Amellett tehát, hogy az értelmiség dolga (lenne) a zavaros tapasztalati világ áttetsző gondolati materiává alakítása, annak ekként való közhasznúvá tétele. A nyilvános értelmiségi diskurzus ez esetben nem a politikai vagy az általános közbeszéd igényeinek szolgálai kielégítését, hanem az autonóm értelmiségi gondolkodás ethosának a nyilvánosság előtti szakadatlan képviselését jelenti.

A politikai jövő víziói

Hogy mindez nem pusztán belemagyarázás abba, amit Fenyő a naplóban képvisel, azt – egyebek mellett – bizonyítja, hogy milyen nagy teret szentel naplóírónk a háború után esedékes iskolareform, benne az új történelemtanítás kérdésének. E gondolatmenetet lezárva végül kijelenti: „A történelmi olvasmányok közé nagy számmal kell fölvenni kultúrtörténelmi olvasmányokat, és ezek között olyanokat, melyek a humanizmus szellemét tárják szuggesztíven az ifjúság elé. Csak úgy példázva írom ide az ilyen neveket, mint Montaigne, Erasmus Rotterdams, Pascal, Voltaire, Goethe, Renan, Burckhardt, Rohde, Taine, Ruskin, Huizinga... több név hirtelen nem jut eszembe.”⁸⁰

Nem csupán a történelmi tudatformálás perspektívája, hanem az ország politikai jövője is élénken foglalkoztatja. Érdemes megjegyezni, hogy kikre számít, helyesebben: kiknek, mely politikai áramlatok képviselőinek a jövőbeli vezető szerepét látna Fenyő kívánatosnak. Két név emelkedik ki a sorból: Rassay Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endre. Az általa Rassaynak tartogatott jövőbeli szerep pontosan megfelel annak, amit Fenyő politikai habitusáról, korábbi kapcsolattrendszeréről előzőleg már elmondtunk. Meglepő viszont Fenyő Bajcsyhoz

⁷⁹ Ernst Gombrich: *The Visual Arts in Vienna cca 1900. Reflections on the Jewish Catastrophe*. London, The Austrian Cultural Institute, 1997.

⁸⁰ Fenyő, *Az elsodort...* 230.

fűződő szoros viszonya, ami akár barátnak is nevezhető. November 11-i bejegyzésének már a hangvétele is erre utal. „K. Aurél [feltehetőleg Kárpáti Aurél, író, kritikus – G. Gy.] jött látogatóba H.-ékhoz [ők bújtatták ekkor Fenyőt – G. Gy.]. Igen megörült, hogy életben talált. Az ő révén alkalmam lesz találkozni Zsilinszky Bandival, akire a jövőben komoly szerep vár. Alighanem neki kell vállalnia a kormányalakítás feladatát, a legnehezebb körülmények között, mely valaha is politikusnak osztályrészül jutott. Rassay náci fogságban, Sigray, Gratz, Peyer, Mónus náci fogságban.”⁸¹ Nem csoda ezek után, hogy amikor fülébe jut Bajcsy kivégzése, ami azonban ekkor valójában még nem történt meg (december 13-i az erről szóló bejegyzés), nem látja többé semmi értelmét a politikai tervezéseknek. A hír (ami Bajcsy december 24-i kivégzéséhez képest még csak rémhír) hallatán erős késztetést érez magában arra, hogy felidézze kettejük kapcsolatának sajátos alakulását. „Első találkozásom vele egy polémia volt. Adyról cikket írt – 1920-ban vagy 21-ben –, melyben a magyar társadalmat támadta, amiért Adyt a Fenyő Miksáknak engedte át. A »Nyugat«-ban válaszoltam neki, nem agresszívül, mert a távolból is kiéreztem, hogy becsületes emberrel van dolgom [...]. Nem válaszolt cikkemre, de kereste a velem való megismerkedést. Vagy talán én kerestem az övét, már nem is tudom. Megismerkedtünk, és az ismeretség az esztendőik folyamán igaz barátsággá izmosult.”⁸²

Epilógus

Fenyő Miksa – Kemény Simonnal ellentétben – szerencsésen túlélte a rejtőzködést, ahogyan a második felesége (a keresztény Ria) és az e házasságából származó fia, a napjainkban – és már évtizedek óta – az Egyesült Államokban élő Mario is. Ők ketten gyakori címzettjei, egyúttal tárgyai is a naplóbejegyzéseknek. Ezzel akkor hagyott fel – 1945. január 19-én –, amikor Pestnek felszabadult az a része is, ahol őt akkoriban egy iskolaigazgató bújtatta. Önmagában is érdekes, hogy miként éltek együtt „zsidómentők” és bújtatott üldözöttek (katonaszökevények, izraeliták, keresett baloldaliak) az állandó életveszély (a nyilas razziák), a nyomasztó összezárttság, és a mindenkor halálfélelem (a bombázások és a belövések) közepette. Ez azonban – más forrásokból – valamennyire már ismert történet, amire azonban Fenyő naplója szintén kitűnő dokumentumként szolgál számunkra. Kemény Simon és Fenyő Miksa feljegyzéseinek vizsgálata olyan betekintést nyújt a háborús életviszonyokba, valamint a háború idején jellemző gondolkodásba és mentális univerzumba, amely semmilyen más történeti forrásanyaggal sem lenne elérhető.

⁸¹ Uo. 393.

⁸² Uo. 457.

SZÉCHENYI ÁGNES

Illyés Gyula hétköznapi hadszínterei és hátszínai 1939–1945

Irodalomtörténész vagyok – témám az irodalom. Kérdésem tehát az kellene legyen: hogyan őrizte meg, megfogta-e egyáltalán az irodalom a hátszínai háborús mindennapjait? Téma volt-e ez az irodalom számára, s ha igen, mely íróknál? Játszott-e ebben megkülönböztető szerepet a származás, a felekezeti hovatartozás? A téma a háború alatt vagy után jelent-e meg, s ha a háború után, ugyan mennyivel? És milyen műfajban? Mindezek megválaszolása önálló monográfiát igényelne – mondjuk ezzel vagy hasonló a címmel – *A második világháború és a magyar irodalom*. Ehhez részben új kutatások kellenének, minderre most nincs módunk. Jelezzük azonban, hogy az irodalomtörténet-írásnak komoly faktológiai adósságai vannak. A műfajilag inkább esszézerű, a kontextualizálást és a jegyzeteket mellőző, a tárgyhöz való viszonyulási módjában hagiografikus megközelítések sorában kevés a bizonyos adat. És sok – Illyés estében különösen – az önmitológikus rejtjelezés. A témáról szólt egy másik hasonló konferencia is 2013-ban, az MTA BTK Történettudományi Intézetében, a tárggyal kapcsolatos mondandóm egy részével ott is foglalkoztam.¹

Előadásom tanulmányra szerkesztett változatában egy személy, Illyés Gyula pályájának a háborúra eső szakaszát tekintem át.² Választásomat az magyarázza, hogy Illyés Gyula – több korszakban is – *írófejedelem* volt, s ez éppen

¹ Háborús társadalom, háborús traumák 1938–1948. 2013. május 14. A konferencia-kötet megjelenés alatt áll.

² Itt sajnos két lényeges elem hiányzik dolgozatomból. A kézirat lezárása után jelent meg egy fontos dokumentum-együttes, *Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag*. Szerk. Horváth István. Múlt és Jövő, Budapest, 2014. A kötet „Illyés Gyula és zsidó írók” levelezését közli, azaz arról szól, milyen segítő gesztusokat tett Illyés a zsidó származású szerzők nyilvánosságához juttatásáért. Ezt részben – a folyóirat-számokból – eddig is ismertük, a közlések mögötti sorsokról, élethelyzetekről azonban fontos információkat kapunk. A könyv anyagának érdemi beépítésére már nem volt módom. Részben idetartozik Illyés Gyula 1945-ös ostromnaplója is, amely szintén 2014-ben jelent meg, és amelyet szintén az Illyés-családhoz tartozó Horváth István jegyez. – Sz. Á.

a háború befejezésével kezdődött, majd – mutatis mutandis – tartott egészen haláláig. Az életmű központi kérdése a parasztság felemelkedése, az érte való szöemelés volt. Saját sorsa is példázza az emancipatórikus társadalmi változásokban való hitet, az akarás bizonyosságát, az alsóbb osztályok emancipációjának minden korábbinál teljesebb megvalósulását, de utóbb egyben a hitekben való megcsalatottságot is. Íróként az irodalomnak irodalmon túli jelentőséget, szerepet is tulajdonított, szerkesztőként a háború előtt is szerkesztői, azaz közgondolkodást formáló szerepet töltött be a legnagyobbak egyike, Babits Mihály mellett. Mindez jogot biztosít számunkra, hogy munkásságát most ne esztétikai szempontok szerint mérjük, egyáltalán, kivonjuk magunkat az irodalom belső szempontjainak alkalmazása alól, s azt vizsgáljuk, hogy – mint nemcsak lírátor közszereplő – milyen jelzéseket adott a kortársaknak. A címbeli időhatár záróéve pedig gyökeres fordulat Illyés életében: politikai vezető lesz, majd szerkesztő, befolyásos ember, még ha konfliktusok terhelik már a kezdeti, koalíciós éveket is. A tanulmányhoz használt elsődleges forrásunk a halála után kiadott *Naplójegyzetek 1929–1945* című kötet.³

Idézzük föl a közismert életrajzi adatokat, mi történt Illyés Gyulával a cím keretezte bő fél évtizedben. 1939-ben veszie feleségül Kozmutza Flórát, 1941-ben felépül Józsefhegyi utcai házuk, megszületik leánya, Illyés Mária. 1941-ben meghal Babits Mihály, a 34. évfolyamában járó *Nyugat* a költő-főszerkesztő halálával elveszíti lapengedélyét. Az utolsó szám 1941 augusztusában jött ki a nyomdából, majd egy hónap szünet után Illyés főszerkesztésével megindul a *Nyugat* örökébe lépő *Magyar Csillag*.⁴ 1944. március 19-én a német hadsereg megszállja Magyarországot, Illyés Gyulát a kommunista Markos György⁵ értesíti, hogy szerepel a Gestapo kezében lévő letartóztatandók listáján. (A *Magyar Csillag* április 1-i száma még kijött a nyomdából.) Németh Lászlóval kezd bujdosni,⁶ Felsőgöd után a Dunántúlra megy. A főváros ostromát már Budán éli át. Még nem lehet átmenni a pesti oldalra, s ott azt sem tudják, hogy él-e Illyés,

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. Illyés korabeli naplófeljegyzéseinek jó része életében megjelent, mégpedig a *Magyarok* című kötetben és az életmű-sorozat *Itt élned kell* című cikk- és tanulmánygyűjteményében. Ezeket a forrásul használt kötet nem ismétli meg.

⁴ Az új évfolyamszámozással induló *Magyar Csillag* tördelése, betűtípusa a *Nyugat*-hoz megtévesztésig hasonló, a kortársak is folytatásként tekintettek rá. Az első számban Schöpflin Aladár, az induló nemzedék még élő tagjai nevében iktatta Babits Mihály helyébe Illyés Gyulát. *Magyar Csillag*, 1941/október, 3.

⁵ Markos György (1902–1976), geográfus, közgazdász. A világháborús évekről szóló memoárja: *Vándorló fegyház*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971.

⁶ Németh László életéről rendelkezésünkre áll megbízható életrajzi kronológia, ebből pontos ismereteink vannak a Németh-család mozgásáról, életkörülményeiről, némely ponton Illyés Gyuláról is. „Az író – vállalkozás”. Németh László életrajzi kronológia 1901–1948. Szerk. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997.

mégis egy karszalagos rendőr jelentkezik lakásán, s kéri: menjen le az előljáróságra, mert már megalakult a parasztpárt, s távollétében választották annak egyik vezetőjévé.⁷ S amikor először átjut a túlparti Pestre – a parasztpárt Andrássy úti székházába –, visszautasítja a vezetői szerepet. Az irodából kilépve egy falragaszon áll meg a szeme. „A párt öt vezetőjének neve közt a magamét láttam” – írja naplójába.⁸ A debreceni ideiglenes nemzetgyűlés színe előtt Révai a legnagyobbakkal emeli egy sorba, s ez azt a lehetőséget rajzolja föl, hogy eljött a valódi politikacsínálás ideje, a tervekből valóság lehet, be kell szállni a politikai harcba.⁹

Az életrajzi tények mellé egy sor szépirodalmi munkát is fel kell sorolnunk, még akkor is, ha ezeket nem vagy alig érintjük. 1939-ben verseskötet (*Külön világban*) és tanulmányok (*Lélek és kenyér* [kötet] és *Ki a magyar*). 1940-ben a *Nyugat* kiadásában megjelentek összes versei. 1941-ben a *Kora tavasz* című 1918/19-es emlékgénye jelenik meg, melynek kiadását a cenzor azért nem akarta engedélyezni, „mert gusztust csinál a forradalomhoz”, és ami végül azért jelenhetett meg, mert a kötet szerkesztője azt mondta, a szerző „még őfőméltóságánál, Horváthnál is jobban és szebben tud magyarul”.¹⁰ Illyés kétségtelenül szembement az „időkkel”, a romantikus forradalmi ifjúság ekkori felelevenítésével. (A könyvben nem szerepel a rokonszenves Kun Bélát bemutató szöveg, az majd csak az 1962-es *Ebéd a kastélyban* című kötetbe került be, de feltételezzük, hogy a helye itt, ebben a könyvben lett volna.¹¹) Az év termése volt még a *Csizma az asztalon* címet viselő novellisztikus tanulmánykötet. 1944: *A tű foka* című dráma éve.

Arról, ami vele még történt – feltételeznénk – sebtében, rohanvást a naplóiban ad számot. Mi másra volna való a napló, ha nem élmények gyors rögzítésére? Csakhogy az írói naplók sokszor tekintenek az örökkévalóságra, a majdani lehetséges kiadásra. Nincs a naplóírásnak kötelező konvenciója, aki csatlakozik a naplóírók táborához, nem vállal magára kötelező műfaji rítust. Nem kell szertartásszerűen eleget tennie követelményeknek. Írhat, ahogyan kedve diktálja, nincsenek sem időbeli, sem témabeli, sem terjedelmi korlátok. És mégis: elvárunk a naplótól valamiféle narratív egyöntetűséget, folyamat-szerűséget, esetenkénti

⁷ Kabdebó Lóránt beszélgetése Illyés Gyulával. In *A háborúnak vége lett*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1983. 155.

⁸ *Napló*... 350.

⁹ „Szaporodnak az előre köszönők. Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alá, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a debreceni nemzetgyűlés színe előtt Rákóczi-val, Kossuth-tal, Petőfi-vel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget.” *Napló*... 349.

¹⁰ Illés Endrét idézi Tüskés Tibor: *Illyés Gyula. Arcok és vallomások*. Szépirodalmi, Budapest, 1983. 216.

¹¹ Két emléket montíroz itt egymásra Illyés. 1919-ben hallotta beszélni Kun Bélát egy rendező-pályaudvaron, majd 1934-ben találkozott vele Moszkvában, amikor az írókongresszus vendége volt.

visszaütalást, széljegyzetet, önmaga megglosszását, a gondolatok továbbvitelét. A naplóműfaj lényege még „a szinkronitás, a csak kis késedelmet tűrő egyidejűség”.¹² A napló nyitott műfaj és átjárást enged más műfajokba is, egykorú feljegyzéseket éppúgy tartalmazhat, mint ahogy memoárrá is bővíthet.

Illyés Gyula naplói *posztumusz* naplók, kiadásáról – tudomásunk szerint – nem rendelkezett, azt felesége, illetve felesége és lánya közösen *válogatták, szerkesztették és rendezték* sajtó alá. A naplókötetbe tett kiadói könyvjelző szerint Illyés „írói munkásságban a »Naplófeljegyzések« jelentette évtizedeken át a szó legáltalánosabb értelmében vett írói műhelyformát; a versek kivételével minden írói gondolatot, reflexiót kiváltó élményt és eseményt először napló formában jegyzett föl magának [...], s később ebből az anyagból formálta különböző műfaji formák közé zárt írói mondanivalóját a világról”. Az első nyomtatott naplókötet az 1929 és 1945 közötti évek anyagát tartalmazza.

Nem ragaszkodunk szorosan a címben jelzett évkörhöz, hiszen a „nulladik” év, 1938 már majdnem háborús év: márciusban Ausztriát lerohanták a németek, s utóbb azt is tudjuk, hogy júliusban Mauthausenben koncentrációs tábor építettek. Az erre az évre vonatkozó írások mindössze tíz oldalt tesznek ki Illyés naplójában. Lírai leírását kapjuk Illyés munkájának: valamiképpen a „bombasztvilág” friss „vad” híreivel dolgozik a Szabadság téren. Hajnalban kel, öt órakor, fél 11-kor, 11-kor szabadul, havonta 250 pengőt keres. Nem ebből a lejegyzésből tudjuk, hanem egy másik részletből, hogy a Nemzeti Bank elnöksége számára készített újságkivonatokat, amolyan „sokszorosított házi újságot” a hajnalonta megjelenő új és új hazai és külföldi napilapokból, mint a sajtóosztály munkatársa.¹³ Az esszé igényű lejegyzés mögül hiányzik egy név: Imrédy Béláé, aki 1935-től a Nemzeti Bank elnöke. 1938 *májusában* már Imrédy miniszterelnöksége idején fogadták el az ún. első (még Darányi beterjesztette) zsidótörvényt. Illyést Imrédy vitte a Bankhoz.¹⁴ Előző évben – már mint miniszterelnöknél, írja Illyés¹⁵ – járt nála, amikor „Gombaszögiék felkínálják a *Pesti Napló* szerkesztőségét”.¹⁶ A megbeszélést egy újabb követi, amelyen Imrédy azt mondja, „[v]an valami bélyeg ezeken a lapokon. Nemcsak tizenhét emléke, hanem az a telhetetlen mohóság...”¹⁷ Utalás nemcsak a kapitalista, de a zsidó vállalatra is. (Nem ez volt az első bélyeg az Athenaeumon, s általában a saj-

¹² Tarján Tamás: Szemmagasságban. *Palócföld*, 1994. 1. sz. 87. Idézi Borbás Andrea: *Napló és önéletrajz az Ady életműben*. Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatóinak publikációs fóruma. <http://epika.web.elte.hu/doktor/gomb2.gif>. Letöltés: 2014. február 19. Az írás sok elméleti megfontolást, hivatkozást is tartalmaz.

¹³ Illyés 1936-ban került a Magyar Nemzeti Bankba. Odakerülésének körülményeiről lásd az Imrédy-per kapcsán írottakat. *Napló...* 401–403.

¹⁴ *Napló...* 122.

¹⁵ Legalábbis Illyés ezt állítja, noha a napló dátumjelzése 1938. január!

¹⁶ *Napló...* 121.

¹⁷ *Napló...* 124.

tón. 1934-ben felvetődött, hogy Bethlen István az elhunyt Miklós Andor örökébe lépve átveszi az Athenaeum Kiadóvállalat és a hozzá tartozó Est-lapok (*Az Est*, a *Magyarország* és a *Pesti Napló*) vezetését. Havi 7000 pengőt ajánlottak fel neki, mely összeg háromszorosa volt a miniszterelnöki nyugdíjnak. Ez a vállalat azonban alig lett volna összeegyeztethető a *kormánypart* vezetésével, s még kevésbé tette volna lehetővé a kormányelnöki pozíció remélt visszaszerzését. Így lett Bethlen István csak a konszern külpolitikai tanácsadója és a *Pesti Napló* külpolitikai szemleírója 2500 pengős havi honoráriummal.¹⁸ A háttérben folyó megbeszélésekről is többet tud Imrédy, mint Illyés, ő közli vele, hogy nem Illyés az első, akivel tárgyaltak. A sajtó kritikája is szóba kerül: Imrédy jelzi, nem garantálhatja a lapok jövőjét, és látja, tudja, hogy „kapkodnak”.¹⁹

Illyés – aki néhány szekvenciával korábban a számára garantált függetlenségről beszél és feltétlen belső szuverenitását, németellenességét nyilvánítja ki – azt mondja Imrédynek: „Boldogok volnának, ha valami utasítást vagy parancsot kapnának. A várakozási pánik őrjíti őket.”²⁰ A felsorolt kritizált lapok a *Magyar Nemzet*, az *Esti Kurír*, az *Új Nemzedék*, a *Nemzeti Újság*. A felsorolással komoly baj van: a *Magyar Nemzet* csak 1938. augusztus 25-én indult meg, vagy a napló szerkesztője tévedett vagy antedatált, utólag igazított közlésről van szó. Imrédy még azt is mondta volna ugyanekkor – Illyés szerint –, hogy a *Magyar Nemzet* németellenessége unalmas. Az Illyés-kötet nagy valószínűséggel évet téveszt. Ilyen kritikus időkben, bármilyen okból történt is, megbocsáthatatlan botlás. Ha Illyés Gyula özvegye inkompetens volt is, a kiadói ellenőrzés akkor sem maradhatott volna el. Az „1938”-as tárgyalások leírása még folytatódik a naplóban, ezeket nem idézzük. Szükséges viszont egy tudottan és bizonyosan 1938-as eseményről szólni, az első zsidótörvényről és Illyés erre adott reakciójáról.

1938 májusában Illyés a *Nyugatban* egy február–áprilisi keltezésű naplójegyzetet adott közre arról, hogy egyre többet beszéltek a készülő zsidótörvényről. Ebben írja: „A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszálékból él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görli-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig *ő ellenükben* kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük. [...] Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el

¹⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Osiris, Budapest, 2005. 199.

¹⁹ *Napló...* 127.

²⁰ *Uo.*

bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a *magunk* ügyéért. Ha *tenyerünk bőrét* tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e *dögökéivel*.”²¹ (Kiemelések – Sz. Á.) Illyés tehát nemhogy nem írta alá a tiltakozást, hanem akkor, amikor az állampolgári jogegyenlőség felszámolása került napirendre, fontosabbnak tartotta a „prostituálódott” és zsidósnak mondott konzumkultúra megkülönböztetését a magas kultúra ágaitól és teljesítményeitől. A probléma nagyon komolyan foglalkoztatta, erre utalnak a rendkívül erős jelzők, kötőjeles szókapcsolatok, fenntartásainak feltűnően karakteres hangsúlyozása, és – stilisztikai értelemben – a legerősebb és legviszátetszőbb a *dögök, gödör* és a *tenyerünk bőre*. S ez akkor is így van, ha 1938-ban nem lehetett tudni, hogy pár év múlva valódi gödrökben hantolnak el százezreket, köztük Sárközi Györgyöt, Halász Gábort és Szerb Antalt – Illyés folyóiratbéli társait, nem messze az ő haláluk helyétől Radnóti Miklóst. Nem származási alapon osztályoz Illyés – mint Németh László a *Kisebbségben* (1939) oldalain –, hanem egy szakmai skálán, ahol a tömegkultúra képviselői legalul vannak, s ahol a populáris zsidó vagy zsidós tömegkultúra nem képviselhet értéket. Iktassunk ide egy nevet ebből a regiszterből, Rejtő Jenőét. Vagy még hármat, Nagy Endre kabaréjának közreműködőit, jelenetíróit: Molnár Ferencet, Szomory Dezsőt, Heltai Jenőt. (És Ady és Babits? Ők is írtak a kabarénak. Ők mit vagy kit szolgáltak?) De felvethető az időzítés kérdése a közreadott szöveg kapcsán még akkor is, ha a „zsidó” szót Illyés nem írja le. Ellenve vethető kritikai fenntartásunknak, hogy hiszen a felsőház zsidó származású tagjai is megszavazták a törvényt. Igaz. Azt is felvethetik mások, hogy hiszen a *Pester Lloyd* szerkesztői még a második zsidótörvény után is a helyükön maradhattak, mert nélkülözhetetlenek voltak. Tény. Ahogy tény az is, hogy nem írta alá a tiltakozást Babits Mihály sem – de ő egy komoly tanulmánnyal tiltakozott. *Tömeg és nemzet* címmel közölte a *Nyugatban*.

Nem írta alá a tiltakozást Bibó István sem. Viszont nagyjából ugyanekkor egy olyan fogalmazványt is papírra vetett, amely utóbb napvilágra kerülve azt mutatja, nem is volt mindig olyan kifogástalanul differenciált a véleménye, mint amelyet a háború utáni nagy tanulmány – a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – tükröz.²² A *zsidókérdésről*. Vázlat című szöveget magánhasználatra írta, azaz vázlatról van szó, s nem publikált írásműről. A szöveg 1938. áprilisi keltezésű. Ezt írja ebben Bibó: „Kultúra. Ez a [zsidó] kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle bacilus pusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet

²¹ *Nyugat*, 1938/május, 333–334. Kötetben: *Magyarok* 2. kötet, Nyugat kiadás, é. n. [1938], 276.

²² Bibó-monográfiája egyik fejezetének Balog Iván egyenesen ezt a címet adta: „Az 1944 előtti, antiszemita Bibó”. Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010. 191–206.

nem termelt antitoxint? Mert már amikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fő dolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok legyenek segítségünkre, akik ettől nem szűntek meg ellenfelek lenni.”²³ Ez a – hangsúlyozom, nem a nyilvánosságnak szánt – álláspont nemcsak nagyjából, hanem egészen pontosan felidézi azt, amit és ahogyan Illyés Gyula fogalmazott meg. Az antikapitalizmust illetően is idézhetünk továbbiakat – igaz még 1935-ből – Bibótól. Genfből írta Erdei Ferencnek: „Be vagyok iratkozva egy egyetem utáni főiskolára, melyet Rockefellernek valamelyik – petróleumtól szagtalanított – alapítványa tart fenn.”²⁴ (A két ösztöndíj, illetve külföldi intézmény mögött tehát amerikai tőke, szellemiség és kultúrafinanszírozási modell is állt.) S más vonatkozásban is megvan a saját és az idegen megkülönböztetése. A gondolkodásmódot illetően békétlenkedik Bibó: „kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útját a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon.”²⁵

Későbbi életrajz-interjújában azt is elmondta Bibó, hogy 1939-ben nagyjából egyetértéssel olvasta Németh László *Kisebbségben* című esszéjét. Azaz az első zsidótörvény után sem tartotta morálisan megkérdőjelezhetőnek a kategorizálást, a nemzethez tartozás szempontjából való hierarchizálást.²⁶ Ezeknek a struktúrájában, érvelésében hasonló vélekedéseknek jelzése mutatja, mennyire át volt itatva a magas értelmiség a kérdéssel, s hogy ekkor még azt hitte Illyés is, Bibó is, hogy érintetlenek maradnak a problémától. Bibó nagy tanulmánya a zsidókérdésről (1948), amelyet az Illyés szerkesztette *Válaszban* adott közre, mindkettejük, de főként Bibó részéről, valódi megrendülésről és önrevízióról tett tanúságot a történelmi kataklizma után.

²³ Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat. [1938. április, ceruzával írott szöveg] In: *Életút dokumentumokban*. Az életútinterjút Huszár Tibor és Hanák Gábor készítették. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995. 172.

²⁴ Bibó István Erdei Ferenchez, Genf, 1935. február. 7. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944, Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Magvető, Budapest, 1991. 30.

²⁵ Uo. Az utalás a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales professzorának, Hans Kelsennek (1881–1973) az előadásaira vonatkozik. Professzori működéséről lásd Horst Dreier: Hans Kelsen (1881–1973): Jurist des Jahrhunderts? In: Helmut Heinrichs, Harald Franzki, Klaus Schmalz, Michael Stolleis (Hrsg.): *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*. C. H. Beck, Munich, 1993, 705–732. Leveleiben Bibó nem említi az intézmény többi professzorát, például a rá is igen nagy hatást gyakorló Guglielmo Ferrerót, de – s ez mutatja az iskola fényét – ott tanított még Carl Burckhardt, Ludwig von Mises és Wilhelm Röppe is.

²⁶ Bibó István motívumairól, származásáról (keresztény középosztály) és ekkori nősüléséről (a közismerten antiszemita Ravasz László lányát vette feleségül). Lásd Széchenyi Ágnes: Népi, liberális, nemzeti. Bibó István útja. *Korunk*, 2012. 7. sz. 62–73.

A naplójegyzetek időrendjében való előrehaladást az 1939-es évnél hagytuk el. Azt még nem rögzítettük: a fejezetben egyetlen szó nem utal arra, hogy kitört a (világ)háború.

A következő év jegyzetei között egy érdekes feljegyzést találunk. Az *Egyes magyarországi* címmel ellátott önálló betétet, mely megjelent a *Nyugat* 1940. április 1-i számában. Zavarba ejtő írás, a visszacsatoltak tudatáról szól. A népi mozgalom – amelyhez Illyés is tartozott –, nem volt irredenta, nem volt „nagy-magyar” tömörülés. Egy a magyar populizmusról készült interjúból idézek, a megszólaló Tamás Gáspár Miklós: „A magyar népiességnek Illyés az a konceptuálisan kései alakja, akiben egyesül a hagyományos nacionalizmus plebejus részének néhány témája a narodnyiksággal, és éppen ezek az új témák éltek túl a magyar népiességet. A mozgalom mai utódai számára nem a földkérdés a jelentős, hanem az etnikai kérdés. (Bár a »nemzetkarakterológiai« mítoszok megalkotói nem a népiek, hanem Karácsony Sándor, Prohászka Lajos, Joó Tibor, Lükő Gábor, Baráth Tibor és persze Hamvas Béla.) Illyés egy cikkel, egy kézmozdulattal kialakította a mozgalom tematikáját. Ez, ha tetszik, a nagysága.” S idézzünk tovább: „Élénk vita volt a harmincas években, hogy a Szent István-i Nagy-Magyarország visszaállítása, a valóban multikulturális ország restaurációja vagy pedig az a *Most-Punte-Silta*-politika az ideális, amelyet Németh László szorgalmazott.”²⁷ Vitatott kérdés volt, hogy a turáni–szláv parasztállamok kelet-európai szolidaritásától vagy a nyugati magaskultúrától várják-e Európa újraszületését. A frisset, az új erőt, a »fiatal népeket« szerette Németh László, el volt ragadtatva a Balkántól, mert az nem nyugatias. A népiek nyilván nem voltak mentesek a nacionalista korhangulatnak különféle befolyásaitól, de nem ez volt a mozgalom specifikuma. Irredenta a Bethlen–Klebsberg-féle hivatalos politika volt, nem a népi íróké. Nem véletlen, hogy Németh László megtanult finnül, szerbül, románul, Kodolányinak közismert a finn–balti szenvedélye, Gulyás Pálnak a Baltikum, a finnség iránti érdeklődése. Ez mind alternatíva-keresés a *Nyugattal* szemben.”²⁸ Illyés személyében egyszerre volt a *Nyugat* híve, a folyóiraté is (bár később csatlakozott hozzá, mint amikor a címválasztás állásfoglalás erejű irányjelzés volt, szinte tüntetés), de megérintette a *magyar* szó, jelző nemzeti/nacionalista használata is: például már a *Pusztulás* című esszéjében, 1933-ban. A *magyar paraszt* szóösszetételben a hangsúly nemcsak a paraszton volt, hanem a magyaron is, kontextusában a svábsággal szemben.²⁹ 1940-ben a

²⁷ Németh László: *Most, Punte, Silta* [1940]. Eredetileg a *Híd*-ban jelent meg, kötetben: Kisebbségekben, IV. kötet. Idézet a tanulmányból: „[...] a magyar író sem a környező államokkal vagy azok uraival akarta megértetni magát, hanem a környező népekkel.”

²⁸ Tamás Gáspár Miklós: „[...] ahogyan az ember forgószélben viselkedik”. Az interjút készítette Széchenyi Ágnes. *Valóság*, 1992. 10. sz. 78–92.

²⁹ Illyés – és a Nemzeti Parasztpárt – a háború után is azon az állásponton volt, hogy a svábok kitelepítése helyeselhető, hiszen „Vendéglátásból – mondtuk – kétszáz esztendő nem olyan nagy

„visszatérések” után – a Felvidék után Erdély is visszatért – a régi országrészek „sajátos öntudattal” való 1920 utáni életét vizsgálja. Elfogadja, hogy kialakulása szükségszerű volt. „Az öntudat feltámadásában nyilván épp az elszenvedett fájdalomnak volt a legnagyobb sarkalló ereje: az elszakadt részek kiállták a próbát; megálltak a saját lábukon. Hisz sorra külön szellemet teremtettek, s egy testnek csak egy lelke lehet.”³⁰ Illyés „[m]eghatottan” köszönti a felvidékieket és az erdélyieket, de kétségbe vonja, amit magukkal hoztak. Mégpedig „tollát megnyomva”, „már magunk közt vagyunk”, őszinteségével akarja könnyíteni az ő őszinte válaszukat. „A felvidéki szellem nekem politikai parafrázis, az erdélyi szellem ma itt könyvkiadói könyvsorozat.” Ez utóbbi fordulat feltehetően az Erdélyi Szépmíves Céh – egyébként 1944-ig folytatódott – sorozatára utal.³¹ Közvetett felszólítással az *egész magyarországi* szellemi képviselőt tartaná helyesnek. Elvitatja az erélyiektől, hogy az „erdélyi szellem” tartotta volna bennük a lelket, „[a]z örömtől könnyezve tértek vissza, [ezzel] megadták a választ”.³²

A visszacsatolások hozta közhangulat alól persze senki nem vonhatta ki magát. De beszédes tény, hogy a visszatérést lehetővé tevő tárgyalások után Teleki soha nem állt ki a vasútállomásokon a vasúti szerelvény ablakába, sőt, Erdély visszatértekor nem is utazott végig a fővárosi pályaudvarig a vonattal, hanem Kelenföldön kiszállt.³³ Márai – aki a trianoni döntés után évtized hosszig nem járt otthon Kassán, s Erdélyben még sohasem – is óvatos volt, amikor újságíróként a protokollvendégek egyikeként mehetett vissza szülőföldre és először életében Erdélybe. Egyik írásának – és utóbb e tárgykörből összeállított kötetének – címe ez lett: *Ajánk a végzettől*. A cím kemény figyelmeztetés volt a jövőre nézve, a *végzet* erős utalás a döntés ideiglenességére.

A *Naplójegyzetek* – tévesen – 1941-re datálja *A francia irodalom kincsesháza* című Illyés összeállította kötetet, ennek kapcsán rögzít egy megjegyzést. A kötet valójában 1942-ben jelent meg.³⁴ A francia kötet remek, kedvéért Illyés az

idő egy nemzet életében, amit ne lehetne felmondani, főképp, ha a vendég érdemtelené válik rá.” (Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Mórész Zsigmond Kollégium. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. 12.) A legélesebb – szállóigévé lett – álláspontot Kovács Imre képviselte: a svábok – úgymond – „egy batyuval jöttek, egy batyuval menjenek.” Ez bizony a kollektív bűnösség vegytiszta igénye. A *Naplójegyzetek* 271. oldalán Illyés – még 1943-ban – ezt írja: „A Centrál kávéházban is rám nehezedik, hogy Pestet nem magyar falvak övezik. Írás közben hirtelen egy szó nem jó a tollamra. A gyűrű nem engedte át. Így harcol velem III. Károly, így bosszant Mária Teréz.” A királynő nevét is magyarítja Illyés.

³⁰ *Napló*... 163.

³¹ *Erdélyi Szépmíves Céh emlékkönyve 1924–1944 és 1990–1995*. Összeállította Tar Károly. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1995.

³² *Napló*... 164.

³³ Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a királyi külügy szolgálatában*. Tények és tanúk. Magvető, Budapest, 1987. 141.

³⁴ A sorozat – az angol, német és orosz tematikájú társkötetekkel együtt – tüntetés volt: a szellemi nagyságot emelte ki minden érintett nemzet tevékenységéből, a politikai tevékenységet zárójelbe

ó-franciát is megtanulta, sok saját fordítása olvasható itt. A könyv megjelenése kapcsán az író megint úgy érzi, a származásból fakadó „népi büszkeség” szállta meg: „[k]ülönös elégtételt éreztem, hogy ezt a legnyugatosabb, legurbánusabb könyvet [...] éppen én készítettem el, a rácegresi ököristállók környékéről, a fecskeraj módjára kuporgók közül” – írta jegyzeteiben.³⁵ Illyés önmitológiája is benne van ebben az idézetben, a mélység és magasság túlzásig felnagyított ellentéte. A költő származását az irodalomtörténet feltárta, s ez – anyai ágon – sokkal kevésbé az a mélyréteg, mint amilyennek az önéletrajzként is olvasott *Puszták népe* mutatja.³⁶

Az 1942-es év eseménye volt az ún. lillafüredi találkozó. Illyésnek alig van rá szava a *Naplójegyzetek*ben, mindössze az odautazás alatti személyes sérelmeit sorolja föl.³⁷ Antal István propagandaminiszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök szükségét érezték annak, hogy találkozzanak a kiválasztott írókkal, és részben beavassák őket az ország veszélyes háborús-geopolitikai helyzetébe, részben támogatást kérjenek a hadviselő ország kormánya számára. A minta – ide értve a Kállay Miklós által létesített propagandaminiszteri státust is – Németországé, az eredeti ötlet pedig Göbbelsé. Amikor a zárt ajtók mögötti tárgyalás folyt, a Don-kanyarban a halálos összecsapásra készült a 2. magyar hadsereg és a szovjet katonaság, Sztálingrádnál folytak az oda-vissza ütközések.³⁸ A találkozón Illyés Gyula nem szólt egyetlen szót sem. (Ötvenhat író volt jelen. Ketten utasították vissza a meghívást, Herczeg Ferenc és Szabó Dezső.³⁹)

tette. Nem volt érdekes a szövetségesi – hadviselő – státus. Angliával például 1941. április 7-én, Teleki Pál halála után szakadt meg a diplomáciai kapcsolat, Az angol irodalom kincsesháza egy év múltán, 1942-ben jelent meg. Az irodalom autonómiája jegyében készült a sorozat, így közölték például az 1933-ban Berlinben máglyára vetett Heinét is. A kötet összeállítására való felkérésről is később, csak a *Naplójegyzetek* 195. oldalától fogva van szó.

³⁵ *Napló*... 171.

³⁶ Magától értetődő az irodalomtörténet kíváncsisága, Illyés életének, útra indító közegének feltárása. Itt említek meg egy ezzel kapcsolatos különös könyvet és egy különös történetet. Fodor Ilona utóbb Párizsban élt rádiós és irodalomtörténész eredt a nyomába Illyés Gyula munkássága *valóságvonatkozásainak*. Az önéletrajznak mondott fikció „ellenőrzése” kiváltotta Illyés Gyula haragját, a kézirat többszörös cenzúrázásokon esett át. Az életműben *tényként* említett adatok sok helyütt nem voltak fedésben a valósággal. Illyés először elhárította a kézirat elolvasását, feleségét „jelölte ki” a feladatra, majd maga is elolvasta, és a könyv (Fodor Ilona: *Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig*. Magvető, Budapest, 1975.) végül csonkításokkal jelenhetett meg. Negyedszázad múltán Fodor Ilona megírta a könyv kiadásának és kandidátusi fokozatának történetét, s megjelentette a kimaradt részeket is. (Illyés-monográfiám kanosszája. In: *Csillagokból kopjafa*. Mentor, Marosvásárhely, 2000. 375–404. és 455–464.) Fikció és önéletrajz összeszikkasztásáról lásd Széchenyi Ágnes: Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. *Alföld*, 2010. 7. sz. 53–68.

³⁷ *Napló*... 247.

³⁸ Lásd Vas István: *Azután*. II. kötet. Szépirodalmi, Budapest, 1990. 40 skk.

³⁹ Távolmaradásukról, különösen Szabó Dezső vitriolos megjegyzéséről lásd Ständeisky Éva: Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 2000, 1999. 7. sz. 19–20.

Az írók részéről a nyitóelőadást Márai Sándor tartotta, akit 1942 tavaszán választottak be az akadémiába.⁴⁰ Ebben az évben írja le Illyés a következő mondatot: „Negyvenéves vagyok... [keltezés híján is okkal gondoljuk, hogy az év végén betöltött születésnap táján írhatta – Sz. Á.] De még mindig korainak érzem, hogy felfedezzenek. Érjek csak látatlanban.”⁴¹ Vajon mi lehetett volna számára a *felfedezés*? Kinek kellett volna őt még elismerni ehhez? Babits maga mellé ültette a már legendássá vált *Nyugat* szerkesztői székébe – ez helykijelölő, vezető irodalmi pozíció volt. A *Válasz* megbecsült szerzője is volt, a szerkesztőbizottság tagja. Ez is jelentős irodalmi-ideológiai poszt volt. Ott volt a Gömbössel való találkozón, a *Naplójegyzetek* 1935-ös fejezete alaposan beszámol erről. Több-kevesebb rendszerességgel találkozott Kozma Miklóssal, aki miután Németh László lemondott rádiós állásáról, neki kínálta azt föl.⁴² Idéztük a dolgozat elején a *Naplójegyzetek*ből, hogy Imrédyhez is könnyű bejárása volt. Ennek fényében érdekes, hogy mi lett volna számára a *felfedezés*?

A hatalmi összeköttetés olykor jól jött, például Kovács Imre mentése miatt. Amikor Szombathelyi Ferencel – a főkatonával régebb óta kapcsolatban lévő Márai társaságában – Illyés megismerkedik és észleli, hogy Szombathelyi „milyen fontos tünetnek mondta a falukutató mozgalmat, a népfőiskolákat” és „[m]ég a Puszták népére is volt egy elismerő bólintása”, Illyés előhozakodik a börtönben ülő Kovács Imre ügyével. Az ügy folytatásaként Illyés járt a várban, a vezérkar épületében és garanciát vállalt arra nézvést, hogy Kovács Imre jóhiszeműsége nem kétséges.⁴³

„Nem vagyok érzékeny ember, annak tán bizonyosságát adtam” – írja a következő év legérdekesebb önálló betét-szövegében Illyés Gyula.⁴⁴ A betét a *Magyar Csillag* „Belső ügy”-eivel foglalkozik, az alkalom kedélytelen, fel kell adja a szerkesztést, s ennek okairól akar számot adni. Az év – 1943 – felütése is önjellemzés: „Mindennek megvan az ára, ennek a »kiegyenlítő« természetnek is, amely olyan »harmonikusan« egyesíti bennem a »népi eredetű magyart« a »latin műveltségű« nyugatival. A harmónia önmaradós, szégyen s kétely sorozatból szövődik oly egységessé.”⁴⁵ A *Magyar Csillag* programja is az összebékítés volt, ahogy Illyés fogalmaz: „[...] a nehezebb utat kellett választanom, kimenni a nyílt vízre s ismét egy révbe összegyűjteni mindazokat, akiket a vihar – a politika s a szenvedély

⁴⁰ Ständeisky Éva: Nemzetféltők... 44–53. és 2000. 1999. 8. sz. 47–56. Kötetben: Uő.: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005. 15–54.

⁴¹ Forrás nélkül idézi, Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe, 1920–1950*. Szépirodalmi, Budapest, 1982. 315.

⁴² Lásd pl. Széchenyi Ágnes: „Sznobok és parasztok”. *Válasz, 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek*. Argumentum, Budapest, 1997. 17–46.

⁴³ Illyés a háború után tanúként jelentkezett Szombathelyi Ferenc népbírói tárgyalására. Kovács Imre ezt nem tette meg. *Napló*... 240.

⁴⁴ *Napló*... 261.

⁴⁵ *Napló*... 255.

– elsodort.” Hatvan-hetven levelet írt elsősorban azoknak az íróknak, akik „erre vagy arra eltávolodtak a régi *Nyugat*-tól.”⁴⁶ A Babits-émlékkönyv szerkesztése körül azonban már azt érezte Illyés, „az új kritikai gárda azt olvasta meg, ki a munkatársak közt a zsidó.”⁴⁷ Illyés csodálkozása mellé kérdőjelek tehetők. A zsidótörvények után kötelező volt a munkatársak ilyenformán való számontartása: a kamarai felügyelet, a méricskélés, a pályán maradás vagy eltávolítás döntési jogköre/kényszere ezt hozta magával. A rádióban például a más neve alatt vagy névtelenül történő bedolgozást.⁴⁸ A felszínen tartották a származás kérdését a szélsőjobb lapjai is. Illyés a megszűnt *Szép Szó* munkatársinak lehetséges szerepeltetését is tervezte. Nehezen hihető gesztus, leírva szépen mutat, hogy lovagi-as akart lenni éppen annak a folyóiratnak szerkesztőjével, amely „pályafutásom legélesebb bírálója volt”.⁴⁹ Az üzenet címzettje nem egyértelmű, de a legélesebb bíráló személye igen. Ez Fejtő Ferenc volt. Fejtő 1938-tól párizsi emigrációban élt, onnan küldte Gerson du Malhereux álnéven az ominózus bírálatot, amely a gyilkos-beszédes *Világnézeti poligámia avagy felsülésem illyepusztaiával* címmel jelent meg a *Szép Szó*-ban.⁵⁰ A műfaj – a címből is érezhetően – gúnyirat, pamflet, erős túlzásokra épít, ezzel is sért. Lényegi mondanivalója, hogy Illyés túlságosan is jól ért szót a fajvédővel, a kommunistával, a trockistával, a szocdemmel a liberális konzervatívval, a *l'art pour l'art* esztétákkal. Mindegyikkel íze szerint beszél, így mindenki azt hiszi, hogy Illyepusztai az ő embere. Holott csak „poligám életet” él. 1942/1943-ban Illyésnek már nem lehetett élő kapcsolata Fejtővel: Párizs 1940 júniusában elesett, a zsidó születésű Fejtőnek ettől fogva nem volt kényelmes élete, s ezt Illyésnek is tudnia kellett. Ami az Illyést érő vádat – nem kifordítva, nem eltúlozva – illeti, a *Belső ügy* című írás igazolja a mindenkivel való kapcsolatkeresést. A *Magyar Csillag*ban teret akart adni a „magyarosság védelmezőitől a nép, a parasztság íróinak jelenlétét reméltem. Ezek élén állhattott volna Erdélyi és Sinka.” Erdélyi hírhedt verse, a *Solymosi Eszter vére* már 1937-ben megjelent, mégpedig a *Virradat*-ban!⁵¹ Őt akarta idehozni? Ez nem le-

⁴⁶ *Napló*... 258.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Néhány szeretett barátomat, Vas Istvánt, Radnóti Miklóst, Devecseri Gábort végül már csak névtelen műfordításokkal tudtam szerény tiszteletdíjhoz segíteni.” Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. 81. A kötetben igen jó korrajz olvasható a háborús évekről is. Ugyancsak 1942-ben Komor András a zsidó Vas Istvánt (!) kéri meg, hogy bátyja helyett írjon alá egy Thackeray-fordításra vonatkozó szerződést és vegye is fel helyette a pénzt. Vas István: *Azután*. II. kötet, 48.

⁴⁹ *Napló*... 259.

⁵⁰ *Szép Szó*, 1938. VII. kötet., szeptember-október, 38–42.

⁵¹ *Virradat*, 1937. augusztus 2. 5. 1938. november 21: „Nyilas Jóska” című verse jelent meg ugyanott. További verseit a *kurucinfo.hu* oldal közli, a legtöbbet facsimile módon. Lásd, Erdélyi József „kizavarása a magyar irodalomból” a Solymosi Eszter vére című költemény miatt (további elhallgatott versekkel)”. *kuruc.info/r/9/104277*. Letöltés ideje: 2014. február 24.

het évtévesztés, ez tudatos invitálás lett volna. Hihető-e ennek fényében, hogy Gellért és Pap Károlyt ugyanehhez az asztalhoz akarta leültetni? És Kodolányi meg Márai – ők is szerepelnek a felsorolt, összetereleendő szerzők között. Ehhez a kevercshez akarta hozzáilleszteni a *Szép Szó* megmaradt, itthon maradt körét és még Kassákot is, mint a munkáság költőjét. S bár ez nem sikerült, voltak a folyóiratnak nagy sikerei. Vas Istvánt idézzük: „[...] Illyés csodát művelt a Magyar Csillag-ban: többek között megnyitotta kikötőit a kirekesztetteknek, olykor még saját ízlésbeli meggyőződését is háttérbe szorítva – meg is kapta a jobboldali sajtótól, hogy zsidóbérenc. Nekem egyszer három versem is jelent meg ugyanabban a számban, sőt Illyés még fel is hívott, megköszönni, hogy elküldtem – boldoggá tett velem.”⁵² Illyés nehezen állta a sarat, lélekben a megtörés határán állott, ez a naplórészlet sem más, mint a szerkesztői posztról való lemondani akarásának egy szövegtervezete, mely aztán nem jelent meg, minthogy a folyóirat továbbment. De ezt írja benne Illyés: „[...] orcámon csattogott: a »zsidóvezető volt párizsi emigráns«, a »charkovi írókongresszista«, a »zsidó mógendóvidnak beillő Magyar Csillag«, a »gépesített szekértábor«, és ha már az okmányok konokul tizediziglen mást mondanak, hát a »zsidó arcú és szellemű«. Az egyik cikk azt vágta ki vadul, hogy elárultam a kormány bizalmát, a másiknak hosszú ostroma végén az csattant el, hogy a kormány szolgálatára gyűjtöm a lelkeket. [...] Az olvasó erre azt mondhatja: ez bánt? A világon mindenütt így van ez. Azt felelhetjük: ma sehol a világon nincs így. Nagy irodalmakban súrlódás nélkül is elférnek az ellentétes jellemek.”⁵³ [kiemelés – Sz. Á.] Illyés pontosan értesülve volt, hol, hogyan könyvelték el, mit mondtak mögötte. Igenis érzékeny volt, ami nem szégyellni való. Irtózott a pletykától, ám maga mindig tárgya volt annak, éppen kihívó, dacos, kiszámíthatatlan magatartása miatt. S ami a pletykákat illeti, egyik „forrása” nem más, mint Németh László. „Németh önéletrajza, a *Magam helyett*. Mennyi erőfeszítés, öneláldozás, kegyetlenség – s bizonyára mennyi szenvedés vagy rossz önelégülés – hogy megmondja az igazat. A pompás leírások közben azon kapom rajta magam, hogy pletykaszomjamat elégitgetem. Előbb elpirulok, aztán ellankadok.”⁵⁴ A Némethel való kapcsolat bizonyos tekintetben új: 1942-ben hat év szünet után zajlik kettejük között beszélgetés. „Megkísérlik oldani a kettejük között lévő feszültséget.”⁵⁵ Illyés szövetségést keres – és talál. Németh szoros közelségben van Püski Sándorral (Magyar Élet Kiadó), Gulyás Pállal, Karácsony Sándorral, a Soli Deo Gloriával, a Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft-vel (Hartyáni István), az egykor az Új Szellemi Front körül bábáskodó Zilahyval (*Hid* – Jugoszlávia). Mind eredendően jobboldali vagy jobb felé tolódó

⁵² Vas István: *Azután*. II. kötet. 82.

⁵³ *Napló*... 261.

⁵⁴ *Napló*... 279.

⁵⁵ „Az író – vállalkozás”... 220.

szervezetek. Az Illyést körülvevő pletykáknak ez is táp lehetett. 1943-ban Németh László a *Magyar Csillagban* teszi közzé a *Népi író* című tanulmányát, amit életrajzírója és egyben veje, Lakatos István is úgy kommentál, hogy a tanulmány „egyik dokumentuma annak az ellentétnek, amely Németh László és a baloldali mozgalom között egyre nyilvánvalóbbá válik”.⁵⁶ Az év eseménye még a szárszói találkozó (augusztus), ez Németh László nagy fellépése, Illyés azonban ezen nem vesz részt. A légvédelmi szirénák hangját rögzíti még a *Naplójegyzetekben*, megemlítve felesége félelmét. Ennyi szót a háborúról.⁵⁷

1944. március 19-e, a német megszállás. Aznapra datálva egy összefüggő leírás arról, hogyan jelent meg a kommunista Markos György, hogy figyelmeztesse Illyést: rajta van a letartóztatandók listáján. Illyés „Mariska édesatyja”-ként nevezi meg magát a történetben, mintegy elidegenítve beszélve. A történet átfordul lánya, Mariska megfigyelésébe – leginkább róla esik szó. A nap megrendítő eseménye: először beszélnek a gyerek előtt franciául, hogy az ne értse. Bujdosás kezdődik, Németh Lászlóval indulnak, majd szétválnak.

Az év tragikus októberéről és decemberéről hosszabb, néhány hónappal később papírra vetett, zaklatott, közvetlen hangú emlékezés olvasható. Illyés lenyűgöző megfigyelő: apró jelenteket, mimikát, kifejező testtartásokat rögzít, pillanatokat és azok érzelmi lecsapódását, a költői látásmód nem hagyja el, színeket lát, formákat. Szemléletes a Balaton túlsópartjáról közeledő túlsúfolt csónakok *karéja* kép. Látja az emberi magatartás forgandóságát, gyors alkalmazkodó képességét, a nyilas-pártiság azonnali általános megjelenését az októberi hatalomátvétel után, s általában véve is az önérdek szükségszerűen nagy erejét. Ragyogó tömeglélektani megfigyeléseket tesz. A szövegrész elárulja, hogy – ha bujkált is – mindvégig a Nemzeti Bank állományában maradt, hogy szolgálójuk számára ő változatlanul *nagyságos úr* volt. (Talán a banki státus segített abban, hogy nem kellett bevonulnia.) A bujkálók nagyobbik fele a középosztályoz tartozott, fővárosi tisztviselők próbáltak láthatatlanná válni a Balaton partjainak üdülőiben. A megbízhatatlan hírek nem segítették a tájékozódást, az oroszok bejövetelét, sőt, ottlétét jelentő pillanatokban még mindig az angolok érkezését várták. Botor módon azt hitték a tó környékén, Illyés is (!), hogy a pesti zsidó ismerősökről *elmúlt a nyomás*!⁵⁸ Pedig a fővárosi zsidóság számára akkor kezdődött a pokol. Ahová az író nem követi – utólag sem – őket. Az ő borzalmaikról nincs későbbi betét. Az *Egy év* című 1945-ös kötetben – a gyűjtemény 1944 szeptembere és 1945 szeptembere közti verseket, többnyire epigramma jellegű és

⁵⁶ I. m. 231.

⁵⁷ Itt ismét szükségét érzem megismételni, hogy az Illyés Gyula: *Ostromnapló 1945. január 10. – 1945. április 24.* című, Horváth István szerkesztette kötetet (Nap Kiadó, Budapest, 2014) nem volt módomban beledolgozni a szövegembe, annak alapja az első, 1986-ban megjelent nyomtatott napló szövege.

⁵⁸ *Napló...* 321.

tömörségű pillanatképeket tartalmaz – jönnek vissza a napló-élmények. A zaklatottság, a történelmi hányódás, a sok esemény jele a *töredékes műforma*. Nem volt ez egyedi műfaj-választás, Vas István is írt ilyen versciklust, az 1945-ben almanach-formában közreadott *Szép Szóban* jelent meg. A környezete is gymorszorító, előtte néhány oldallal Radnóti egy posztumusz nyilvánossághoz jutó verse, a később *Hetedik eclogaként* rögzült, itt még *Az alvó tábor* címet viselő levél-üzenet feleségéhez.

Illyés verseskötetének a szégyenérzet az egyik tónusa. A „bomlott magyarok” megtagadták a finom ízlésű kritikust, a *Nyugat* munkatársát, Elek Artúrt, aki öngyilkos lett; a sárga csillag azt is égeti, aki nem viseli (*Szégyenbélyeg*). Ennek egy variációja, a deportáltak megmozduló vonata, midőn a szemben ülő egy pillanatra azt hiszi, az övék megy, „S én is rab vagyok? / Szívem megdermedt. Az a pillanat, / mint kést vágta belém sorsotokat” (*Melyik indul*); „nincs haza már” (*Vigas*), s aztán egy hirtelen váltással egy „induló-szöveg”, amit műfajmegjelölésként ír a parancsoló módot sugalló *Rendet* cím alá. Pattogó, agitáló programvers: mindent előről kell kezdeni, mondja. Az alany többes szám első személyű: kollektivista tudatvers, mintegy a kollektivista rendszer elsőpró lendületét előlegezi. Baj van, ha az ország csak a „háza tája”, s nemzetről, kollektív tudatról nincs szó. A radikális változásokat lírai műnemben is indokolja: „ócska odú maga a ház, / nem menti meg a vakolás.” A befejezetlen *Magyarok*, 1944 utolsó versszaka: „az árokba, hol nemzet hánytörög – / vagy még magyar? / Bújj, lapulj, halj meg az erdő konok vadjaival!” – keserű lefokozás. Illyés a *Szózat* parafrázisát írja meg, csak hogy itt a nemzet már nem süllyed, hanem *hánytörög*, mint egy részeg, s szó sincs sírról, csak egy útszéli árokról. Innen kell fölállni, egyes emberekből, nemzedékből nemzetet csinálni (*Nem volt elég*). Vissza kell adni az „árverések hangdühével” kiabált népnév, a „magyar” jelentését, tisztaságát.⁵⁹ Van olyan kihívóan bátor Illyés, hogy vállalja: a fogalomnak ő adjon új tartalmat. Ő, azaz ők, a nemzetért felelősséget vállalók, a régi *Válasz* írócsoportja, annak legalábbis egy része. „Költői szinten alakítja, próbálgatja Illyés az ügyvivő szerepét” – mondja monográfusa, Izsák József.⁶⁰

Az 1945-ös új támadások – legalábbis az első időkben – nem személyét és munkásságát érintették, hanem barátját, Szabó Lőrincet, majd néhány hónappal később Németh Lászlót s még néhány íróársat. Illyés természetességgel vállalja a feladatot, a politikai szerepet. Ám nem telik el két hónap, midőn május 5-én gondolatban már levelet ír Kovács Imrének, a parasztpárt főtítkárának, s abban visszakozik. „Az utóbbi események (Sz. L. esete) annyira szembeállította bennem az író s a politikust, hogy nyugodt lelkiismerettel azt

⁵⁹ Láttuk, ugyanez a szándék mozdult a debreceniekben, amikor folyóiratcímnek a *Magyarokat* választották.

⁶⁰ Izsák, *Illyés Gyula költői...* 393–394.

tovább nem győzhetem. A tiszta irodalom szempontjait nem érvényesíthetem a politikában s a politikáét viszont nem akarom érvényesíteni az irodalomban. Mint író nem osztozhatom abban, hogy Magyarország legnagyobb élő költőjét a nemzet eltaszítsa. [...] Lelkiismeretem így azt kívánja, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetőségi tagságáról lemondjak. Lemondok a Szabad Szó s a Képes Világ szerkesztőbizottsági tagságáról is. Ha van érdemem a parasztság előbbre jutása körül, és további segítésében módot remélhetek (s az ezentúl is számít rám), azt kérem a nemzettől, juttasson engem is ahhoz, ami most a legegyszerűbb földművesnek kijár: annyi földhöz, amelyen két kezem munkájával eltart-hatom a bennem lakó költőt.”⁶¹

De ügyvivő lett Illyés, ha kapálódzott is ellene. Szép költői képben fogalmazza meg a naplóban, hogyan érzi magát: „Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy az enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátságait is.”⁶² A koalíciós években Illyés szerkesztő: tekintélyével és a férjét elvesztő Sárközi Márta közreműködésével indítja újra a *Választ*, a népi írók egykori folyóiratát. De ez már egy másik – szintén nem tanulság nélküli – fejezet. A folyóiratban Illyés adta közre Bibó István monográfia méretű – Bibó részéről is önrevíziót jelentő – tanulmányát a zsidókérdésről 1948 végén.

Illyés ettől fogva a hatalom által nagyra becsült, ám mindig kartávolságra tartott *nemzeti költő*.

A. SAJTI ENIKŐ

„A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása”

*Várady Imre hétköznapijai a Bánátban, 1941–1945**

Néha a történetest is utoléri a szerencse. Ez történt velem is jó egy évvel ezelőtt, amikor Várady Tibor, a neves vajdasági nemzetközi jogász rám bízta nagyapja, Várady Imre irathagyatékának feldolgozását. Az iratokat a család nagybecsreki házában, eredeti lelőhelyükön néztem át. Azóta az anyagot Várady Tibor a zentai Magyar Művelődési Intézetnek adta át, rendezése tudomásom szerint folyamatban van. Az 1920-as évekből származó, kézzel írott magyar választói névjegyzékek, a jugoszláv királyság időszakában elbocsátott vármegyei tisztviselők segélyezésének gondosan vezetett kimutatásai, a délvidéki magyar kisebbségpolitikusokkal, (Deák Leó, Dettre János, Falcione Árpád, Gráber László, Prokopy Imre, Sántha Ferenc, Sterliczky Dénes és mások), az ottani szellemi élet kiválóságaival (például Szenteleky Kornél, Fenyves Ferenc, Kende Ferenc, Farkas Geiza, de említhetném a híres erdélyi kisebbségpolitikust, Jakabffy Elemért is) folytatott levelezése, a Jugoszláviai Magyar Párt és szenátori tevékenységének iratai, a Magyar Közművelődési Szövetség üléseinek jegyzőkönyvei, beszédvázlatok, no és sok-sok panaszos, segélykérő levél, báli meghívók, fényképek, a társasági élet megannyi dokumentumai képezik e hatalmas mennyiségű, ritka értékű családi hagyaték anyagát – hogy csak néhány dokumentumtípusra utaljak. De fennmaradtak naplófeljegyzései is, amelyek immár két kötetbe rendezve, az unoka, Várady Tibor és az újvidéki Forum Könyvkiadó jóvoltából szintén a kutatók rendelkezésére állnak.¹

Várady Imre pátriárkai kort, 92 esztendő ért meg. A családi irattár első, vele kapcsolatos iratai, feljegyzései a 19. század utolsó évtizedében keletkeztek, nap-

⁶¹ Napló... 359.

⁶² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 395. [1945. novemberi bejegyzés]

* A tanulmány az OTKA K 101 629. sz. projekt támogatásával készült.

Várady Imre: *Napló 1. 1867–1910*. Forum Könyvkiadó, 2011. Uő. *Napló 2. 1943–1957*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2012.

lóbejegyzésének utolsó dátuma pedig 1957. március 1. – két évvel később hunyt el. De kisebbségpolitikai tevékenységének komoly nyomai vannak a magyar külügyminisztérium két világháború közötti dokumentumai között is, írásait, a vele készített riportokat pedig napilapok, folyóiratok tucatjai őrzik.

E kivételesen gazdag hagyatékok sokszínű forrásai lehetővé teszik, hogy életét ne csak a nagypolitika felől – mint tettem azt korábbi munkáimban² –, hanem társadalmi kapcsolatait, világlátását, értékrendjét, gondolkodását és szokásait alapján is meg tudjam közelíteni. Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy bemutassam: a történelem olyan nagy katalizmái, mint a háború és az azt követő politikai, szellemi, anyagi és erkölcsi változások, Jugoszlávia szétbomlása, a bánáti revízió elmaradása miként változtatták meg Várady Imre korábbi világát, hogyan formálták életének, munkájának kereteit, emberi kapcsolatait, anyagi lehetőségeit, hol maradtak fenn az általa követett korábbi magatartásminták, értékek szigetei – megőrizni próbálva korábbi eszményeit –, s hogyan lopakodott be környezetébe, személyes életébe a sokszínűséget, a toleranciát csak hírből ismerő „új világ” kegyetlen valósága.

De kis is volt Várady Imre? 1867-ben, a kiegyezés évében született – az akkor főleg németek lakta bánáti – Katalinfalván (ma Ravni Topalovac), az éppen megszülető Osztrák–Magyar Monarchiában. Kamaszként tanúja volt Becskerek vasútforgalomba történő bekapcsolásának, de még erős rudakra függesztett hordókban, puttonyokban hordták a város házaiba az ivó- és mosóvizet. Nagykorúvá válásának (24. életév) idején a ritka telefonok hívószáma még két számjegyből állt. Szűkebb páttriája, a Bánság, amely a Magyar Királyság része volt, a 19. század második felére etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, s talán egész Európa egyik legsokszínűbb régiójává vált, ahol a különböző kultúrák, életmódok harmonikusan kiegészítették egymást. Ötéves korában családja Nagybecskerekre (ma Zrenjanin) költözött, ahová apját az ottani törvényszék fogházfelügyelőjévé nevezték ki, s e gyönyörű Bega parti városban élte le egész további életét. 1959-ben ott hunyt el, a titói Jugoszláviában, 92 éves korában. Megélte a Monarchia széthullását, két világháborút, három impériumváltást, és megtapasztalta a Jugoszláv Kommunista Párt hatalomra jutását, a szovjet típusú államszocialista rendszer kiépülését is.

Születésekor az 1848-as forradalom és szabadságharc még élő emlék volt, résztvevői ott éltek közvetlen környezetében: apja és nagybátyjai is részt vettek a forradalomban. Ezeken az eszméken nőtt fel. Élete alkonyán azonban olyan új etikai, gazdasági és politikai ideológiákkal, politikai rendszerekkel szembe-

² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004. Uő. A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben. In *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinecz Csilla – Szarka László. Budapest, 2008. 176–179.

sült, amelyek szöges ellentétben álltak egész addigi világával, értékrendjével. Katonai szolgálatát Triesztben teljesítette, abban az időben, amikor még németül szóltak a parancsszavak. Jogi tanulmányai elvégzése után több lapot is alapított, újságíróskodott, majd ügyvédi irodát nyitott Nagybecskerekben – mely mindmáig működik. A közügyek iránti érzékenysége rövidesen a politikusi pálya felé terelte. 1905-ben, Tisza István és a Szabadelvű Párt bukása után a becskerei választói kerületben 48-as, ellenzéki programmal bekerült a magyar országgyűlésbe (1905–1909), együtt politizált Kossuth Ferencsel és Apponyi Alberttel. Utóbbit többször is vendégül látta otthonában. Életének politikailag legaktívabb korszaka azonban már a két világháború közé esik – a kisebbségi helyzetbe került délvidéki magyarok egyik legtekintélyesebb vezetőjeként írta be nevét Magyarország, Jugoszlávia és a magyar kisebbségek történelmébe. Az első, királyi Jugoszláviában előbb parlamenti képviselő, majd két ciklusban szenátor, az első és egyetlen jugoszláviai magyar szenátor volt. Egyike volt annak a két délvidéki magyar kisebbségpolitikusnak, aki kezdettől fogva beszélt az új állam hivatalos nyelvét. A háború idején, a Bánát német megszállásakor már túl volt 70. életévin, de félreállításáig még ekkor is aktív szerepet vállalt a magyar kisebbség jogi, politikai védelmében, kulturális életében.

A munka becsületének és a közösség szolgálatának ethosát, az ember tiszteletét, és a humanizmus eszméjét, az eltérő kultúrák megbecsülését, a hazaszeretetet Széchenyi által képviselt eszményét vallotta magáénak élete végéig: a nemzeti és az egyetemes emberi haladás ügye nála szervesen összekapcsolódott, amelyet élete végéig tudatosan és hűen szolgált. A Jugoszláviai Magyar Műkedvelők Almanachjában, a *Bokrétaban* 1936-ban ezt így fogalmazta meg: „Minden nemzet szellemi életének nagy ható erőssége: hagyományainak tisztelete. Az egybegyűjtött hagyományok egymásutánja, a haladás legbiztosabb fokmérője. [...] Az egyetemes haladás követelménye minden más nyelvű, minden más nemzetirányú kultúrtörökvésnek az elismerés kölcsönösségén alapuló testvéri megbecsülése. Mert bár különböző nyelven, különböző nemzetek sajátos szellemirányában, de mindannyian egyazon cél: az egész emberiséget átkaroló nagy kultúridealok megközelítése felé törekszünk. Teljes lélekkel csüngünk tehát az általános, nagy világkultúra haladásán és emelkedésén. De emellett forró szeretettel, imádásig emelkedő áhítattal csüngünk, különösképpen a mi kisebbségi magyar kultúránk, irodalmunk, zenénk, dalunk, művészetünk ápolásán azért is, mert ezek emelkedésével, ezek tökéletesbülésével maradhatunk csak méltó tagjai a világ nagy kultúr családjának.”³ Idős korában keményen szembe-sült azzal, hogy a 20. század mennyire nem kedvezett az idealoknak.

1941 márciusában még a megszokott mederben folyt az élete. Március 1-jén nagy fogadást adott a 74. születésnapja alkalmával, amikor a korábbi szokások-

³ Idézi: Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. *Létünk*, 2005. 4. sz. 90.

nak megfelelően több száz tisztelője köszöntötte fel. Születésnapja mindig nagy társadalmi eseménynek számított nemcsak a Bega parti városban, de Vajdaság szerte is. Ebben az időben nagy energiákat fordított a hosszas huzavona után csak nemrég engedélyezett, egységes magyar kulturális szervezet, hivatalos nevén a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség vezetőségválasztása kapcsán kialakult belső feszültségek feloldására, az egyes érdekcsoportok közötti konszenzus kialakítására. Konszenzusteremtő képessége régóta ismert volt, mind szerb szellemi, politikai körökben, mind pedig a délvidéki magyar közösségben.

De sorolhatnám tovább mindennapjai szokványos elfoglaltságait. Intézte ügyvédi irodája jogi ügyleteit, Belgrádba utazott a belgrádi magyar egyetemisták egyesületének, a Bolyai Farkas Egyesületnek a báljára,⁴ kérvényt nyújtott be a báni tanácshoz a volt magyar vármegyei tisztviselők évtizedek óta húzódó nyugdíjának ügyében, eljárt a stara moravica, azaz a bácskossuthfalvai magyar tanító ügyében (az első Jugoszláviában csak a helységek szerb nevét lehetett használni), gratuláló levelet írt Ullein-Reviczky Antalnak⁵ a külügyminisztérium sajtó és kulturális osztálya vezetőjének a követi cím elnyerése alkalmával, és sűrű levelezést folytatott a magyar iskolák és egyéb ügyek kapcsán bácskai kisebbségpolitikus társaival, többek között Deák Leó zombori ügyvéddel. Azzal a Deák Leóval, akit nemsokára a megnagyobbodott Bács-Bodrog vármegye első magyar főispánjává nevezték ki, s akit három évvel később háborús bűnösneként a jugoszláv hatóságok kivégeztek.

Áprilisban azonban minden megváltozott: egy angolbarát, angol biztatásra végrehajtott katonai puccsot követően 6-án hajnalban német repülők bombázták Belgrádot. Megkezdődött az ország katonai lerohanása, majd felosztása. Április 11-én a magyar csapatok is átlépték a jugoszláv határt és visszafoglalták a Trianonban elszakított Bácskát. A Bánátban is felcsillant a remény: véget ér a 23 évig tartó kisebbségi lét, és a többi magyarral együtt Várady Imre is feszülten várta a magyar csapatok bevonulását. E várakozás jegyében az összeomló szerb közigazgatás helyébe a magyar többségű falvakban magyar nemzetőrséget alakítottak a rend fenntartására – s várták a bevonuló magyar egységeket. Mivel ez egyre késett, Magyarittabé (Novi Itebej) magyar bírója például április

⁴ A Bolyai Farkas Magyar Egyetemi Hallgatók Művelődési és Irodalmi Egyesülete 1933-ban alakult meg Belgrádban. Első elnöke Komáromi József Sándor (1911–1985) író, újságíró volt, aki akkor filozófiát hallgatott a belgrádi egyetemen. Az egyesület feladata a magyar egyetemisták anyagi támogatása, diákokthonának kialakítása, nemzeti, szellemi, kulturális nevelése volt, éves báljai a jugoszláviai magyarok életének kiemelkedő eseményének számítottak. 1936-ban 60 tagja volt, azaz a belgrádi magyar egyetemisták mintegy 90%-a. A kérdésre bővebben lásd Gubás Jenő: *Értelmiségünk bölcsője. A belgrádi magyar egyetemisták egyesületeinek története*. Zenta, 2009.

⁵ Ullein-Reviczky Antal (1894–1955) jogász, diplomata, egyetemi tanár. Számos országban teljesített diplomáciai szolgálatot, 1943–1944-ben stockholmi követ. 1938 és 1943 között a Külügyminisztérium Sajtó- és Propagandaosztályának vezetője. A német megszállás után emigrált.

13-án a Magyar Közművelődési Szövetségtől 100 darab fegyvert kért a nemzetőrség számára.⁶ Torontáltorda (Torda) magyarjai szintén fegyvert kértek a rend fenntartása céljából, s lelkesen jelezték, „Községünk már piros, fehér, zöldben virít.”⁷ Egy ismeretlen szerző pedig a *Bánati induló* című versikével várta a nagy napot, amit a bácskai induló mintájára írt, s amelyet fontosnak tartott elküldeni Várady Imrének. „Nagybecskerek virágdíszben, ujjongva ünnepel, Nagyikinda magyar népe himnusz énekel. Pancsován a magyar zászlót lengeti a szél, Versec bora régi magyar nótáról regél. Magyar honvéd vágat Bánát virágzó földjén, Piros fehér zászló leng házak tetején. Magyar népnek szíve dobog, könnyes a szeme, Felszabadult egész Bánát, harsog a zene.”⁸

Azonban csalódniuk kellett: a magyar csapatok bánati bevonulására, mint ismeretes, nem került sor – április 14-én német katonaság, a Wehrmacht és az SS alakulatai foglalták el Nagybecskereket, s félreérthetetlenül a város lakóinak értésére adták, a németek vették át a hatalmat. A nemzeti felszabadulást megéneklő bánati induló sem hangozhatott fel, hiszen, mint láttuk, ismeretlen szerzője a magyar honvédség bevonulását szándékozott megörökíteni. Ehelyett a bevonuló német csapatok és a helyi német lakosság lefegyverezte a magyar nemzetőrség alakulatait, leszedették a házakra kitűzött magyar zászlókat, a nagyobb hatás kedvéért éjszaka verték fel a háztulajdonosokat, Becskerek élére német polgármestert neveztek ki, és a helyi németek foglalták el a közigazgatás valamennyi pozícióját.

Jól tükrözi a bánati magyarok csalódott hangulatát a torontáltordai Közművelődési Szövetség vezetőjének április 28-án Váradyhoz írott levele: „Az ember már nem bírja idegekkel. Tudom, sokan keresik föl és nincs nyugta, de ne haragudjon, én sem kímélhetem meg, mert kihez forduljunk. Bikács, Udvarnok stb. német és magyar lakta községekben magyarnak már lélegezni sem szabad. Nem értem, hisz mi nem vagyunk a németek ellenségei, hanem fegyver-társaik. Miért nem kaphatna Torda, ha már jó szerb jegyzőnket menesztették, magyar jegyzőt? Itt van Klár csősteleki s.jegyző, mert magyar, kiteszik. [...] mondják meg, ha nincs itt helyünk, hogy tudjuk, mihez tartuk magunkat és szedjük a sátorfánkat. Napról napra keresnek föl a környékről, hogy mi lesz. Szegény Jovánovics, aki többet tett községünknek, mint számtalan magyar, csak egy-

⁶ Várady Imre Levéltára (a továbbiakban: VL) Antal Imre magyarittabéi községi bíró levele Várady Imréhez, 1941. április 13. Szám nélküli. A levélen Jeszenszky Ferenc, későbbi bánati segéd-ban-lyettes aláírásával, IV. 13. 1941. dátummal „fegyvert kiadni” kézzel írt megjegyzés olvasható.

⁷ VL Jóska levele Várady Imréhez, Torontáltorda, 1941. IV. 14. Sz. n. A levél írójának vezetéknévét nem tudtuk egyértelműen azonosítani, azonban feltételezzük, hogy Boday József (1908–1989) torontáltordai katolikus plébánosról lehet szó, aki 1934-től szolgált a faluban. Bodayt 1944-ben az új jugoszláv hatalom többször letartóztatta, s mivel a német megszállás alatt megjelenő magyar nyelvű *Torontál* című lap külső munkatársa volt, sajtóvétség miatt többéves börtönre ítélték.

⁸ VL Bánati induló. Magyar ügyek, 1941. 11913.

szerre kidobni! Kérném tanácsát. Leszünk-e magyarok, vagy mi lesz? Ha nem akarja a kántor úrral közölni, kérném legyen szíves egy pár sorban, a legnagyobb titoktartás mellett (részemről) nekem megírni.

Csak annyit: van-e tudomása minderről a magyar kormányoknak? Türelmetlenül várom vigasztaló sorait. Ha nem a németekről volna szó, rongyos gárdánk már régen működésbe lépett volna.”⁹

Az idős szenátor életét körülvevő politikai, társadalmi, gazdasági keretek tehát nem a remélt pozitív irányba mozdultak el – sőt kifejezetten rossz irányba fordultak. Egy megszállt, legyőzött, feldarabolt, bizonytalan sorsú ország polgára lett, szülőföldjét hosszú ideig hermetikusan elzárták az anyaországtól, s ideológiailag egy tőle kifejezetten idegen világba, a nemzetiszocializmus által vezérelt világba csöppent. Ebben a környezetben a bánáti magyarság érdekérvényesítő lehetőségei kifejezetten romlottak. Leépültek, vagy más funkciót nyertek a kisebbségi lét jugoszláv királyságban kiépített, többé-kevésbé működő csatornái is. Legfontosabb szervezetük, a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség – amelynek vezetéséből 1941 végétől kiszorították, majd 1943 elején ismét a szövetség héttagú elnöki tanácsának tagjává nevezték ki – eredeti kulturális funkciójából igen sokat veszített, s a háborús évek múlásával egyre inkább a fizikai túlélés keretévé vált: fejadag, téli tüzelő, iskoláztatási segély, lábbeli juttatás, utazási engedély, állás, stb. biztosítása lett a szervezet kizárólagos feladata. A német rendeletek alapján ugyanis ezek a juttatások kizárólag a népcsoport szervezetek nyilvántartott tagjainak jártak. Várady naponta szembesült a náci ideológia népcsoportokra vonatkozó ideológiájának embertelenségével is. Azzal, hogy vannak alsóbb és felsőbbrendű fajok, s az emberek ennek alapján megfoszthatók életfeltételeiktől, sőt akár életüktől is. A politikai és a közigazgatási posztok újraelosztását is a népcsoportokhoz való tartozás és a náci ideológiával történő azonosulás határozta meg.

Ha megnézzük személyes életének alakulását, ő még a szerencsések közé tartozott. Megszűnt ugyan magas politikai, szenátori megbízatása, s az ezzel járó tiszteletdíj, de ügyvédi munkáját tovább folytathatta, s mint a város tekintélyes polgára, még bizonyos politikai szerepet is játszhatott. Közéleti szerepvállalása azonban megtört. Korábbi személyes, társadalmi, politikai kapcsolatai ugyan jórészt megmaradtak, azok az emberek azonban, akik ezt a kapcsolati hálót alkották, igencsak eltérő helyzetbe kerültek a háború éveiben. Volt, aki a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában magas állami tisztviselővé lépett elő – például Deák Leó főispán, Krámer Gyula, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség vezetője, Bolla Lajos pedig belgrádi főkonzul lett – a Bánát magyar szellemi, kulturális életében évtizedek óta fontos szerepet játszó zsidó és szerb kollégái azonban az életükért, vagy jobb esetben az egzisztenciájukért küzdöttek.

⁹ VL Jóska levele Várady Imréhez, Torontáltorda, 1941. IV. 28. Magyar ügyek, 1941. 11913.

Ügyvédi munkájában, társadalmi tevékenységében egyre nagyobb teret nyertek az embersége, korábbi társadalmi kapcsolatai által diktált embermentő és segélyakciók. Mint 1941 végén Bolla Lajos belgrádi konzulhoz magyar utazási engedélyek tárgyában írott egyik levelében fogalmazott: „A Bánát jó része – minden mesterkedés ellenére – panaszaival, kérelmeivel ma is hozzám fordul. Amit csak lehet igen sok, sok szerencsétlen magyarnak érdekében igyekszem elintézní”¹⁰ Hogy csak néhány esetre utalj: kétszer is sikerült kimentenie például a táborból ügyvéd, író, lapszerkesztő kollégáját, Borsodi Lajost¹¹ és fiát, aki oly sokat tett a Bánátban a magyar kultúráért. Második elhurcolása után Borsodi Lajosnak a következő levelet sikerült kicsempésznie a táborból Várady Imréhez: „Ismét lágerbe hurcoltak, földön fekszünk, a helyzet kilátástalan, semerre sem néz ablak. Ferinek diktálok, magam oly lelkiállapotban vagyok, hogy a kezem reszket, írni nem tudok. [...] Úgy hallom, hogy Isten segítségével a napokban a magyar hadsereg bevonul. Nem kételkedem benne, hogy akkor Te és veled együtt az ott élő magyarság nem fog megfélemezni rólunk, aki 23 éven keresztül könnyel és a szívünk vérével megmaradtunk magyarnak, és akik a magyar gondolatért minden áldozatot meghoztunk. Arra kérek, keresd föl akkor a bevonuló magyar hadsereg parancsnokát, tárd fel előtte érdemeinket (talán a magyarság több tagjával együttesen) és eszközöld ki, hogy ő ragadjon ki bennünket ebből a helyzetből oly módon, hogy ő kérjen ki bennünket. [...] Minden nap, minden perc itt életveszéllyel jár.”¹² Borsodi várakozása, mint ismeretes, több oknál fogva is hiú reménynek bizonyult, s amikor harmadjára is elhurcolták, és Várady ismét kérelemmel fordult a német parancsnoksághoz, azt üzenték neki, ha még egyszer lépéseket tesz a zsidók érdekében, „ugyanabban a bánásmódban részesítik majd őt is, mint a zsidókat”.¹³ Borsodi Lajos a bori bányában vesztette életét. De említhetném a Bácskában a magyar katonai hatóságok által letartóztatott szerbek és zsidók érdekében politikustársánál, Deák Leónál, Bács-Bodrog vármegye főispánjánál tett lépéseit a volt báni hivatal – magyar hadsereg által letartóztatott – szerb származású mérnöke és fia ügyében. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: garantálja, hogy mindketten „kifogás alá nem eshető, jó magyar érzelmű, magyar baráti körökben megfordult igen rokonszenves magaviseletet tanúsító úri emberek”¹⁴ – szabadon bocsátásuk tehát „nem aggályos”.

Ő, mint a BMKSZ vezetőségének tagja, 1943-tól állandó magyar beutazási engedéllyel és szabadjeggyel rendelkezett, s gyakran utazott Budapestre, de

¹⁰ VL Szenátori iratok, sz. n. Várady Imre levele Bolla Lajoshoz, Nagybecskerek, 1941. XII. 14.

¹¹ Borsodi Lajos (1883–1943) ügyvéd, író, műfordító, lapszerkesztő, a romániai és a jugoszláviai bánáti magyar szellemi élet jelentős képviselője.

¹² VL sz. n. Borsodi Lajos dátum nélküli levele Várady Imréhez.

¹³ Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. 92. VL sz. n. Borsodi Frida dátum nélküli levele Várady Imréhez.

¹⁴ VL Szenátori iratok, sz. n. Várady Imre levele Deák Leóhoz, Nagybecskerek, 1941. XII. 22.

Bolla Lajos belgrádi magyar konzulnál gyakran járt el magyar vízum és egyéb ügyekben. Társadalmi helyzete, kapcsolatai révén az ellátási nehézségek is kevésbé sújtották, mint a lakosság többségét. 1942/1943 telén például a becskerekai cukorgyár – amelynek jogi képviselője és kisérszvényese volt – segítette ki családját tüzelővel. Ezekről az esztendőkről őrzi a napló: „A mostani kép, a jelen, sivár, lehangoló, szívbe markoló. [...] A megszálló németekkel nehéz, és sok esetben teljesen sikertelen [...]. Bizony nehéz, önző emberek. Csak a fajtájukbeli német az ember előttük.”¹⁵ Pár nappal későbbi, 1943. szeptember 6-ai bejegyzésben pedig ezt olvashatjuk: „ma a német hatóság 160 és 20, tehát 180 embert agyonlövetett az erdőben megtorlásul annak, hogy Dubljaja (Versecz mellett) községben az ún. partizánok három német és egy szerb embert megöltek. Szerbek körében nagy a levertség.”¹⁶

Magyarország német megszállásakor, korára való tekintettel, a magyar szellemi és politikai vezetőkkel szemben a Bánátban végrehajtott egy napos „biztonsági elfogatást” is sikerült elkerülnie (József nevű fiát elvitték a németek) – a háborús megtorlások, veszteségek azonban szűkebb családját sem kímélték. Lengyelországba férjhez ment húga katonatiszt fiát az oroszok Katynban kivégezték, két lányát pedig táborba hurcolták. Várady Imre egyik fia magyar katonaként a keleti fronton halt meg. A régi világ magatartásformái, szokásai azonban – akárcsak a többség esetében – továbbra is jelen voltak az életében. Miközben például 1944. április–májusban sűrűsödnek naplójában a Belgrádot és a magyar városokat ért angol, amerikai bombázásokról szóló napi bejegyzések, s azt olvashatjuk, hogy Szegeden eltemették a szövetséges bombázás áldozatait és Becskerekén is légiriadó volt. Június elején a család megtekintette a város műkedvelői által előadott háromfelvonásos operettet, és – nyár lévén – szokás szerint kiköltöztek a szőlőbe. „Megkezdődött a nyári fürdőzés. Én árnyas helyet keresve visszavonultam, csendben olvastam”¹⁷ – írta.

A régi világ megmaradt szigeteinek felidézésekor egy groteszk jelenet feltétlenül ide kívánczok. 1944. május 13-án, a DMKSZ új vezetőségének első ülésén – ahol, nem mellékesen, a szervezet nem volt hajlandó engedelmessé válni a város német polgármesterétől személyi kérdésekben kapott újabb ultimátumnak –, a vezetőség két tagja, Stagelschmidt Jenő ügyvezető elnök és Dániel László hírlapíró között komoly nézeteltérés alakult ki. Sajnos a vita tárgyát nem ismerjük, csak annyit, hogy ebből „lovagias ügy lett”. Ezzel kapcsolatos, lesújtó véleményét így fogalmazta meg: „Ma, e súlyos időkben, amikor a Kárpátok alján hazája védelmében patakokban hullatja véré a magyar honvéd, ma, amikor Magyarország határain mindenfelől betörni igyekszik a pusztító rém, ma

¹⁵ Várady: *Napló* 2. 20.

¹⁶ Uo. 25–26.

¹⁷ Uo. 38–39.

jut eszükbe lovagiasdit játszani itt hősködő magyarjainknak.”¹⁸ Azonban ő sem tudta kivonni magát a régi világ ekkor már végképp elavult becsületbeli kódexé alól, merthogy ő lett Dániel László egyik párbajsegédje. (Évtizedekkel azelőtt – még magyar országgyűlési képviselő korában – ő maga is többször párbajozott.¹⁹) Szeptember végére összeomlott a bánati német hatalom: menekülő német civilek ezrei lepték el a Bánát útjait, október első napjaiban pedig a német hadsereg ellenállás nélkül feladta Becskereket. Várady egész életében jogkövető polgár volt – s mintegy az 1941–1944 közötti polgári életének lezárásaként, a rá jellemző precizitással jegyezte fel szeptember 11-én: „Beszüntettem az adófizetést. Nem tudható, ki a felvételre jogosult. A németek mindent elhordanak, kérdés, az utánuk következő hatalom elismeri-e a kifizetéseket, várunk.”²⁰

Nem kellett sokáig várnia: október első napjaiban a szovjet és a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg egységei elfoglalták Becskereket és egész Bánátot. A háború csak most hatolt be igazán mindennapi életébe, a német és magyar lakosság kiszolgáltatottsága eddig soha nem látott méreteket öltött, és még a korábnál is súlyosabb ellátási nehézségek sújtották Becskerek lakosságát – s ezúttal az ő családját is. „A kiadások mind nőnek, de jövedelem nincsen. A bíróságok nem működnek. Ingatlanok adásvétele és megterhelése tilos [...]”²¹ – jellemzi helyzetüket 1945 január elején. Elnémultak a harangok, hónapokig nem volt közvilágítás. A város az első hetekben sokat szenvedett a szovjet és partizán katonák rablásaitól, a nemi erőszaktól, a „vad megtorlásoktól”. Október 10-én keserűen jegyezte fel:

„A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtelen fogantatása. Az a hír terjedt el, hogy az éjjel egy szerb embert az utcán, valahol a lutheránus templom mögötti utcában, meggyilkoltak, erre a partizánok egyes városrészeket blokkíroztak, s különösen a német utcában összefogdostak némelyek szerint 68, mások szerint 150 embert, ezeket arra helyre kísérték, ahol az állítólagos gyilkosság történt, ott e szerencsétleneknek a felső ruhát, cipőt le kellett venniök, s azután egyenként agyonlőtték őket. Az áldozatok között volna: dr. Weiterschan József ügyvéd, a rom.kat. hitközség alelnöke, dr. Heinermann Alajos orvos, két Porcseller nevű mészáros stb. A Cidrényi-Gimpel és Benkovics is az elfogottak között lett volna: az előbbi szabadon engedték, mert valamelyik partizán

¹⁸ Uo. 37.

¹⁹ Várady: *Napló* 1. 58–59. A magyar büntetőjog a párbajt, az állam jogszolgáltatási monopóliumának védelmében már a 18. század közepétől büntetendő cselekménynek tekintette. A kérdésre legújabbán lásd: Bató Szilvia: Egy jelenség jogi alakváltozásai. A párbaj útja az eszköztől a bűncselekményig. In *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV. Szeged, 2013. 79–100.

²⁰ Várady: *Napló* 2. 49.

²¹ Uo. 89.

felismerte, mondva, ő itt Becskerekben az egyetlen gyermekorvos, a másik meg bizonyította, hogy magyar: így e kettőt kiengedték. A többi ott pusztult.”²²

Október 23-án pedig így írt. „Fosztogatások, garázdálkodások megszakítás nélkül tartanak. Utcánkban az éjjel agyonlőtték Újházit, a Nagybecskerek Takaréktár igazgatóját. Boday Jóska tordai plébános és vele elfogott társa kiszabadítása érdekében eljártam az ilyen ügyek vezetőjénél. Kilátásba helyezte az elfogottak mielőbbi kihallgatását... [...] Kumánon elfogtak több magyar családot, asszonyostul, gyerekestül. Ugyanilyen panasz Beodráról, Muzslyáról áthurcoltak vagy 20 magyar férfit. [...] az éjjel a partizánok kifosztották a Szent Imre kollégiumot [...]”²³ De idézhetjük november 5-én, Imre napján kelt bejegyzését is: „Hosszú földi életem egyik legszomorúbb Imre napja. Városunkban, de megyeszerte is dúl a féktelen anarchia. Halálos ítéletek, kivégzések, most már napirenden. A fogolytáborok mind tömve szerencsétlenekkel. Viszik őket a hideg időben reggeltől sötétedésig gyenge, akárhánynál lerongyolódott könnyű ruhában, gyenge, akárhánynál teljesen cipő és lábbeli nélkül nehéz fizikai munkákra.”²⁴ A táborok kapcsán egy helyen pedig ezt írja: egy alkalommal megjelent náluk az egyik táborból szabadon bocsátott törökbecsei kocsmáros, aki korábban a falu „népvezetője” volt. „Egy összetört, alig felismerhető emberroncs ült előttem. Szánalmas, összetakolt ruhában, azt hiszem, hogy a szétnyílt kabát gallérja alatt nem volt ing, rongyos bocskorban. Összefüggően alig tud beszélni. Elnyögi, hogy a táborban a többivel együtt őt is naponta elverték. Kivítették őket zsákhordásra, föld- és egyéb nehéz munkákra. Ennivalót alig kaptak. Együtt volt a táborban Boday Józsi tordai rom.kat. lelkésszel, Józsi²⁵ iskola-társa. Ezt is rettenetesen elverték. Ez is zsákol. Ettől is elszedték ruháit, cipőit. Helyette rongyokat adtak. A táborban sokan meghaltak.”²⁶

Az ő otthonukba is szovjet tiszteket szállásoltak be, gyakran 10–12 főt, akik – mint írja – mindent felforgatnak, „egyre isznak.” Elvitték a rádiójukat és egy antik órát. Megemlékezik ugyanakkor egy „intelligens, mérnökkari egyetemet végzett” leningrádi tisztről is, akinek a címét, cirill betűkkel, naplójába is feljegyezte. Tőle hallotta, hogy a német blokádnál idején a városban másfél millió civil halt meg az éhségtől. Neki köszönhették, hogy végül nem kellett elhagyniuk lakásukat, csak összeköltöztették a nagy családot.²⁷

Mint láttuk, a magyarokat munkaszolgálatra vitték, a németeket táborokba zsúfolták, megtiltották, hogy a népfelszabadító bizottságokban a németek és a magyarok is részt vegyenek, s bevezették a katonai közigazgatást. Bár egyre

²² Uo. 53.

²³ Uo. 56–57.

²⁴ Uo. 60.

²⁵ Várady Imre fia.

²⁶ Uo. 68.

²⁷ Uo. 65.

nyilvánvalóbbá vált, hogy reménytelen ügyeket képvisel, mégis fáradhatatlanul kísérletezett a jog- és érdekvédelem hagyományos formáival. József nevű fiával memorandumokat, kérelmeket szerkeszt, kéri az ártatlanok szabadon bocsátását,²⁸ előszobázik, – van, amikor a kegyelmei kérvényekkel a partizán városparancsnok 12 órán át várakoztatja. Apróbb sikereket is elkönnyvelhettek. December elején például a becskereki partizán parancsnokság megígérte, hogy a táborokban fogva tartott nőket gyorsított eljárással hallgatják ki, ez alatt nem viszik ki őket munkára, s ha ártatlanok, szabadon bocsátják őket. Gyakoribb eset volt azonban az, hogy az új hatóságok ígéretüket különböző kifogásokkal mégsem tartották be. „Reggeltől estig az elhurczoltak szerencsétlen hozzátartozói egymásnak adták a kilincset. Védelmet kerestek nálam. Megkísérlem a közbenjárást, bár tudom, hogy sikertelenül. A szerbek most éppúgy, mint a németek, megtiltanak minden intervenciót. Mégis megkísérlem. Kötelességem.”²⁹ – írta keserűen. Máskor így fakadt ki: „Iszonyú embertelenség. Ja, tehát »felszabadítottak«”.³⁰ Pedig a bánáti magyarok „enyhébb” elbírálás alá estek, mint a bácskai magyarok, mivel őket nem csatolták vissza Magyarországhoz és itt nem a magyar hadsereg hajtotta végre a razziákat, hanem a németek, adta tudtukra Becskerek városparancsnoka. A megtorlásokat azonban, mint láttuk, a bánáti magyarok sem kerültek el, s ennek hatására Várady Imre 1945 januárjában felidézi naplójában azt a Bethlen Istvánnal 1942 őszén Budapesten folytatott beszélgetését, ahol a volt miniszterelnök így fogalmazott: „Újvidéket még viszszaadjuk.”³¹ Korábbi kapcsolatai szétzilálódtak, a magyarországiak megszakadtak, utazási tilalom zárta el a két országot, hosszú ideig a posta sem működött. A békeidők emberi gesztusai azonban időnként még ekkor is működtek: volt, hogy Pestre címzett leveleit szerb partizán tiszt vitte fel Budapestre. Volt, amikor Borból megmenekült – Budapestre tartó – magyar zsidó munkaszolgálatosokat láttak vendégül otthonukban.

Végül őt sem kerülte a háború utáni esztelen, értelmetlen számonkérés, de azon kevesek közé tartozott, akiknek a pere viszonylag szerencsésen végződött. 1946-ban a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozó becskereki cukorgyár igazgatóját és több vezetőjét a megszálló hatalmakkal történő kollaborálás címén – mivel úgymond a gyár termelésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára –, egy-nyolc évig tartó szabadságvesztésre, illetve kényszermunkára ítélték, német származású biztosát pedig halálra ítélték. A gyárat és részvényeit elkobozták.³² Neki szerencséje volt,

²⁸ VL Jelentés a bánáti magyar népcsoport helyzetéről, 1944. X. 31. sz.n.

²⁹ Várady: *Napló* 2. 69.

³⁰ Uo. 76.

³¹ Uo. 86.

³² A cukorgyár kapacitását és technikai felszereltségét tekintve ekkor Európa első cukorgyárai közé tartozott. Az ügy azon kevés kisajátítási és kollaborációs ügyek közé tartozott, amelyek ellen

a per során régi barátai kiálltak mellette. Keserű utalás olvasható a naplójában arról, hogy félve visszahúzódott a szerb polgárság, intelligencia, mivel tartottak attól, hogy politikai nézeteik miatt hazaárulással vádolják őket, mint ezeket Belgrádban: „senki sem mer arra vállalkozni, hogy csak egy jó szót is szóljon barátnak tartott ember érdekében.” A Szocialista Szövetség akkor elnöke, az 1918-as szerb Nemzeti Tanács elnöke, Torontál vármegye első jugoszláv főispánja, aki ekkor a Szocialista Szövetség (népfront) városi elnöke volt, Slavko Županski mégis kiállt mellette. A vád elhangzása után – amelyben Várady Imrét fasisztának titulálták – a következőket mondta: „Ha Várady Imre, aki olyan rengeteget tett a szerbekért fasiszta, akkor én, a Szocialista Szövetség elnöke kijelentem, hogy százszor olyan nagy fasiszta vagyok, mint ő.”³³ Egy év felfüggesztett börtönbüntetést kapott, s megúsza az ilyen perekkel együtt járó vagyonekborzást is. Ügyvédként világosan látta a per politikai célját: „Igazán a sors iróniája, hogy éppen engem, akinek annyi baja és összetűzése volt a németekkel, íme engem a velük való együttműködéssel vádolnak. A cél persze tiszta. A becskerekci cukorgyár elkönfiskálendő. Tehát muszály [sic!], hogy ítélet állapítsa meg, hogy együttműködtem a szabadságkedvelők és felszabadítók ellen a németekkel.”³⁴

A régi világot radikálisan elsöprő történelmi vihar megviselte az idős kisebbségpolitikust. Társasági élete beszűkült egy-egy régi polgári család otthonába, hajdani politikai ellenfelei – vele együtt – „a múltakon elmélázó csendes emberek” lettek, s lassacskán a baráti találkozók is elmaradoztak.³⁵ „Csak egy marad fenn – írta csalódottan – az ember irigykedő gonoszlelkűsége. A lágerrek behurcolt lakói legnagyobb részét feljelentések juttatták oda, na meg a vagyonosabbakat a vagyonukra áhítozók kapzsisága.”³⁶ Tudomásul vette, hogy „újak, alulról jövők vesznek kezükbe minden téren a vezetést”, és világosan látta, hogy az „egyenlőség csillogó szavai mögött a durva önkény tényei.”³⁷

a magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé beosztott jugoszláv delegációnál jegyzékben tiltakozott. Várady nevét a jegyzék ugyan konkrétan nem említette, de nyilván rá is utaltak akkor, amikor szóvá tették, hogy olyan személyeket is kollaborációval vádoltak, akik „mindent megtettek”, hogy a gyár termékei „minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére.” A magyar vagyonok háború utáni elkobzásáról, államosításáról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. / Ekspropriacija i nacionalizacija mađarske svojine u Jugoslaviji nakon 1945. In A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén 1945–1955. / Konsolidacija Titovog režima na Potisju*. Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Zenta–Szeged, 2013. 133–159. Szerbül 327–354.

³³ Várady Lóránd: i. m. 93.

³⁴ Várady: *Napló* 2. 199–200.

³⁵ Uo. 91.

³⁶ Uo. 99.

³⁷ Uo. 125.

A lassú konszolidáció azonban ismét a politikai élet porondjára szólított. 1945 júliusában – távollétében – az újjáalakult Magyar Közművelődési Község díszelnökének választották. Ezt a megbízatását azonban már csak szimbolikusan látta el, s világosan látta: egész eddigi világa elsüllyedt. Ezzel kapcsolatban írta, hogy „én és volt küzdő- és kortársaim ideje végképp lejárt. De lejárt, végképp eltűnt minden volt közéleti ideológiánk is. A hazáról, magyarságról, Magyarországról, ennek sorsáról, hivatásáról, jövője céljáról a mi lelkünkben élt érzés és felfogás teljesen eltűnt.”³⁸ Keserűségét valamelyest oldotta, hogy 1945 októberében levelet kapott egy zombori esztergályostól, bizonyos Erlik Józseftől, akit az ottani magyar kulturális szövetség tagjává választottak. Erlik világot járt munkásember volt, élete jó részét Franciaországban töltötte, és tanácsot kért Várady Imrétől, hogy, mint írta: „mutassa meg azt az utat, amelyen járnom kell, úgyhogy legjobban szolgáljam embertársaimat és magyar fajtámat.”³⁹

Az új világról alkotott véleményét, a kisebbségpolitika aktuális feladatait Erlik Józsefhez 1945 októberében írt válaszlevelében így fogalmazta meg: „Mindent 24 óra alatta gyökerestül kitépni akarni, bizony hiú kísérlet. Akik így legázolva a múltat, egészen új, ki nem próbált jövőt festenek elénk, gondolva, hogy hirtelenében ezt reánk erőszakolhatják, úgy hiszem, téves úton járnak. Az egészséges, a tartós, az elfogadható jövő kiépítése mindenképpen a múlt hagyományaiból kell, hogy kifejlődjék. [...] nem lehet az egész emberiség számára szerte a világon egységes kaptafát faragni. Minden nemzetnek, minden népnek, országnak saját talaján kinőtt, sajátos útjai a megfelelőek [...]”. S mivel látta, mily „borzasztó a sötét vakság és a gyűlölet uralma”, a jelen parancsoló feladatának „magyar véreink földi életének” megsegítését és a „gyűlölet uralmának” megszüntetését tartotta.⁴⁰

Háborús hétköznapijainak jelentős részét – mint láttuk – éppen ennek szentelte.

³⁸ Uo. 142.

³⁹ VL Magyar Párt, 12 214. Erlik József levele Várady Imréhez, Zombor, 1945. október 3.

⁴⁰ VL Magyar Párt, sz. n. Várady Imre válasza Erlik Józsefnek, Nagybecskerek, 1945. november 7.

KARSAI LÁSZLÓ

Zsidó hétköznapiak Endre László alispán vármegyéjében, 1938–1943

Endre László már gödöllői főszolgabíró korában országosan hírhedt volt, mint a fajvédő, rasszista, antiszemita ideológiák híve, hirdetője, és ha alkalma nyílt rá, e nézeteknek a közigazgatási gyakorlatba való átültetője. 1937-ben „életszerződést” kötött Szálasi Ferencsel, amelyet ő a maga részéről azért nem tartott be, mert 1938-ban, a kormánypárti jelölttel szemben nagy fölénnyel az ország legnagyobb vármegyéje, Pest vármegye alispánjává választották.¹ Győzelme megünneplésére a Gellért Szállóban rendezett vacsora valóságos tüntető felvonulássá vált, és a korabeli baloldali és liberális lapok alig győzték összeszámolni a kormánypárti notabilitásokat, akik egymás sarkát taposva siettek az új alispánt ünnepelni.² Pedig ekkor még senki sem láthatta előre, hogy 1944-ben – immár mint belügyi államtitkár – a vidéki zsidók Auschwitzba deportálásának egyik fő szervezője lesz. 1945. október 3-án Ausztriából a magyar háborús főbűnösök első csoportjának tagjaként az amerikai hatóságok repülőn Budapestre szállították. „Útitársai” között volt többek között Szálasi Ferenc, Bárdossy László, Imrédy Béla, Jaross Andor és Reményi-Schneller Lajos is. Endrét (Jaross Andor belügyminiszterrel és Baky László 1944-es belügyi államtitkár kollégájával együtt) decemberben népbíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.³

Endre alispáni kinevezésén még alig száradt meg a tinta, amikor vármegyéje férfi alkalmazottairól 1938. február 22-én, tehát csaknem három hónappal azelőtt, hogy az első zsidótörvény életbe lépett volna, kimutatást kért. A formanyomtatványon a szülők, nagyszülők és a házastársak vallásának is külön rovata volt.⁴

¹ Magyar Országos Levéltár – K814 – Mf. X-7076 (Nyilas anyagok a washingtoni National Archives and Record Administration (NARA) iratanyagából), 16.722. A *Hungarista Napló* 1937. évi bevezetője.

² *Összetartás*, 1938. február 13.

³ Az *Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1994. Endre és társai Budapestre szállításáról: i. m. 17–18.

⁴ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) V-675-c (Újpest megyei jogú város polgármesterének iratai) 7588/1938.

Előadásom két megyei jogú város, Újpest és Rákospalota zsidóinak és keresztényeinek háborús hétköznapijaival foglalkozik. Forrásbázisát azok a levéltári dokumentumok képezik, amelyeket az említett helyiségek általános közigazgatási iratainak átnézése közben válogattam ki Budapest Főváros Levéltárában a Yad Vashem Archives számára. Igen eltérő mennyiségű forrásról van szó: Újpesten 322, Rákospalotán 44 doboznyi iratanyag áll a kutatók rendelkezésére az 1938 és 1946 közötti időszakból. Újpesten kb. 76 000-en éltek 1941-ben, közülük 10 882 volt izraelita vallású (ők az összlakosság 14,3 %-át alkották, 900-an voltak ortodoxok = 0,8%) és még 1281 fő minősült zsidónak. Rákospalotán 49 ezren éltek, közülük 2240-en voltak zsidók (4,6 %), illetve még 560 embert soroltak közéjük. 1914-ben Budapest, Pozsony és Temesvár után az ország negyedik legjelentősebb iparvárosa volt Újpest, 1920-ban már a második.⁵ A bőr, a szesz, a fafeldolgozó ipar mellett a gyógyszeripar egyik központja lett. Csak mellékesen említtem meg, hogy a Mauthner bőrgyár ügyvezető igazgatója Wigner Antal, az 1963-ban fizikai Nobel-díjat kapott Wigner Jenő édesapja volt. Fia már az 1930-as évek elején az USA-ban kapott egyetemi tanári állást, apja 1939-ben kényszerült (és tudott) kivándorolni.⁶

A vallási megoszlás mindkét településen hasonlóan alakult, legnagyobb a katolikus, legkisebb az izraelita felekezet volt. Ezzel magyarázható, hogy arányosan például Újpesten is kevesebb segílyt, városi támogatást kapott az izraelita felekezet, mint a katolikus. Újpest város képviselőtestülete 1941. július 30-án úgy döntött, hogy a helyi katolikus egyház kap 4800 pengőt, a református, az evangélikus és az izraelita egyház pedig 1200–1200 pengőt. (Így, egy csomagban, jó egy hónappal a Szovjetunió megtámadása és a fajvédelmi zsidótörvény megszüntetése után...) Indoklás: „a város szegény lakossága érdekében” komoly munkát végeznek ezek az egyházak.⁷ A zsidók és nem zsidók együttélésének egyik jele volt Újpesten a „vegyesházasságok” viszonylag nagy száma. 1938 és 1941 között 37 izraelita kötött házasságot más vallásúval, két esetben a házasulandók abban állapodtak meg, hogy születendő gyermekeiket izraelita vallásban nevelik, 28 esetben a római katolikus fél, ötször a református és egy-egy esetben az evangélikus, illetve a görög keleti hitben állapodtak meg a felek.⁸

⁵ BFL-V-675-c-7988/1941. szám alatt „Újpest 74.000 lakosú munkásváros,” írta a polgármester, amikor városa hús- és zsírellátási gondjairól próbálta meggyőzni a Közellátási Minisztert. A Posta vezérigazgatóságnak a polgármester (Uo. 13.431/1941.) már azt írta, hogy a legutóbbi népszámlálás adatai szerint már a 76 ezret is meghaladta a város lakossága. Ezek szerint már megkapta az 1941-es népszámlálás városára vonatkozó fő számait.

⁶ Wigner Jenő rövid életrajzát lásd: <http://www.feltalalaink.hu/tudosok/wignerjeno/html/wigje-nindex.htm> (Letöltés időpontja: 2013. december 1.)

⁷ BFL-V-675-c-20.174/1941. Az újpesti keresztény és keresztényen egyházak közös kérelme városi segílyük összegének felemeléséért.

⁸ Az 1938–1941-es újpesti polgármesteri iratokban található „vegyesházasságok” reverzális anyagai alapján készített statisztika.

Vegyük sorra a jogfosztás stációit. Az illetőségi ügyekben sokszor kínos lassúsággal hozott döntések számos esetben lehetetlenné tették, hogy az önkormányzati, vagy országgyűlési választásokon még az amúgy esetleg erre jogosult zsidók részt vegyenek. Újpesten 13 092 képviselőtestületi tag választására jogosult polgár élt, ezek közül 2577 bejegyzett zsidó választójoga szűnt meg. 120 képviselőtestületi tag közül 70 volt zsidó. A testület felét 60 virilis alkotta, közülük 45 volt zsidó.⁹ Rákospalotán 475 zsidó választójogosult közül mind-egyik elvesztette választójogát, a 96 tagú képviselő testületben 26 zsidó volt, közülük 22-nek szűnt meg a tagsága.¹⁰ A híres, a város fejlesztésében, kulturális életében nagy érdemeket szerzett zsidókról (Venetianer Lajos vallástörténész, régész, főrabbi, Löwy Izsák bőrgyáros, Újpest város névadója, Wolfner Lajos bőrgyáros) elnevezett utcákat Újpesten 1940-ben átnevezték. Így lett Venetianerből Honvéd, Löwyből Levente, Wolfnerből Tímár. A mai napig ők sem kapták vissza utcáikat.¹¹

Újpesten 150 textiláru-kereskedő volt, közülük – mint azt az egyik feljelentő levél írója megállapította – „csak” 16 volt őskeresztény.¹² Arról természetesen a feljelentő levél írója nem tett említést, hogy a textil-kereskedők körében megfigyelhető zsidó „túlsúly” vezetett-e valamiféle ellátási zavarokhoz, netán aránytalanul magas kiskereskedelmi árakhoz stb. Lakatos Ferenc 1944. augusztus 9-én kapott igazolást Rákospalota polgármesterétől arról, hogy a kb. 50 000 lelket számláló városban a zsidó üzletek bezárása után az övé maradt az egyetlen vaskereskedés (öt zsidó vaskereskedő üzletét zárták le 1944-ben Rákospalotán).¹³ Nemcsak az egyszerű emberek, az üzleti vagy ipari konkurensok tudták, hogy ki a zsidó, számon tartották ezt a hivatalokban is. Rákospalota polgármestere a „lakosság hússzüükségletének biztosítása érdekében” 1942. július 1-jétől kezdve bevezette a sertés- marha- és borjúhúsra a jegyrendszert. A polgármester utasította a város közellátási hivatalát, hogy húsjegyeket zsidóknak vagy zsidó származású egyéneknek ne szolgáltatson ki.¹⁴ A legvalószínűbb, hogy a húsjegyekért az illetékes városi hivatalba kellett elmenni, ahol mindenkinek igazolnia kellett személyazonosságát és természetesen vallását is. Újpesten ugyanebben az időben tejet nem vásárolhatott zsidó, ugyancsak polgármesteri rendelet tiltotta ettől el őket.¹⁵ Külön listákat készítettek a keresztény, illetve zsidó iparúzők-

⁹ V-675-c-34.531/1941. A zsidótörvény végrehajtása az országgyűlési, törvényhatósági és képviselőtestületi választásokkal kapcsolatban.

¹⁰ BFL-V-574-c (Rákospalota megyei jogú város polgármesterének iratai) 3800/1939. Zsidók választójogának szabályozása.

¹¹ BFL-V-657-c-33.469/1940. Polgármesteri rendelet az újpesti utcanev-változtatásokról.

¹² BFL-V-675-c-3903/1941. Vranák János iparügye.

¹³ BFL-V-574-c-6350/1944. Lakatos Ferenc iparügye

¹⁴ MTI, 1942. június 22. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (Letöltés időpontja: 2013. december 1.)

¹⁵ *Népszava*, 1942. június 23., 10.

ről. Cégek sora próbált a keresztény listára felkerülni, például úgy, hogy zsidó igazgatóikat, izraelita vezető tisztségviselőiket elbocsátották. 1941 elején a Wolfner Gumigyár is sikerrel kérvényezte átminősítését keresztény üzemmé.¹⁶ Természetesen mentesített zsidók is kérvényezték, hogy nevüket, illetve gyárukat, műhelyüket, üzletüket a nem-zsidók jegyzékébe tegyék át. A diszkrimináció nemcsak az izraelita vallásúakat, vagy a diszkriminatív törvények értelmében zsidónak minősülőket érintette. Kevesen tudják, kik lehetnek a „zsidó vonatkozásúak”? Azok, akiknek házastársa volt izraelita. Persze gondos, figyelmes és főleg antiszemita kollégák, ismerősök olykor nem mulasztották el felhívni a hatóságok figyelmét arra, hogy X. vagy Y. testvérének, nővérének a családjában van „zsidó vonatkozás”. A Baross Szövetség újpesti fiókja saját soraiból pedig olyan „őskeresztény” kereskedőket zárt ki, akik zsidókkal kapcsolatban álltak.¹⁷

Az elszegényítés módszerei igen változatosak voltak: az országos törvények (ilyenekből 1938-tól 1942-ig 21-et szavazott meg a Képviselőház és a Felsőház), az ezekhez kapcsolódó több száz miniszteriális rendelet eleve kizárta a zsidókat bizonyos foglalkozásokból, illetve megfosztották őket sokféle iparcikk, nyersanyag, építőanyag árusítási jogától. Pl. az a rendelet, amely elvonta a zsidóktól, első helyen persze a kocsmárosoktól a korlátlan italmérés jogát, zsidó étterem-tulajdonosok sokaságát is tönkretette.¹⁸ Helyi szinten sokszor jártak el jogszabály-sértő módon, s ezt csak megyei felettesük, Endre László egyetértő – netalán biztató – tudomásulvétele mellett tehették. Az izraelita vallású iparúzóktól például magyar állampolgársága utólagos igazolását követelték meg, annak ellenére, hogy az eredeti polgármesteri rendeletben hivatkozott 1922. XII. tc. 69 §-a, valamint a 78.000/1923. számú kereskedelmi miniszteri rendelet 135–137 §-ai alapján csak külföldi állampolgároknak kellett külön kérvényt benyújtaniuk. Ráadásul, még ha be is nyújtották volna az állampolgárságukat igazoló okmányokat, ezek elbírálására nem lett volna jogosult a polgármester, csak a belügyminiszter. Rutinos, ilyen ügyekre szakosodott ügyvédje több példányban kinyomtatta, nem is gépeltette a fellebbezés szövegét, üresen hagyva a személyi adatok, valamint a polgármesteri határozatok számának rovatát.¹⁹ Százával születtek az ilyen törvény- és jogszabálysértő polgármesteri határozatok, egyszerűbb volt az egyszer kidolgozott érvelést nyomdai úton előállítani és ügyfelenként csak a személyre szabott adatokkal kitölteni. Újpesten is, Rákospalotán is tucatjával találhatók olyan iparügyek, ahol a polgármesteri, majd (természetesen) alispáni elutasító határozat után a kereskedelmi minisz-

¹⁶ BFL-V-675-c-5345/1941. A Wolfner Gyula és Társai Gumigyár bejelentése igazgatósági tagjai körében beállott változásokról.

¹⁷ BFL-V-675-c-37.032/1942. A Baross Szövetség újpesti fiókja zsidó kapcsolatokkal rendelkező tagokat zár ki soraiból.

¹⁸ A m. kir. pénzügyminiszter 182.760/1939. XV. fő. sz. rendelete a zsidó italmérőkről.

¹⁹ BFL-V-675-c-1359/1941. Frisch Károly fűszer- és csemege kereskedő iparügye.

ter megsemmisítette a jogszabálysértő alsóbb fokú hatósági döntést, és az iparjogosítványt visszaadta a makacs és kitartó zsidónak. Az újpesti Szent István téren árusító zsidó kereskedők sora kapott olyan, iparjogosítványát megvonó polgármesteri határozatot, amely azt állította, hogy vásárról-vásárra, piacról-piacra, búcsúkról-búcsúkra járva, állandóan vándorolva gyakorolta iparát, tehát szabályszerű helyfoglalási engedély nélkül működött. A felülvizsgálat során kiderült, sokan állandóan egy helyen – egyszerű, ám jól kiépített standon – árusítottak. Goldner Sándor is visszakapta csemege, egyéb élelmiszer, fűszer és gyarmatáru kereskedésre jogosító iparigazolványát. 1940. november 30-án kelt, Endre alispánhoz intézett fellebbezésében írja: „Újpest város tanácsától, mint I. fokú iparhatóságtól még az 1920. évben iparigazolványt kaptam csemege, egyéb élelmiszer, fűszer- és gyarmatáruval való kereskedés gyakorlására. Ennek a jogosítványnak az alapján 1920. évi augusztus hó 26-tól 1940. augusztus 3-ig minden megszakítás nélkül folytattam iparomat az újpesti Szent István téri piacon épített szilárd alapzatú, minden tekintetben megfelelő, ízléses kivitelű s tetszetős faépületemben. Ennek az épületnek megnagyobbítására 1938-ban kaptam a városi polgármester úrtól engedélyt, s ezt a munkát kb. 4500 P-s költséggel ugyanakkor végrehajtottam, s az épületet tataroztattam.” Előadottak – tette hozzá némi keserű iróniával –, a „város által saját irományaiból hitelesen bármikor megállapítható valóságok.”²⁰

Endre fáradhatatlan volt. Kitiltotta a zsidó árusokat a búcsúkról és vásárokról, a helyi piacokról, a zsidó iparosokat pedig például még a temetőekben és a kegyhelyeken végezhető munkáktól is eltiltotta. Utóbbi rendeletének indoklásában többek között kifejtette: „[...] a keresztény templomoknak, temetőeknek és egyéb kegyhelyeknek a zsidó vállalkozóktól való mentesítése egyetemes nemzeti és keresztény érdek.”²¹ Ilyen jellegű intézkedéseiben még némi gazdasági racionalitást fel lehet fedezni: helyzetbe akarta hozni a nem zsidó kereskedőket, iparosokat. Azt viszont már a tiszta rasszizmus kategóriájába sorolhatjuk, amikor ugyanő megtiltotta, hogy zsidó vándorok véréért például honvédeknek adják.²² Mautner Győző gyümölcs és zöldségárú 54 éves volt, és mint a kereskedelmi miniszterhez 1940. augusztus 20-án írott leveléből kiderült, Endre őt is azon az alapon tiltotta ki a Rákospalotai piacokról, hogy ezeken zsidó nem árusíthat. Az intézkedést nem indokolhatta a zsidó kereskedők nagy száma. Mautner szerint ugyanis a 180 gyümölcs és zöldségárú között egymaga volt csak zsidó. Magyarországi illetőségéhez kétség sem férhetett, már nagyapja is Magyarországon szü-

²⁰ BFL-V-675-c-1462/1941. Goldner Sándor iparügye.

²¹ BFL-V-675-c-4276/1941. Endre László alispán eltiltotta a zsidó iparosokat a keresztény templomokon, kegyhelyeken és temetőekben végezhető ipari és egyéb munkálatoktól; uo. 34.720/1942. Endre László alispán 45.295/1942. sz. rendeletével (augusztus 29.) megtiltotta a zsidóknak a búcsúkon való árusítást.

²² Uo. 23.203/1942. Endre László alispán 6447/1942. (június 23.) rendelete.

letett. Ráadásul mentesítettnek kellett volna őt tekinteni, hiszen az első világháborút 1914-től 1918-ig mint tűzmester az első vonalban harcolta végig, megkapta a bronz- és kisezüst Károly-keresztet és az ezüst érdemérmét is. Négygyermekes családapáról van szó, aki büszkén említette meg kérvényében, hogy egyik fia az Árpád fejedelem nevét viselő 2-es huszárezrednél tizedesként szolgált, részt vett a Felvidék visszafoglalásában, megkapta az emlékérmét. Kérvényét teljesen szabályosan, törvényesen utasították el. Mautner elkövette azt a hibát, hogy nem az alispáni hivatalban, hanem közvetlenül a Kereskedelmi és Közlekedési Minisztériumhoz nyújtotta be kérvényét. A minisztériumból levelét visszaküldték az alispáni hivatalba, ahol megállapították, hogy a fellebbezésre megszabott 15 napos határidő lejárt. Mautner csak azt nem tudta, hogy először ahhoz, nevezetesen magához Endre alispánhoz kellett volna fordulnia, aki a jogsértő határozatot kiadta. Kárvallottként – egyébként logikusan – úgy vélte, hogy fellebbezni nem a jogsértőnél, hanem annak felsőbb hatóságánál, a minisztériumban kell.²³

Sonnenfeld Oszkárné, sz. Hegyesi Paula, kézzel írott, Endre alispánhoz címzett levelében többek között a következőket írta: „[...] én és férjem Budapesten születünk, soha el nem hagytuk az országot, irataink megvannak [...]. Férjem tényleges katona volt 2 évig szolgált a m. kir. budapesti honvéd gyalogezrednél mint tizedes 1904-től 1906-ig, 1914. július 27-én a részleges mozgósításkor bevonult és az orosz harctéren harcolt, orosz fogságba esett és 4 évig sínylődött Szibériában [...]. Nekünk nincs nyitott üzletünk [rőfös és rövidáru-kereskedők voltak – K. L.] csak a lakásban szerényen dolgozunk és most, midőn áruhiány van, amúgy is nehéz a helyzetünk, ha most az iparjogot is elvonják tőlünk, nem is tudjuk, hogy mihez kezdünk.”²⁴ Kérvényüket elutasították.

Persze nem mindenki sajnálkozott azon, hogy országszerte több százezer zsidó jutott koldusbotra. Voltak, akik csak arra figyeltek, hogy a saját szakterületükön, legalábbis antiszemita szempontból, rend legyen. Cukrot, lisztet stb. csak keresztény gyárak gyárthatták, ezt viszont ki kellett szállítani a malmokhoz. A használt zsákokat se gyűjthessék zsidók, erre is egy keresztény zsákkereskedő hívta fel Endre alispán figyelmét: el is tiltották a zsidókat a használt zsákok összegyűjtésétől.²⁵ Ha Endre a zsidókat 1940 tavaszán még nem is tudta a megkülönböztető jel viselésére kényszeríteni, legalább a keresztény kereskedőket felszólította, hogy tüntessék fel cégéreiken: „őskeresztény üzlet”.²⁶

²³ BFL-V-574-c-8291/1940. Mautner Győző iparügye.

²⁴ Uo. 1120/1942. Sonnenfeld Oszkárné iparügye.

²⁵ BFL-V-675-c-42.022/1941. Szelei Mihály javaslata Endre László alispánnak a zsákkereskedelem keresztény kézre juttatásáról.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára-IV-1407-Pécs város polgármesterének iratai-3766/1941. A Kereskedelmi és Közlekedési miniszter 20.338/1941. (március 12.) sz. állásfoglalásában tájékoztatta Endre László alispánt, hogy a 32.886/1940. (december 10.) sz. intézkedése, melyben felszólította a keresztény kereskedőket üzleteik megjelölésére, minden jogalapot nélkülöz.

A kirekesztés a gazdasági és társadalmi élet minden területén érvényesült. A sportegyesületek, turista-szövetségek, dalárdák, önképzőkörök, olvasókörök, az önkéntes tűzoltó egyletek egymás után vagy önként vagy felsőbb, hatósági „noszogatásra” kizárták tagjaik közül a zsidókat. Volt olyan labdarúgó csapat, amely otthoni mérkőzésein már a lelátókról is eltanácsolta a zsidókat,²⁷ és egyre több kocsmában volt olvasható: „Zsidókat nem szolgálunk ki!”²⁸

Nem tekinthető másnak, mint a hatósági rosszindulat jelének, hogy vitéz Endre László 1941. július 30-án kötelezővé tette a zsinagógák és zsidó imaházak egészségügyi szempontból való ellenőrzését. Ha legalább megpróbált volna semlegesnek tűnni, akkor a katolikus és református templomokat is ellenőriztethette volna. Külön figyelmeztette a járási főszolgabírókat és a megyei városok polgármestereit, hogy ha építésrendőri, tűzrendészeti és közegészségügyi szempontból bármilyen javítás, átalakítás stb. szükséges, ezeket rövid határidővel rendeljék el, azzal, hogy míg „a javítás stb. nem foganatosított, az épület nem használható”. Ha javítani nem lehet, az épületet le kell bontatni. Jelentést 90 napon belül kért. Rákospalotáról november 6-án, tehát a 98. napon kapott jelentést, itt a Toldi-sori zsinagógában szabálytalanul és engedély nélkül épített két WC-t nyolc napos határidővel, pénzbüntetés terhe mellett lebontatták. Látszik, hogy Endre alárendeltjei itt nem törték magukat, hogy a lehető legtöbb kellemetlenséget okozzák a zsidóknak.²⁹

A feljelentő levelek viszonylag nagy számának olykor megpróbálhatunk örülni is. Ezek ugyanis nemcsak zsidókról, illetve zsidók ellen íródtak. Az Országos Baross Szövetség Rákospalota és Környéke Fiókja 1941. március 7-én a Polgármesteri Hivatalhoz intézett, géppel írott, turulmadaras, pecsétetes levelében három tűzifa-kereskedőt jelentett fel. Csereklye Lászlót azért, mert nála üzletvezetőként dolgozik Zeizler Aladár „aki hírhedt, a keresztény erkölcsökkel ellentétes, ravasz zsidó és most egy magyar ember üzletében tovább folytatja káros üzleti politikáját”. Vermes Sándort azért, mert itt egy zsidóasszony, Zeizler közeli hozzátartozója intézi az üzleti ügyeket, Konkoly Ignácnál pedig a telek tulajdonosa, Sternfeld Samu zsidó ül az irodában, Konkoly csak stróman, meg fát vág az udvaron, Sternfeld pedig árdrágító is. 1941. március 27-én megszületett a géppel írott válasz. A hatósági nyomozó mindhárom esetben a helyszínre kiszállva vizsgálódott: Csereklye már felmondott Zeizlernek, a felmondó levél másolatát később fogja bemutatni. Vermesnél Fuchs Teréz az Értelmiségi Kormánybiztosságtól kapott írásbeli engedély alapján dolgozik, Konkoly valóban strómanja Sternfeldnek, bár kért engedélyt Sternfeld alkalmazására az

²⁷ BFL-V-675-c-37.644/1940. Jelentések a sportegyesületek zsidó tagjairól.

²⁸ *Magyarság Útja*, 1942. január 23., 4. A lap a Vármegye u. 3. szám alatti kiskocsmáról (tulajdonosa Kolofon Gyula) közölt lelkes beszámolót, mert itt kitétek a „Zsidókat nem szolgálunk ki!” – feliratot.

²⁹ BFL-V-574-c-6920/1941. A rákospalotai Toldi-sori zsinagóga ellenőrzése.

Értelmiségi Kormánybiztosságtól, de ez még nem érkezett meg, és azt állítja, azért vágja ő a fát az udvaron, mert így munkabért takarít meg.³⁰ Az ügy elintézéséről nincs adatunk.

A holokauszt egyik legnehezebben megválaszolható kérdése, hogy ki, mit, mikor, hol tudott arról, mit művelnek a zsidókkal a nácik és cinkosaik. Tekintjük csak tájékozatlannak, vagy szélsőségesen optimistának azt az újpesti izraelita lakost, aki 1943 júliusában kétemeletes lakóház építésére kért engedélyt?³¹

Összegzésül talán csak annyit: a felvázolt képet egyesek talán nagyon sötétnek találhatják, pedig a legrosszabb, a sárga csillag, a totális jogfosztás és kifosztás, a gettó, gyűjtőtábor, a deportálás még csak ezek után jött. A zsidók számára 1938-ban Magyarországon véget ért a polgári jogegyenlőség kora. Több száz-ezer embert tettek tönkre, az izraelita férfiak a megalázó munkaszolgálatban sínylődtek és pusztultak el a fronton. A hatóságok packázásainak kevés akadálya volt, és a rosszindulatú, irigy vagy csak mohó szomszédok, konkurensek feljelentő, és/vagy zsidók üzleteit, árukészleteit kiigénylő leveiben ugyanaz az országos politika nyilvánul meg. Ezt lehet tudományosan úgy fogalmazni, hogy a javak redistribúcióját nagyon sokan a zsidók rovására akarták végrehajtani. De ha egyszer a hivatalnokok – éppúgy, mint az átlagemberek – elkezdtek megszokni, hogy hivatalosan, „legálisan” is ki lehet rekeszteni honfitársaik egy részét az állampolgári jogegyenlőségből, ha el lehet venni állásaikat, iparjogosítványukat, akkor egy idő múlva már ugyanilyen alapon nemcsak elképzelhetőnek, hanem jogosnak is tűnt sokak szemében, hogy a jogfosztott zsidóktól meg is lehet szabadulni. Legalább az országból távolítsák el őket – akarták, remélték és javasolták sokan: élükön pedig ekkoriban már Endre és társai álltak.³²

CORA ZOLTÁN

Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a második világháború idején, 1939–1945*

A magyar állam két kiépülőben levő jóléti programja – a kötelező társadalombiztosítás és a produktív szociálpolitika – összességében nem változott a második világháború idején. A produktív szociálpolitika fő exponensének tekinthető ONCSA építkezései a háború idején is folytatódtak: főképp a visszacsatolt területek tekintetében hoztak érdemi előrelépést. 1944-ben – miután az ország hadműveleti zónává vált – nem indulhatott új jóléti tevékenység. A kormányok többnyire csak a juttatások szintjének inflációkövetéséről, illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociális szükségintézkedések meghozataláról gondoskodhattak. Ugyanakkor a második világháború szociálpolitikája számos ponton már az 1945 utáni jóléti expanzió során megvalósuló programok kidolgozásába kezdett.¹ A tanulmány ezen belül a korszak magyarországi közegészségügyi politikáját vizsgálja, mely a hátország hétköznapijait alapvetően befolyásolta. A magyar közegészségügyben 1920 után egyre inkább elterjedtek a széles körű állami szubvenciók és programok, melyek azonban területileg és társadalmi rétegek szerint nagy eltéréseket mutattak.² 1920 és 1944 között az orvosok száma két és félszeresére nőtt, a kórházak száma pedig megduplázódott. E fejlődés értelmezéséhez azonban meg kell vizsgálnunk a mögöttük meghúzódó egyenlőtlenségeket és egészségpolitikai megfontolásokat is.

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Igen lényeges volt a brit Beveridge-terv recepciója. A kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás és a körzeti orvosi rendszer kiépítésére vonatkozó tervek már a háború folyamán napvilágot láttak, jóllehet a magyarországi gazdasági lehetőségek szűkössége általában korlátozta rövid távú megvalósításukat.

² Papházi Tibor: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből.* Nonprofit Kutatások 6., Budapest, 1997. 97–125.

³⁰ BFL-uo. 670/1941. A Baross Szövetség feljelentése rákospalotai tűzifa-kereskedők ellen a zsidótörvény kijátszása vádjával.

³¹ BFL-V-675-c-798/1944. Löffler Ferenc építési engedélye.

³² Endre László 1944 áprilisától, a Sztójay Döme vezette kormányban a belügyminisztérium közgazgatási államtitkára volt.

Az 1930-as évek második felében Magyarország közegészségügyi helyzete nem sokban tért el az első világháborút követő viszonyoktól. A városi (ipari) munkások életkörülményei igen rosszak a korban: a legtöbben a létminimum határán éltek, gyakori élelmezési és lakhatási problémákkal küzdve. Egy átlagos munkásbér nem haladta meg a havi 50–60 pengőt, a létminimum határa a korban pedig több számítás szerint is 100 pengő körül alakult.³ A korszakban meghatározó iparfelügyelet hiányosan látta el feladatát, mivel alkalmazottainak nagy része nem rendelkezett megfelelő egészségügyi képzettséggel, s a kormányok e téren nem indítottak meg szociálpolitikai programot.⁴ Ez főként azzal magyarázható, hogy a hagyományos iparfelügyelet – a 19. századi liberális társadalom- és gazdaságfilozófia továbbéléseként – elsősorban a munkaadók és a termelés érdekeit tartotta szem előtt.⁵

Az ipari munkásokéhoz hasonlóan alacsonyan alakult az 1930-as évek második felében a falusi agrárszegények életszínvonala is, mely az 1920-as évekhez képest a gazdasági világválság következtében tovább romlott.⁶ Az 1930-as évek-re ugyanis a 10 holdas kisbirtokos családok megélhetése a gazdasági cselések életszínvonalához közelített. Az 1930-as években a mezőgazdasági munkások évi átlagos bére 300 pengő körül mozgott (havi 25 pengő), mely messze a létminimum szintje (havi 100 pengő) alatt maradt. Ugyanakkor az ipari munkásokkal szemben az agrármunkásokra nem terjedt ki a kötelező társadalombiztosítás, így az élet és a munkavégzés kockázatai elleni védelem mellett a biztosítás egészségügyi szolgáltatásaiból sem részesülhettek, megbetegedés esetén a gazdával kötött szerződés volt az irányadó. A magyar falu egészségügyi elhanyagoltságának további jellemzője, hogy az 1930-as években az egészségvédelmi célokra for-

³ 1937-ben Budapesten például az üzemek 18,6%-ában volt mosdó, rendszeres orvosi rendelés viszont már csak 1,1%-ukban. Egy 1935-ben készült OTI képességvizsgálat pedig arról számolt be, hogy a munkásgyermekek 25–30%-a szenvedett valamilyen betegségben. A gyermek és női munkavégzés törvényi szabályozása még 1936-ra sem valósult meg. A 100 pengős határ mind az agrárszegények, mind pedig a városi pauperek esetében érvényes volt. Ugyancsak szerény méreteket öltött az 1930-as évek végén a szociális munka. 1938-ban a városok költségvetésük átlagosan 7,7%-át fordították szociális munkára (összesen 17,25 millió pengőt). Az országban mindössze 15–20 városban működtek rendszeresen napközik, iskolai jótékonyossági intézmények és népkonyhák. Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon, 1817–1990*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001. 224–225.; Lukács Ödön: A mai magyar város élete. In *Mai magyarságunk életrajza*. Nemzetismeret. Szerk. Hóman Bálint. Csitáry G. Jenő Könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1939. 74–75.

⁴ Csak az 239/1939. B.M. sz. rendelet írt elő Általános Balesetelhárítási Óvrendszabályokat, s az OTI által végzett vizsgálatokat kötelezővé tette. Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Danubia Könyvkiadó, Budapest, 1943. 69–70.

⁵ Pik, *A szociális munka...* 227–231.

⁶ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 321.

dított közteher mértéke jelentősen eltért Budapesten (4 pengő/fő/év) és a magyar falvak átlagában (65 fillér/fő/év).⁷

Az 1930-as évek magyarországi szociálpolitikai diskurzusában a népesedéspolitika fokozott érvényesülése elsődleges nemzeti érdek, mivel a természetes szaporodás üteme folyamatosan csökkent a századforduló után. Sőt, a környező országokhoz viszonyítva a népesedés növekedési aránya még alacsonyabb volt. Így a „nemzettest újratermelése és védelme” a korszakban domináns keresztény szociálpolitikai gondolkodásnak megfelelően egy lehetséges háborút megelőzően stratégiai feladatot is jelentett.⁸ A korabeli szakpolitikások e tekintetben nem Nyugat-Európához, Csehszlovákiához, vagy Lengyelországhoz hasonlították Magyarországot, hanem déli és keleti szomszédjaihoz.⁹ A balkáni országoktól eltérően a magyarországi születési arányszámok az 1930-as, 1940-es években viszont magasabbak voltak, mint a nyugat-európai átlag.¹⁰

Ugyanakkor a magyar családpolitikusok a népesedéspolitika tekintetében nyugati mintákat is alkalmaztak, hiszen a liberális államot felváltó „teljes nemzetállam” kidolgozásánál a korporatív állameszmével párhuzamosan német, olasz és portugál megoldásokat tanulmányoztak.¹¹ A korszak családvédelmi szakemberei a családvédelmet három fő ágra bontották: morális, szociális és fajnemesítő.¹² A faji szempontonál szociálpolitikai értelemben fontosabb, hogy

⁷ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest, 1986. 135.

⁸ Az alacsony születésszám korabeli fő okai: 1) *veneriás megbetegedések*, 2) *születésszabályozás*, 3) *agráregyke*. Doros Gábor: *Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen*. A Magyar Családvédelmi Szövetség Kiadványa, Budapest, 1938. 5–65.

⁹ A népesedéspolitikai optimumot tehát csak növekvő natalitással lehet pozitív irányban befolyásolni. 1935-ben a nyers születési arányszámok a térség országaiban a következőképp alakultak: Magyarország 21,2‰, Oroszország: 40‰, Románia 30,7‰, Jugoszlávia 31‰. Doros Gábor: *Az egészséges magyar népszaporodás feltételeinek biztosítása*. MONE *Orvostársadalmi Szemle* 16. (1939: 5. sz.) 77.; Johan Béla: *Az egészségügyi és szociális gyermekvédelmünk bírálata*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942. 1–3.; Meskó Zoltán: *A magyar orvosi rend célkitűzései*. MONE *Orvostársadalmi Szemle* 15 (1938: 3. sz.) 38–39.

¹⁰ Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 17–29., 111.

¹¹ Csík László családpolitikus megfogalmazásában: „A nemzeti organizmus tudatos életfunkcióinak kerete az organikus rendszer, amelyben a vezérelv a tudatosan ellenőrzött és irányított minőségi és mennyiségi népszaporodás és a munkával elérhető minél magasabb és igazságosabb életszínvonal. [...] A nemzeti szervezet egészségügyi rendszere kidolgozza a teendőket a magyar népfaj védelméhez, a magyarság mennyiségi és minőségi szaporodásához és megerősödéséhez, továbbá folyamatosan gondoskodik a nemzet minden tagjának egészségéről a fogamzástól a halálig.” Csík László: A teljes magyar nemzeti állam egészségügyi rendszere a MONE megvilágításában. MONE *Orvostársadalmi Szemle* 16 (1939: 4. sz.) 53–54.

¹² Fajnemesítés alatt elsősorban pozitív eugéniát értettek, melynek érdekében kívánatosnak tartották egy fajkutató és eugenikai intézet felállítását. A fajvédelem egyrészt a faji erők fejlesztését jelentette egy lehetséges katonai konfliktus esetére, s így létezett egy technikai, az antiszemitizmussal össze nem függő értelmezése is. Másrészt a területi revízió nyomán a magyar nemzet he-

olyan egészséges népszaporodást biztosító politikát teremtsenek, mely az erkölcsi-társadalmi nevelést egy modern jóléti program keretébe képes integrálni. E családpolitikai diskurzusban azonban nem csupán a fajvédelmi retorika jelent meg, hanem például az önálló szociális szakminisztérium gondolata, vagy a társadalmi elit alsóbb néprétegekkel szembeni felelősségét hangsúlyozó érvelések is felbukkantak.¹³ Ezzel összhangban fogalmazódott meg az egészségvédelmi forrásnövelés, s a mezőgazdasági társadalombiztosítás kiterjesztésének szükségessége is. Továbbá felmerült, hogy a Belügyminisztériumon belül minden egészségüggyel kapcsolatos irányítási funkciót össze kell vonni.¹⁴

E centralizálási és regulációs törekvések következtében a közegészségügy a két világháború közötti időszakban állami feladattá vált, s bár az 1916-tól 1940-ig működő Országos Stefánia Szövetség nem volt állami intézmény, mégis a korszakban jórészt állami hozzájárulásból volt csak képes fenntartani magát.¹⁵ Mivel a fertőző betegségek elterjedtségének leküzdése, mely 1941-ig csekély eredményeket hozott, eleve csak egy átfogóbb állami program keretében volt lehetséges, ezért az 1925. évi XXXI. törvénnyel létrehozták az Országos Közegészségügyi Intézetet (OKI).¹⁶ Az intézet élére a kiváló felkészültséggel rendelkező Johan Bélát nevezték ki, aki az egészségvédelmen és gondozáson belül elválaszthatatlannak tartotta a családi és a társadalmi gondozást, valamint más szociális tevékenységek összehangolását. Johan számtalan alkalommal felhívta a kormány és a társadalom figyelmét a falvak súlyos egészségügyi állapotára és halaszthatatlan javításának szükségességére. Ő volt az első egészségügyi politikus, aki a legkomolyabb nemzeti feladatnak tekintette a tömeges járványok egyenkénti felszámolását, szemben a korábbi liberális felfogással, mely mindig a környezeti ártalmak kiküszöbölésére helyezte a hangsúlyt. Johan meggyőződése volt, hogy elsősorban jól képzett egészségügyi személyzetről kell gondoskodni, ezért létrehozta az OKI húsz fiókállomását, megindí-

gemóniájának biztosítására, egyfajta kultúrfölény népesedési alátámasztására vonatkozott. Csík, *A teljes magyar...* 55.; Doros, *Az egészséges magyar...* 79–80.; Meskó, *A magyar orvosi rend...* 39–40.

¹³ Meskó, *A magyar orvosi rend...* 38.; Teleki Pál: A „vezetés”. In *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Szerk. Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly. Belügyminisztérium, Budapest, 1942. 1–13.; Johan Béla: Mit várhatunk a mai magyar közegészségügyi munkától. In *Mai magyarságunk életrajza...* 84–85.

¹⁴ *Belügyminisztériumi iratok*. 1940. június. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K-153/4.

¹⁵ A Stefánia Szövetséget 1940-ben államosították. Botos János: *Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből 1848–1938*. BM Kiadó, Budapest, 1994. 42.

¹⁶ Az OKI a népbetegségek elleni küzdelem mellett szakemberképzéssel és hatósági közegészségügyi munkával foglalkozott. A Horthy-korszak legelterjedtebb és legsúlyosabb népbetegségei: tuberkulózis, másként gümőkór, valamint a különféle nemi betegségek. 1938-ig 77 tüdőbeteg-gondozó állomás létesült, ugyanakkor területi eloszlásuk igen egyenlőtlen volt, mivel a magyarországi járárok kétharmadát egyáltalán nem érintette. 1938-ban még csak 11 nemibeteg-gondozó létezett. Gyáni-Kövé, *Magyarország társadalomtörténete...* 373–374.

totta a fertőzőbeteg-jelentési rendszer működését, megreformálta a tisztiorvos képzést, valamint a védőnők (Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat) tagjainak képzését is bevezette. 1935-ben Kozma Miklós Johant belügyi államtitkárrá nevezte ki. Főként ez tette lehetővé, hogy a Minisztérium és az OKI tevékenységét össze tudták hangolni.¹⁷

Johan munkássága mellett Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter tevékenysége járult hozzá, hogy az 1930-as évek elejétől a közegészségügy kiemelt szerepet kapjon a Belügyminisztérium munkáján belül. 1931 és 1935 között, Keresztes-Fischer első minisztersége idején előtérbe került a magyarországi közigazgatás egyszerűsítése és racionalizálása, melynek részét képezte a gyermekszociális és egészségügyi ellátás fejlesztése is. Keresztes-Fischer elgondolása szerint ezt a szubszidiaritás elve alapján kell végrehajtani, azaz a szociális problémák megoldása során az autonómiára kell építeni.¹⁸ Ugyanakkor kétségtelen, hogy a társadalom fölött növekvő köztisztviselői befolyás a szociálpolitikát uralmi formaként is felhasználta: a szociális kezdeményezések ezért kiterjesztésükkel párhuzamosan a patriarchális-tekinetlyelvű rendszer alapján épültek ki.

Ennek szellemében bővítették országos méretűvé 1933-ban az 1927-ben létrejött Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálatot. A Zöldkereszt fő feladata a falusi higiénia ellátás javítása volt, melynek keretében orvoslakásokat hoztak létre, egészségházakat építettek, s a szegények körében tej- és cukorakciókat szerveztek. A Szolgálat 1938-ig 215 egészségvédelmi kört, 342 anya- és csecsemővédelmi intézetet, 54 bölcsődét és óvodát hozott létre a trianoni Magyarország területén. A 6000 fő feletti településeken az egészségvédelmi munkát azonban 1940-ig a Stefánia együttműködésével végezte.¹⁹

Habár 1933-ban tízéves közegészségügyi tervet dolgoztak ki, melyben a teljes lakosság egészségvédelmi lefedettségét szerették volna elérni, a Zöldkeresztes Szolgálat 1938-ig mintegy 1,5–2 millió embert tudott tevékenységi körébe von-

¹⁷ 1936-ban a hatósági orvosi tevékenység egységes irányítására a Belügyminisztérium létrehozta a tisztiorvosi szolgálatot (1936: IX. tc.). Később a közegészségügyi (kórorvosi és védőnői) szolgálatot is államosították, valamint rögzítették a foglalkozási betegségeket is. 7.600/1936. B.M. sz. r. foglalkozási betegségek felsorolása. Bikkal, *Magyar szociálpolitika...* 70.; Nagy Péter Tibor: A társadalompolitika új elemei az 1930-as évek Magyarországon. *Világosság* 42 (2001: 7–9. sz.) 99–103.

¹⁸ Keresztes-Fischer Ferenc új közigazgatási és közegészségügyi reformkoncepciójának azonban több fő akadálya is volt: a gazdasági világválság teremtette kedvezőtlen pénzügyi feltételek, a konzervatív politikai gátak, valamint Keresztes-Fischer személyes ellentéte Gömbös Gyulával. Ez utóbbihoz hozzájárult, hogy belügyminiszter alig titkoltan az angolbarát politika híve volt, s támogatta a titkos választójog bevezetését is. Botos, *Fejezetek a Belügyminisztérium...* 41., 43.

¹⁹ A Stefánia Szövetség 1930-ban 169 védőintézetet és 70 tüdőbeteg-gondozót üzemeltetett – főként nagyvárosokban. 1938-ig 3,5 millió pengő gyűlt össze egészségházak építésére. A Zöldkereszt 1939-ben 257 intézményt működtetett, mely 448 orvost foglalkoztatott 678 községben, s 1 852 467 lakost látott el. A Stefánia Szövetség ekkor 316 védőintézettel rendelkezett, 599 orvost és 728 védőnőt alkalmazott, s a lakosság 50%-át látta el. 1930-ban az OKI-n belül működő Állami Ápolónő és Védőnőképző Intézetben megkezdtek a védőnők tömeges és szakszerű képzését. Csík, *A teljes magyar...* 57.

ni, mely a falusi népesség kevéssel több, mint egyharmadát érintette.²⁰ A terv további megvalósítása során a tisztiorvosi állásokat államosították (1936. évi IX. tc.), majd az Országos Közegészségügyi Intézet igazgatójának, Johan Bélának a támogatásával Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter megszervezte az Országos Egészségvédelmi Szövetséget (1940. évi VI. tc.).²¹ A törvény kimondta, hogy egész Magyarország területét el kell látni egészségvédelmi intézményekkel, még a társadalombiztosítással nem biztosított személyek esetében is, tehát magánkórházak is bevonhatók a rendszerbe.²²

Átlagosan 6000–8000 lakosra jutott egy védőnő, ez épp egy átlagos egészségvédelmi kör hatékony működési határának (6000–7000) felelt meg.²³ E tekintetben külön „kísérleti terepet” jelentett a gödöllői járás, ahol Endre László főszolgabíró Johannal közreműködve egyszerre vezette be a Zöldkeresztet és az egészségügyi tanfolyamokat. 1938-ra a mintajárás sikeresnek bizonyult, mivel a felnőtt- és gyermekhalálozás csökkent, a szociális adakozószellem pedig nőtt. A mintajárás a kiterjesztések egyik alapjává vált.²⁴

A közegészségügy legfelső szintjén álló kórházakat tekintve az egészségvédelemhez hasonló expanzió következett be. A kórházépítések tulajdonképpen az 1930-as éveket és az első világháború utáni néhány esztendő leszámítva dinamikusan növekedtek, a kórház modern intézménnyé vált, s elvesztette szegényház jellegét. Az első világháború pusztításait, az amortizációt és a technikai fejlesztések hiányát az 1920-as évek közepére sikerült helyreállítani és pótolni.²⁵

²⁰ Kontra László: A zöldkeresztes egészségvédelmi munka. In *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Szerk. Keresztes-Fischer Ferenc – Mártonffy Károly. Belügyminisztérium, Budapest, 1942. 435–436.

²¹ Az OESZ 1941. január 1-jétől az addig létező összes magyarországi egészségvédelmi szervezet és tevékenységet egyesítette (888/1940. és 1000/1940. B.M. sz. r.) s a háború alatti egészségügy alapszervezetévé vált. Minden város és járás területén kötelezővé tették a tüdőbeteg- és nemibeteg-gondozó intézetek létesítését, melyeket állami, városi és társadalombiztosítási intézmények szanáltak. Az OESZ feladata: az egészségügyi, egészségvédelmi tanácsadás, oktatás, anya- és csecsemővédelem, szülészeti vándorszák, csecsemőkelengye, iskolás gyermekek védelme, élelmiszerakciók, TBC és nemibetegség elleni küzdelem, magatehetetlenek gondozása, nemibeteg-gondozás. Az egészségvédelmi körökben állami alkalmazott tanácsadó orvos és védőnő dolgozott. Bikkal, *Magyar szociálpolitika*... 71–74.; Johan, *Az egészségügyi és szociális*... 5–6.; Kontra, *A zöldkeresztes egészségvédelmi*... 436–439.

²² *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*. Országos Társadalombiztosító Intézet, Budapest, 1943. 126–132.

²³ Keresztes-Fischer Ferenc: Közegészségügyi politikánk irányelvei. In: *A mai magyar egészségügy*... 18.

²⁴ Vitéz Endre László és a falu egészségügye. *MONE Orvostársadalmi Szemle* 15 (1938: 2. sz.) 22–23.

²⁵ A korszakban számos új – s elhíresült – magyar egészségügyi intézmény létesült: a Lipótmezei Kórház, a Mátrai Magyar Királyi Horthy Miklós Gyógyintézet (Mátraháza). Szintén 1926-ban alakult meg a Városok és Vármegyék Mentőegyesülete, mely 1938-ig 70 mentőállomást állított fel. Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig. *Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. *Századvég* 10 (2005. 3. sz.) 49–67.

Az 1930-as évek centralizációja a kórházrendszert is érintette. Ugyanakkor a kórházak fejlesztési és bővítési dinamikája ezzel párhuzamosan lelassult, mivel – a gazdasági világválságot követően – az OTI, a MABI és a közkórházak pénzügyi egyensúlya csak 1937–1938-ra állt helyre. Mindazonáltal a kórházak kiépítésénél – a területi revízióra való tekintettel – az országhatár mentén helyezték el a fontosabb és jobban felszerelt intézményeket, így az ország közép- és déli területei, és általában a falvak az 1930-as években gyéresebb ellátottságban részesültek.²⁶

A kórházak és a kórházi ágyak száma azonban a korszak végére még így is több mint kétszeresére emelkedett. Míg 1922-ben a megmaradt ország területén 187 kórház üzemelt 27 159 ágygal, addig 1934-ben 274 kórház működött, 1938-ban pedig már 304 kórház, valamivel több mint 47 000 ágygal. 1942-ben a visszacsatolt területekkel együtt 426 kórház fogadott betegeket több mint 68 ezres ágyszámmal – az 1940. évi VI. tc. a kórházi ágyak növelését írta elő.²⁷ A legdinamikusabb növekedés tehát az 1922 és 1934 közötti periódusban ment végbe, s jelentősebb gyarapodás csak az 1940-es évek elején következett be ismét. Ekkor azonban már a kórházakra jutó népességszám is nagymértékben nőtt, mely a 100 000 főre jutó ágyszámok térbeli egyenlőtlenségeit tovább növelte: Budapesten például az arányszám 1942-ben 1029,6, Kelet-Magyarországon 393,3, a Székelyföldön viszont csak 160,3.²⁸ A visszacsatolt területek közegészségügye külön problémát képezett 1938 és 1941 között, mivel a román és a csehszlovák egészségügyi rendszer alacsonyabb fejlettségi szinten állt, mint a magyar. A kiürítések során az egészségügyi ingóságok nagy részét a kivonuló közigazgatás elszállította. A kórházak esetében igen gyakran még a kórházak egyes épületrészeit is lebontották s építési anyagként a megmaradt csehszlovák illetve román területekre szállították.²⁹ Ennek megfelelően Johan egy átfogó beruházási programot dolgozott ki, melyben az egészségügyi rekonstrukcióval és

²⁶ A falusi és tanyasi lakosság esetében 100 000 főre csupán 250 kórházi ágy, tehát az országos átlag fele jutott. 1937-ben a kórházak 46,5%-a Budapesten volt. A helyzetet súlyosbította, hogy a társadalombiztosítás kiterjesztése következtében hirtelen megnövekedett a kórházi látogatások száma, amire a Belügyminisztérium úgy reagált, hogy további díjszabásokat vezetett be, s szigorította a szegények betegalapból finanszírozott bekerülési lehetőségeit. Ugyanakkor a nagyobb kórházakba összpontosultak a nagyobb ágyszámok is, így a Belügyminisztérium tervbe vette a vidéki betegszállítás fejlesztését, melynek az 1926-ban létesített országos mentőszolgálat adta az alapját, mely valamelyest enyhítette a falvak előnytelen helyzetét. Johan, *Mit várhatunk*..., 88–90.; Kiss, *Az ispotálytól*... 69–74.

²⁷ 1942-ben a trianoni országterületre 52 752-es ágyszám jutott. E tanulmányban a korszakban kiadott statisztikai forrásokat vettük alapul. Korabeli forrásadatokhoz lásd Csík, *A teljes magyar*... 57.; Keresztes-Fischer, *Közegészségügyi politikánk*... 18.; Lukács, *A mai magyar város*... 70.; Mészáros Gábor: *Kórházügy*. In *A mai magyar egészségügyi*... 212–222.

²⁸ Északnyugat Magyarország: 261,6; Nyugat-Magyarország: 346,5; Dél-Magyarország: 343,2; Északkelet Magyarország: 380,2; Erdély (átlagban: 250). Kiss, *Az ispotálytól*... 75.

²⁹ I. m. 78.

fejlesztéssel kapcsolatban az orvosok magyarországi eloszlási egyenlőtlenségeinek enyhítésére is felhívta a figyelmet.³⁰

Az ország területének gyarapodása növekvő költségvetési tételekkel járt. A kórházaknak 1941-re kétmillió pengős államadósága halmozódott fel, mely Johan szerint úgy jött létre, hogy az ország 1940-es egészségügyi költségvetésének összegét, 11,3 millió pengőt, a revíziókat követően 1941-ben nem növelték meg 1,6 millió pengővel. Az 1941-es költségvetésben újra 11,3 millió pengős kiadási keret jelent meg, s a különbözetet a kórházak tartozási tételeiként számolták fel. Csak az állami kórházaknál 1,5 millió pengő számlaadósság gyűlt össze. A teljes csőd elkerülése végett 1941 tavaszán a költségvetési keretet csupán annyival egészítették ki, hogy a kórházaknak ne kelljen további hitelek felvenniük.³¹

Johan elkészítette azokat a közvetlen javaslatokat, melyek elsősorban a felvidéki és az erdélyi kórházak rekonstrukcióját és ágyszámbővítését szolgálták. Egy 15–20 éves fejlesztési programot dolgozott ki a Belügyminisztériumon belül, melynek keretében 78,3 millió pengőt fektettek volna be, amely számításai szerint az akkori gazdasági növekedést és inflációt figyelembe véve, fedezte volna a trianoni Magyarország – 35 millió pengő – és a visszacsatolt területek – 43,3 millió pengő – egészségügyi hálózatának teljes renoválását és fejlesztését. A leg-sürgősebb pénzösszeget (3,7 millió pengő) viszonylag hamar, már 1941 tavaszán sikerült előteremteni.³² Johan korabeli számításainak pontosságát igazolták a későbbi vizsgálatok is. Kiss László kutatásai alapján 1939 és 1941 között alig egy tucat új kórház épült fel – messze elmaradva a korábbi fejlődés ütemétől –, miközben 1 millió pengőt költöttek felújításra évente.³³ Erre azért volt szükség, mivel a Felvidék és Észak-Erdély elmaradottabb közegészségügyi viszonyai gyors rekonstrukciós program beindítását tették szükségessé 1938 végétől. A renoválásra fordított éves összeg Johan számításaiban 900 000 pengő, mely csak 100 000 pengővel maradt el a Kiss által rekonstruált összegtől.³⁴ Ezzel párhuzamosan a Johan-féle fejlesztési program megindulása is igazolható: Kiss László számítá-

³⁰ Belügyminisztériumi iratok. Johan Béla: *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag*. 1941. május 11. Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: SOL) 119. f.

³¹ Kórházi beruházásokra Johan számításai szerint 1939 és 1941 között 1,5 millió pengőt irányoztak elő, ebből azonban évente 300 000 pengő (azaz összesen 900 000 pengő) csupán az azonnal szükséges javításokra és karbantartási munkákra kellett. A csehszlovák kormányzat saját állami intézményei és egészségügyi rendszerének kiépítése során elhanyagolta a dél-szlovákiai, valamint a kárpátaljai magyar lakta területek egészségügyi fejlesztéseit. A román kormányzat – Johan szerint – hasonló egészségügyi politikát követett Erdély tekintetében. Johan, *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai...* SOL 119. f.

³² 1 millió pengőt a pénzügyi és honvédelmi tárcáktól csoportosítottak át. Belügyminisztériumi iratok. 1941. árpilis. MOL K-28/61.

³³ Kiss, *Az ispotálytól...* 78.

³⁴ Johan, *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai...* SOL 119. f.

sai szerint 1942-ig az új kórházépítési program keretében 8000 új ágy létesült. Ugyanakkor a közegészségügyi kiadások az országos költségvetésen belül igen kis növekedést mutattak a korszakban, 1925-ben 0,3%-át, 1941-ben 0,4%-át, míg 1942-ben és 1943-ban 0,56%, illetve 0,87%-át adták. Ez tehát 1941–1943 között a Johan-féle program ellenére szűkössegre utal.³⁵

Mindazonáltal Johan elemzéseiben a kórházi rekonstrukcióval párhuzamosan két további fontos kérdés is felmerült, mely szorosan kapcsolódott az egészségügyi hálózat fejlesztéséhez: az orvosok létszámának szükségszerű emelése és az orvosi állások területi eloszlásának kiegyenlítettébbé tétele. Mivel körzeti orvosi rendszer nem létezett az 1930-as években, így az OTI-n belül számos orvos foglalkozott a vidéki népesség átfogó és rendszeres orvosi ellátásának kérdésével. Mihályhegyi (Musitz) Géza OTI-szemorvos szerint – akinek nézeteit az OTI orvosainak többsége osztotta³⁶ –, a hiányzó körzeti orvosi rendszert annak állami kiépítéséig az egyházi karitás orvosi szolgálata pótolhatná, mivel az egyház rendelkezett az egész ország területére kiterjedő szociális intézményhálózattal.³⁷ Mihályhegyi a vidéki orvosi ellátás alacsony színvonala, az agrárlakosság társadalombiztosítási és az ipari és alkalmazotti rétegekkel szembeni szociális elhanyagoltsága kapcsán élesen rámutatott a főváros és a vidék közt húzódó különbségre is. Ezzel összefüggésben fogalmazta meg a két alapprob-lémát: hangsúlyozta a vidéki lakosság egészségügyi ellátásának alacsony szín-

³⁵ 1941 végén 488 kórházban 68 425 ágy állt rendelkezésre, kihasználtságuk viszont csupán 70–80%-os volt. 1940-től a Magyar Kórházszövetség is bekapcsolódott a fejlesztési programba, koordinálását pedig a második világháború idején az Országos Közegészségügyi Tanács és a Belügyminisztérium látta el. Kiss, *Az ispotálytól...* 75., 78.

³⁶ Mihályhegyi Géza elgondolásai a szélesebb orvosi közvéleményt képviselték, mivel a Budapesti Szent Erzsébet Karitás Központ tagja, s aktív publicistája volt, illetve közismerten az OTI-nál dolgozó keresztény orvosok meghatározó személyiségei közé tartozott. Fentiekre levelezéséből, illetve felesége posztumusz dokumentumaiból lehet következtetni. Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi. SOL 308.f.

³⁷ Mihályhegyi elképzelése szerint a jelenleg hiányzó állami, illetve társadalombiztosítási infrastruktúrát (rendelőintézetek, kezelők, orvosi lakások stb.) az egyház pótolhatná. A rendelőket egyházközségi házakban és vidéki iskolákban lehetne felállítani. Előbbi természetesen mindenhol volt, utóbbi pedig a klebelsbergi bővítés óta majdnem mindenhol létezett a trianoni Magyarországon. A gyakorlati megvalósítás tekintetében Mihályhegyi szerint napi 1–2 óra „mobil” rendeléssel lehetne számolni kezdetben, a műszereket pedig az orvos szállítaná. A kezelések pénzügyi költségeit az Országos Betegápolási Alap fedezné, míg az orvosi diszpenzációk másik részét az érintett egyházközség vállalná. Ha kórházi ápolásra lenne szükség, akkor azt a központi orvosi tanácsadó iroda szervezné, mely a megfelelő igazolással ellátott betegek kórházba jutásáról is gondoskodna. Mihályhegyi a fővárosi egészségügyi színvonalat szerette volna kiterjeszteni a vidéki területekre. E bővülés folytán a kor egyik legnagyobb orvostársadalmi problémáját, a fiatal orvosok állásnélküliségét is enyhíteni szerette volna, hiszen így rengeteg új állás létesült volna. Mihályhegyi (Musitz) Géza: *Szervezzük meg a katolikus beteggondozást. Nemzeti Újság*, 1932. április 17.; Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi. SOL 308.f.

vonalt és az agrárnépesség kötelező társadalombiztosításának hiányát.³⁸ A vidéki orvosi ellátás alacsony szintjéhez kapcsolódóan Johan pontos belügyi statisztikákat készített, melyek az orvoshiányt több tényezőre vezették vissza. A három legfontosabb tényezőt a betöltetlen orvosi állások magas aránya, az orvosok népességhez viszonyított alacsony száma, valamint az orvosi állások területi eloszlásának egyenlőtlensége jelentette (1–2. táblázat).

1. táblázat: *Betöltetlen orvosi állások Magyarországon, 1941. január 1.*

Orvosi hivatások típusa (1941. jan. 1.)	Maximálisan betölthető állások száma	Betöltetlen orvosi állások száma
Tiszti főorvos és orvos	352	12
Városi orvos	174	32 (Erdély nélkül)
Községi orvos és körorvos	1414	103
Erdély	302	72
Al- és segédorvos	628	78
Kisegítő orvos	169	111
Erdélyi kisegítő személyzet	97	52
Összesen	3136	460

Forrás: Belügyminisztériumi iratok. *Johan Béla*: A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag. 1941. május 11. SOL 119. f.

2. táblázat: *Az orvosok száma Magyarországon, 1930–1939*

Év	100 000 lakosra jutó orvosok száma	
	Magyarország*	Budapest
1913	31	n.a.
1921	45	n.a.
1930	94	343
1931	97	343
1932	96	353
1933	100	382
1934	103	384
1935	105	385
1936	112	412
1937	112	420
1938	117	422
1939	115 (79/52)**	453

³⁸ Mihályhegyi tulajdonképpen egy orvosi grémium, elsősorban a társadalombiztosításnál tevékenykedő orvostársai véleményének is hangot adott. Mihályhegyi Géza szociálpolitikai esszéi. SOL 308.f.

*A magas magyarországi arányszámot az magyarázza, hogy a budapesti adatot is magába foglalja.

** A 79-es arányszám a budapesti adat leszámításával országos átlagban. Az 52-es arányszám a zsidótörvények végrehajtása után kizárólag keresztény orvosokkal betöltött állások számát jelöli 1940-től.

Forrás: A táblázat 1930-as évekre vonatkozó adatait belügyi iratokból rekonstruáltuk. *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai Kiadó, Budapest, 2006. 158.; Belügyminisztériumi iratok. *Johan Béla*: A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai, különös tekintettel az orvoskérdésre. Javaslatok ennek megoldására vonatkozólag. 1941. május 11. SOL 119. f.; Belügyminisztériumi iratok. 1941. árpilis. MOL K-28/61.

A két táblázat alapján az orvosok és orvosi állások egyenlőtlen területi eloszlására következtethetünk. 1941 elején az összes orvosi állás körülbelül 15%-a betöltetlen maradt (1. táblázat). A vidéki orvosi állások számának gyarapodása kisebb volt, mint a budapesti állásoké (2. táblázat), mivel a vidéki státuszok betöltésére az orvosok kevésbé vállalkoztak. Az orvoskérdés a korabeli sajtóban közismerten erőteljes ideológiai színezetben jelent meg.³⁹ Ennek ellenére tíz év alatt még így is tekintélyes volt az emelkedés (2. táblázat): 100 000 főre 1930-ban 94 orvos jutott, míg 1939-ben már 115. A kórházi statisztika alapján 1940-ben 40 000 állami és közkórházi ágyra 883 orvos és 7000 ápoló jutott.⁴⁰ A közkórházakban így egy-egy orvos 45–46 beteget látott el, szemben a vidéki betegellátással, ahol 1940-ben átlagosan körülbelül 885 beteget gyógyított egy-egy orvos. (2. táblázat)

Ekképp belátható, hogy a kötelező mezőgazdasági betegbiztosítás hogyan javította volna a falusi vagy tanyasi szegényparasztok egészségügyi és orvosi ellátását. A terv azt irányozta elő, hogy a társadalombiztosítás révén a mezőgazdasági munkavállalók a kórházakban ingyenes kezelést kapjanak, ezáltal pedig jobb ellátásban részesüljenek. Ugyanakkor ezek az adatok viszonylagosak. Ha a budapesti adatot arányosan leszámítjuk, országos átlagban megközelítőleg 79-es arányszámot kapunk. (2. táblázat) Ez a budapesti átlagos arányszám azonban nemzetközi viszonylatban 1939-ben már kevésbé kedvező: Svájc, Nagy-Britannia, Ausztria, Németország, Olaszország és Dánia is megelőzte Magyarországot. A nyugat-európai átlag 90 és 120 között mozgott. Ugyanakkor a balkáni országok átlagánál még a Budapest nélküli magyarországi arány is

³⁹ A sajtóvélemények vizsgálata nem tartozik szorosan e tanulmány vizsgálati céljaihoz. Erről azonban maga Johan államtitkár is beszámol Keresztes-Fischernek készített igen vasos jelentésében: „Eddig is már sokat írtak ezekről a kérdésekről, de inkább csak általános impressziók alapján, esetleg bizonyos célok szolgálatában. Így például a zsidó érdekeltségek állandóan cikkeznek az orvoshiányról, mert így remélik, hogy a zsidó orvosok munkához, esetleg álláshoz juthatnak, viszont a keresztény sajtóban a cikkek – éppen ellentétes céllal – azt törekedtek bizonyítani, hogy elég az orvos.” Johan, *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai...*, SOL 119. f.

⁴⁰ Gyáni-Kövér, *Magyarország társadalomtörténete...* 374.

magasabb.⁴¹ A bővülést jócskán visszavetette az ország-gyarapodás, főképp az egészségügyi viszonyait tekintve is elmaradt keleti területek visszacsatolása. Az orvosok számának változását ugyancsak befolyásolta az 1938. évi XV. tc., valamint az 1939. évi IV. tc., mely a zsidó származásúak munkavállalását korlátozta, a keresztényeket pedig elősegítette.⁴²

Tulajdonképpen az orvosi állások számának tekintetében Budapest az 1930-as években tovább növelte előnyét a vidék rovására. A területi differenciáltság szintén megmaradt, egyes térségekben pedig még emelkedett is.⁴³ Ez főként azzal magyarázható, hogy az új orvosi szakágak magas önköltségük és technikai szükségleteik miatt az urbanizáltabb központokba, elsősorban pedig a fővárosba összpontosultak. Így a modernizálódó közegészségügy sok tehetséges fiatal orvosnak nyújtott álláslehetőséget, viszont a frissen végzett orvosok zöme, különösképp a zsidó származású orvosok, szinte kizárólag Budapesten helyezkedtek el, noha vidéken még számos körorvosi állás maradt betöltetlenül. Ez azzal magyarázható, hogy a vidéki munkahelyek egy jól jövedelmező fővárosi gyógyászati praxishoz képest gyengén fizettek, valamint a kikeresztelkedések, kitérések és helyi születések elmaradása, továbbá a zsidó értelmiség főváros felé mozgása következtében ezek az álláshelyek nem voltak preferáltak.⁴⁴ Igazi előrelépés a vidéki orvosellátás tekintetében tehát az orvosok önálló vidéki munkavállalásának hiányában, valamint a zsidó származású orvosok munkavállalásának korlátozása miatt az 1930-as évek végéig aligha következett be.

A zsidótörvényekből adódó politikai konzekvenciák alapján Johan a már említett 79-es arányszámból kiindulva a trianoni országterületre 52-es arányszámot kalkulált. (1. táblázat) Ugyanakkor az egész ország területére nézve a zsidó orvo-

⁴¹ Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–39.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 302.

⁴² A zsidóság visszaszorítása a korabeli orvosi szakma diskurzusában az egyik legfontosabb problémája volt. 1939-ben a keresztény orvosok munkavállalásának elősegítése, s a zsidóság arányszámának csökkentése érdekében konkrét javaslatok is elhangzottak több, meghatározó orvosi fórum részéről. A rekvizitumok között a következő elemek szerepeltek: a betegeket ne utalják zsidó illetőségű intézményekbe, nem zsidó egészségügyi intézménynek nem lehet zsidó vezetője, közalkalmazott orvos nem lehet zsidó, az Orvosi Kamarából tiltassanak ki a páholytagok, s a „rendes” zsidó tagság is legfeljebb 6%-ot tehet ki, valamint az egészségügyi és társadalombiztosítási intézményeknél is 6%-ban maximálják arányukat. Ezek a javaslatok 1939 elején születtek, s bekerültek a II. zsidótörvény klauzuláiba is (1939: IV. tc.). A keresztény-nemzeti „követelményekhez” lásd például Petres József: A zsidó kérdés orvosi és társadalmi szempontból. MONE *Orvostársadalmi Szemle*. 16. (1939. 1. sz.) 1–3.

⁴³ Ormos Mária e térségek közé sorolja a dél-alföldi tanyavilágot, és Kelet-Erdély vármegyéit. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006. 158.

⁴⁴ Részletes adatokkal lásd: Jehuda Don: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században.* MTA, Budapest, 2006. 29–34.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs–Budapest, 2012. 20–38.

sok aránya 40% körül mozgott,⁴⁵ így legfeljebb 62-es arányszámú keresztény orvosgárdát vehetett alapul a trianoni országterületen. Az országos arányt viszont különösen rontotta Észak-Erdély, ahol körülbelül húsz orvos jutott 100 000 lakosra.⁴⁶ Emiatt Johan Béla közvetlen célja a 80-as arányszám elérése lett, ami 2500 új keresztény orvos kiképzését igényelte. Az egyetemekre évente átlagosan 300 orvost vettek fel, tehát elgondolása szerint nyolc évre lett volna szükség ahhoz, hogy Magyarország elérje a nyugat-európai átlagot. A hallgatói létszám feltételezett csökkenése miatt viszont úgy vélte, hogy ez csak 12–14 év alatt oldható meg.⁴⁷

A betöltetlen vidéki állások inkább a szegénységgel, az infrastrukturális hiányokkal, s a probléma felszámolására vonatkozó – az Imrédy-kormány hivatalba lépéséig hiányzó – valódi kormányzati akarattal magyarázhatók. Keresztes-Fischer elképzeléseinek megfelelően az Imrédy-kormány Falu Szociális Alapot hozott létre, melynek forrásaiból 1939 és 1941 között 166 egészségházat és 101 orvosi lakást építettek az ország területén.⁴⁸ Johan a kórház-stabilizációhoz hasonlóan grandiózus beruházási tervvel állt elő. Úgy gondolta, hogy a vidéki körzeti orvosi ellátásához a korábbi évek építkezéseit meg kell háromszorozni: öt év alatt 323 új orvoslakás épült volna meg tízmillió pengőből. A költségek fedezetére a korban rendhagyó forrásallokációt gondolt el: a szolgáltatási és luxuscikkekért kívánta megadóztatni. Az 1939–1941 közötti beruházások és építkezések jelentősége tehát, hogy az ország orvosi infrastruktúrahálózatának egynegyede ekkor épült ki.

A vidéki orvosi egzisztenciák megteremtése érdekében Johan a budapesti orvosi szolgálatokat és magát a társadalombiztosítási rendszert is alárendelhetőnek vélte. A budapesti klinikai orvosok számát (egy orvos/4,9 ágy) a vidéki kórházak (egy orvos/40–45 ágy) javára kívánta korlátozni, mégpedig úgy, hogy közben a szakorvosi képzés csökkenjen, a körorvosi pedig növekedjen.⁴⁹ Figyelemre méltó

⁴⁵ Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében.* Nemzeti Liga, Budapest, 1938. 18–19., 64–65.

⁴⁶ Johan 1941-ben 7243 keresztény orvost regisztrált az országban, ebből Budapesten 3055-öt. A trianoni ország területére – a főváros nélkül – így 4188 jutott, s ennek alapján számolta ki az 52-es arányszámú reálértéket. Lásd részletesen a 2. táblázatot. Johan, *A közegészségügyi szolgálatunk krízisének okai...*, SOL 119. f.

⁴⁷ Ez 1955-re következett volna be. Tervei szerint ezt a „szellemi befektetést” úgy kellett „felgyorsítani”, hogy az orvosképzést „dúsítják”, ami azt jelentette, hogy a tudósorvoslást visszaszorítják a szakorvosi képzés javára. A kórházakban a gyakornoki évet (hatodik egyetemi év) alorvosi állássá fejlesztik, s ezzel párhuzamosan az orvosok katonai szolgálatát két évről egy évre csökkentik. Johan, i. m.

⁴⁸ A lakásviszonyok fejlesztése a legfontosabb, hiszen ha nincs biztosítva a lakás és az egzisztencia, az orvos otthagya a falut. Johan, i. m.

⁴⁹ A tisztiorvosi szolgálatot az addigi törvények szerint egy orvos csak 34 évesen kezdhette meg, s a visszacsatolások miatt legfeljebb a VIII. fizetési osztályig juthatott. A tisztiorvosi állást Johan fizetésemeléssel kívánta vonzóbbá tenni. A körzeti és tisztiorvosi fizetési osztályokat a szolgálat betöltésének kezdetétől fogva IX-ről és VIII-ről VII-re kell felelni, mivel egy közjegyző vagy

tó, hogy Johan az átszervezések és a vidéki orvosi pálya vonzóbbá tétele kapcsán a körzeti orvosi rendszer társadalombiztosítástól független, állami megszervezését is felvetette. Az OTI és a MABI összevonásával orvosai igen magas budapesti arányszámát csökkenteni lehetne, így száz orvosi állás felszabadíthatóvá válik, melyeket át lehetne csoportosítani vidékre. A vidéki körzeti orvosi rendszer és az egységes egészségügyi szolgálat megteremtésének elképzelése mögött az állami népbiztosítás igen korai – nemcsak elvi szinten megfogalmazott – gondolatára bukkanhatunk. Tíz, igen eltérő szolgáltatásokkal és felépítéssel működő társadalombiztosító intézet fenntartása – összesen 90 millió pengős éves költségvetéssel – Johan szerint túl nagy többletkiadást jelent a magyar szociálpolitikának, s aligha fogadható el egy egységes jóléti rendszer szempontjából.⁵⁰

Johan Béla javaslatai tehát kettős célt szolgáltak. Elsősorban egy modernizációs – a nyugat-európai színvonalhoz közelítő – „felzárkóztató programot” kívánt megvalósítani. Ebbe a Magyarországhoz visszakerült felvidéki és erdélyi egészségügyi rendszert is be kívánta kapcsolni. Mindemellett a vidéki betegellátás problémájából kiindulva az állami népbiztosítás koncepciójáig – az 1945 után kiépülő jóléti állam gondolatáig – is eljutott.⁵¹ Johan tehát a hazai fejlődés sajátosságaiból kiindulva – a keresztényszociális eszmekör premisszáinak konzekvens alkalmazásával – dolgozta ki a magyar jóléti állam egy lehetséges jövőbeli modelljét, jóllehet ez a modell kétségtelenül tartalmazott antiszemita jegyeket, melyek már a korszak viszonyait is tükrözték. Az állami közegészségügyi szolgálat fejlesztéséhez s a körzeti orvosi rendszer kiépítéséhez a társadalombiztosítási rendszer szolgált mintául. Egy szellemiségében mindenképp konzervatív, de gyakorlati megközelítésében már a korábbi paternalista szemlélettől eltérő, szélesebb körű, demokratikus elemeket is tartalmazó egészségügyi és szociálpolitika lehetőségei körvonalazódtak. A kormány az egészségvédelmet 1942-től nemzetstratégiái célként fogalmazta meg, s több forrást investált a prevencióba, mint az azt megelőző években. 1942 és 1945 között az orvosi helyzet rendezése, egészségügyi prevenció és betegbiztosítás, pronatalizmus és családvédelem, valamint a kórház- és körzeti orvosi rendszer kiépítése kerültek a közegészségügyi politika homlokterébe.

egy iskolaigazgató is ebben a fizetési osztályban szerepelt. A fizetésemelést egészítette ki a pótlékok és kiküldetési díjak emelése, melyet a 7.000/1925. sz. M.E. r. egyébként belügyi hatáskörben lehetővé is tett. Johan, i. m.

⁵⁰ Első lépésben az OMBI már meglévő, ám rendkívül korlátozott mezőgazdasági biztosítását ki kell bővíteni, s már eleve az új központi szervbe kell integrálni. Ezzel az új körzeti orvosok társadalombiztosítási munkája könnyebbé válhatna, s a mezőgazdasági biztosítás és a körzeti orvosi rendszer együttes kiépítésével ezen orvosi státuszokat még jövedelmezőbbé is lehetne tenni. Johan, i. m.

⁵¹ Johan reformgondolatának jelentőségét tovább növeli, hogy a háború alatt elkészült brit jóléti paradigma, a Beveridge-terv csak e jelentés elkészültét követően egy évvel, 1942 végére készült el. Cora Zoltán: A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a második világ-háború idején. *Múltunk*, 25 (2013. 2. sz.), 106–126.

A jóléti szolgáltatások kiterjesztése mellett Johan elsősorban az orvosok státuszát tartotta kulcsfontosságúnak. A hadiállapot miatt a háborús évek fokozottabb munkát és feladatokat róttak a magyar orvosokra, ugyanakkor a kormányok nem hagyhatták figyelmen kívül e többletterhelés lehetőség szerinti ellentételezését. Így került napirendre anyagi és természetbeni juttatásaik növelése – ezzel összefüggésben jogaik bővítése –, valamint a társadalmi felvilágosítás kiterjesztése.⁵² A kormány a háborús erőfeszítésekre összpontosító költségvetéshez képest rendeletekkel próbálta kedvezőbbé tenni az orvosi státuszok anyagi helyzetét. 1944. január 1-jétől eltörölték az OTI és a MABI szerződéses orvosainak jövedelemadóját, melyet 1943-ra visszamenőlegesen is módosítottak.⁵³ Az orvosi díjak valorizálása 1944-ben következett be, amikor a pótdíjak összegét átlagosan háromszorosára emelték. A valorizáció tehát az inflációval párhuzamosan növelte az orvosi díjakat, egyúttal azonban megszüntette az orvosi kategóriák közötti különbséget is.⁵⁴ A díjazási diszkriminációnak korábban a körorvosokra nézve az anyagiakon túl más káros hatásai is voltak, hiszen alacsonyabb fizetségeik például társadalmi előítéleteket hívtak életre. 1944-ben az orvosok anyagi helyzetét tovább stabilizálták azáltal, hogy ha a biztosított nem intézeti orvost vett igénybe, akkor annak az orvosnak az Orvosi Kamara 75%-os térítési díjat fizetett.⁵⁵ A 238.910/1944. B.M. sz. rendelet értelmében pedig a biztosítók orvosainak nem társadalombiztosítási megbízás alapján való igénybevétele esetén a szokásos díjak 75%-át térítette meg az Orvosi Kamara, a költségeket pedig a biztosító és a megbízó intézet rendezte.⁵⁶ Az egységes díjazás révén tehát nemcsak az orvosok fizetését valorizálták, hanem a díjazási diszkriminációt is felszámolták.

⁵² Metz Ferenc: Az orvos, a tisztviselő, meg a biztosított. *Jó egészséget! MABI Tudósító*. 1. (1942. 8. sz.) 191–192.

⁵³ Az 1943. évi 220/302. VII. sz. pénzügyi körrendeletben biztosított mentességet 1944 márciusában az összes biztosító orvosra kiterjesztették, valamint az orvosi díjazást is növelték. Eredetileg az 54.313/1925. N.M. sz. r. szabályozta a pénztári orvosok, az 55.580/1927. sz. N.M. r. pedig a magánorvosok pótdíjait, melyeket sürgős orvosi elsősegélynyújtás esetén kellett fizetni. Az 1927-től 1941-ig bekövetkezett tudományos-technikai fejlődés – például a röntgenkészülékek szolgálatba állítása – kisebb díjak sokaságát hívta életre, így az eredeti rendeleteket modernizálni, a díjakat pedig valorizálni kellett. Már 1942 folyamán 100%-os pótdíjat állapítottak meg az 54.313/1925. N.M. sz. r. alapján, amely a rendeletben megszabott rendelési, látogatási és műteti díjakat egészítette ki. *Országos Orvoskamrai Közlöny*, 8 (1944. március 5.) 120–122.

⁵⁴ A 236.600/1944. B.M. sz. rendelet az 1925-ös 15 P-s, illetve az 1927-es 21,6 P-s pótdíjakat egységesen 63,36 pengőre emelte. Ezzel párhuzamosan a 80.346/1944. FM. sz. rendelet a vidéki orvosok pótdíjait – főként OMBI orvosok díjszabásáról volt szó – az 1942-ben megállapított 100%-os emeléshez képest újabb 100%-kal emelte. A komolyabb vizsgálatok, például a röntgenvizsgálatok, esetén előbbi rendelet az 1925-ös pénztári 36,96 P-t és az 1927-es magánorvosi 45,44 pengőt egységesen 131,84 pengőre emelte. *Országos Orvoskamrai Közlöny*, 8. (1944. március 5.) 123.

⁵⁵ 237.000/1944. B.M. sz. rendelet.

⁵⁶ Ugyanakkor már az 1900. évi XVI. tc. kötelezte a körorvosokat, hogy ha mezőgazdasági önkéntes baleseti biztosított ellátását nem vállalná el más orvos, akkor ezt nekik kell ellátniuk. *Országos Orvoskamrai Közlöny*, 8. (1944. május 6.) 58.

A népbetegségek leküzdése, az egészségvédelem és a rokkantság megelőzése kiemelt fontosságú szociálpolitikai feladattá vált.⁵⁷ A tüdőbeteg gondozó intézetek száma 1938 és 1944 között 77-ről 134-re, míg a nemibeteg-gondozóké 11-ről 73-ra nőtt.⁵⁸ Az 1933-as tízéves egészségvédelmi terv keretében 1938-ig nem sokkal több, mint 400 körzet épült ki, viszont 1944-ig a körzetek száma elérte a 800-at.⁵⁹ Jóllehet ekkor a városokban átlagosan 6000 ember jutott egy-egy körzetre, a falvakban az egészségvédelmi körzetek kiépítése messze elmaradt a városi átlagtól.⁶⁰ 1938-ban a falvakban 215 körzetről tudunk, melyeknek száma 1944-ig 270-re emelkedett csupán. Következésképp 1944-ben 800 körzetből továbbra is több mint 500 a városokra jutott.

A háborús részvétel az egészségügyi prevenciót és betegellátást is érintette. 1936-ban jelent meg az Egészségvédő és Gyógyítóeljárás Rendtartás, melyet az Egészségvédelmi Szövetség dolgozott ki. Tulajdonképpen már az 1928. évi XL. tc. 86. §-a rendelkezett egészségvédő és gyógyító alap létrehozásáról, melyet a várományfedezeti rendszerbe folyó nyugdíjjárulékokból levont összeg-részből finanszíroztak. Az 1930-as évek első felében azonban a kis járulékalap miatt számottevő összeg nem folyhatott be az egészségvédő alapba, tehát tökegyűjtésről aligha lehetett szó. Az Egészségvédő és Gyógyító Alap összegei csak az 1940-es évek elejére érték el azt a szintet, amelyből már finanszírozni lehetett egészségügyi prevenciós feladatokat.⁶¹ Általában a biztosítási jogosultság megszűnését követő további szükséges kórházi kezeléseket finanszírozták általa. A betegségi biztosításban a kötelező biztosítási szolgáltatásokon túl az alap több kedvezményt is biztosított:⁶² 1) betegségi biztosítás meghosszabbítása, ha a jogosultsági idő lejártá után a biztosított ezt nem tudta fedezni, 2) tüdőszűrő-állomások és védőnői szolgálat költségeinek fedezése, 3) egy éven felüli tüdőszanatóriumi kezelés finanszírozása, 4) prevenciós üdültetés elsősorban kezdeti stádiumban lévő gümőkóros betegek részére.⁶³ Az Alap fontosságát csak csekély mértékben csökkentette, hogy a 7.200/1942. B.M. sz. rendelet a

⁵⁷ Keleti József: Egészségvédő és gyógyító alap. *Jó egészséget!* MABI Tudósító, 1. (1942: 2. sz.) 29.

⁵⁸ Gyáni-Kövé, *Magyarország társadalomtörténete...* 374.

⁵⁹ A 10 éves terv végső célja az volt, hogy átlagosan 6000 ember jusson egy-egy körzetre. Ezt 1944-ig sikerült teljesíteni a városokban. Johan, *Mit várhatunk...* 92.

⁶⁰ Ugyanakkor a háború alatt az OKI és a Zöldkereszt folytatta munkáját. Vidéken az 500 orvost és 900 védőnőt foglalkoztató Zöldkereszt 1944-ben több mint kétfélmillió ember ellátásáról gondoskodott. Bikkal, *Magyar szociálpolitika...* 73–74.

⁶¹ Az Alap tőkéjének növelésére az összes nyugdíjjárulék 6%-át használták fel. Bogdán Alajos: Mi lesz azután? *Jó egészséget!* MABI Tudósító 3. (1944: 9. sz.) 256.

⁶² A betegségi biztosítás a következő szolgáltatásokat nyújtotta: ingyenes vizsgálat és kezelés – tüdőszanatóriumban vagy kórházban legfeljebb egy évig a biztosított számára –, hozzátartozóknak legfeljebb egyhavi kezelés, keresőképtelenné vált biztosítottaknak egy évig táppénz, hozzátartozóknak ugyanennyi időre fél táppénz, valamint ingyenes gyógyszerellátás.

⁶³ Keleti, *Egészségvédő és gyógyító alap...* 30.

biztosítottak és családtagjainak ingyenessé tette a gyógykezelést a biztosítás teljes időtartama alatt, mivel ennek a kiterjesztésnek az anyagi háttérét épp az Alap jelentette.⁶⁴

A szűkös pénzügyi forrásokat figyelembe véve racionális döntésnek tekinthető, hogy a nyugdíjak tartalékalapjának kamatozó forrásainak egy részét a betegségi ágazat szolgáltatásainak bővítésére csoportosították át, mivel a nyugdíjalapok esetében jóval nagyobb tőkerészekről volt szó. Noha az OTI-nál a betegbiztosítottakra vonatkozó pótszolgáltatások a vidéki biztosítottakra is kiterjedtek, ez vidéken főleg prevenciót jelentett, tehát a betegségi biztosítást nem pótolhatta. E tekintetben viszont az Alap fontos szerepet töltött be, ugyanis olyan idős vidéki gazdasági biztosítottakra – például gazdatisztekre – is kiterjedt, akik 1938 óta rendelkeztek ugyan nyugdíjbiztosítással, viszont betegségi biztosítással nem. Az Egészségvédő Alap szolgáltatásai révén azonban már 1942-ben megvalósult egyfajta igen korlátozott, a biztosított számára feltétel nélkül igénybe vehető (kötelező) mezőgazdasági társadalombiztosítás.⁶⁵ Ezt az egészségvédelmi tevékenységet egészítette ki 1942-től a MABI családvédelmi programja. A MABI szerződést kötött az Országos Egészségvédelmi Szövetséggel, valamint Budapest Székesfőváros Szociálpolitikai Osztályával. Ennek értelmében új anya- és csecsemővédelmi szolgáltatásait ezután országos és fővárosi betegellátó szervein keresztül biztosította. Tehát már a Johan-féle elképzelés részleges megvalósítására tettek kísérletet, hiszen az egészségvédelmi és biztosítási szervek működését összehangoltan látták el.⁶⁶ Ugyanakkor a MABI akciója korlátozott maradt, mivel csak a biztosított magántisztviselő tagokra és azok családtagjaira terjedt ki. A kezdeményezés a vidéki, elsősorban a tanyákon és falvakban élő lakosság egészségügyi prevencióját nem érintette, jóllehet a zsúfolt vagy elhanyagolt városnegyedeken kívül éppen ezeken a területeken pusztítottak a legelterjedtebb népbetegségek.

A háborús pronatalista szociálpolitika további intézkedése volt a házassági kölcsön intézménye (1.100/1941. B.M. sz. r., 1941. évi XV. tc.). Azok a házaspárok igényelheték, akiknek együttes jövedelme nem haladta meg a havi 300 pengőt, és a kölcsönt már a házasságkötés előtt igényelték. Az egyszeri kamatmentes kölcsönösszeg felső határát 1000 pengőben állapították meg, törlesztéséből pedig gyermekenként 10% kedvezmény járt. 1942-ben házassági kölcsönökre 4 millió pengőt fizettek ki, s körülbelül 6000–7000 házaspár részesült benne, átlá-

⁶⁴ Laczkó István: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*. Táncsics, Budapest, 1968. 149.

⁶⁵ Ezek az igényjogosultak korábban legfeljebb az Országos Betegápolási Alap igen alacsony szintű szolgáltatásait vehették igénybe.

⁶⁶ Főként a prevenciós szolgáltatások körébe tartozott a negyedik hónaptól igényelhető ingyenes terhességi egészségvédelmi szolgálat – védőnő, szülészeti tanácsok, stb. –, a díjtalan szülészeti vándorfelszerelés, a tejpótló akciók és a térítésmentes csecsemőkelengye. Keleti József: A biztosítottak egészségvédelme. *Jó Egészséget!* MABI Tudósító 1. (1942: 3. sz.) 68–69.

gosan 600–700 pengő kölcsönösszegben.⁶⁷ A házassági kölcsön folyósításának fő szerve a magyar családtámogatás fő programja, az ONCSA volt, mely – a korabeli német és olasz családvédelmi rendszerekhez hasonlóan – a népesedéspolitikai célokhoz kapcsolta a kölcsönt. A produktív szociálpolitikai érvelés szerint az „általános közjólét” a magyarság erőteljes szaporodásán nyugszik.⁶⁸ Az ONCSA így a „családi tűzhely” és a sokgyermekes családi egzisztencia kialakításához nyújtott hitelei mellett házassági kölcsönt is folyósított az „igazolt házaspároknak”, mellyel a „házasságkötéstől a 4. gyermekig tartó úton” kívánt segíteni a gyermeknevelésben.⁶⁹ Ugyanakkor az Imrédy-kormány által 1938-ban megkezdett, s a területi visszacsatolások és kisebb valorizációk után 1942-ben újra megerősödő népesedéspolitika egyik szociálpolitikai formájának is tekinthetjük ezt a programot.

Erdély kapcsán már utaltunk rá, hogy Magyarország vidéki, főképp tanyasi és falusi körzeteiben, mint például a Dél-Alföld, vagy Székelyföld, a városi átlagos szinthez képest a betegellátás fejletlenebb maradt. Johan a társadalombiztosítás kiterjesztésének igényét épp a körzeti orvosi rendszer kiépítésének szükségességével hozta összefüggésbe. Bár már 1941 előtt is életbe léptek egyes betegellátást javító intézkedések, s az egy orvosra jutó munkaórák száma is emelkedett, ez nem hozott számottevő javulást.⁷⁰ A munkaórák és orvosok szá-

⁶⁷ E családtámogatási forma az 541.000/1944. B.M. sz. rendelettel módosult. Házassági kölcsönt azok a házaspárok is kaphattak, akik még nem töltötték be 32. életévüket, s együttes keresetük nem haladta meg a havi 500 pengőt. A kölcsönt továbbra is az illetékes törvényhatóság folyósította az igényléstől számított egy hónapon belül, legfeljebb 2000 pengő végösszegig. A kamatmentes törlesztési haladékokat a rendelet értelmében gyermekáldás nélkül is igénybe lehetett venni. Ugyanakkor gyermekek születése után egy évig szünetelt a törlesztés, valamint gyermekenként kumulatív módon 10% kedvezmény járt, ami azt jelentette, hogy egy gyermek esetén még csak 10%-át engedték el a törlesztésnek, két gyermek esetén viszont már összesen 30%-át, és a negyedik gyermek megszületését követően pedig már az egész összeget. A kifizetéseket minden esetben az adott törvényhatóság első embere engedélyezte, s azt is meghatározták, hogy „a kölcsönt a férj kezéhez kell folyósítani”, viszont a törlesztés egyetemleges házastársi felelősség maradt, tehát valamelyest diszkriminálta a házasságban élő nőket. A keresztény-konzervatív szociálpolitikai gyakorlatnak megfelelően zsidók nem kaphattak házassági kölcsönt. Kerék Mihály: *Milliók a milliókért. Új magyar szociálpolitika*. Hungária Nyomda, Budapest, 1942. 58–61.

⁶⁸ A nemzeti gyarapodás „a nemzet helyét és hatalmi súlyát megszabó feltétel. [...] Kölcsönt csak olyan házaspárok kaphatnak, akik tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolják, hogy házasságkötésük sem egymás, sem születendő gyermekeik egészsége szempontjából nem esik kifogás alá.” Bikkal, *Magyar szociálpolitika*... 28.

⁶⁹ Az intézkedések meghozatalában nyilvánvalóan szerepet játszott Magyarország háborús szerepvállalása. Bikkal, *Magyar szociálpolitika*... 28–29.; Karvázy János: A házassági kölcsön. *Nép- és Családvédelem*, 2 (1942. 2. sz.) 41–44.

⁷⁰ Önmagában a munkaórák számának nagyobb emelkedése azt jelentette volna, hogy egy orvos több időt fordít betegeire. Az adott időszakban viszont a betegforgalom csupán 11%-kal nőtt, míg a társadalombiztosító orvosok száma 38%-kal, munkaóráik mennyisége pedig 82%-kal. A betegforgalom körülbelül évi 1,1 millió főt tett ki. 1942-ben tehát egy betegre naponta átlagosan 15–20 perc jutott. Keleti József: Javul a betegellátás. *Jó egészséget! MABI Tudósító* 1. (1942: 1. sz.) 3–4.

mának növekedése a rendelőintézetekre korlátozódott, így ez a vidéki betegellátást szinte alig érintette. 1941 áprilisáig 12 új körzetet szerveztek 18 körzeti orvosi állással, viszont ezek nagy része Budapesten és környékén jött létre. Johan adatai szerint 1942-ben az orvosi ellátás az 1939-es szinthez képest nem javult, a visszacsatolt területekkel együtt országos átlagban 100 000 főre 120 orvos jutott.⁷¹ Ugyanakkor a már meglévő körzetekben arányosítást hajtottak végre. Ahol kevés biztosított jutott egy orvosra, ott bővítették, ahol pedig sok, ott szűkítették a körzethatárt. A területi eloszlás egyenlőtlensége azonban 1942 végéig nem módosult lényegesen.⁷² Ezen csak kis mértékben változtatott az egészségügyi infrastruktúra bővülése.⁷³ 1942 végéig tehát csupán az intézeti betegellátás területén történt csekély javulás, a vidék orvosi ellátása azonban változatlanul alacsony színvonalú maradt.

A magyar parlament egészségügyi bizottsága 1943 végén beszámolót készített az egészségügy állapotáról, melyben külön hangsúlyt kapott a visszacsatolt területek egészségügyi integrálása. E dokumentum és néhány hozzá kapcsolódó irat alapján megállapítható, hogy 1943 végéig mi is valósult meg Johan Béla egészségügyi elképzeléseiből.⁷⁴ A bizottsági jelentés a honvédelmi szempontok előtérbe helyezésével kiemelte a prevenció terén tett előrelépéseket.⁷⁵ Ezen túlmenően azonban 1943 végéig nem említett lényeges egészségügyi fejlesztéseket. Ez alól csupán a kórházi rekonstrukciós program jelentett kivételt. A jelentős hadikiadásokkal terhelt magyar költségvetési forrásokból számos kórházat sikerült rekonstruálni a visszacsatolt és trianoni területein is. Ugyanakkor az országos orvoshiányból kifolyólag a kórházi orvosok száma is meglehetősen alacsony maradt.⁷⁶ Az alacsony orvosszámot részben az elfogadott zsidótörvé-

⁷¹ Johan, *Mi várható a szervezett*... 41.

⁷² 100 000 lakosra ekkor Budapesten átlagosan 500 orvos jutott, a trianoni Magyarország területén 120, Erdélyben 40, míg Kárpátalján csupán 20. Keresztes-Fischer, *Közegészségügyi politikánk*... 19.

⁷³ A fizioterápiás kezelések, röntgenállomások, tüdőgondozók és nemibeteg-gondozók építése lassan haladt, s főképp a már jó infrastruktúrával rendelkező helyekre összpontosult. Fő céljuk szintén a munkaóraszám emelkedésével sem enyhülő zsúfoltság megszüntetése volt. Az alapvető hiányokat – kevés orvos, kisszámú rendelő és intézeti tömegrendelések – azonban ez sem szüntette meg. Hindy Zoltán: *Mit akarunk? Jó egészséget! MABI Tudósító* 1. (1942: 1. sz.) 2.

⁷⁴ Ez a bizottsági anyag az 1944-es évre tervezett költségvetési vitaanyagok között található, összeállítása pedig 1943 decemberében történt meg. Erre abból lehet következtetni, hogy a szöveg több utalást tesz Imrédy Béla és Kállay Miklós miniszterelnök parlamenti „nyilvános kibékülésére” 1943. december 16-án. Meskó Zoltán parlamenti felszólalása. *Országos Orvostudományi Közlöny*, 8 (1944. január 15.); Parlamenti közegészségügyi tájékoztató. *Országos Orvostudományi Közlöny*, 8 (1944. június 15.); Az Országgyűlés Felsőházának Anyagai. Az 1944-es költségvetési vita. A költségvetési bizottság jelentése. SOL 338. f.

⁷⁵ Az Országgyűlés Felsőházának Anyagai. Az 1944-es költségvetési vita. A költségvetési bizottság jelentése. SOL 338. f.

⁷⁶ A magyar kórházakban 1942-ben átlagosan 40 betegre egy orvos jutott. Johan, *Mi várható a szervezett*... 42.

nyek is magyarították (2. táblázat), ugyanakkor a kórházak esetében a legnagyobb problémát a finanszírozás jelentette.⁷⁷ Mivel a hadba lépés újabb katonai kiadásokkal járt, ezért az egészségügyi intézmények feltőkésítésének tervét Keresztes-Fischer és Johan elvetették. 1943 elejétől a széles körű közegészségügyi reformprogram az anyagi nehézségek és fokozódó hadikiadások következtében nem folytatódhatott, s 1943-ra a visszacsatolt területeken indított szociális gyűjtőakciók is kimerültek.⁷⁸ Ebben a pénzügyi helyzetben egyetlen lehetőség maradt csupán: bizonyos számú kórház államosítása.⁷⁹ A költségvetési iratok alapján azt is megállapíthatjuk, hogy bár a korábbi adósságok törlesztése sikerült, fejlesztésekre és bővítésekre azonban 1943 folyamán nem tellett.⁸⁰ Habár a társadalombiztosítók kórházainak pénzügyi gazdálkodása is csupán az inflációhoz igazított szolgáltatásokat volt képes szavatolni, az univerzális társadalombiztosítás hiánya miatt a vidéki lakosság többsége csak díjak ellenében részesülhetett a társadalombiztosító intézetek kórházi szolgáltatásaiban.⁸¹ Ugyanakkor fontos fejlemény, hogy a kórházak nehéz anyagi körülményei további érvet szolgáltatnak a nagyobb állami szerepvállalás, illetve az egységesítés megvalósítása számára. 1941-es belügyi jelentéséhez hasonlóan Johan 1942-ben újból megfogalmazta: a fertőző betegségek közegészségügyi kezelését a jövőben csak centralizált rendszer segítségével lehet hatékonyan megszervezni.⁸²

A bizottsági jelentés a betegellátás kérdéseivel is foglalkozott. Az orvosok hiányát a jelentéskészítők elsősorban az orvosok aránytalan országos eloszlásának tulajdonították, melynek fő oka a budapesti orvosi praxisok országos átlaghoz viszonyított magas száma volt.⁸³ A vidéki orvosi utánpótlás költséges, hosszadalmas és bonyolult struktúrája, valamint az orvosi praxis kedvezőtlen vidéki feltételei nem segítették elő a vidéki orvosi állások gyors betöltését. A közel fél évvel később született orvosi kamarai beadvány által megfogalmazott kritikák is ugyanezeket a problémákat hangsúlyozták, így a fenti érveket erősí-

⁷⁷ Többségük gazdálkodása, főképp a visszacsatolt területeken, még mindig deficiteseknek bizonyult. *Országos Orvoscamarai Közlöny* 8 (1944. június 15.)

⁷⁸ Botos, *Fejezetek a Belügyminisztérium... 47.*; Johan, *Mi várható a szervezett... 43.*

⁷⁹ Korábban ugyanis szinte az összes kórházat vagy a törvényhatósági jogú város, vagy a megye tartotta fenn. Ezek viszont képtelenek voltak megoldani finanszírozási gondjaikat, így a modern felszerelések többségét – röntgen, új orvosi eszközök – szinte alig vagy egyáltalán nem tudták beszerezni. Az állam a kvóták s a költségek részleges vagy teljes átvállalásával viszont kiegyensúlyozhatta ezt a deficitet. Az Országgyűlés Felsőházának Anyagai. Az 1944-es költségvetési vita. A költségvetési bizottság jelentése. SOL 338. f.

⁸⁰ Mivel 1943 végétől, 1944 elejétől a háborús front közeledtével minden forrást a honvédelemre összpontosítottak, ezért 1944 során kórházfejlesztésekre nem maradt fedezet. Uo.

⁸¹ *Országos Orvoscamarai Közlöny* 8 (1944. június 15.)

⁸² Johan, *Mi várható a szervezett... 44.*

⁸³ Az Országgyűlés Felsőházának Anyagai. Az 1944-es költségvetési vita. A költségvetési bizottság jelentése. SOL 338. f.

tették.⁸⁴ Az egészségügyi rendszer 1942 és 1945 közötti nehézségei alól csupán az iparegészségügy jelentett kivételt. A nagyipari vállalatok jó részénél ekkorra épültek ki a gyermekvédelmi intézmények.⁸⁵

A közegészségügy, a népesedéspolitika és a családvédelem összefüggései a vizsgált periódusban tulajdonképpen a produktív szociálpolitika elképzeléseihez kapcsolhatóak, mivel a munkaképes, önálló, erkölcsiben megerősített társadalom előmozdítására törekedtek. A közegészségügy és szociálpolitika viszonyában a szociális jogok fejlődése nem csupán az élet- és munkavégzés kockázatai ellen nyújtott védelmet, hanem a biztosítottak kórházi ellátását is garantálta. Így a több mint hárommillió biztosított és családtagjaik nagy része a kötelező biztosításon keresztül jutottak alapvető közegészségügyi szolgáltatásokhoz, melyeket korábban nem tudtak volna megfizetni.⁸⁶ Ugyanakkor a mezőgazdasági munkavállalók elégtelen egészségügyi ellátása részben éppen a kötelező társadalombiztosítás hiánya miatt vált tartóssá a korszakban, mely egyben további érvekkel szolgált a kötelező agrár-társadalombiztosítás fejlesztésének szükségességéhez.

Az orvosok és kórházi ágyak számának bővülése, az egészségvédelem fejlődése a második világháború előtt kétségtelenül fontos anyagi és intézményi bővülést jelentett, ám a hozzájutás esélyeinek társadalombiztosításon keresztül történő javulása legalább olyan lényeges tényezőnek tűnt a korszakban. Ezt támasztja alá a körzeti orvosi rendszer és társadalombiztosítás összekapcsolását előrevetítő, Johan Béla által elgondolt jóléti program is. Utóbbi egyben az 1945 előtti magyar szociálpolitika igen fontos állomása: a két világháború közötti periódus és háború alatti szociálpolitika egyik fő kontinuitási pontja.

Összefoglalóan megállapítható, hogy 1938 után a visszacsatolt területek egészségügyi intézményeinek anyagi konszolidációja nagy összegeket igényelt. Ezek a kiadások 1941-ig az egészségügy forrásainak jelentős részét leköttették, így a szükségessé váló vidéki fejlesztés számára csak kisebb összegek juthattak, melyeket elsősorban az egészségügyi prevenció és a pronatalista családpolitika előmozdítására fordítottak. Egyfajta mezőgazdasági társadalombiztosításként így kaphattak például a betegségi biztosításnak megfelelő szolgáltatást az 1938-ban nyugdíjbiztosítást nyert idős gazdatisztek, valamint családtámogató ked-

⁸⁴ Az orvosi rendelőket az orvos és a község tartotta fenn, ezért a kamarai orvosok feliratban fordultak a belügyminiszterhez, melyben azt kérték, hogy az orvosi rendelő bérleti díja fele részben a biztosítót terhelje. Ezt egy kérelem is kiegészítette, miszerint az orvost ugyanolyan lakásjogok illessék meg, mint a köztisztviselőt. Bakács György és vitéz Csik László orvosok aláírásával, *Országos Orvoscamarai Közlöny* 8 (1944. június 15.)

⁸⁵ Meskó Zoltán részletesen beszámol a magyarországi nagyipari létesítmények modern egészségügyi állapotáról. Meskó Zoltán felszólalása a parlamentben. *Országos Orvoscamarai Közlöny* 8 (1944. január 15.)

⁸⁶ Petres József: Társadalombiztosítás és közegészségügy. In: *A mai magyar egészségügyi közszolgálat... 398–406.*

vezményeket a gyermeket vállaló házaspárok. A háborút viselő Magyarország kötött egészségügyi költségvetéssel rendelkezett. 1942–1943 folyamán az egyre növekvő háborús kiadások miatt nagyobb volumenű egészségügyi kiadásokra nem kerülhetett sor, így a körzeti orvosi rendszer vidéki kiépítése sem valósult meg. A vidéki népesség egészségügyi ellátása ennek következtében tehát alig javult. Másrészt a bővítést az is befolyásolta, hogy a konzervatív kormányzati szociálpolitika a kiterjesztéseknél a lehető legmagasabb színvonalat kívánta biztosítani, tehát nem fogadott el olyan nivellálási javaslatokat, melyek a kevés forrás még kedvezőtlenebb elosztása mellett az általános színvonal eséséhez vezettek volna. Ugyanakkor a korabeli társadalombiztosító-orvosok nagy része nem támogatta a gyors, s szakmailag nem megfelelően előkészített egészségügyi bővítést. Mindennek vitájára azonban 1944-ben már nem kerülhetett sor, mivel a háborús front hazánk területét is elérte.

CERNUS SÁNDOR

Francia hadifoglyok hétköznapijai Magyarországon, 1940–1945

Az alábbi tanulmányom publikálásához szeretném előrebecsátani, hogy nem vagyok a második világháborús tematika avatott szakértője. A Magyarországra menekült francia hadifoglyok történetének átgondolásában és megírásában azok a közvetlen kapcsolatok és élmények motiváltak, melyekre franciaországi munkáim során tettem szert.¹ Lehetőségem volt találkozni az eseményeket átélt szereplők egy részével: meghallgathattam emlékeiket és különböző interpretációkat. A kötet témája háborús hétköznapiakat idéz – s mint ilyen, a megpróbáltatások, a rettegetések, a szenvedéstörténetek sokféleségét járja körül. Ehhez képest mondandóm inkább tanúbizonyság arról, hogy az államok közötti politikai ellenségeskedés, katonai szembenállás ellenére voltak olyan rendhagyó epizódjai a vérzivataros hétköznapiaknak, midőn tovább élt a normális attitűd az abnormális viszonyok közepette: volt – maradt – emberség, egymásra találás, humánus bánásmód az egyes emberek, „népek” között. Az alább következő történetidézés ennyiben egyszerre *témoignage* és tanulmány.²

„Tudja, én a mozgósításom előtt a mezőgazdaságban dolgoztam. Nekem életemben először akkor volt társadalombiztosításom, amikor hadifogoly voltam Magyarországon”³ – számomra ez volt az első mondat, ami életközeli helyzetbe hozta a második világháború idején Magyarországra menekült fran-

¹ 1981 és 1986 között lektorként dolgoztam a Lyoni Egyetem (Université Jean Moulin – Lyon 3) Nyelvi és Civilizációs Karán.

² A történet egykori szereplői közül személyes ismerőseimé lettek Paul Lemaire, Raymond Barre, Éva Hegedüs, Bozsóky Pál Gerő, Roger Klein, Fejtő Ferenc, François Vivet, Henri Mazin, Thomas Schreiber.

³ Franciaországban a társadalombiztosítás (*sécurité sociale*) rendszere csak 1945 után fogta át a társadalom egészét, azt megelőzően a mezőgazdaságban dolgozóakra speciális szabályok vonatkoztak. Ez a megjegyzés azt is mutatja, hogy egy francia parasztembernek „mire volt szeme” egy kényszerűségből megismert másik országban.

cia hadifoglyok történetét, és máris sugallt valami eredetét, a szokványostól igen eltérőt és izgalmasat.⁴

Ezeknek a visszaemlékezéseknek az első csokrát Bajomi-Lázár Endre gyűjtötte össze és adta ki 1980-ban.⁵ Azóta a magyar–francia kapcsolatok történetének kutatásában további jelentős előrelépések történtek, melyek következtében ma már a két ország 20. századi történetének ezt a kivételes fejezetét mind jobban megismerhetjük. Memoárok, levéltári dokumentumokra támaszkodó és kitűnő tudományos feldolgozások, doktori disszertációk tárták föl és világították meg különböző oldalokról a történet részleteit.⁶ Az iratok egy része a

⁴ Erre a beszélgetésre a nyolcvanas évek elején, Lyonban került sor, s a mondat egy, az indokínai harcokban is részt vett, ebben az időszakban már természetesen nyugállományban lévő katonától, Henri Mazintól származott, akit az *Association France–Hongrie Rhône-Alpes* egyik programján ismertem meg. A társaság tagjaitól számos olyan anekdotikus és kevésbé anekdotikus történetet hallhattam, melyeknek egy részét később különböző visszaemlékezésekben is olvashattam. Henri Mazin a társaság alapító tagja és családjával együtt az egyik legaktívabb szereplője volt. Az *Association France–Hongrie Rhône-Alpes* alapítója és első elnöke François Vivet volt – foglalkozására nézve vasúti tiszt –, akit egyrészt ifjúkori romantikus érdeklődés és kíváncsiság vonzott Magyarország és a magyarok irányába, másrészt újabb impulzusok készítették arra, hogy Lyon városában – 1947-ben – magyar–francia baráti társaságot alapítson. A motiváló tényezők közé tartozott Verne Gyula *Sándor Mátyás* című műve valamint az *Orient expressz* mítosza. A konkrét kapcsolódást egyrészt az 1938-as Magyarországon rendezett „szent év” adta – a résztvevők egyikeként –, másrészt a Magyarországra menekült francia hadifoglyok időközben megismert történetei.
⁵ Korábbi adatok és részben saját gyűjtés alapján. A kötetben francia oldalról a volt hadifogoly Jean Boussagnet, Louis Bargès, Pierre Godefroy, Marcel Fertier, Roger Klein, Robert Maulini, Marcel Moreau, Robert Pesquès, René Picard, Gaston Tourné, valamint Paul Lemaire saját kiadásban megjelentetett visszaemlékezéseire lehetett elsősorban gondolni. Ezt egészítették ki azok az emlékek (feljegyzések, levelek, visszaemlékezések, interjúk) amelyeket a francia nagykövetség 1940 és 1945 között Budapesten tevékenykedő vezetőitől, illetve munkatársaiktól származnak: itt mindenekelőtt Robert de Dampierre nagykövetre és André Hallier katonai attaséra, François Gachot íróra/fordítóra, az akkori helyettes sajtó-attaséra, valamint az eredetileg a konzulátusra érkezett, majd a De Gaulle Bizottságban dolgozó Gaston Tourné-ra kell gondolnunk. *Ego sum gallicus captivus – Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései.* (Illyés Gyula előszavával, válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Bajomi-Lázár Endre,) Szerk. Antal László. Európa Kiadó, Budapest, 1980.
⁶ Montéty, Henri de: *La Nouvelle Revue de Hongrie et ses amis français (1932–1944) / A Nouvelle Revue de Hongrie és francia barátai (1932–1944).*; *La cause hongroise: une machine à voyager dans le temps pour le catholiques non-conformistes. / A magyar revízió: katolikusok és fiatal nonkonformisták időgépe.* 2009. Université Jean Moulin – Lyon3 – ELTE, 2009.; Boros Zsuzsa: Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 1973. 3–4. sz. 429–436.; Müller Viktória: *Francia-magyar kapcsolatok 1940–1944.* PhD értekezés, PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, (Kézirat) Pécs, 2007.; Ablonczy Balázs: Távol Párizstól. A magyar-francia kapcsolatok 1920–1944 közötti történetéhez. In *Magyarország helye a 20. századi Európában.* Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. MTT, Budapest, 2002. 65–78.; Fejérdy Gergely: Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et leurs rapports avec la Hongrie de 1944–1956. In: *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* 31. 141–149. Uő: A francia kulturdipломácia főbb törekvései és lehetőségei Magyarországon 1945–1990 között. *Külföldi Szemle*, 2011. 2. sz. 53–75.; Uő.: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la*

levéltárakban hozzáférhető, egy másik része megjelent. Ugyancsak publikusak azok a visszaemlékezések, melyeket az események sodrában, különböző pozíciókban részt vevő szereplők vetettek papírra.⁷ Ugyanakkor elkészült egy olyan dokumentum-összeállítás, mely a Magyarországra menekült francia hadifoglyok hétköznapijainak jobb megismeréséhez nagy számban közöl újabb dokumentumokat.⁸

A francia menekültek története különleges körülmények között bonyolódott. Magyarország a kezdetben többé-kevésbé sikeresnek tűnő revíziós politika eredményeképp is mind jobban belesodródott a háborúba, amelyet mindinkább egyértelművé tett előbb a Szovjetunióval, majd – fél éven belül – a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal szembeni hadiállapot beállta. Franciaország és Magyarország között azonban nem került sor hadüzenetre – tekintettel Franciaország gyors kapitulációjára és a vichyi állam létrejöttére. Ez egyszerre határozta meg Budapest stratégiai és katonai mozgásterét és adott módot – bilaterális vonatkozásban – némi rugalmasságra.

A helyzet mindazonáltal ennél bonyolultabb volt, hiszen nemcsak, hogy nem volt hadüzenet a két ország között, hanem eléggé jól érzékelhetően volt egy sajátos (és ideológiai rokonságtól sem mentes) *hivatalos* közeledés is, mely Pétain Franciaországa és Horthy kormányzó Magyarországa között formálódott. A két első világháborús katona által bejárt politikai karrier – beleértve a politikai kényszerpályákat is – hasonlatosak voltak, mint ahogy hatalmuk végnapjaiban és azt követő sorsukban is számos hasonlóság fedezhető föl. Francia részéről kezdetben – időlegesen – „jó pontnak” számíthatott Magyarország számára a hadüzenet hiánya, ám a háborút követően, szinte ugyanolyan negatív megítélés alá esett a Pétain-kormányval való együttműködés, mivel azt *akkorra* már Franciaország-szerte gyakran heves gyűlölet, s szinte egyöntetű elutasítás és szégyen övezte.⁹

Guerre Froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944–1956. Honoré Champion, Paris, 2014.

⁷ Macskásy Pál: Fejezetek a második világháború alatt Magyarországra menekült szövetséges katonák életéből. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Szerk. M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 65–103. Paul Lemaire, az *Association des Anciens Prisonniers de Guerre Français évadés en Hongrie* alapító elnöke (később Melun alpolgármestere) az egyik legérdekesebb memoár szerzője. Könyvét saját kiadásában, saját költségre, 4000 példányban adta ki. Lemaire, Paul: *Le Pont de la Liberté (Szabadsághíd)*, Ury, 1980. (Magyar fordítása: *A Szabadság Hídja*, Zrínyi Kiadó, 2014.)

⁸ Lagzi István, a lengyelekre összpontosító kutatómunkája során nagy mennyiségű, a francia menekültekre is vonatkozó – magyar és francia nyelvű – dokumentumot tárt föl és gyűjtött egybe. Lagzi István: *Francia „evadé”-k Magyarországon, 1940–1945. A német hadifogly- és munkatáborokból Magyarországra szökött franciák sorsának alakulása a második világháború éveiben.* Kézirat.

⁹ Mint ismeretes, Henri Philippe Pétain (1856–1951) marsall, az első világháború hőse, a kollaboráns vichyi Franciaország állam- és kormányfőjeként (1940–1944) fejezte be karrierjét, s „lavírozni” próbált a németek és a szövetségesek között. Amikor a németek, kormányával együtt letar-

A második világháború kezdetétől, de különösen 1940-től (a lengyelek esetében 1939-től) Magyarország a különböző frontokon harci cselekmények áldozataivá vált menekülők célországa lett. A háború során mintegy 60 ezer lengyel polgári és katonai személy és 1000–1200 francia hadifogoly kért és kapott Magyarországon menedéket. Noha a franciák száma jelentősen elmarad a lengyelekhez képest, Magyarországon ők jelentették a második legnagyobb menekültkontingenst. Ügyeiket gyakran együtt kezelték (balatonboglári elhelyezésük is ezt mutatta). Emellett a fentieknél kisebb létszámban, de érkeztek Magyarországra belgák, angolok, hollandok és amerikaiak, majd 1943-tól kértek hazánkban menedékjogot olasz állampolgárok is.

A franciák, döntően a hozzánk legközelebb eső német koncentrációs táborokból – elsősorban Ausztriából,¹⁰ illetve a rawa-ruskai táborból¹¹ – szöktek Magyarországra. A francia hadifoglyokat különböző típusú és szintű táborokban tartották fogva. A táborok világa katonai internálótáborokból (*Stammlager* – STALAG), tiszti internálótáborokból (*Offizierlager* – OFLAG) és munkatáborokból (*Kommando*) állt. Az ún. FRONTLAG-ok a hadifoglyok átmeneti befogadói voltak, és a szervezett továbbküldés volt a feladatuk. A munkatáborokból valamivel könnyebb volt megszökni (bár ez sem általános), az OFLAG-ok és STALAG-ok lakói gyakran több sikertelen kísérlet után (egyéni, csoportosan, áruhában, vonatokon rejtőzködve, gyalogszerrel) jutottak el Magyarországra.¹²

tóztatták (1944. szept. 7.) és Sigmaringenbe vitték, a velük való együttműködést megtagadta és lemondott. Az amerikai hadsereg kiszabadította, majd Svájcba menekült, ahonnan önként visszatért hazájába. Franciaországban halálra ítélték, amit Charles de Gaulle közbenjárására várfogságra, majd száműzésre változtattak. A kormánya bűneiért legfőbb felelősnek tekintett Pierre Laval (1883–1945) belügy- majd külügyminisztert, mint a kollaboráció „szimbólumát” halálra ítélték és 1945. október 15-én kivégezték. A vichyi Franciaország és Magyarország közötti kapcsolatok alapos elemzésére, továbbá a Pétain és Horthy karrierje közötti párhuzamokra, részletes bibliográfiai apparátussal, lásd Müller, i. m. 29–139.

¹⁰ Ausztriában nyolc ilyen tábor működött, legközelebb a magyar határhoz az alábbiak voltak: Krems-Gneixendorf, Bécs, Kaisersteinbruck (Bruckneudorf), Gratz, Wolfsberg.

¹¹ A mai Ukrajna területén, Lvivtől (Lemberg) 52 km-re északra található rawa-ruskai fogolytábor 1941 és 1944 között működött és több részből állt: egy zsidó gettó, egy szovjet hadifoglyok és a kommunisták elpusztítása céljából létrehozott tábor mellett volt egy katonai internálótábor is, ahova visszaeső hadifogly-szökevények és ellenállók kerültek. Ez utóbbi részlegben nagy számban helyeztek el francia és belga hadifoglyokat, közülük sokan ott vesztették életüket. Az első francia konvoj 1942. április 13-án érkezett meg a táborba, mely 1944 júniusáig működött. Az ide került franciák számát 25 ezerre becsülik. A tábor túlélői, hazatérésüket követően – annak érdekében, hogy „megőrizték a második világháború e kevésbé ismert fejezetének emlékét az utókor számára” – 1945-ben egyesületet alapítottak: *Union Nationale des Déportés de Rawa-Ruska* (egyszerűsített elnevezéssel: *Ceux de Rawa-Ruska* – „a rawa-ruskaiai”), mely napjainkban is működik és visszaemlékezéseket is közöl, lásd http://rawa-ruska.net/rawa_e01.htm.

¹² A második világháborús katonai fogolytáborok hétköznapijainak története iránt Franciaországban is egyre nagyobb az érdeklődés. A téma általános feldolgozására lásd, Durand, Yves: *La vie quotidienne des prisonniers de guerre dans les stalags et oflags et les commandos*. Hachette, Paris, 1987.

Manapság már egyre ismertebb, hogy a második világháború éveiben Magyarországmenedéket biztosított az ide érkező menekültek számára. A franciák esetében fontos körülmény volt a hadiállapot hiánya, hiszen ez esetben nem csak *lehetőség*, hanem *kötelesség* a semleges ország hatóságainak biztosítása a menekültek hozzájuk érkezők szabadságát. Magyarország e téren is érvényesnek fogadta el a Monarchia által kötött nemzetközi egyezményeket, a francia menekültek befogadását illetően az 1907. évi hágai konvenció 13. cikkelye szerint *kellett* eljárnia. Ehhez képest a menekültek egy részének a szigorú komáromi táborba történt internálásával a magyar állam nem felelt meg ezeknek az egyezményeknek, s kiszabadulásukat gyakran csak a nagykövetség határozott akcióival sikerült elérni.

Mivel azonban az ország abban a sajátos helyzetben volt, hogy a hágai egyezmény alapján megítélendő státusú francia menekültek *egy vele szövetséges ország* hadifogoly- vagy munkatáborából menekültek, s az volt az elsődleges céljuk, hogy ismét elérjék a harcoló alakulatokat és visszatérjenek a frontra, a helyzet komplikált volt, a németekkel látens konfliktus alakult ki, s a magyar hatóságok folyamatos lavírozásra kényszerültek. A helyzetet megkönnyítette, hogy *a francia menekültek befogadásának volt támogatottsága a magyar társadalomban, a magyar szellemi és politikai elitben, s a kormányzati körökben is*, amit hol a humanum, hol a francia kultúrával való mély szimpátia, hol a német-ellenesség, hol pedig – Kállay Miklós szavaival élve – a „politikai realitásérzék” diktált, vagy mindezek különböző arányú elegye.¹³

Az *évadék* esetében egy meglehetősen heterogén összetételű, mintegy ezer fős csoport történetéről van szó, akiknek a Magyarországgal kapcsolatos ismeretei – saját bevallásuk szerint is – rendkívül szerények voltak. Ilyen körülmények között különösen indokolt a kérdés, hogy a hazánkba érkező francia menekültek mit tapasztaltak, mit tett hozzá ez az epizód a magyar–francia kapcsolatok történetéhez? A téma tárgyalásánál lehetetlen nem figyelembe venni, hogy a Trianon utáni időszak és a második világháború korszaka – szemben a 19. század erőteljesen felfelé ívelő tendenciáival – a magyar–francia politikai kapcsolatok mélypontját jelentette.¹⁴

¹³ Kállay Miklósról hivatkozik Lemaire: *Liberté...* 249–253.

¹⁴ A folyamat az 1867-es kiegyezéssel kezdődött. Francia részről Magyarország és a magyarok iránt a 19. század második felében megmutatkozott viszonylag széleskörű érdeklődés és rokonszenv még kitartott az 1900-as világkiállításig. (Ez az időszak alapozta meg azt a romantikus képet Magyarországról, melynek kliséivel még ma is rendre találkozhatunk. Vö. *Le Petit Journal, Supplément Illustré, Exposition de 1900, Pavillon de Hongrie, Dimanche, le 11 mars 1900*. Paris, 1900.) A Magyarország iránti figyelem erősödését a 19. századtól jól mutatja az utazási irodalom: Szász, Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles)*. JatePress, Szeged, 2005.; Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité: un siècle de voyage français en Hongrie (1818–1910)*, In: *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. Textes réunis par Payet, Marie et Tóth, Ferenc. Szombathely, 2001, 97–117.

A franciaországi hivatalos politika az ellentétes oldalon állt, minden eszközzel a kisantant országokat favorizálta, beleértve az oktatást és a tudományt is. Ennek pedig közvetett hatása volt a franciák Magyarországgal kapcsolatos ismereteire. Úgy tűnik ugyanis, hogy Magyarország a húszas években lezajlott háborús „utórezgések” során ezt az „információs háborút” is elvesztette. Ennek hatását indirekt módon jól tükrözik a hozzánk menekült francia hadifoglyok visszaemlékezései, melyek szinte mind kitérnek arra, hogy hazánkba érkezésük előtt Magyarországról, illetve a magyarokról gyakorlatilag semmit nem tudtak.¹⁵ Emellett jellemző, hogy a 20. század első negyven esztendejében (a két világháború között pedig különösen) nem volt olyan nagy horderejű esemény (leszámítva a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszust és a hozzá kapcsolódó 1938-as Szent István Évet) amely Magyarország és a magyarok iránt Franciaországban, illetve a francia társadalom szélesebb rétegeiben komolyabb érdeklődést keltett volna.¹⁶

A legkevesebb, amit mondani lehet, hogy a Magyarországra menekülő francia hadifoglyok kellemesen csalódtak. Az országot a „szabadságukhoz vezető hídnak” tekintették, visszaemlékezéseikből érződik a megbecsülés és hála, az egyes magyar emberek és az őket befogadók, s velük szimpatizálók iránti elismerés, beleértve a befogadó ország adminisztrációjában dolgozókat is. Ugyanakkor a világháborús Magyarország számukra megismerhető metszete egy kissé a paradoxonok országa is volt. Az emlékezések során rendre visszaköszött az iróniától sem mentes „országimázs”: „a király nélküli királyság, melyet egy »lovass-tengerész«, egy tenger nélküli ellentengernagy kormányoz,” Ehhez társult az amerikai elnöknek átadott magyar hadüzenet története. A háború éveiben közszájon forgott egy meglehetősen vitriolos adoma, mely a későbbi beszélgetésekben még évtizedek múlva is vissza-visszatért és főként az országgal vagy a rendszerrel szemben állók (és az öniróniára hajlamosak) körében volt népszerű. Variánsai írott emlékezésekben is fennmaradtak.¹⁷

¹⁵ *L'image de la Hongrie en France, I. Manuels Scolaires et universitaires*. Actes du 1er Colloque international du 13 au 15 juin 1994, colligés et présentés par Jean Rohr et Árpád Vigh. Préface de Raymond Barre. AAIH, Institut Hongrois, Paris, 1995.

¹⁶ Az Eucharisztikus Kongresszusok mozgalma Franciaországból indult ki (1874), és még sokáig erős francia részvétellel zajlott. A mozgalom gyorsan nemzetközivé szélesedett, de a franciaországi hívők továbbra is nagy számban vettek részt a világkongresszusokon. A Franciaországgal, illetve (az elsősorban jobboldali érzelmű) franciákkal való kapcsolatok szélesítésnek ez volt az egyik legjobban kiválasztott és leghatékonyabb eszköze.

¹⁷ Horthy és Roosevelt képzelt beszélgetése a következőképp hangzik: „Halló, itt Horthy admirális beszél! / – Yes, a hetedik vagy nyolcadik flottától? / – Nem, nem. Admirális, flotta nélkül. Magyarország Régensel! / – Yes, Régens, mit kíván az Önök királya? / – Nincs királyunk. / – Yes. Mit kíván? / – Az Önök védelmét Németországgal szemben! / – Yes, hadban állnak Németországgal? / – Nem, Németország a szövetségeseink, de Románia meg akar minket támadni. / – Yes, gondolom Önök Romániának is szövetségesei? / – Így igaz! / – Mindent értek, de Ön rossz számot hívott. Adom az elmeegógyintézet telefonszámát.” Lemaire, 162–163. A történet a háború után is tovább hagyományozódott. Jó példa erre, hogy a román származású író és költő,

A francia–magyar viszonyrendszert illetően szokás arra hivatkozni, hogy a nagypolitikai kapcsolatok romlásához képest kulturális szinten az affinitás – különösen magyar oldalról – továbbra is megmaradt. Csak közben egy kissé tudathasadásos lett. A francia civilizáció iránt érzett érdeklődés töretlen volt, a magyar kulturális és művészeti élet, a magyar művészek továbbra is úgy tekintettek Párizsra, mint a világ kulturális centrumára.¹⁸ Jó részük a francia kultúrával, a francia civilizáció fényes századaival, a francia szellemmel, úgy általában „a franciákkal” szimpatizált. Ugyanakkor – szinte egyöntetűen – a Trianon által keltett sokkban éltek, melyet elsősorban a francia nagyhatalmi politikának és az általa létrehozott „kisantant” országok machinációinak tulajdonítottak.¹⁹

A világháború során igen komplikált helyzetben voltak a különböző országokban lévő francia külképviseletek, s a budapesti legáció tevékenysége – ahol klasszikus konzuli, kapcsolattartó és teremtmű, konspirációs és információ-, illetve intenzív hírszerző munka egyaránt folyt – több szempontból felértékelődött. A magyarországi képviselőt nagyon aktív, körültekintő és kezdeményező volt, s munkatársai a helyi hatóságokkal együttműködve (azok jóindulatával élve, vagy éppen éberségüket kijátszva) gyakran az események alakítói vagy aktív résztvevői lettek. Általános volt a Pétain-kormány és az azt elutasító (elsősorban De Gaulle Szabad Franciaországa) erők közötti lavírozás.²⁰ A francia követségek és konzulátusok számára a francia érdek többet jelentett, mint a vichyi kormány

Marthe Bibesco (Bibescu, Marthe Lahovary) hercegnő Leila de Dampierre-re (mint forrásra) való hivatkozással, a róla szóló, személyes hangvételű nekrológiájában is megismétli. *Leila, Ambassadrice de France*, Hommes et Mondes, juin 1956, Flammarion, <http://www.biblisem.net/etudes/bibeleil.htm>. 28. Az adoma egy másik – a fentitől kissé eltérő – írásos változata Galeazzo Ciano gróf, a világháborús Olaszország külügyminiszterének naplójában lehet fel. Ciano maga is rögzíti 1942. március 11-i lejegyzése idején, hogy az „egy Budapesten szájról szájra járó történet.” (*Ciano gróf naplója, 1939–1943*. Ármádia Kiadó, Budapest, 1999. 403.) Ez a maga idején minden további nélkül eljuthatott a francia menekültekhez is.

¹⁸ Az *Nouvelle Gazette de Hongrie* 45 ezerre becsülte potenciális magyarországi közönségét. A lap beköszöntő írását idézi Montéty, *Revue de Hongrie*... 95.

¹⁹ A magyarok befogadó attitűdjének – kimondva-kimondatlanul – része volt egy olyan igyekezet is, amely meg kívánta értetni a „Trianonért felelős nemzet” tagjaival az „Igazságot Magyarországnak – Justice for Hungary” revíziós törekvés („la cause hongroise”) lényegét és magyarázatát. Henri de Montéty doktori disszertációja ebből a szemszögből is tanulmányozza a különböző műfajú francia nyelvű kiadványokat. Montéty, 39–70, 103–121.

²⁰ Mindezt jól fejezi ki az a gyakorlat, mely a francia külügyi szolgálat irányításában is kialakult: rendszeressé vált, hogy a központtól kapott nyilvánosnak szánt utasítások mellett gyakran érkeztek az azzal ellentétes végrehajtást (vagy éppen végre nem hajtást) elrendelő „pontosítások”. A második világháború időszakában Budapesten a francia nagykövetség folyamatosan működött, s egészen a német megszállásig aktív maradt. Ez a helyzet kölcsönös előnyökkel is járt, hiszen nemcsak a franciák számára volt fontos a magyarországi jelenlét, hanem Magyarország számára is lényeges volt, hogy a diplomáciai rendszerben is meglévő kapcsolatai maradjanak a nyugati világgal, amire Párizs, Bern és Lisszabon magyar külképviseletei adtak elsősorban lehetőséget. A francia nagykövetség tevékenységére lásd Müller: *Francia–magyar kapcsolatok*... 139–169.

képviselte, melynek propagandáját kevés lelkesedéssel vállalták. Különösen egyértelmű volt ez a Magyarországra menekült francia hadifoglyok esetében, akik nyilvánvalóan nem a megcsonkított és szuverenitásának jelentős részétől megfosztott vichyi kormány Franciaországát tekintették magukénak, hanem azt a „szabad” Franciaországot, melyért fegyverrel harcoltak, melyért áldozatokat hoztak, vérüket hullatták, fogságot szenvedtek, és amelyért továbbra is készek voltak harcolni. Az 1940-től Magyarországra érkező szökevények (akik mögött gyakran már több sikertelen szökési kísérlet volt) elsődleges célja az volt, hogy mielőbb ismét elérjék a *harcoló* alakulatokat, s ebben a nagykövetség is segítette őket. Később a francia külszolgálatokon fokozatosan alakult ki az a helyzet, hogy a nagykövetek, meghatalmazott miniszterek a Pétain-kormánytól kapott megbízatásukat visszaadták, vagy egyenesen átálltak De Gaulle oldalára, miközben a napi diplomáciai rutinmunkát, ahol és ameddig erre lehetőség kínálkozott, a követségek, illetve konzulátusok alacsonyabb rangú hivatalnokai látták el.

Magyarországon úgy adódott, hogy a kapcsolattartásban és a követség céljainak megvalósításában fontos szerep hárult a nagykövetre és feleségére, valamint az oda vezényelt katonai attaséra. Az arisztokrata nagykövet, Dampierre gróf²¹ és felesége, Leila – az egzotikus, előkelő francia–török családból származó írónő²² –, továbbá az akkori dinamikus és becsvágyó katonai attasé, Hallier²³

²¹ A Dampierre házaspár „hozta” a kapcsolatrendszerbe a magyar arisztokrácia, a tudományos élet és a művészetek képviselőit. Robert Gaston Marie Aymar de Dampierre (1888–1974) ősi francia nemesi család sarja. Diplomáciai karrierje során volt Isztambulban, Bécsben (1912-ben katonai attasé), Tokióban (1917, követségi titkár), Rómában (1924–1929, tanácsos, majd konzul), Belgrádban (1935–1937, meghatalmazott miniszter), Ottawában (1937–1940, meghatalmazott miniszter), Oslóban (1940, meghatalmazott miniszter). Magyarországon 1940 augusztusától teljesített szolgálatot, s 1942 novemberében visszaadta a Pétain-kormánytól kapott megbízatását. Ezt követően, nejevel együtt, „magánemberként” a háború végéig Budapesten maradt, mivel a Törökország felé tervezett utazásukhoz (német nyomásra) a román hatóságok nem adtak nekik átutazó vízumot. Magyarország német megszállását követően ők is bujkálásra kényszerülő menekültek lettek. Müller, Viktoria: Robert de Dampierre, un acteur des relations franco-hongroises (août 1940–décembre 1942). In *Relations Internationales* No 107, *Les politiques extérieures de la France Pendant la Deuxième Guerre mondiale* 1. Paris–Genève, automne 2001. 375–383.

²² Leila de Dampierre (1891–1955) Isztambulban született, eredeti nevén Leila Selim Pacha Melhamé. Anyja francia, apja a libanoni keresztény Szelim pasa, a török állam főhivatalnoka, akinek az 1908-as lázadás következtében kellett elhagynia országát. A családjával Itáliába költözött. Leila de Dampierre költészettel, irodalommal és festéssel is foglalkozott, több francia nyelvű kötete jelent meg. Dampierre gróffal Rómában ismerkedett meg, 1928-ban házasodtak össze. Budapesti éveik során igen jó kapcsolatokat ápolt a magyar arisztokrácia több tagjával.

²³ André Adolphe Joseph Hallier (1892–1988) ezredes korábban Csehszlovákiában, majd Észak-Afrikában szolgált. Állomáshelyét 1942. szeptember 7-én foglalta el Budapesten, ahonnan 1945. május 20-án indult vissza Franciaországba. A *Souvenir d'un attaché militaire 1942–45* című emlékiratainak kéziratát 2000-ig titkosították. Müller, Viktoria: L'action d'André Hallier en Hongrie en faveur des évadés français (Souvenirs d'un attaché militaire) 1942–1945. In *Specimina Nova. A PTE BTK Történelmi Tanszékének Évkönyve*, Pécs, 2000, 53–64.

ezredes magyarországi tartózkodásuk során jól egészítették ki egymást. Igen aktív társasági életet éltek, számos befolyásos támogatójuk volt az adminisztrációban, a budapesti társadalmi, sőt, politikai életben, s a magyar arisztokrácia köreiből is. Emellett részt vettek a művészeti és az irodalmi életben, szoros kapcsolatban álltak a Franciaország felé dinamikus propagandát folytató és a magyar–francia történelmi kapcsolatokat és barátságot hangsúlyozó *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőségével.²⁴ Emlékeikről elsőként Dampierre grófnő tollából értesülhetünk az érdeklődők.²⁵ Hallier ezredes – különösen Robert de Dampierre lemondását követően – valójában a magyarországi francia kolónia legfontosabb és legbefolyásosabb vezetőjévé vált: céljai megvalósítása érdekében következetes, harcos és hatékony volt. Minden lehetséges eszközzel segítette a Magyarországra került franciákat, miközben ellenőrzése alatt tartotta az egész francia kolóniát. Komoly tekintélyt vívott ki magának a magyar politikai élet és a kormányzati adminisztráció képviselői körében is.²⁶

Noha Magyarország a második világháború során mind szorosabban – majd totálisan – a német érdekszférán belülre került, az egyik terület, ahol ez nem érződött drasztikusan, a Magyarországra menekült külföldiekhez való viszony, a velük való bánásmód volt. Ugyanakkor a francia menekültek, miután bezárltak – illetve nagyon beszűkültek – a harcoló alakulatokhoz való csatlakozás lehetőségei, igyekeztek beilleszkedni a magyarországi életbe, amihez minden segítséget meg is kaptak. Gyakorlatilag szabadon mozoghattak, mindenki megpróbált a „szakmájában elhelyezkedni”, a képzettek segítették a francia nyelvtanulást (a magyar közép- és felsőoktatásban a francia anyanyelvű tanárok száma így több százra emelkedett), mások üzemekben vagy a mezőgazdaságban kaptak munkát. Balatonbogláron a menekülteket a Savoy, a Nemzeti Szálló és mintegy tucat rendelkezésükre bocsátott villa várta. Itteni „táborukban” békében éltek, kulturális programokat szerveztek maguknak, katonai tiszteletadás mellett tarthatták meg nemzeti ünnepüket. (Idővel innét indultak tovább az ország más városaiba – többnyire Budapestre – munkavállalás céljából.) A francia *éva-dék* a német megszállásig gyakorlatilag szabadon mozogtak Magyarországon. 1944 márciusában Paul Lemaire feleségének sikerült Magyarországra utaznia és férjéhez csatlakoznia. A francia menekült hadifoglyok közül mintegy ötvenen magyar feleséget találtak maguknak. Volt olyan megoldás is, mely a külföldre távozás lehetőségét névházasság formájában biztosította, mint pl. Hegedűs Éva és Pierre Tutot házassága. (Hegedűs Éva Raymond Barre – a későbbi francia miniszterelnök – felesége lett, s a következő évtizedek során mindketten sokat

²⁴ Az Ottlik György és Balogh József gondozásában készült *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőségének a tevékenységére lásd Montéty: *Revue de Hongrie...* 93–102.

²⁵ Dampierre, Leila de: *De l'Ambassade au bagne nazi (1939–1945)*. Flammarion, Paris, 1946.

²⁶ Müller Viktória részletesen bemutatja Hallier alezredes budapesti tevékenységét. Müller: *Francia–magyar kapcsolatok...* 156–168.

tettek a magyar–francia kapcsolatok javítása érdekében.) Jellemző az is, hogy a magyarországi menekülést választó franciák jó egészségben voltak, s közülük Magyarországon a német megszállásig mindössze egyetlen halálos áldozat volt (egyikük 1942-ben, fürdőzés közben fulladt a Dunába).²⁷

A francia menekültek iránt a magyar társadalom velük kapcsolatba került hányada barátságok szövődéséig menő szimpátiát tanúsított. Ez még a csendőrökkel kapcsolatos visszaemlékezésekben is föltűnik. Egyébként a csendőrök, a maguk kakastollas megjelenésével a franciák emlékeiben – akik a kakashoz, a „kakassághoz” ősi „gall” hagyományaik miatt kissé sajátosan viszonyulnak – eléggé fura jelenséggént maradtak meg. A csendőr egyfelől a represszió – velük szemben magát visszafogó – morc megtestesítője volt, másfelől groteszk humorforrás. Az események után született adomákban – s még inkább a későbbi visszaemlékezésekben – az utóbbi került túlsúlyba.²⁸ Imponáló az a névsor, mely a francia hadifoglyok magyarországi segítőinek referenciáit és visszaemlékezéseit tartalmazza.²⁹ A magyar katonai adminisztráció részéről Baló Zoltán, Utassy Lóránd, a Belügyminisztérium részéről Antall József feladatkörébe tartozott a menekültek ügyeivel való foglalkozás.

Az ország 1944. március 19-i német megszállását követő időszakban a helyzet alapjaiban változott meg. S noha a németeket azonnal hadjáratot indítottak a bujkáló franciák kézre kerítésére – beleértve a követséghez kötődő munkatársakat, sőt a volt nagykövet, Robert de Dampierre családját is –, ebben *nemcsak* a németek voltak a felelősek, hanem a magyar adminisztráció őket támogató nyilas érzelmű része is.³⁰ A nyilas hatalomátvételt követően a francia kolónia tagjai ismét *üldözött menekültekké* váltak: történetük a bujkálásról, a rejtőzködésről, támogatóik és befogadóik hozzáállása pedig a számukra is életveszélyes *embermentésről* szólt. Ez a jó fél éves tobzódás a felelős azért, hogy a Magyarországra menekült franciákban a korábban kialakult, döntően pozitív képhez súlyosan negatív tapasztalatok sora társulhatott.³¹

²⁷ *Ego sum...* 41–49. (Louis Bargès); Lemaire: *Liberté...* 97–105.

²⁸ Jól mutatják ezt Robert Gleize időnként karikatúrába hajló rajzai Paul Lemaire könyvében.

²⁹ *Ego sum...* 319–321. Tudósok, írók, újságírók, művészek, köztük Szekfű Gyula, Ortutay Gyula, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Kerékjártó Béla, Tasnádi-Kubacska András, Köpeczi Béla, Boldizsár Iván, Macskásy Pál, Gobbi Hilda, Bajor Gizi, Major Tamás, Muráti Lili segítették a francia menekülteket. Stábil háttországra számíthattak a *Nouvelle Revue de Hongrie*, a *Revue d'Histoire Comparée* és más francia folyóiratok szerkesztőségében, a Teleki Intézetben, a Gödöllői Premontrei Gimnáziumban, az Eötvös Kollégiumban, továbbá támaszkodhattak a katolikus egyház olyan helyi és országos hierarchiában is tevékenykedő képviselőire, mint Varga Béla, balatonboglári plébános, Uhl Antal prépost-plébános, volt párizsi plébános, vagy éppen Gábrriel Asztrik apát.

³⁰ Legyen elég itt utalni Pierre Godefroy (későbbi gaulle-ista nemzetgyűlési képviselő) visszaemlékezéseinek „A nyilasok karmai között” című fejezetére. *Ego sum...* 210–241.

³¹ Lemaire: *Liberté...* 209–221. Ugyanakkor az is megfogalmazódott – de ez már az egyénekre vonatkozott –, hogy „a magyar-francia barátság igazi próbája akkor jött el, amikor a magyar civil

Mi lett a történet utóélete? A rendelkezésre álló adatok alapján a magyar politikai elit – kimondva-kimondatlanul – arra számított, hogy a Magyarországra menekült francia hadifoglyokkal szemben követett bánásmód, mely „messze meghaladta” az 1907-es hágai egyezmény és a belőle következő Genfi Konvenció (1929. július 27.) kötelező tiszteletben tartásával teljesítendő mértéket, a háborút követően „jó pontokat” jelenthet, és nagypolitikai szinten is politikai/személyi kapcsolati tőkét hozhat. A várakozás – a „pozitív diszkrimináció” remélt ellentételezése – beteljesületlen maradt.³² Ennek okai közül próbálunk néhányat azonosítani. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az a konszenzus, ami Magyarországon a menekültek segítségét illetően korábban a politikai osztály és egyes képviselői, valamint a társadalom szélesebb rétegei között eredményesen működött, a háború után kialakult helyzetben végleg elválasztódott egymástól. Az események azt mutatják, hogy a háborús évek könnyebb és igen nehéz pillanataiban is a magyar társadalom prominens és egyszerű tagjainak kiállása *nem a hideg számítás*on alapult, s gyakran a németbarát magyar politikai irányvonalal szembeni állásfoglalásnak is minősült.³³ Ugyanakkor az 1941 és 1944 márciusa között követett kedvező *hivatalos* magyar eljárás értékéből alaposan levont az *epilógus*, az 1944-es német megszállást – s még inkább az október 16-i nyilas hatalomátvételt – követő időszak durva és gyakran kegyetlen bánásmódja. A franciák felszabadulásukat, túlélésüket az őket támogató számos „civilnek” – s legfeljebb egy-két helyén hagyott (nem nyilas) tisztségviselőnek – köszönhették, a tényleges megmenekülést pedig a szovjet armádiának.

A történetek utóélete

Fontos látni, hogy az *évadék* magyarországi befogadásának sikerében a francia nagykövetség oroszánrészt tulajdonított magának, elsősorban André Hallier katonai attasé rendkívül aktív és sikeres tevékenységének, kiváló érdekérvényesítő képességének – és nem is teljesen alaptalanul.³⁴ Volt (és van) tehát

lakosság a német megszállást követően befogadta a francia menekülteket és nem adta ki őket a rendőrségnek”. Lemaire: *Liberté...* 253.

³² A szövetségesek súlyos tartalmi kételyeire lásd Romsics Ignác: A német- és nyilasellenes magyar politikai elit helyzetértékelése és jövőképe 1943-ban. In *Uő: Múltról a mának*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 283–296. A kérdéskör általánosabb megközelítésére lásd a tanulmánykötet „Magyar revízió és a nagyhatalmak” című fejezetét. I. m. 247–369.

³³ „[...] a magyar lakosság zöme, minisztériumi főhivatalnokok, a hadsereg tisztjei és a helyi közigazgatás vezetői közül számosan őszintén és minden hátsó gondolat nélkül, hatáskörüket esetenként túllépve, a menekültek segítségére siettek és olyan életlehetőségeket biztosítottak a menekültek tízezrei számára, mely abban időben szokatlan és bátor, olykor antifasiszta jellegű cselekedetnek bizonyult.” Lagzi, *Francia...* 183.

³⁴ Robert de Dampierre levele, Lemaire: *Liberté...* 3–4.

ebben a kérdésben a francia és a magyar álláspont között némi nézeteltérés a szerepek („a dicsőség”) megítélésében. Noha a franciák *soha nem tagadták*, mennyire értékelték a magyar társadalom, az *adminisztráció*, a *politikai szféra* és különösen a *magyar emberek* nyílt vagy kevésbé nyílt segítőkészségét és szimpátiáját – Magyarország német megszállása előtt –, ezt a sikert *nem kis mértékben* saját érdekérvényesítő képességüknek tudták be. Ám a hivatalos Horthy-Magyarországnak olyan erőkhöz – mindenekelőtt Pétain marsall kormányához – voltak politikai kötődései, amelyek a világháborút követően Franciaországban nem voltak kívánatosak. A háború utáni Magyarország – mely maga is a Horthy-rendszer tagadásából építkezett – nem tekintett „kapcsolati tőkeként” a Horthy-kormány adminisztrációjának korrekt vagy éppen emberséges intézkedéseire. Ezek később majd „antifasiszta” érdemként jelentek meg – ami egyébként egyáltalában nem volt lebecsülendő abban az atmoszférában, hiszen az *életet* és a *szabadságot* jelenthette. A negyvenes évek végére a hatalmat mindinkább magához ragadó kommunista politikai vezérkar – különösen annak az egyre nagyobb befolyást szerző moszkovita része – számára azonban nem volt igazán jelentősége a hazánkba menekült francia hadifoglyok történetének.³⁵

Magyar oldalról tehát nem voltak olyan hiteles politikai erők, melyek *nagypolitikai* szinten élni tudtak volna azzal a lehetőséggel, melyet Magyarország igen toleráns befogadó politikája kínált – s itt nemcsak a francia, hanem a lengyel menekültek ügyére is gondolni kell. Noha ezzel egy időben a *magyar társadalom* befogadó attitűdje fölértékelődött, ez a konkrét béketárgyalások során nem bizonyult érvényesíthetőnek. A második világháború utáni Magyarországgal egy kissé ugyanaz történt, ami az első világháborút követően, a forradalommal, illetve a Tanácsköztársasággal kapcsolatban. A Nyugat számára az ország ismét a bolsevik, a szovjet zónába került, s ezzel átcsúszott a másik oldalra, vagyis az ideológiailag és politikailag mindinkább kiépülő vasfüggöny mögé. Magyarország tehát átkerült „a *vonakodó* csatlósból az *utolsó* csatlós” pozíciójába, és győztesek közötti megállapodás értelmében végül is arra ítéltetett, hogy beolvadjon a „keleti blokkba.” Ezzel – bármily kegyetlenül hangozzék is – Magyarországnak átmeneti időre a minimálisra csökkent politikai és geopolitikai jelentősége. Mindez a párizsi béketárgyalásokra is rányomta a bélyegét, hiszen a magyar kül- és belpolitika kérdéseiben nem Magyarországon, hanem Moszkvában döntöttek.³⁶

³⁵ A szlovák felkelésben való részvételük feltételei között a „magyarok ellen nem harcolnak” kitélt szerepeltető francia parancsnok, Georges de Lannurien, aki katonai attaséként tért vissza Magyarországra, 1950-ben ismét nemkívánatos személy lesz: ezúttal a kommunista rendszer utasította ki.

³⁶ Sztálin már korábban úgy fogalmazott, hogy ragaszkodik a magyarok megbüntetéséhez. Romsics, *A német...* 293–294. Átfogó elemzést ad Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A külügyi-miniszter tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Héttorony kiadó, Budapest, 1994. Lásd továbbá

Tekintettel arra, hogy a két történet több szálon is összefügg – és össze is szokás őket kötni –, ebben a kontextusban röviden szólnunk kell a háború végén a francia hadifogoly-táborokba került magyarok sorsáról és helyzetéről (mely egyébként is további tanulmányozást érdemel.) A háború utolsó szakaszában több mint 300 ezer – köztük igen sok levente korú – magyar katona esett a szövetségesek fogságába, közülük 60–70 ezer magyar – a hadifogoly német katonákkal *együtt* és tőlük *nem különválasztva* – franciaországi vagy francia megszállási övezetben lévő hadifogoly-táborokba került. (*Közvetlenül* francia fogságába mintegy 7000 magyar katona jutott.)³⁷ Első pillantásra is igen nagy a kontraszt. Ugyanakkor Franciaországban radikálisan más volt a helyzet a világháború végén, mint a francia *évadék* magyarországi befogadásának időszakában Magyarországon, ahol akkor még nem voltak komoly ellátási gondok. A háborúk vége ritkán szól a vesztesékek szembeni nagylelkűségről, megbékélő gesztusokról. A magyar katonák – nem úgy, mint az egykori francia menekültek – a németekkel *együtt*, ellenséggként kerültek hadifogságba, és ez akkor is számított, ha *soha, semmiféle* franciák elleni harci cselekményben nem vettek

Kecskés, Gusztáv: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956. Publications de l'IHP, Dissertationes III.* Dir. Csernus, Sándor – Gradwohl, Paul. Budapest–Paris–Szeged, 2005, 42–53.

³⁷ Franciaországban a háború végén a németekkel szembeni gyűlölethez és bosszúvágyhoz „kijutott” a velük a harcok utolsó fázisában mindvégig a német hadsereg oldalán mozgó, s velük együtt fogságba került magyaroknak is. Itt szeretnénk utalni arra, hogy az „Axe-táborokra” vonatkozó adatok szerint 1 037 000 német hadifogoly (köztük a németekkel együtt mozgósított magyar és további 15–20 más nemzetiségű katona) került a francia adminisztráció fennhatósága alá. A források több száz – más esetben ezer fölötti – francia ellenőrzésű hadifogoly-táborról szólnak. (Az Axe kifejezés itt a „tengelyhatalmakat” takarja.) A táborok egy, közvetlenül a háború utáni, gyakran kétszeresen kifosztott és feldúlt, megnyomorított helyzetben lévő ország, illetve terület nyomorúságos intézményei voltak, s a benne lakókkal szemben gyakran nyilvánult meg a lakosság németekkel szembeni gyűlölete. (Tarczai, *Hungarian...* 4. Centre des Archives Contemporaines de Fontainebleau, Les Archives militaires françaises. Les Archives de la Direction des prisonniers de l'Axe. Lásd, <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/cac/fr/index.html>.) A vonatkozó források egy része csak 60 esztendő után vált kutathatóvá, és a táborok működésével kapcsolatos iratok pedig igen hiányosak. A táborok főparancsnoka Buisson tábornok volt, visszaemlékezéseire lásd Le Général Buisson: *Historique du service de prisonniers de guerre de l'Axe (1943–48)*. Archives du Château de Vincennes, série limitée, 1948. Lásd még, Hurault, Jean: *Les camps des prisonniers de guerre allemand en Bretagne (1944–46)*; Philippe, Grégory: *La France de la Libération et les prisonniers de guerre allemand 1945–1948*. Univ. Charles de Gaulle – Lille3 (mémoire de maîtrise). www.abb2.com/totus/1981-1990/191RHRBacque.html; Tarczai Béla: *Magyarok a nyugati hadifogoly-táborokban*. Kötés Kft., Budapest, 1992., Uő: *Hungarian Prisoners of War in French Captivity 1945–47*, 1–31. www.hungarianhistory.com/lib/francia/francia/pdf (franciául: *Les prisonniers de guerre hongrois en captivité en France (1945–1947)*), <http://bastas.pagesperso-orange.fr/pga/hongrois.htm> visszaemlékezései. Uő: *Piros volt a parolám, avagy hadifogságom naplója 1944 október–1946 április*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1993.; Károly István: *Francia hadifogoly voltam*. Miskolc, 1998.; Dr. Papp Tibor: *Soha többé háborút*. Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, Budapest, 1999.; Sára Sándor: *Francia hadifogság (filmforgatókönyv)*, Alföld, 1991. 11–12. sz.; Az „állj fel” torony árnyékában. Szerk. A. Szabó Magda – Ablonczy László. Új Horizont, Veszprém, 304–309.

részt. Sorsukról nem azok döntöttek és őrzésükről nem azok gondoskodtak, akiknek bármi tudomásuk lett volna a francia *évadékkal* szembeni magyar bánásmódról. (Sőt, volt olyan eset, hogy a francia táborparancsnokságban tevékenykedők ezt az alkalmat használták ki, hogy a német hadifogolytáborokban korábban elszenvedett bánásmódot „vizsongozzák”).³⁸ Úgy tűnik, hogy az új francia adminisztrációban kezdetben nem voltak olyan, döntéshelyzetben lévő emberek, akiknek a francia hadifoglyokkal szembeni befogadó magyar bánásmódról tudomásuk lett volna, akik hatékonyan akarták, vagy tudtak volna lépni. Ami kétségtelennek tűnik: a súlyos és általános ellátási gondokkal küzdő Franciaország új adminisztrációja – mely több mint egymillió hadifogollyal „gazdálkodott” – ekkor még nem gondolt arra, hogy a hadifogolytáborokban lévő magyarokkal szemben megkülönböztetett elbánást tanúsítson. Másrészt pedig *alapelo* volt – itt is és másutt is –, hogy a hadifoglyokat a súlyos munkaerőhiány időszakában az elpusztított területek újjáépítése céljából használták, s kiszolgáltatott, ingyen munkaerőként tekintettek rájuk.³⁹

Jóval ezután kezdődik az *évadék* történetének egy újabb fejezete, amely a második világháború végétől a rendszerváltásig ível. Ez szól arról, hogy a korábbi helyzet „kedvezményezettjei” hogyan igyekeztek „meghálálni” a náluk cudarabb viszonyok közé került bajtársaknak – s ezen keresztül mintegy Magyarországnak – a befogadás általuk megtapasztalt gesztusát. Ez már nem a világháborús politikai viszonyrendszerhez kapcsolódott, s igyekezett túllépni a beköszöntő hidegháborús geostratégiai szembenálláson: a politikai kurzusok diszkontinuus algoritmusához képest a „köznapi diplomácia” szintjén reprezentálta a józan ész, a humanitás kontinuitását, még akkor is, ha ez a „magas politika” fősodrához képest jórészt rejtve maradó és – főként eleinte – bűvópatakapacitású antipolitika volt.

A háborút követően a Magyarországot megjárt egykori francia hadifoglyok egyénileg, majd kollektíve kezdtek aktivizálódni annak érdekében, hogy a velük való kitüntetett bánásmód ne merüljön feledésbe. Igazoló iratokat állítottak ki az őket segítő magyaroknak, cikkeket jelentettek meg, életre hívták „szubkultúra”-szervezetüket.⁴⁰ Közülük többen már 1944-től keresték a kapcsolatot az ellenállással, majd a háborút követő években közvetítettek az új francia

³⁸ A magyar hadifoglyok visszaemlékezései szerint a táborokban az amerikaiak „lazák és kiszámíthatatlanok”, az angolok „korrektek és nagylelkűek” voltak, ám a franciák „olyanok voltak, mint a szovjetek”, ami arra enged következtetni, hogy a megélt német megszállás erőteljesen motiválhatta – de aligha mentheti – viselkedésüket. Tarczai, *Hungarian...* 11–12. A németekkel szembeni revans érzése – kifinomult módon – még Leila de Dampierre emlékeiben is megjelent. Bibesco, 42.

³⁹ Újabban lásd: Fejérdy, *Europe francophone...* 150–159.

⁴⁰ Lásd illusztrációk és dokumentumgyűjtemény, ill. a vonatkozó cikkek bibliográfiája, In *Ego sum...* 319–328. *Association des Anciens Prisonniers de Guerre Évadés en Hongrie* (1946), Elnök: Paul Lemaire.

adminisztráció, De Gaulle kormánya felé.⁴¹ Saját társaságuk 1946-os létrehozatalán túlmenően (mely egy komoly magyar *lobby-csoportot* alkotott a világháború utáni Franciaországban és az azt követő évtizedekben) tevékeny résztvevői és kezdeményezői voltak a különböző magyar–francia baráti társaságok létrejöttének. Az országot behálózó – régebbi és újabb – magyar–francia társaságok tagjai, és szimpatizánsai között rendre megtalálhatók voltak a Magyarországot megismerő menekült francia hadifoglyok és hozzátartozóik, akik minden olyan alkalommal, amikor Magyarországnak, vagy egy-egy magyarnak használhattak, beavatkoztak.⁴² A világháborúból hidegháborús szembenállásba átváltó konfrontációs blokkpolitikák árnyékában formálódott egy a vasfüggöny résein „átszivárgó”, feléledő és életben tartott francia–magyar kooperáció. Csipetnyi túlzással, ez valóban *a két nép ügye* volt és maradt.

Az első és egyik legfontosabb missziójuk a francia hadifogságba került magyarok érdekében való föllépés és eljárás volt. Mint láthattuk, több tízezer magyar katona került a német csapatokkal együtt francia hadifogságba a feltétel nélküli fegyverletétel idején. Kemény, nem ritkán szélsőséges, néha kegyetlen körülmények között éltek, noha visszaemlékezéseikben maradtak meg más tartalmú emlékek is. A Franciaországban, illetve a francia megszállási zónákban lévő magyar hadifoglyok helyzete eltérő volt. Az ausztriai francia zónában emberséges, a németországi francia zónában és több helyen Franciaországban gyakran embertelen, máshol elviselhető bánásmódban volt részük. A kilátástalan körülmények „negatív mozgósító erejét” is fölhasználva, és az intenzív toborzó tevékenység a Francia Idegenlégió létszámát több ezer magyar katonával növelte.⁴³

⁴¹ Az események magyarországi szereplői ebben a folyamatban igen aktív szerepet kaptak: Paul Giraud, a De Gaulle-bizottság magyarországi elnöke meghatalmazott nagykövet lett, Lannurien, François Gachot, később Roger Klein is dolgoztak a francia követségen. A háborút követően több száz magyar gyermek franciaországi utaztatását szervezték meg. (*Ego sum...*, 293–296.) A történet Magyarországot megjárt szereplői és hozzájuk kötődő személyek később különböző területeken váltak befolyásos személyiségekké, akik ott, ahova kerültek – legyen szó diplomatáról, katonáról, íróról, fordítóról, publicistáról, polgármesterről, miniszterelnökről vagy egyszerű francia polgárról – segítettek Franciaországban a magyarok ügyét. Későbbi karrierjük, konkrét tevékenységük még alaposabb föltekérzése ugyancsak fontos adalék lehetne a magyar–francia kapcsolatok jobb megértéséhez.

⁴² Ma mintegy 50 magyar–francia baráti társaság illetve kulturális szövetség van, mely a két ország, a két nép közötti kapcsolatok ápolását határozta meg céljai között. Az *Association des Anciens Prisonniers de Guerre* (AAPGÉH) rendezvényeit és éves közgyűléseit gyakran tartotta a *Párizsi Magyar Intézetben*, illetve a *Magyar Katolikus Misszióban*. A franciaországi magyar szervezetek és szövetségek történetét illetően meglehetősen heterogén a kép és további kutatásokat igényel. Vö. Dufoux, Stéphane: *Exil et politique. Éléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours*. Thèse, Université Paris1 Sorbonne, 1997.

⁴³ Később ők maguk is szövetségbe tömörültek létrehozván szervezetüket *Association des Anciens Combattants Hongrois en France*, mely Franciaországtól elnyerte azt a – ma is érvényes és gyakorolt – különleges katonai tisztességet, hogy a francia nemzeti ünnepen, az Ismeretlen Katona sírjánál, a Diadalív alatt koszorút helyezhettek el.

A volt *évadé*k mindent megtettek annak érdekében, hogy a francia táborokba került magyarok sorsán könnyítsenek, szabadulásukat elérjék. Így cselekedett a budapesti francia nagykövetségen működő De Gaulle-bizottság, mely a háború végétével Franciaország hivatalos képviselőtét látta el.⁴⁴ A volt hadifoglyok franciaországi szervezete, a Magyarországra Menekült Francia Hadifoglyok Baráti Társasága *memorandumban* fordult De Gaulle tábornokhoz, kérte a nemzetközi Vöröskereszt beavatkozását, sajtókampányt indított, és közvetlenül is leveleket írt a táborparancsnokoknak a francia fennhatóságú táborokba került magyar hadifoglyok sorsának javítása céljából.⁴⁵ Jean Cottin hadnagy, *ex-évadé* az „Axe táborok” főparancsnokának, Buisson tábornoknak a támogató levelével főszerelkezve járta végig a táborokat és igyekezett segíteni az ott lévő magyar foglyok helyzetén. De a Nemzetközi Vöröskereszt képviselői, a protestáns lelképásztor, a katolikus pap, marista szerzetes, a volt francia menekültek is mind erre törekedve tették a dolgukat.⁴⁶ A magyar hadifoglyok (akik közül több száznak a szabadon bocsátását „egyéni akciókkal” sikerült korábban elérni) kiszabadulása és hazaengedése 1946 márciusa és 1947 vége között zajlott. Kétségtelen, hogy az erőfeszítések ellenére rájuk került sor *legkésőbb*. Viszont a levéltári forrásokból úgy tűnik, hogy a francia politikai és katonai adminisztráció gépezetét ekkorra már „hivatalosan” is elértek a magyar hadifoglyok érdekében tett kollektív erőfeszítések. „Köszönetképp azért a menedékért, amit Magyarország 8000 (sic!) Németországból menekült francia hadifogolynak nyújtott, a francia kormány 1946 márciusában 10 ezer magyar hadifogoly szabadon bocsátásáról döntött, meghagyván azt a lehetőséget, hogy Franciaországban maradjanak, ha úgy kívánják. Néhány százan éltek ezzel a lehetőséggel.”⁴⁷

Az ötvenes évek hidegháborús korszakában a magyar–francia kapcsolatok intenzitása alaposan lecsökkent, viszont tudomásunk van arról, hogy az 1956-os forradalom idején, majd pedig az ötvenhatos menekültek befogadásában a Magyarországra menekült volt francia hadifoglyok és szervezeteik ismét aktív

⁴⁴ Marès, Antoine: La France Libre et l'Europe Centrale et Orientale (1940–1944). In: *Revue des Études Slaves, Institut d'Études Slaves*, T. 54, fasc. 3., Université Paris I., Paris, 1982, 305–336.

⁴⁵ Tarczai, Hungarian... 4. Lemaire: *Liberté...* 243, 253.

⁴⁶ Tarczai, Hungarian... 4–10.

⁴⁷ Több ezer román 1945 októberétől hazatérhetett (mondván, hogy „nem álltak hadban Franciaországgal” – kivéve a magyar és német származású román állampolgárokat, akiket Románia nem fogadott el). Ugyancsak hazatérhetett 1945 októberében 50 ezer osztrák. (Les Archives militaires françaises. Les Archives de la Direction des prisonniers de l'Axe.) A döntésben szerepük volt az amerikaiaknak is, akik megállapították, hogy a franciák nem képesek a hadifoglyok nemzetközi konvencióknak megfelelő feltételek közötti befogadására. Tarczai, Hungarian... 8, 10.; Thofilakis, Fabien: *Les prisonniers de guerre allemands en mains françaises dans les mémoires nationales en France et en Allemagne après 1945*. In: *La Réconciliation franco-allemande et les oublis de la mémoire*. dir. Jollet, Anne, *Cahiers de l'Histoire. Revue d'Histoire critique*, 100 (2007) 67–84. URL. <http://www.chrch.revues.org/691>.

szerepet vállaltak.⁴⁸ Ott voltak később is a két ország közötti viszony normalizálódásakor (különösen a hatvanas évek végétől) a különböző szintű együttműködésekben, testvérvárosi, regionális kapcsolatok kiépítésében. S jelen voltak a rendszerváltozást megelőző és az azt követő időszak magyar-francia kapcsolatainak további elmélyítésénél.⁴⁹ A magyarországi rendszerváltozás után továbbra is elkötelezetten támogatták azt a folyamatot, amely Magyarország uniós tagsága és uniós integrációja felé vezetett.⁵⁰ Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a menekült francia hadifoglyok befogadása jó döntés volt, ugyanis előfordul, hogy a tisztesség és emberség megnyilvánulásai hosszabb távon a népek és az egyének között – a szó nemes értelmében – *megtérülnek*.⁵¹

A háborús hétköznapiakra távolabbról tekintve, a francia menekültek sorsa – a maga idején és utóéletében is – többretegűen extrém történet. Volt egy magasabb politikai kontextusa és utóélete, és volt egy másik szint, melyen az a több száz (sőt, közvetve több ezer), az eseményeket közvetve vagy közvetlenül átélő és hatását továbbvivő ember helyezkedett el. Úgy tűnik, ez *utóbbi* lett a folyamatosabb, az erőteljesebb és időtálló jelenség. Magyarországon a menekültügyek azért alakulhattak a fentiek szerint, mert egy adott pillanatban az ország irányítóinak – a politikai hatalom különböző szintű képviselőinek – az érdekei

⁴⁸ A Franciaországon keresztül „tranzitált” magyar menekültek száma megközelítette az 50 ezret, közülük 10 232 fő telepedett meg az országban. A magyar forradalom idején Magyarországra küldött humanitárius segítség összegyűjtése és lebonyolítása, illetve később magyar menekültek franciaországi befogadása politikai és széles körű társadalmi szolidaritást váltott ki, melyben komoly szerepet játszottak a civil szervezetek és az önkéntesek is. A „magyar ügy” franciaországi fogadtatására lásd Kecskés, Gusztáv: *La diplomatie...* 306–338.

⁴⁹ Így pl. Raymond Barre (1924–2007) egyetemi tanár, akadémikus, gazdasági miniszter, majd miniszterelnök (1976–1981), Lyon polgármestere (1995–2001), a francia *évadé*k magyarországi beilleszkedését tolmácként segítő, majd velük együtt Franciaországba távozó Hegedűs Évának a férje, a magyar–francia kapcsolatok fejlesztésének egyik legfontosabb személyisége, aki 1992-től haláláig a *Párizsi Magyar Intézet Baráti Körének* elnöke volt.

⁵⁰ Ennek volt szimbolikus eseménye 1993-as magyarországi látogatásuk, emléktáblájuk balatonboglári elhelyezése, a régebbi és az újabb eseményeket összefüggésben szemlélő emlékkőnek a letétele és fölavatása. Az emlékkő Párizs 16. kerületében, a Square Alfred Capus nevű parkban (Metro: porte d'Auteuil) található. A francia nyelvű tábla felirata: „*Antall József (1896–1974) magyar államférfi, a Magyarországra menekült francia hadifoglyok és a nácizmus áldozatainak oltalmazója és fia, Antall József (1932–1993) a demokratikus Magyarország első szabadon választott kormányfője emlékére. A hálás Franciaország. 1994. február 23.*”

⁵¹ A Magyarországra menekült francia hadifoglyok története, az irántuk érzett szimpátia, a helyzet sajátos kettőssége nem hagyta érzéketlenül a francia magyar kulturális kapcsolatok iránt elkötelezett alkotókat sem, s ehhez rendre franciaországi partnereket is találtak. Kovács András készített egy dokumentumfilmet. *Menekülés Magyarországra*. Rendezte és a forgatókönyvet írta Kovács András. Született egy kétnyelvű játékfilm is, *Ideiglenes Paradicsom / Paradis provisoire*. Rendezte és a forgatókönyvet írta Kovács András. A rendszerváltozást követően, 1994-ben *Ismeretlen barátaink* címmel Szakály István és Római Róbert készített egy riport dokumentumfilmet a volt hadifoglyok egy részével. Ennek közreműködő szakértője Csernus Sándor volt.

nem kerültek szembe a társadalom, az egyszerű emberek, polgárok, értelmiségiek ezreinek megértésével, segítőkészségével, humánumával. Ez a két szint 1942–1944 között szerencsésen kiegészítette és erősítette egymást: közös akciójuk eredőjeként – a lengyel, a francia és a belga hadifoglyok befogadásával – a második világháború egyik legemberségesebb, „fehér holló” epizódja bontakozott ki. A volt francia hadifoglyok pedig a későbbiek során – a hidegháború, az 1956-os forradalom, majd a lassú enyhülés időszakában – megtettek minden tőlük telhetőt, hogy Magyarország és a magyarok javára cselekedjenek. Nem rajtuk múltott, hogy a háborút követő nagyhatalmi „békecsinálás” közepette a magyar társadalomnak ezt a befogadó gesztusát a győztes szövetségesek nem vették figyelembe.⁵²

Mint fentebb már jeleztem, a tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy ez a történet hogyan maradt meg az érintettek emlékezetében, mely területeken és milyen hatása volt az események további alakulására. Úgy vélem, hogy a világháború során Magyarországra menekült franciák története részben lett a „közös” emlékezet-történetnek, annak ellenére, hogy az eseményeket átélő *évadé* generációja elmenőben van.⁵³ E történet fősodra ugyanis – egykoron és manapság még inkább – a civil szférában, a túlélő emberek hétköznapijaiban játszódott, s játszódik tovább. Ennek illusztrálására álljon itt Robert de Dampierre Paul Lemaire-hez írott levelének rövidített változata a háborús Magyarország „francia” hétköznapijairól.

„Kedves Barátom,

Levele, melyben oly megható szavakkal kéri tőlem, hogy előszót írjak az ön könyvéhez a világ másik végén talált rám. S felébreszti bennem a régi emlékeket...

Önök általában korán, a hajnali órákban érkeztek meg. Budapestre vagy közúton, gondosan elkerülve az ellenőrző pontokat, vagy pedig vonaton, a központi pályaudvaron szálltak le, elvegyülve az egyszerű utasok között, s akkor az a jó szellem, aki addig kézen fogva vezette önöket kalandos túrájukon, melynek során a nappalokat az erőkben, alvással töltötték, erőt gyűjtve az éjszakai meneteléshez, eljuttatta önöket a Fő utcán lévő házhoz, mely vágyott úti céljukat jelentette. És ott önök, végre! Ismét Franciaországban lehettek [...] és nehezen fogták föl, hogy mily boldogság részesei lettek. Az ajtó, mely reményeikhez képest talán túl lassan tárult ki, önöket a kóborlóból egy csapásra menekültté

⁵² Fejérdy, *L'Europe francophone...* 159–169.

⁵³ A *Ceux de Rawa-Ruska et leurs descendants* legutóbbi országos találkozójáról (Párizsi Városháza, 2013. szeptember 21.) készített jelentés 1511 tagról beszél (2012: 1706). A csatolt képek tanulsága szerint számos fiatal vett részt a rendezvényen. <http://rawa-ruska.net/rawa>

(„*évadé*”) változtatta, vagyis olyan személlyé, akit dicsfény övezett, akinek jogi státusa volt, olyan emberi lényé váltak, aki jogokat követelhetett magának, ami bizony régóta nem fordult elő az életükben. Szabad emberek lettek – de legalábbis olyan személyek, akinek megadatott a szabadság adott körülmények közötti maximuma, s akiknek az életét immár már nem a katonai fogolytábor durva szögesdrótjai határolták be [...] S boldogságukat nem egyedül élték meg, hiszen örömeikben osztoztunk mi is. Mi vártuk önöket, s számunkra minden új „*évadé*” érkezése ünnep volt, s kézsorításunkkal egyszerre juttattuk diszkrétan kifejezésre az önök hősiessége iránt érzett csodálatunkat és azt az örömet, melyet befogadásuk alkalmával éreztünk. [...]

Néha a dolog nem volt ilyen egyszerű. Megtudtuk – előbb-utóbb minden kiderül –, hogy voltak önök között olyanok, akik a komáromi erődben vagy éppen egy budapesti börtönben kötöttek ki. Meg kellett állapítani személyazonosságukat, s mivel önök elmulasztották magukkal hozni személyi okmányukat, a nyomozás sokáig elhúzódhatott. A magyar hatóságok azonban általában véve megértőek voltak, és az önök kiszabadítása érdekében tett lépéseink eredménnyel jártak. Csatlakozhattak tehát bajtársaikhoz, akik szerencsésebbek voltak, mert a kakastollas csendőrök nem látták – vagy nem akarták meglátni – őket [...] Döntő lépést tettek ezzel a családjuk, s Franciaország felé [...] hiszen Budapest egy állomás volt csupán az Önök útján, s Önök mind türelmetlenül várták, hogy tovább mehessenek [...]

Mint ahogy az a Szlovákiából érkezett három fiatal tiszt, akiknek a budapesti utcakövek szinte égtek a talpuk alatt. Azonnal tovább akartak menni, s lázasan keresték a katonai attasé irodájának falán függő térképen, hogy miképp juthatnának el Franciaországba, s miként csatlakozhatnának a hadsereghez. Nem hallgattak a tanácsainkra, s megindultak a magyar–román határ felé, ahol viszont saját maguk is megtapasztalhatták vállalkozásuk hiábavaló voltát; láttuk őket visszajönni; hosszú hónapokat töltöttek Budapesten, anélkül, hogy a szolgálat folytatása iránti vágyuk csökkent volna, s kettőnek közülük sikerült 1944 őszén a szlovák hegyekbe eljutni, ahol bajtársaikkal együtt a francia katonai dicsőség egy szép fejezetét írták meg.

Visszajutni Franciaországba, természetesen ez volt leghőbb vágyuk; hivatásos tisztok, vagy tiszthelyettesek, mielőbb szerettek volna csatlakozni ahhoz a kis hadsereghez, mely megmaradt nekünk Franciaország területén, vagy Afrikában; tartalékosok, akik arra vágytak, hogy fölvegyék a munkát, hogy segítsék családjaikat [...] Mindaddig, amíg a német csapatok meg nem szállták Jugoszláviát, mód nyílt arra, hogy kis csoportokban átjuttassuk önöket a határon. Szép, új, fantázia-névre kiállított útleveleik szerint Önök ifjú tanárok, mérnökök, kereskedők voltak, így rejtve el valódi személyazonosságukat a megértő hatóságok előtt, melyek nem vitték túlzásba ezeknek a dokumentumoknak a vizsgálatát. Mindez persze nem ment mindig könnyen, de hát hogyan lennének

mérhetők ezek a nehézségek ahhoz az örömhöz viszonyítva, hogy katonákat adhattunk vissza Franciaországnak? [...]

Mindez nem volt egyszerű dolog, hiszen a magyarok ugyan önökkel szemben általában véve kedvezően viselkedtek, volt néhány olyan autoritás – s nem is a legkisebbek – melyek úgy tettek, mint ha nem értenék, hogy miként kell önökkel bánni. A jogi helyzet mindenesetre egyértelmű volt: az 1907-es hágai egyezmény 13. cikkelye, mely a semleges államokkal szembeni kötelezettségeket fogalmazza meg, világosan meghatározta az önök helyzetét. Előbb a selypi, majd a balassagyarmati táborba kerültek, mielőtt Hallier ezredes közbenjárásának eredményeképp a szép balatonboglári szálláshelyre jutottak: ott már jó szállodákba kerültek, egy tartalékos magyar tiszt felügyelete alá, aki minden köszönetünket megérdemli azért, ahogy értelmezte és végezte feladatát. Visszaemlékszem az őszi nap fényében aranyló tó partján elhelyezett zászló előtti tisztelgésükre s a kifogástalan, impozáns díszmenetre, mely büszkévé tett önökre, bajtársaim. Ez volt az utolsó hivatalos látogatásom, mert 1942 novemberében úgy döntöttem, hogy véget ért a megbízatásom, s ezzel másokra kellett hagynom az önökkel való törődést. [...]

Magyarország német megszállásával azonban, 1944 márciusában nehéz órák következtek. A játéktér beszűkült, hiszen a németek nehezen viselték el az önök jelenlétét; a magyarok többségükben nagyon sokat segítettek önöknek; de önök közül mégis többeket letartóztattak és bebörtönöztek, vagy a Zrínyi utcai börtönbe, ahol feleségem is kemény fogságot élt át, vagy a követség épülete mellett, a Fő utcában, melyet én is megismerhettem 1944 júliusában. Jókedvük, találékonyságuk segítségével mindenhol megtalálták a módját, hogy megkerüljék őreiket; a hármas rácsozat ellenére módot találtak rá, hogy kapcsolatba lépjenek a külvilággal, és azon a napon, amikor Németország felé indultak, az SS-ek elképedve nézték mint csúsznak ki a karmaik közül; átkutatták egy fodrász-üzlet minden helyiségét anélkül, hogy tudták volna, hogy a szökevény, akit kerestek, nem más, mint az a beszappanozott arcú, nyugodtan üldögélő vendég, akit éppen borotváltak. Az alaposan őrzött vagonokból is meg tudtak szökni, és visszataláltak bajtársaikhoz, akik az orosz csapatok érkezését várták.

Megszenvedtek önök is a város ostroma alatt, de megpróbáltatásaik végén már ott volt a szabadság, mint ahogy az én esetemben is történt, ami akkor az önökével párhuzamosan haladt. Önök közül többekkel, a családom és jómagam, együtt utaztunk és tavaszi napsütésben érkeztünk vissza Franciaországba – egy győztes Franciaországba.

Nagyon helyesen cselekedett, hogy lejegyezte kalandjait e kis könyvbe [...] és szívből gratulálok ehhez önöknek. Ha a könyv előszavának megírásával járó megtiszteltetést azon szolgálatokért kaptam, melyeket önöknek tettem, engedjék meg, hogy elmondjam, hogy én sokkal többet köszönhetek önöknek: e nehéz évek alatt számomra és az enyéim számára önök közvetítették Franciaország

képét: az önök vidámsága, magával ragadó lendülete, bátorsága „konoksága” sok nyomorúságunkban megvigasztalt. Innen a távolból mindannyiukra barátsággal gondolok, és megindultsággal gondolok azokra is, akik nem jöttek vissza, vagy visszatértek meghalni: emléküik meghatározza az önök életének ezt a szakaszát, melynek során egy olyan néppel kerültek kapcsolatba, melyet rossz pásztorok tévútra vittek, de amely önöknek jóságról, szolidaritásról és együttérzésről tett tanúbizonyságot, s nagyon helyesen tette, hogy erre emlékeztet e könyv oldalain, melyet az olvasó élénk érdeklődéssel fog végigkövetni.”

Robert de Dampierre

Franciaország Chilébe

akkreditált nagykövete,

1945. december 7 – 1949. március 17.

GICZI ZSOLT

Az evangélikus egyház szerepvállalása Magyarország háborús propagandájában

A második világháború éveiben az állami szervek elvárták a velük jó viszonyt ápoló magyarországi történelmi keresztény egyházaktól, hogy azok – sajátos lehetőségeik és eszközeik felhasználásával – vegyék ki részüket a háborús propagandából. A keresztény felekezetek vezetői hazafias kötelességüknek tartották, hogy eleget tegyenek a világi hatóságok kérésének, s mozgósítsák híveiket a hadicélok támogatása és megvalósításuk elősegítése érdekében. Ezt lehetett tapasztalni az evangélikus vallási közösség esetében is, ahol igen hatékonyan használták fel az egyházi propaganda számos eszközét. Ezek a következők voltak:

- Az egyházi testületek tanácskozásain elhangzott beszédek és felszólalások, valamint az elfogadott határozatok.
- Az egyházi vezetők nyilatkozatai.
- Püspöki és püspökkari körlevelek, az evangélikusság lelkeszi és világi előjáróinak évi jelentései.
- A templomokban elmondott igehirdetések és az egyházi személyek társadalmi rendezvényeken tartott szónoklatai, előadásai.
- Az evangélikus sajtótermékekben megjelent írások.
- Az egyház iskoláiban zajló oktató és nevelő munka.
- Az evangélikus egyesületekben folytatott ez irányú tevékenység.

A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nincs mód e sokrétű egyházi propaganda háborús vetületének minden elemét részletesen felidézni, ezért a legkarakteresebb megnyilvánulásokon keresztül kíséreljük meg érzékeltetni annak fő vonásait.

A második világháború kitörésétől a hadi eseményekbe történő 1941-es bekapcsolódásig az evangélikus egyházi megnyilatkozásokat a visszafogottság jellemezte. 1939 őszén az egyházi személyek és lapok kifejezték fájdalmukat a háború kitörése miatt, majd elítélték annak embertelenségeit. Ezzel egyidejűleg örömmel nyugtázták, hogy hazánk nem hadviselő fél. Erre utalt a népszerű evangélikus hetilap, a *Harangszó* 1939. szeptember 10-én *Még béke!* címmel kö-

zölt cikke. Az írás szerzője rámutatott, hogy az Isten által számunkra egyelőre biztosított nyugalmat a magyarság lelki megújulására kell felhasználni.¹ A szintén hetente megjelenő *Evangelikus Élet* 1939. szeptember 2-án *Lelkeink a háború árnyékában* címen a háborús pszichózis negatív hatásairól értekezett. A cikkíró figyelmeztette olvasóit arra, hogy ezek a vallásos hit erősítésével elkerülhetők, s a vészterhes időkben szükséges az önfeláldozó hazaszeretetre buzdítás.² 1939 hátralevő hónapjaiban és 1940 folyamán az evangélikusság képviselői fontosnak tartották, hogy Magyarország maradjon távol a harcoktól, és rámutattak a feszült helyzetben a kormány politikáját támogató társadalmi összefogás szükségességére. Így tett Radvánszky Albert báró is, aki akkoriban az evangélikusok egyetemes (azaz országos) felügyelője volt. Az egyház 1939. november 10-én ülésező egyetemes közgyűlésén elmondott megnyitó beszédében hálát adott Istennek, hogy amíg a nagyvilágban fegyveres harcok dúlnak, addig az ország határain belül béke honol. Az Ő áldását kérte Horthy Miklós kormányzóra és hazánk többi vezetőjére, hogy „[...] továbbra is megőrizhessék a bölcseséget [sic!], amellyel eddig meg tudták akadályozni, hogy a körülöttünk dühöngő háborús tűzvész a magyarság békés hajlékát is lángba borítsa”.³ Ezt követően kifejtette, hogy az evangélikus hívők osztatlan bizalommal állnak az állam irányítói mögött és készséges engedelmséggel követik őket.

Az ekkoriból fellelhető evangélikus megnyilatkozások általában nem védték egyik hadviselő fél háborús indokait és szerepét sem, kivéve az 1939–1940 fordulóján zajló szovjet–finn háborút. Az egyházi fórumok egyértelműen a finnek mellett álltak, akikben nemcsak a magyarsággal rokon népet látták, hanem evangélikus testvéreiket is. A két országos evangélikus hetilap – a *Harangszó* és az *Evangelikus Élet* – más egyházi sajtótermékekhez hasonlóan rendszeresen beszámolt a finnek hősiességéről. Az evangélikus püspöki kar 1939. december 12-én kelt körlevelében templomi könyörgést rendelt el a finn népért és egyházért, valamint támogatásáról biztosította a Magyar Evangélikus Lelkesegyesület pénzügygyűjtési akcióját a finn vöröskereszt javára. A püspökök pásztorlevele a korabeli állami propagandával megegyező módon szólt a Szovjetunióról: „Az orosz óriás talpig vasban elindult, hogy megsemmisítse a világ egyik legkiválóbb, legértékesebb kicsi népét, a finn nemzetet. Az óriás vaspörölyt emel, ütésére templomok,

¹ Güttler Vilmos: Még béke! *Harangszó*, 30. évf. 36. sz. 1939. szeptember 10. 285–286.

² Dezséry László: Lelkeink a háború árnyékában. *Evangelikus Élet*, 7. évf. 35. sz. 1939. szeptember 2. 3.

³ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL) Evangélikus egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Eekj). A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1939. évi november hó 10. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 3. A korabeli evangélikus egyházi nyelvezetben használt „egyetemes” jelző a mai értelemben az „országos” szónak felel meg.

kultúrintézmények, megszentelt családi oltárok dőlnek romba.”⁴ Az evangélikusság lelki vezetői úgy értelmezték a finnek harcát a rájuk törő szovjetekkel szemben, mint egy Istent szolgáló nemzet hősiességét az Isten ellen hadat viselő hatalom támadásának visszaveréséért. 1940 nyarán, amikor a Szovjetunió bekebelezte a balti államokat, a hazai evangélikusok a finnek iránti szimpátiájukhoz hasonló módon fordultak az észti lutheránus egyház felé.⁵

Az evangélikus egyház demokratikus szervezeti felépítésű, és nincs benne olyan erős központi irányítás, mint a katolikusban. Ezért történhetett meg, hogy egyes tisztségviselői bizonyos politikai kérdésekben a felekezet irányító testületeinek álláspontjától eltérő nyilatkozatokat tettek. Így fordulhatott elő, hogy bár az országos evangélikus vezetés 1941-ig hivatalosan nem foglalt állást a háborúzó felek egyike mellett sem, elhangzottak ettől eltérő vélemények. Mesterházy Ernő dunántúli egyházkerületi felügyelő például 1940 októberében egyházkerületének közgyűlésén kifejtette, hogy hazánkban Németországot és Olaszországot kell támogatnia.⁶ Hasonlóan járt el Pesthy Pál, a Bányai Evangélikus Egyházkerület felügyelője, aki az 1940. szeptemberi kerületi gyűlésen azt hangoztatta, hogy a tengelyhatalmak a békéért küzdenek.⁷ Változott a helyzet 1941 nyarán, hiszen Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba német szövetségesként történt belépését követően az evangélikus egyházi vezetők politikai okok miatt már nem tehették meg, hogy egyenlő távolságot tartsanak mindkét hadviselő csoporttól. Ekkortól kezdve egyre többen szóltak elismerő szavakkal Németországról, amely élen jár a bolsevizmus elleni harcban, amit az állami propagandához hasonlóan keresztes hadjáratként értelmeztek.

Erre vonatkozóan báró Radvánszky Albert egyetemes egyházi felügyelőnek az 1941. november 7-én tartott egyetemes közgyűlésen elhangzott szavait idézzük: „[...] önmagát tagadná meg a magyar, ha nem segítene [...] ártalmatlanná tenni nemcsak Európa, hanem az egész kultúrvilág legnagyobb ellenségét: a bolsevizmust. A nagy német nép diadalmas hadseregének ebben a gigászi küzdelemben történelmi hivatásunkhoz híven segítünk mi is, aminthogy segítenek olyan népek is, amelyeknek a távolság miatt talán most sem volna mitől tartaniuk, de amelyek érzik, hogy a lélek veszedelme, távolságot és határt nem ismerve, az ő hitüket, kultúrájukat és nemzeti létüket is éppen úgy fenyegeti, mintha közvetlenül határaikon állana a bolsevizmus. [...] az a hatalom, amely most összeomlóban van, [...] az antikrisztus hatalma, mely nemcsak a keresztyén hitet, de magát a vallást is minden formájában ki akarja irtani. [...] a bolsevizmus

⁴ A püspöki kar felhívása a finn testvérek segítése érdekében. *Evangelikus Élet*, 7. évf. 51. sz. 1939. december 23. 4.

⁵ Kajos János: Az észti evangélikus egyház helyzete. *Keresztyén Igazság*, 7. évf. (1940) 215–218.

⁶ Tóth Károly István: A Magyarországi Evangélikus Egyház és a második világháború. Hazafiaság és békevágy egyházkerületi közgyűléseken és traktátusokban. *Credo*, 17. évf. (2011) 1. sz. 27.

⁷ Tóth K. I.: A Magyarországi Evangélikus Egyház i. m. 28.

elleni háború, legyen annak akármilyen politikai oka és célja, abban az értelemben keresztes hadjárat, hogy letöri az antikrisztust, s győzelmes előhaladása nyomán napfényre léphet újból rejtékéből a katakombákba menekült istenhít, [...] s újra épülhet az egyház, nemzet, társadalom, kultúra...”⁸ Radvánszky ezúttal is nyomatékosította, hogy a háború győzedelmes megvívásához nemzeti egységre van szükség. Az evangélikusság első számú világi vezetőjének idézett mondataiban benne rejtett az a később – állami és egyházi részről egyformán sokat hangoztatott érvelés –, hogy az országhatároktól messze küzdő magyar alakulatok tulajdonképpen önvédelmi harcot folytatnak a hazánkat fenyegető bolsevizmussal szemben. Ugyanakkor fel kell figyelni arra, hogy az egyetemes felügyelő a nagy német népről beszélt, nem pedig a hitleri Németországról. Ez burkolt jelzése volt annak a kritikának, amely az 1930-as évek második felében hazai evangélikus körökben még teljes nyíltsággal és igen keményen hangozott el a náci keresztény egyházakat sújtó intézkedései miatt.

1941 folyamán és a következő években az evangélikusság vezetői részéről számos hasonló megnyilvánulással találkozhatunk. Sztranyavszky Sándor, a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület felügyelője például az 1941. őszi kerületi közgyűlésen a Szovjetunió elleni háborúkat azzal indokolta, hogy a kommunizmus fenyegeti a hazánkban fennálló társadalmi rendet.⁹ A bolsevizmus ellen irányuló katonai támadás keresztes hadjáratként való értelmezésével Túróczy Zoltán, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkes vezetője szintén egyetértett. Ő az 1941. szeptemberi kerületi közgyűlés elé terjesztett püspöki jelentésében a következőt hangsúlyozta: „Váratlanul megjött, amit titkon mindenki várva-várt: a német-orosz háború. Ütött a bolsevizmussal való leszámolás órája. Az Északi jegestengertől [sic!] a Fekete-tengerig, sokezer kilométeres arcvonalon folyik az óriási csata. [...] Szeretik ezt a harcot keresztes hadjáratnak nevezni. Az bizonyos, hogy ha keresztes hadjárat alatt a keresztyénség ellensége ellen indított nemzetközi háborút értünk, akkor teljes joggal lehet ezt a háborút keresztes hadjáratnak nevezni.”¹⁰ Ezután hozzáfűzte, hogy ez a harc Isten akarata.

Nem helyezkedett más álláspontra Kapi Béla sem, aki 1942 szeptemberében a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület közgyűlésén ismertetett püspöki jelentésében – az állami propagandával teljes összhangban – részünkről önvédelmi küzdelemként tüntette fel a zajló háborút: „Ebben az esztendőben nemzetünk keresztes zászló alá állt. Számunkra a háború kényszerűség és szükséges sors. Nem könnyelműen vállaltuk. Erkölcsi kötelességünknek tartjuk ugyan szövetségeseink támogatását, de nem érte szálltunk hadba. Mi magunkért, keresztyén

⁸ EOL Eekj. A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1941. évi november hó 7. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 14–15.

⁹ Tóth K. I.: *A Magyarországi Evangélikus Egyház* i. m. 31.

¹⁰ Ez az Isten akarata! Részletek Túróczy Zoltán püspök jelentéséből. *Evangélikus Élet*, 9. évf. 34. sz. 1941. augusztus 23. 2.

magyar életünkért, magyar jövőnkért indultunk hadba. Minket nem gazdasági érdek fűt és nem területhódítási vágy vezet. Számunkra ez a háború az életjog és életkötelesség háborúja, egzisztenciális háború. Magyar életünket keresztyénségünkkel tudjuk egybekapcsolni s ebben a háborúban a keresztyén Magyarországot küzdünk.”¹¹ Ugyancsak 1942 szeptemberében mondta el évi jelentését a bányai egyházkerület közgyűlésén Raffay Sándor püspök, aki a világháborút vallásháborúnak nevezte. Ő azonban rámutatott arra, hogy ebben a harcban keresztény népek küzdenek egymás ellen, amit szégyenteljes dolognak tartott. „A vallásellenes hatalmak [...] nagy erővel viaskodnak a vallás hívei ellen. A 2000 év óta nemzedékeket boldogító keresztyénséget sokan idejétmúlnak vitatják. Mások a vallást létében támadják. A világháború ma egyúttal vallásháború is. Annál fájóbb és annál szégyenletesebb, hogy ezt a háborút keresztyén népek vívják keresztyén népekkel; testvérek a testvérekkel; Krisztus megváltottai Krisztus megváltottaival.”¹²

Miközben az evangélikus egyházi személyek az ismertetett módon nyilatkoztak, nem feledkeztek meg arról sem, hogy az állami várakozásoknak megfelelően hangoztassák a nemzeti összefogás szükségességét. Ennek sajátos vetületeként erőfeszítéseket tettek a hazai katolikus és protestáns egyházak közötti korábbi rossz viszony javítására. A történelmi keresztény felekezetek kapcsolatainak normalizálásáról és az országos célok megvalósítása érdekében történő együttműködés lehetőségeiről évekig tartott egy eszmecsere. Ennek eredményeként csökkent az a feszültség, ami addig katolikusok és protestánsok között fennállt, s időnként kellemetlen problémát jelentett a magyar kormányoknak.¹³

A háború menetében a keleti fronton 1943 elején bekövetkezett fordulat és a 2. magyar hadsereg doni katasztrófája hatására az állami vezetés részéről tovább erősödött az elvárás, hogy az egyházak mozgósítsák a lakosságot a nemzeti egység megteremtése érdekében, s lett is fogantatja. 1943 januárjában Kapi Béla, Raffay Sándor és Túróczy Zoltán püspökök körlevelekben fordultak egyházkerületeik lelkesítőihez és híveihez. Arra kérték őket, hogy minél buzgóbban adakozzanak a fronton harcoló, illetve az elesett honvédek családjainak megsegítésére.¹⁴ A 2. magyar hadsereg pusztulásáról értesülve, és a kormány kívánsága által ösztönözve az evangélikus püspökök közös pásztorlevelet in-

¹¹ Keresztes zászló alatt. D. Kapi Béla püspöknek a dunántúli egyházkerület közgyűlése elé bocsátott évi jelentéséből. *Evangélikus Élet*, 10. évf. 37. sz. 1942. szeptember 12. 2.

¹² A készenlét ideje. D. Raffay Sándor püspöknek a bányakerületi közgyűlés elé terjesztett évi jelentéséből. *Evangélikus Élet*, 10. évf. 36. sz. 1942. szeptember 5. 2.

¹³ A katolikusok és a protestánsok közötti fent említett eszmecsere történetét részletesen vizsgálja: Giczi Zsolt: *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2009. Kézirat. 157–226.

¹⁴ Adjatok a honvédcsaládok megsegítésére! Valamint: Ne nyugodjék senkinek a lelkiismerete..., és Akik értünk véreznek, joggal elvárhatják... című írárok. *Harangszó*, 34. évf. 5. sz. 1943. január 31. 34–35.

téztek a hívőkhöz. Az 1943. február 8-án keltezett irat igazságosnak nyilvánította a részünkről folytatott háborút. Vigasztalta a meghalt, sebesült vagy hadifogságba esett katonák hozzátartozóit. Ugyanakkor a győzelembe vetett bizalmat kifejezve szólította fel a lakosságot a lehető legnagyobb áldozathozatalra a katonai célok elérése érdekében: „Végőskig kitartó erőfeszítéssel és Isten kegyelmét kereső alázattal kell küzdenünk. Odakünn [a fronton – G. Zs.] és itthon mindenkire szükség van. Minden fej, kéz, agy, izom, vagyon, tudás közvetve, vagy közvetlenül nemzetünket szolgálja.”¹⁵

A háború hatással volt az evangélikus lelkészek igehirdetéseire is. Ezt a témát részletesen elemezte Ruttkay-Miklian Géza 1943 októberében, a Luther Szövetség vallásos estjén, amit a budapesti Deák téri evangélikus templomban tartottak.¹⁶ Az előadó rámutatott, hogy az egyházi szónoklatoknak nagy szerepe van a háborús hátország – ahogy gyakran nevezték a „belső front” – megerősítésében. Kifejtette, hogy a prédikációknak tudatosítani kell a hallgatósággal, hogy Isten ugyan nem akarja a háborút, de ha az védekező jellegű vagy büntető csapás a gonoszok ellen, akkor jóváhagyja. Imádkozni csak az igazságos és a keresztény értékeken nyugvó békéért szabad. A hívőkben fejleszteni kell a keresztény testvériség gondolatát a nemzeti összefogás növelésére, és ösztönözni kell őket a közellátási gondok elviselésére. A hadbavonultak és a hősi halált haltak hozzátartozóit pedig vigaszban kell részesíteni. Ruttkay-Miklian végezetül kijelentette: „[...] a lelkész, épen [sic!] úgy, mint a nemzet bármely más tagja, a belső front megállását azzal segíti elő leginkább, ha Isten által meghatározott helyén, Isten által körülírt hivatását eszményi értelemben: maradék nélkül, a valóságban: képességei és a lehetőségek teljes kihasználásával betölti. A háború a tábori szolgálatot nem teljesítő lelkészre tehát új feladatokat nem hárít, de kihangsúlyozza, elmélyíti a szolgálatot, amit a lelkésznek minden időben teljesítenie kell: Isten országának keresését és a szomjúhozóknak Isten Igéjével való megítatását. Ha a lelkész így szolgál, honvédő kötelességet teljesít, erős feszítő váza lehet a belső frontnak és az igehirdetés fegyverével szolgálhatja hazája és nemzete védelmét, ami most egyet jelent Isten templomainak, Isten anyaszent-egyházának védelmével.”¹⁷

A Ruttkay-Miklian Géza által sorolt elvek gyakorlati megvalósítása követhető nyomon a *Lelkipásztor* című evangélikus lelkészi szakfolyóirat korabeli számaiban. A fórum szerkesztői azt a célt tűzték maguk elé, hogy emeljék a lelkészek teológiai képzettségének szintjét és színvonalasabbá tegyék egyházi beszédeiket. Utóbbi eléréseért a legjobb szónoki képességekkel rendelkező lelkipásztorok

¹⁵ A magyar evangélikus püspöki kar pásztorlevele a hívekhez. *Harangszó*, 34. évf. 9. sz. 1943. február 28. 67.

¹⁶ Ruttkay-Miklian Géza: Igihirdetés és honvédelem. 1. rész: *Evangélikus Élet*, 11. évf. 46. sz. 1943. november 13. 4–5. 2. rész: *Evangélikus Élet*, 11. évf. 47. sz. 1943. november 20. 2–4.

¹⁷ Ruttkay-Miklian, *Igehirdetés...* i. m. 2. rész. 3–4.

tollából származó igehirdetési mintákat közöltek a vasárnapokra, egyházi ünnepekre és egyéb alkalmakra. E publikus prédikációkon 1942–1943 fordulójától érzékelhető a háború hatása. Olyan új típusú írások jelentek meg a lapban, mint a hősi halált halt honvédek temetési igehirdetése. Ilyen volt például Bácsi Sándor pápai evangélikus lelkész temetési beszéde, amit a folyóirat 1943. márciusi száma közölt *A katona-halál dicsősége* címmel. Ezt a lelkipásztor egy ejtőernyős katona végső búcsúztatásán mondta el. Bácsi azzal indította gondolatmenetét, hogy életünk minden percben véget érhet. Fokozottan igaz ez a fronton harcoló katonákra, akik a nemzetért vállalják az életveszélyt. Ha meghalnak, akkor nem önmagukért, hanem másokért áldozzák életüket, s ez a tény dicsőségessé teszi földi létük befejezését. Az ilyen halál hasonlatos Jézus Krisztus kereszthalálához, ezért elszenvedője reménykedhet a túlvilági üdvösség elnyerésében. Az igehirdető szónoklata befejező részében a következő szavakkal buzdította önfeláldozó hazaszeretetre a gyászolókat: „Azért nem félhet a magyar keresztyén katona, ha naponként halál révén áll, mert nem fél a legrettenetesebb veszélytől: a kárhozattól. Néki győzelmes hadvezére van, aki minden ellenségnél, az ősellenségnél erősebb. Ez az ő bizodalma! Mi pedig átültetjük szívünkbe ennek a bizodalomnak bizonyágtévesztését s ha mindnyájunknak el kell menni: oda állunk a halál révére másokért, magyar nemzetünkért, hogy megszépüljön halálunk a másokért való élettel, s e mulandóság földjén növekedjék kicsordult vérünk nyomán az örökkévaló Istennek dicsősége!”¹⁸ Újabb év múltával, 1944-ben a lelkészi szaklapban közölt egyházi szónoklatok már egyre inkább a közelgő háborús pusztítás elviselésére készítették fel a hívőket.

A többi evangélikus sajtótermék is kivette részét a háborús propagandából. E téren élen járt a *Harangszó* című egyházi hetilap. 1942 nyarától 1944 őszéig rendszeresen közölték a fronton szolgálatot teljesítő evangélikus tábori lelkészek beszámolóit ottani tapasztalataikról. Ezek a cikkek a cenzúra és az öncenzúra következtében nem a teljes valóságot tükrözték. Nem kerülhették meg a harcoló alakulatoknál óhatatlanul bekövetkező sebesülésekkel és halálesetekkel kapcsolatos szomorú lelkészi teendők ismertetését, ám időnként eltúlozták a katonák hősiességét. Ugyancsak idealizált képet rajzoltak a megszállt területek népessége és honvédségünk viszonyáról. A lapban 1944-ben új állandó rovatot indítottak *Honvédeink üzennek* címmel. Ezzel segítették a fronton harcolók és itthoni hozzátartozóik kapcsolattartását. Ezáltal igyekeztek növelni a katonák harci elszántságát, valamint a polgári lakosság elkötelezettségét a rendszer háborús politikája iránt. Az utóbbi célt szolgálta az a sorozat is, ami még 1943 első hónapjaiban *A belső front erősségei* néven elemezte a hátországi élet egy-egy mozzanatát.

A cikksorozatban megjelent írások közül Wolf Lajos budapesti evangélikus esperes-lelkész eszmefuttatását emeljük ki, amely *Egységes társadalom* alcímmel

¹⁸ Bácsi Sándor: *A katona-halál dicsősége. Lelkipásztor*, 19. évf. (1943) 181.

jelent meg a *Harangszó* 1943. február 7-i számában. Wolf abból indult ki, hogy népünk történelmi jelentőségű korszakot él át, melyben a hadszíntéren küzdő alakulataink győzelméhez elengedhetetlenül szükséges a hátszág társadalmának egysége. Megállapította, hogy a nemzet megosztottságának káros következményeiről az első világháború végén már keserű tapasztalatokat szerzett a magyarság. Ezután így folytatta: „Lehet-e valaki ma annyira felelőtlenül élő ember, hogy meg ne érezné, milyen sorsformáló, súlyos idők jöttek el újra számunkra? Ez az idő hangosan követeli mindannyiunktól, hogy jövőnk, utódaink, hazánk szabad élete és keresztyénségünk épsége érdekében idehaza minden ember egymással összefogjon, megóvja a nemzet egységét és a társadalom tagjai egymás megbecsülésében keljenek nemes versenyre. Mert világos, hogy a harcban állók külső frontja csak akkor tartható meg, ha egységesen fedezi a belső front.”¹⁹ Végül leszögezte, hogy a nagy országos célok elérésére irányuló összefogást nemcsak a természetes gondolkodás és népünk érdeke kívánja meg, hanem ez Isten akarata és parancsa is. A cikk megjelenésének dátumából látható, hogy az írás a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájának idején készült. Nyilvánvaló, hogy ez az eszmefuttatás – és a sorozat is, amelynek részét képezte –, a katonai események által sokkolt társadalom megnyugtató és a további hadicélok elérése érdekében történő mozgósítását volt hivatott elősegíteni.

Az evangélikus egyházi vezetők hivatalos állásfoglalásaikban 1943 folyamán azt a reményüket fejezték ki, hogy Isten segítségével hazánk elkerülheti a háború vesztesként való befejezését. Azonban az év vége felé, majd 1944-ben már elhangzottak kétkedő hangok. Ilyet hallhattak az 1943 decemberében tartott egyetemes közgyűlés résztvevői, amikor báró Radvánszky Albert országos felügyelő arról beszélt, hogy a világháború számunkra bármilyen eredménnyel végződhet: „Ez a mai az ötödik egyetemes közgyűlés, amely a háború idejére esik. Annyira fel van kavarva a világ, hogy még mindig [sic!] nem látjuk a háború végét, a végkifejlést – sajnos – a bizonytalan messzeség köde takarja el szemünk elől.”²⁰ Ezekbe a szavakba bele lehetett érteni a vereséget is.

1944-ben az evangélikus fórumokon köteleességszerűen biztatták a hívőket áldozatvállalásra, önfeláldozásra, helytállásra a végsőig, a világi hatalom iránti engedelmisségre, nemzeti összefogásra, a belső front erősítésére. Kuthy Dezső, a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület új püspöke szintén foglalkozott ezekkel a témákkal, amikor 1944. április 26-án Balassagyarmaton beiktatott tisztségébe. Az ünnepségen elhangzott székfoglaló beszédében a következőket mondta: „Az áldott magyar nemzet ma történelmének legsúlyosabb idejét éli.

¹⁹ Wolf Lajos: A belső front erősségei: Egységes társadalom. *Harangszó*, 34. évf. 6. sz. 1943. február 7. 41. Wolf Lajos egyébként később magyarosította családnévét és 1945-ben Ordass Lajosként lett a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke.

²⁰ EOL Eekj. A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 8.

A lét, vagy nemlét sorsdöntő kérdése mered felé. Fel is ajzza minden erejét, hogy élet-halálharcát [sic!] győzelmesen állhassa meg. S emellett a korszellem követelte nagy belső átalakulás lázában égve vajúdik. Védekezik és épít. Kezében kard és vakolókanál.”²¹ Ezt követően a püspök kifejezte Horthy Miklós kormányzó iránti tiszteletét és hűségét.

Az evangélikusság vezetői egyházuk tagjait a hadiözvegyek és hadiárvaik, a bombázások kárvalottjai, majd a frontharcok elől menekülők megsegítésére buzdították. Egyre inkább hangoztatták, hogy a végéhez közeledő háború valójában nem az Isten akarata szerinti dolog, hanem az emberi bűn következménye. Ezért arra kérték az evangélikusokat, hogy gyakoroljanak bűnbánatot egyéni és társadalmi vonatkozásban elkövetett vétkeik miatt. Igyekeztek lelkiileg felkészíteni az embereket a háborús pusztítás megpróbáltatásaira és a fenyegető szovjet megszállásra. Mind a négy evangélikus püspök arra szólította fel az irányításuk alá tartozó lelkészeket és más egyházi személyeket, hogy a harcok közeledtekor maradjanak gyülekezeteikben és vigasztalják, bátorítsák a lakosságot. Ezen a téren maguk a főpásztorok is példamutató magatartást tanúsítottak.

Az előbb felsorolt elemek ismerhetők fel Kapi Béla dunántúli püspök 1944 decemberében kiadott pásztorlevelében, mellyel tanulmányunkat zárjuk. A püspök a következő szavakkal kezdte körlevelét: „Ellenség dúlása és országunk pusztulása idején imádsággal melletted állok, szeretett gyülekezetem...” Majd így folytatta: „Nemzetünk élethalál harcában egész emberként, mindenre kész [...] megállással vegyetek részt! Vállaljátok a verejték, a könny és vér áldozatos kötelelességeit. [...] Szeressétek egymást testvéri szívvel, egymás terhének hordozásával [...]. Ebben a nehéz időben bűnbánatra hívlak mindnyájukat. Ismerjétek meg [...] bűneiteket, mulasztásaitokat, embert, családot, nemzetet pusztulásba sodró vétkeiteket. Hajoljatok alázatos töredelemmel Isten büntető keze alá. Azután halljátok meg a Megváltó Krisztus örök [...] ígéretét, aki nemzetünk és keresztyénségünk nehéz megpróbáltatásában megáll előttünk és szól: »Íme, az ajtó előtt állok és zörgetek!« Bocsássátok be Jézust, fogadjátok Uratoknak. Éljetek kegyelmével! Bízatok megtartásában!”²²

²¹ Egyházvédelem és egyházépítés. Kuthy Dezső dunáninnyi püspök székfoglaló beszéde az egyházkerület balassagyarmati közgyűlésén. *Evangélikus Élet*, 12. évf. 20. sz. 1944. május 13. 3.

²² Vállaljátok a verejték, a könny és vér áldozatos kötelelességeit. *Harangszó*, 35. évf. 50. sz. 1944. december 10. 216. A pásztorlevél címében és az idézett szövegben több felszólító mondat végén pont szerepel a felkiáltójel helyett. Ezeket a hibákat nem jelöltük külön.

OLASZ LAJOS

Frontvonal a hátszágban

A polgári légoltalom a második világháború éveiben, 1939–1945

A repülőtechnika gyors fejlődése és a legújabb katonai elméletek az 1930-as évekre világossá tették, hogy a jövőben már nemcsak a hadműveleti terület és a harcoló csapatok, hanem a szembenálló felek hátszága is légitámadások célpontjává válhat. A katonai szakértők az ellenség haditermelésének rombolását fontos stratégiai tényezőnek tekintették, és számoltak azzal is, hogy a közigazgatás és az ellátás megnehezítése, illetve a lakosság megfélemlítése is jelentős szerepet játszhat a rivális ország ellenállóerejének megtörésében.¹

A hátszágot fenyegető veszéllyel szemben a katonai légvédelem mellett szükség volt a polgári légoltalom felállítására, a települések, vállalatok és lakóházak védelmének megszervezésére is. A legtöbb európai országban már az 1930-as évek elejére kiépítették a légoltalom intézményeit. Magyarországon, a trianoni béke honvédelmi fejlesztéseket korlátozó rendelkezései, illetve a szűkös anyagi háttér hiánya miatt ezekre a lépésekre csak bizonyos késéssel került sor. A katonai légvédelem és a polgári légoltalom központi szervezésére és irányítására 1933-ban felállították az Országos Légvédelmi Parancsnokságot (OLP). A civil lakosság bevonásáról az 1935. XII. tc. rendelkezett, amely 14 és 60 éves kor között (nemtől függetlenül) minden állampolgárra kiterjesztette a légvédelmi kötelezettséget. A légitámadás elleni védekezés legfontosabb szakmai alapelveit az 1936-ban kiadott *Légoltalmi Utasítás* foglalta össze.²

A lakosság felvilágosítására és mozgósítására, a lakóházak önvédelmének megszervezésére 1937-ben egy országos társadalmi szervezet alakult, a Légoltalmi Liga, mely a következő években minden nagyobb településen helyi csoportot hozott létre. A légoltalom kiépítésének anyagi alapját az 1938-ban meghirdetett győri program teremtette meg, amely 24 millió pengőt biztosított erre a célra. A légitámadás elleni védekezés átfogó szabályozását a honvédel-

¹ Pataky Iván: *A magyar polgári védelem, légoltalom története*. Budapest, 1992. 7–9.

² Forgács József: *Magyar légoltalom*. Budapest, 1937. 61–63.

mi törvény (1939: II. tc.) tartalmazta. Ez, a személyes légvédelmi kötelezettség korhatárát 70-re emelte, és előírta, hogy a társadalom minden tagja részesüljön légoltalmi alapképzésben. Az egyes konkrét tennivalókat a Honvédelmi Minisztérium (HM) által 1939-től kiadott 88 000-es számú szakminiszteri rendeletek rögzítették.³

A katonai légvédelem célja az ellenséges légitámadások megakadályozása, a behatoló ellenséges légi kötelékek feltartóztatása, megsemmisítése vagy megzavarása volt. A polgári légoltalom körébe tartoztak azok a rendszabályok, intézkedések, szervezetek, létesítmények, eszközök és módszerek, melyek az ellenséges légitámadások megelőzését, a személyi és anyagi veszteségek mértékének csökkentését, illetve a károk mielőbbi felszámolását, a mindennapi életviszonyok gyors helyreállítását szolgálták. Számos európai országtól eltérően, a magyar légoltalom bázisát nem a hadsereg vagy a rendőrség, és nem is valamilyen milícia jellegű félkatonai szervezet vagy politikai mozgalom képezte, hanem ez a polgári lakosság széleskörű részvételére épült.⁴

A légvédelem és a légoltalom egységes irányítását a honvédelmi miniszter látta el, aki ezt a jogkörét 1941-ig az OLP szervein keresztül gyakorolta. A különböző intézkedések kiadása kapcsán a HM folyamatosan konzultált a többi érintett tárccal, mindenekelőtt a Belügyminisztériummal (BM). A háborús tapasztalatok nyomán 1941-ben szétválasztották a légitámadás elleni védekezésre vonatkozó parancsnoki és hatósági hatásköröket. A katonai légvédelem vezetését az 1941. június 1-jén felállított I. légvédelmi hadtest vette át. A hatósági feladatköröket, a polgári légoltalom szervezését a HM VI. csoportfőnöke látta el. Az országos vezető szervek területi szakközegei a honvéd hadtestek légvédelmi parancsnokai, illetve légoltalmi előadói voltak. Az ország területe 1939-ben nyolc hadtest-körzetre oszlott: I. budapesti, II. székesfehérvári, III. szombathelyi, IV. pécsi, V. szegedi, VI. debreceni, VII. miskolci és VIII. kassai hadtest. Észak-Erdély visszacsatolását követően felállították a IX. kolozsvári hadtestet.⁵

A légoltalom tevékenysége három fő területre tagolódott. A közérdekű (hatósági) légoltalom a városok és községek védelmét biztosította. Az egyes településeket a veszélyeztetettség mértéke, a katonai, gazdasági vagy igazgatási szerepük figyelembe vételével kezdetben három kategóriába sorolták. Az A légoltalmi osztályba a haditermelés, a gazdaság, a közlekedés, az állami élet szempontjából legfontosabb centrumok kerültek, melyeket leginkább fenyegették az ellenséges légitámadások. A B osztályba azokat a településeket sorolták, amelyek nem számítottak elsődleges célpontnak, de a kiemelt centrumok

³ Pataky, *A magyar polgári védelem...* 19–20.

⁴ Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarországon felett. I–II.* Budapest, 1992. I. 16.

⁵ Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (a továbbiakban: VKF) Eln. 1. 4753/1941.; HL Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: TGY) 2974. V. rész 491.

közelsége miatt komoly veszélyben voltak, és bombázásuk helyi szinten jelentős gazdasági, társadalmi problémát okozhatott. A C osztályba került minden 10 000 főnél népesebb város és község. 1940-ben felállítottak egy új, D légoltalmi osztályt, amely a gazdaságilag fontosabb, 5000–10 000 fős községeket tartalmazta. 1941 végén 31 település tartozott az A, 35 a B és 25 a C és 26 a D légoltalmi kategóriába. Az első háborús tapasztalatok, a Lengyelország elleni német vagy a Finnország elleni szovjet támadás tanulságai felhívták a figyelmet a kisebb települések légitámadás elleni védelmének fontosságára. Ennek nyomán a községeket is külön A, B, C veszélyeztetettségű osztályba sorolták. A nagyobb falvak légoltalmát önállóan, a kisebbeket pedig községcsoportokat kialakítva, közösen szervezték meg.⁶

A fővárost és a közvetlen szomszédságában lévő megyei városokat és községeket *Légoltalmi Budapest* néven egy közös védelmi rendszer fogta össze. Magát a fővárost három főkörzetre osztották: Pest-Észak, Pest-Dél és Buda. A főkörzeteken belül a 14 kerület képezett egy-egy önvédelmi körzetet, melyek összesen 57 kisebb egységre, alkörzetre oszlottak.⁷ Az építményi (ipari, intézményi) légoltalom keretébe tartozott az ipari, kereskedelmi vállalatok, bányatelepek, a közlekedési és hírközlési létesítmények, a közigazgatás, a művelődés, az egészségügy és lakosság-ellátás fontosabb intézményeinek védelme. Ezeket gazdasági vagy társadalmi jelentőségük szerint szintén több kategóriába sorolták. Az I. légoltalmi csoportba az országos jelentőségű objektumok kerültek: a törvényhozás, a kormányzat, a bíróságok, a rendfenntartó szervek létesítményei, a legjelentősebb hadiüzemek, a bankok épületei, a közlekedési és hírközlési hálózat (MÁV, MAHART, Posta) objektumai, a kiemelten fontos kulturális intézmények (MTA, Nemzeti Múzeum, egyetemek stb.). A II. csoportot a közigazgatás és közellátás, az igazságszolgáltatás, a pénzügy, az oktatás és egészségügy helyi jelentőségű létesítményei, a közművek és a kisebb vállalatok, a nemzeti vagyon szempontjából értékes helyi objektumok képezték. A többi építmény, elsősorban a lakóházak a III. légoltalmi csoportba tartoztak.⁸

A HM pontosan meghatározta, hogy az egyes települési osztályoknál és építmény-csoportoknál milyen mértékű légoltalmat kell kiépíteni, milyen rendszabályok bevezetésére, mekkora létszámú végrehajtó szolgálatra, milyen védelmi létesítmények, felszerelések biztosítására van szükség. Az A légoltalmi osztályba tartozó települések és az I. csoportos építmények védelmét közvetlenül a HM VI. csoportfőnöksége felügyelte, ezek légoltalmi terveit a minisztérium hagyta jóvá. A többi település, valamint a II. és III. csoportba sorolt építmények légoltalmának szakmai irányítója a területileg illetékes honvéd

⁶ HL VKF Eln. 1. 4807/1942., 6389/1941.

⁷ HL VKF Eln. 1. 4469/1941.

⁸ *Légoltalmi rendelkezések.* Szerk. Sándor András. Budapest, 1940. 17–18.

hadtest légvédelmi parancsnoka, illetve szakelődője volt. A II. légoltalmi csoportba tartozó építmények védelmét helyi szinten a település légoltalmi vezetése ellenőrizte. A III. légoltalmi csoportos épületek, a lakóházak önvédelmét a Légoltalmi Liga szervezte.⁹

A települések és építmények légoltalmának kiépítése, az országos rendelkezések helyi megvalósítása, a védekezés személyi és tárgyi feltételeinek biztosítása a légoltalmi vezető hatáskörébe tartozott. Építmények esetében ezt a feladatkört a vállalatok, intézmények tulajdonosai, illetve vezetői, településeknél a helyi közigazgatás első tisztviselője (a városokban a polgármester) látta el. A légoltalmi vezető munkájának segítésére légoltalmi bizottságot állítottak fel, melynek tagjai voltak a különböző szakigazgatási szervek, a rendfenntartás, a tűzvédelem, az egészségügyi szolgálat, az építésügy, a számvetőség illetékesei, a közművek, a nagyobb vállalatok, illetve a fontosabb társadalmi szervezetek képviselői. A települések és építmények védelmének operatív irányítását, az erre a feladatra felállított végrehajtó szervezet vezetését a légoltalmi parancsnok látta el. Ezt a posztot az építmények esetében a hadiüzemi parancsnok, illetve egy erre a célra kinevezett katonai vagy hadviselt személy töltötte be, a települések esetében pedig a rendfenntartó szervek (rendőrség, csendőrség) helyi vezetője. Ahol nem volt rendőr-, illetve csendőrség, ott a légoltalmi vezetőre vagy az önkéntes tűzoltóság parancsnokára bízták ezt a feladatot.¹⁰

A légoltalmi végrehajtó szervezet négy csoportra, tevékenységi körre tagolódott. Az első csoportba a megelőző szolgálatok tartoztak, a légi figyelő, a riasztó, az elsötétítő és a kárjelentő egységek. A második feladatkört a mentés jelentette, a tűzoltó, az egészségügyi, a gázvédelmi és a műszaki mentőosztagok tevékenysége. A légoltalmi szolgálat harmadik csoportját a kárhelyreállítást végző munkásegységek alkották. A negyedik csoportba a légoltalmi segédosztagok tartoztak, a törzsek személyzete, a híradó szolgálat, a futárok, valamint a rendfenntartó segédrendőrség.¹¹

Az építmények légoltalmi szolgálatát a vállalat, intézmény alkalmazottaiból válogatták össze. A települések védelmét ellátó végrehajtó szervezet összeállításánál igyekeztek elsősorban a katonai vagy polgári honvédelmi szolgálatban, hadiüzemi vagy felelős tisztviselői alkalmazásban nem álló, 48–60 év közötti felnőtt férfiakat behívni, de a nagy létszámgény miatt a kisebb fizikai megterhelést jelentő feladatköröknél nem nélkülözheték a legfiatalabb korosztályokat, elsősorban a 18–21 éveseket, illetve a nők részvételét sem. A háború kezdetén a hatósági légoltalmi szolgálat két egymást váltó teljes állománnyal és kiképzett tartalékkal rendelkezett. Egy-egy személy általában napi 12 órás szolgálatot

⁹ HL VKF Eln. 1. 4753/1941., 4951/1941.

¹⁰ Pataky, *A magyar polgári védelem...* 14.

¹¹ Pataky – Rozsos – Sárhidai, *Légi háború...* I. 34.

adott, és kétnaponként került rá ismét a sor. A légoltalmi szolgálatosok mozgósítására csak a légvédelmi készültség elrendelése esetén került sor.¹²

A lakóházak önvédelmét a gyakorlatban 1939-től kezdték kiépíteni. A települések egyenletesen beépített belterületén a húsz lakónál nagyobb létszámú épületekben házi légoltalmi őrseget kellett felállítani, amely általában 7–21 főből állt. Az őrseg parancsnoka és egy-két helyettese hivatalos intézkedési jogkört és központi kiképzést kapott. Az őrseg feladatkörébe elsősorban az elsötétítés és riasztás, az elsősegélynyújtás és a tűzvédelem, valamint a rendfenntartás tartozott. A 20 lakónál kisebb (szomszédos) épületeket házcsoportokba szervezték, és védelmükre közös őrseget állítottak fel. A lakóházak önvédelmét szervező Légoltalmi Liga 1941-ben, az ország hadba lépésekor 255 helyi csoporttal, mintegy 112 000 taggal rendelkezett.¹³

A légi fenyegetettség mértékétől függően a HM a légvédelmi készültség három fokozatát rendelhette el. Folyamatos, nagy erejű légítámadások veszélye esetén szigorú készültséget és teljes elsötétítést vezettek be. A légoltalom minden osztaga teljes létszámmal készenlétben állt. Ismétlődő, de kisebb intenzitású légítámadások időszakában egyszerű készültségi állapot volt érvényben. Az elsötétítést csak a késő esti óráktól kellett végrehajtani, egyébként csökkentett világítást alkalmaztak. A légoltalmi szolgálat körzeti egységei készenlétben álltak, de az alkörzetekben csak a parancsnoki törzsek, a figyelő és riasztó őrök és a mentő osztagok voltak szolgálatban. Ha csak szórványos berepülésekre, eseti bombázásokra kellett számítani, könnyített légvédelmi készültséget vezettek be. A csökkentett világítás ez esetben is érvényben volt. Az egyes körzetekben csak a törzsek, a megelőző egységek, illetve egy-egy mentőosztag adott szolgálatot, az alkörzetekben viszont csak a törzsek tartottak ügyeletet. A főváros hatósági légoltalmi szolgálatának szigorú készültség esetén készenlétet adó állománya 1942 nyarán 6500 fő, az egyszerű 2400 fő, a könnyített készültségi helyzetben 880 fő volt. Az ország többi településén szigorú készültség esetén 17 000 fő, egyszerű készültségnél 5600 fő, könnyített készültségben pedig 2000 fő állt szolgálatban.¹⁴

A légítámadások elleni védekezés kulcskérdése volt az ellenséges berepülések időben történő észlelése, és ennek nyomán a légoltalmi szervek, illetve a lakosság riasztása. Ezt a feladatot az országos légvédelmi figyelő és jelentőszolgálat látta el, amely egyaránt szolgáltatott adatokat a katonai légvédelemnek és a polgári légoltalomnak. A hadbalépés időszakában a figyelő hálózat 395 őrrel rendelkezett. Az őrök első vonalát a határok közelébe telepítették, átlagosan

¹² Papp Ottó: *Légoltalmi tudnivalók*. Budapest, 1943. 24–26.

¹³ *Légoltalmi rendelkezések...* 104–152.; *Riadó* 5. (1941: 20. sz.) 342.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 150. Belügyminisztérium (a továbbiakban: BM) Eln. 1943–V–7. 176 849/1941.; HL Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM) Eln. I. 50 545/1942.

7–8 kilométer távolságra egymástól. A második vonal 40–50 kilométerrel beljebb (tíz perc repülőút) került felállításra. Őrsöket telepítettek az ország belsejében a Duna és a Tisza mentén, illetve a nagyvárosok előterében is.¹⁵

Jelentéseiket az őrsök a Légvédelmi Kerületi Központoknak továbbították. 1941-ben kilenc központ működött (1. Budapest, 2. Komárom, 3. Veszprém, 4. Kaposvár, 5. Kiskunfélegyháza, 6. Szolnok, 7. Miskolc, 8. Nyíregyháza, 9. Munkács) és négy központ volt kiépítés alatt (10. Máramarossziget, 11. Zilah, 12. Szászfényszék, 13. Csíkszereda). A háború végéig még két központot állítottak fel (14. Zombor, 15. Zalaegerszeg). A kerületi központok összegyűjtötték és kiértékeltek az őrsöktől érkező jelentéseket, majd ezeket az Országos Légvédelmi Központnak továbbították, amely számára a Gellért-hegy belsejében építettek ki bombabiztos elhelyezést. A katonai figyelő hálózatot a közlekedési vállalatok saját figyelő szolgálata egészítette ki. Különösen a MÁV szolgált értékes adatokkal, hiszen a vasút az egész országot behálózta és jól kiépített híradórendszerrel rendelkezett. A települések körül a polgári légoltalmi szolgálat is felállított figyelő posztokat. Ezek jelentései is hozzájárultak, hogy a Légvédelmi Kerületi Központokban minél pontosabb képet alakíthassak ki a térségben zajló légi tevékenységről.¹⁶

A légvédelmi figyelőőrsök hét-kilenc fős személyzetét a honvédség harcoló állományának tehermentesítése érdekében többségében az idősebb korosztályokhoz tartozó behívott póttartalékosok, illetve cserkészek és leventék alkották. A figyelőszolgálat működésében a legnagyobb problémát a híradórendszer hiányosságai jelentették. A háború alatt az őrsöknek csak egy része rendelkezett saját telefonvonallal, a többi a postai hálózatot volt kénytelen használni. Bár különböző megoldásokkal (kezdetben egy jelszó bemondásával, 1942-től pedig egy automata kapcsoló segítségével) igyekeztek elsőbbséget biztosítani a légvédelmi jelentéseknek, a gyér telefonhálózat gyakran okozott fennakadást. A figyelőőrsök számára kifejlesztettek egy speciális telefonkészüléket, amely lehetővé tette, hogy az ellenséges berepülésekkel kapcsolatos információkat (a gépek száma, fajtája, repülési iránya, magassága stb.) kódok segítségével továbbítsák, ami meggyorsította a jelentések leadását és jól értelmezhetővé tette a küldött adatokat.¹⁷

Az ország légvédelmi riasztása során 1941-től a műsorszóró rádiót is igénybe vették. A HM elrendelte, hogy minden település, vállalat és intézmény szerezzen be és tartson üzemben egy 550 méteres középhullámon működő rádióvevő készüléket. Légvédelmi készültség elrendelésekor a közületeknek 24 órás rádióügyleti szolgálatot kellett szervezni. A légvédelmi riasztás a telefonon

¹⁵ HL TGY 2974. V. rész 892.

¹⁶ HL VKF Eln. 1. 4931/1941.

¹⁷ HL TGY 3080. 10.; HL VKF Eln. 1. 5662/1941., 6948/1941.

történő értesítés mellett a rádió segítségével történt. Ellenséges berepülés esetén a Budapest I. rádióadó a műsorát megszakította. Elhangzott a „Figyelem! Légoltalmi közületek! Vigyázz!” felhívás, majd beolvasták azoknak a körzeteknek a kódszámát, melyeket a repülőgépek megközelítettek. Magyarország területe, az egész Európát lefedő német légvédelmi rendszerhez igazodva négy (800x1200 kilométeres) riasztási csoportra, ezen belül száz (80x120 kilométeres) szelvényekre tagolódott, melyek nyolc (30x40 kilométeres) egységekre oszlottak tovább. Budapest riasztási kódszáma „14. csoport 983 és 985” volt.¹⁸

A lakosság védelemének érdekében 1939-ben előírták, hogy a húsz lakónál többel rendelkező házakban szükségóvóhelyet kell létesíteni. 1940-ben a megfelelő pincével rendelkező épületekben fokozottabb védelmet biztosító TGS (törmelék-, gáz-, szilánkbiztos) óvóhelyek kiépítését rendelték el. A létesítmények elkészítéséhez a kormányzat 50%-os mértékű, adóleírásban érvényesíthető segítyt nyújtott, a maradék 50%-ra pedig alacsony kamatozású hitelt biztosított. Az 1942. június 1-i határidőre azonban a védelmi létesítményeknek csak 40%-a készült el.¹⁹ Jelentős hiányok mutatkoztak a közterületi óvóhelyek terén is. A magyar hadba lépéskor mindössze 16 városban, 42 nyilvános óvóhely állt a lakosság rendelkezésére, Budapesten hat óvóhely volt 1550 fő befogadóképességgel (Bécsben 43, 7600 férőhellyel). A helyzet 1942-re valamelyest javult, ekkorra már 27 településen 118 köztéri óvóhely készült el (Budapesten 21 létesítmény 4800 férőhellyel).²⁰

Magyarország hadba lépésének időszakában a légítámadás elleni védelem még a kiépítés fázisában volt. Az ipari, intézményi légoltalom fejlesztése általában a terveknek megfelelően alakult. A végrehajtó szervezet felállítása, kiképzése, egyéni és szakfelszereléssel történő ellátása 95%-os szintet ért el. Komoly hiányok jelentkeztek viszont a különböző védelmi létesítmények terén, az előírt építményeknek még csak 70%-a készült el. Problémákkal küzdött a települési légoltalom is. A városokban sikerült teljesen feltölteni a végrehajtó egységeket, a községekben azonban a szükséges létszám 70%-a (a munkás osztagok esetében 50%) hiányzott. Az előírt szakfelszerelés a városokban 75%-ban, a községekben csak 50%-ban állt rendelkezésre. Összességében, az A és B osztályú városok felkészültsége megfelelő volt, a C osztályú városok és a községek légoltalma viszont csak a szükségszerű szintet érte el.²¹

A háború kezdeti időszakában, a területi visszacsatolások során Magyarországot csak elszórt bombázások érték. Az első légítámadások 1939 márciusában, az ún. szlovák–magyar „kisháború” idején történtek. Szlovák repülőgépek

¹⁸ HL VKF Eln. 1. 5122/1941., 6341/1941.

¹⁹ HL VKF Eln. 1. 4764/1939.; Pataky, *A magyar polgári védelem...* 24.

²⁰ HL HM Eln. B. 48 041/1942.; HL VKF Eln. 1. 4469/1941., 6389/1941.

²¹ HL VKF Eln. 1. 6389/1941.; 4807/1942.

bombát dobtak Ungvár, Szobránc, Tiba és néhány más község területére.²² A Jugoszlávia elleni német támadás megindulását követően, 1941. április 7-én a jugoszláv légierő szórványos bombázást hajtott végre Pécs, Siklós, Villány, Szentgotthárd, Zalaegerszeg, valamint Szeged körzetében. A támadások általában a német csapatok által használt repterek és vasútvonalak ellen irányultak, de több lakóházat is találat ért. A bombázások következtében hat-nyolc ház lakhatatlanná vált, további 35 épület megrongálódott, egy polgári személy életét vesztette, 50 fő pedig sérüléseket szenvedett.²³

A német-szovjet háború kirobbanását követően Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatait Moszkvával, a hadműveletekbe azonban egyelőre nem kapcsolódott be. 1941. június 26-án 13.07-kor három azonosítatlan hovatartozású repülőgép jelent meg Kassa felett és 29 bombát dobott a belvárosra. A támadás következtében súlyosabb kárt szenvedett a Főposta épülete, három laktanya és 24 lakóház. A bombázás során 36 fő meghalt (28 civil, nyolc katona), 60 fő súlyos, 220 fő pedig könnyebb sebesült szenvedett. A támadás után a város légoltalmi szolgálata nagy erővel és jól szervezeten kezdte meg a mentési munkálatokat. A keletkező tüzeket egy órán belül eloltották, a súlyosabb sérülteket kórházba szállították.²⁴

1941. június 27-én a magyar kormány bejelentette, hogy hadiállapotban lévőnek tekinti magát a Szovjetunióval. A következő napokban kisebb szovjet bombázások érték Pecsény, Csap, Hársfalva, Nagybánya térségét. Augusztus 18-án újabb szórványos légitámadás történt. Néhány gép Komárom, Érsekújvár, illetve Kézdivásárhely, Kovászna körzetében 50 kissúlyú bombát dobott le. A támadások személyi veszteséget vagy számottevőbb anyagi kárt nem okoztak.²⁵ Hosszabb szünet után, 1942. szeptember 4-én, majd 9-én éjszaka szovjet távolsági bombázógépek repültek be Magyarország fölé, és légitámadást intéztek a főváros körzete ellen. A bombázás váratlanul érte a lakosságot. A két támadásnak összesen 17 halott és 82 sebesült áldozata volt. Több budapesti nagyüzemben, köztük a Goldberger Textilgyárban jelentősebb károk keletkeztek. Néhány bomba hullott Törökbálint, Csepel, Dorog, Esztergom, illetve Veszprém és Pápa térségében is.²⁶

A szovjet repülőik támadása, valamint az amerikai és a brit légierő aktivizálódása Közép- és Délkelet-Európa felett Magyarország légi veszélyeztetettségének fokozódását jelezte, és világossá tette, hogy a polgári légoltalom terén is jelentős további fejlesztésekre van szükség. Annál is inkább, mert a szövetséges

²² HL TGY 2721. 33.; HL VKF Eln. 1. 3675/1939.

²³ *Légoltalmi Közlemények* 3. (1941: 9. sz.) 150., (1941: 10. sz.) 165–166., (1941: 11. sz.) 180.

²⁴ HL VKF Eln. 1. 5560/1941.; Pataky–Rozsos–Sárhidai, *Légi háború...* I. 67–68., 251–257.

²⁵ HL HM Eln. I. 57 722/1941.; HL VKF Eln. 1. 5618/1941.; *Riadó* 5. (1941: 17. sz.) 284., 291.

²⁶ HL HM Eln. 35. 138 573/1942.; HL I. Hadtest Eln. I. 31 353/1942., 31 420/1942., 31 608/1942., 32 261/1942.

katonai hírszerzés már 1942. szeptember 11-én összeállította a bombázandó magyarországi célpontok listáját. A következő hónapok során szisztematikusan gyűjtötték az információkat, 1943. szeptember 30-tól pedig folyamatos légi felderítésbe kezdtek Magyarország felett.²⁷ 1943 augusztusától az amerikai légierő magyar területek felett átrepülve Wiener Neustadt térségét támadta. Október 24-én az átrepülő gépek nem támadó szándékkal, hanem műszaki és egyéb okokból néhány bombát dobtak le Tompaladány, Sajtoskál, Böhönye térségében, melyek számottevő károkat nem okoztak.²⁸ November 21-én a szövetséges katonai vezetés foglalkozni kezdett Budapest bombázásának kérdésével, az amerikai szakértők szerint a dél-németországi és ausztriai gyártelepek rombolása után Budapest és Győr hadiipari létesítményei is célpontokká váltak.²⁹

Mindennek nyomán intézkedtek a magyar légoltalom további korszerűsítéséről. Számottevően növelték a légoltalmi szolgálat létszámát. Budapest hatósági légoltalmát 1944 tavaszán 12 800 fő alkotta, a vidéki településeken pedig 27 000 kiképzett személy állt rendelkezésre. Az ipari, intézményi légoltalom létszáma országosan 21 000 fő körül alakult. A mintegy 60 000 fős végrehajtó szervezet mellett a lakóházi és házcsoport önvédelmi őrségeknél közel 600 000 fő kapott parancsnoki, parancsnokhelyettesi kiképzést. További erősítést jelentett, hogy 1944-től a védekezésben résztvevő minden testületet, a tűzoltóság, a mentőszervezetek, a köztisztasági vállalatok, a közmű helyreállító szolgálatok személyzetét és gépi felszerelését egységes irányítás alá vonták, és a helyileg illetékes légoltalmi parancsnoknak rendelték alá.³⁰

A napi váltásos rendszert felváltotta a tartós légoltalmi szolgálat. A kiválasztott személyzetet féléves időtartamra hívták be, és laktanyaszerű elhelyezést biztosítottak számukra. A tartós szolgálatra elsősorban a 18 és 21 év közötti (a felsőoktatásban nem tanuló) fiatalokat és a 43 és 65 év közötti korosztályt aktivizálták (43 és 48 év között csak azokat, akik nem rendelkeztek speciális katonai szakképesítéssel). A tartós szolgálatra behívottak teljes ellátást és beosztástól függő rendszeres illetményt kaptak. A tervek szerint légoltalmi gyakorlóruhával is el kívánták látni őket. Kellő mennyiségű ruházat azonban egyelőre nem állt rendelkezésre, ezért sokan a saját ruhájukban látták el a szolgálatot, amiért külön térítési díjban részesültek.³¹

²⁷ Karsai Elek: Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben. In *Somogy Megye Múltjából* 16. (1985) (503–539) 504–506.

²⁸ Veress D. Csaba: Zala megye és a szövetséges (USA, brit) stratégiai légierők támadásai (1943–1944.). In *Zalai Gyűjtemény* 16. (1980–1981) (151–167) 154.; Bősze Sándor: Adatok az angolszász szövetségesek Somogy megyét ért bombázásairól. In *Somogy megye múltjából* 26. (1995) (329–351) 329.

²⁹ Wesley F. Craven – James L. Cate: *The Army Air Forces in World War II*. I–VII. Washington, D. C. 1983. II. 573.; Karsai, *Elképzelések...* 513–516.

³⁰ HL HM Eln. 35. 123 112/1944.

³¹ HL VKF Eln. 1. 4548/1942.; MOL BM Eln. 1944–III–20. 3105. cs.

A helyi jellegű védekezésről fokozatosan áttértek a területi védelemre. Első lépésként elrendelték a kötelező segítségnyújtás megszervezését az egyes közsétek között. Településen belül az egyes házakat és házcsoportokat nagyobb egységekbe, légoltalmi háztömbökbe szervezték. Az építmények (vállalatok, intézmények) és a hatósági légoltalom között szorosabb együttműködést alakítottak ki. A településeket kötelezték, hogy ha ellenséges berepülés során őket nem érte bombázás, a légoltalmi szolgálatuk mentő és kárfelszámoló egységeivel nyújtsanak segítséget a közelben lévő megtámadott városoknak, községeknek. A járási székhelyeken, illetve a hadtestközpontokban mozgó tartalék egységeket szerveztek, hogy szükség esetén a körzet bármely településének segítségére siethessenek.³²

A légvédelmi figyelő őrsök számának emelésével hoztak létre a határok mentén egy harmadik vonalat. A rendszer fejlesztésére 1943-ban 869 400 pengőt fordítottak. 1944 nyarán már 550 őrs állt rendelkezésre, a hálózat azonban – különösen Észak-Erdély tekintetében – még így is foghíjas volt. A katonai szakértők szerint a hézagmentes megfigyeléshez 700 őrsre lett volna szükség.³³ Átalakították a rádióriasztás rendszerét. Az ország területét 24 riasztási körzetre osztották, melyek általában 70–100 kilométer hosszúságú és szélességű egységek voltak. Az egyes körzeteket már nem kódokkal, hanem a régió vagy a központi település nevével jelölték, így már a lakosság is követni tudta az ellenséges gépek mozgását. A déli országrész mentén a következő egységeket alakították ki: *Kanizsa, Pécs, Baja, Bácska, Szeged és Békés*. A riasztásra 1943-tól négy különböző jelzést alkalmaztak. A rádió *Berepülési veszélyt* jelzett, ha az ellenséges kötelékek 250 kilométerre megközelítették az országhatárokat. Ez az Európában kiépült német figyelőrendszer tájékoztatása alapján történt. A *Légi veszély* elrendelésére akkor került sor, ha az ellenséges kötelék 200 kilométerre megközelítette valamelyik riasztási körzet központját. Amikor a gépek 100 kilométer távolságra értek, *Légi riadót* rendeltek el. Ha nem egy nagyobb kötelék, hanem csak 1–3 gép repült be, akkor riadó helyett *Zavarórepülés* jelzést adtak le.³⁴

Új feladatként jelentkezett a polgári légoltalom számára a mezőgazdasági területek gyújtótámadások elleni védelme. A berepülő ellenséges gépek gyújtólapokat, palackokat dobtak le, melyekkel a lábon álló termés és a szérűskertek felégetése volt a céljuk, hogy ellátási nehézségeket okozzanak. Szovjet részről 1942-ben nagy számban érkeztek az ország fölé egyszerű szerkezetű gyújtóléggömbök is. Ezért a HM szigorú terményvédelmi intézkedéseket hozott, és 24 órás megfigyelő szolgálat felállítását rendelte el. Ezt a települések belterületén

³² HL HM Eln. 35. Om. 142/1944.

³³ Varga József: *A légvédelmi tüzéség története a kezdetektől a második világháború végéig*. Budapest, 1996. 95.

³⁴ MOL K 150. BM Eln. 1944–V–7. 3581. cs.; HL VKF Eln. Hdm. csf. 217/1944.

a már működő légoltalmi szolgálat, a külterületen pedig külön erre a célra szervezett, főként leventékből álló egységek látták el. Az őrség tagjai a határ kiemelkedő pontjairól figyelték a területet, illetve lovas vagy kerékpáros járőrszolgálatot láttak el. Gyújtóeszközök észlelésekor riasztották a helyi tűzoltóságot, illetve a környék lakosságát. 1944-ben a figyelő szolgálat feladatköre kibővült a leszálló ejtőernyősök megfigyelésével és az elhárító karhatalom riasztásával.³⁵

A legújabb háborús tapasztalatok alapján 1943 őszén előírták, hogy a lakóépületekben már tíz lakó esetén saját óvóhelyet kell létesíteni, ahol pedig nincs erre alkalmas pincehelyiség, például kertvárosi vagy falusi házcsoporthoz, ott árokóvóhelyet kellett építeni. A BM úgy rendelkezett, hogy a tulajdonosok szűkös anyagi helyzete miatt még el nem készült házi óvóhelyeket a helyi hatóságok építsék meg. A ráfordított összeget a tulajdonosnak később kellett megtérítenie. Mivel a települések sem rendelkeztek az ehhez szükséges pénzzel, a kormányzat a nagyobb bankok közreműködésével tízéves futamidejű kamatmentes kölcsönt biztosított a számukra.³⁶ Gyorsított ütemben építették meg a már korábban előírt nyilvános óvóhelyeket. A BM engedélyezte, hogy a települések maximum 30%-kal megemeljék a légitámadásokkal szembeni védelemre fordított költségvetési összeget, ezt azonban „Hatósági légoltalmi alap” címen el kellett különíteni a többi tételtől, hogy más célra ne legyen felhasználható. Budapesten 1944 tavaszán már 47 nyilvános pinceóvóhely állt rendelkezésre 10 500 fő részére, és 14 km gyengébb védelmi képességű, fedett árokóvóhely épült 40 000 fő befogadóképességgel. Ez még mindig jelentősen elmaradt a Bécsben végrehajtott fejlesztések mögött, de a korábbinál már nagyobb védelmet biztosított a főváros lakosságának.³⁷

1944 nyarán, az ismétlődő bombatámadások időszakában jelentős mértékben megnőtt a légoltalmi szolgálatok igénybevétele. A vállalatoknál, különösen a hadiüzemeknél gyakran előfordult, hogy a helyreállítási és romeltakarítási munkálatokra is beosztották a szolgálat tagjait. A HM figyelmeztette a községeket, hogy a légoltalom feladata alapvetően a mentés és a működőképesség fenntartásának elsődleges biztosítása. Tevékenysége általában a támadást követő 48 órára terjed ki. A későbbi helyreállítási munkálatokhoz a községek kérjék katonai vagy polgári honvédelmi munkaszolgálatos erők kirendelését.³⁸ A légoltalmi feladatok ellátása komoly megterhelést jelentett, és esetenként közvetlen veszélynek tette ki a szolgálatok tagjait. Áldozatos munkájuk elismeréseként a kormány 1944 májusában külön kitüntetést alapított, amelyet nemtől és kortól függetlenül odaítélhettek katonai vagy polgári személyeknek, akik

³⁵ CSML Szeged v. Polgármestere Eln. Om. 1942. augusztus 10., szeptember 2. sz. n.

³⁶ MOL K 150. BM Eln. 1944–III–20. 45 894/1944.

³⁷ HL HM Eln. 35. 166 500/1943.; Pataky, *A magyar polgári védelem...* 24–25.

³⁸ HL VKF Eln. Hdm. csf. 570/1944.

kiemelkedően végezték ezt a munkát. A *Légoltalomért* feliratú jelvény első nyilvános adományozására augusztus 20-án került sor.³⁹

A magyar hadba lépést követően jelentős mértékben megnőtt a behívott tartalékosok száma. Az otthon maradó felnőtt férfilakosság másik részét a haditermelés kötötte le, ahol rendkívüli munkarendet, meghosszabbított munkaidőt vezettek be. Ezért a légoltalmi feladatok ellátásánál, a légi figyelő és riasztó, az ejtőernyős elhárító és a lakóházi önvédelmi szolgálatoknál mind nagyobb arányban vették igénybe a fiatalabb korosztályokat és a nőket. A 18 év alatti fiatalok (cserkészek, levették) beosztása olyan nagy méreteket öltött, hogy a HM külön körrendeletben hívta fel a helyi hatóságok figyelmét, hogy a diákokat nem lehet az iskolaszünetek teljes időtartamára beosztani, nyáron is biztosítani kell a számukra legalább néhány hét pihenőt. A légoltalmi szolgálatra behívottak csak igen szerény összegű napidíjat kaptak. Ez a légvédelmi figyelfőrsőknél 1942 tavaszán 2 pengő volt, ami jelentősen elmaradt a megkereshető napszámérék mögött, így komoly keresetkiesést okozott. Erre tekintettel a HM határozatot hozott a napidíjak 50%-kal történő felemeléséről.⁴⁰ A légvédelmi rendszabályok bevezetése és a légoltalmi szolgálat ellátása jelentős változásokat okozott a hétköznapi élet terén is. A hivatalok, az üzletek korábban nyitottak és zártak. A színházak, mozik, éttermek egy része bezárt, a többi csak sötétedésig üzemelt. Szigorú korlátozást vezettek be a tömegrendezvények, búcsúk, vásárok, egyéb családi vagy társadalmi események terén. Megtiltották a halottak napi gyertyagyújtást a temetőkben, a templomok dél kivételével nem harangoztak, mert a harangszó a légiriadó jelzésére szolgált.

A kormányzat 1943 tavaszán átfogó rendelkezéseket dolgozott ki a légítámadások során kárt szenvedettek megsegítése ügyében. A bombázások miatt megrokkant családfenntartók, illetve az elhaltak hozzátartozói a hadigondozottakhoz hasonlóan rendszeres állami ellátásban részesültek. A hajléktalaná válók ideiglenes elhelyezéséről, ellátásáról a helyi hatóságok gondoskodtak. Ehhez elsősorban egyesületi székházakat, szállodákat, iskolákat vettek igénybe. Az ismétlődő légítámadások időszakában azonban a rendelkezésre álló férőhelyek, eszközök, felszerelések már nem voltak elégségesek. Ezért a kibombázottak elhelyezésére, ellátására, bérleti díj fizetése ellenében igénybe vették jogi- és magánszemélyek lakásait, üzlethelyiségeit, ingóságait, gazdasági felszerelését. Az odaítélt juttatások egyelőre csak ideiglenesnek tekintették, és az érintettek térítést fizettek érte a hatóságoknak. A bombakárosultak végleges kártalanítását a háború után kívánták rendezni.⁴¹

³⁹ Makai Ágnes: Magyar kitüntetések a második világháború idején. In ... és újfent hadiüldök! (avagy: a „bódog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Budapest, 2005. 316–320.

⁴⁰ HL HM Eln. 35. 104 999/1941.; MOL K 150. BM Eln. 1942–V–7. 3580. cs.

⁴¹ MOL K 150. BM Eln. 1943/44–I–2. 14 987/1944.

Az ingó és ingatlan vagyon megrongálódásának mértékét az erre a célra létrehozott kárvizsgáló bizottságok állapították meg, és a helyreállításához, illetve pótláshoz a kincstár államsegélyt biztosított. A szükséges fedezet előteremtése során a társadalmi szolidaritás elvét alkalmazták. Létrehozták a Légítámadások Kártalanítási Alapját, melynek feltöltésére 1943. január 1-jétől különadót vetettek ki. Az adó mértéke a földingatlanok kataszteri tisztajövedelmének 1%-át, a házingatlanok után a haszonérték 4%-át, a bérből és fizetésből élők éves tiszta jövedelmének az 1%-át, a társulatok tőkeértékének 1,5%-át tette ki. Ez az összeg azonban 1944-ben már kevésnek bizonyult, ezért a központi források mellett országos gyűjtőakciót indítottak a bombakárosultak megsegítésére. A VII. fizetési osztálytól felfelé besorolt köztisztviselők, illetve a honvédség, rendőrség, csendőrség tiszti állományú tagjainak illetményéből központilag vonták le a testületileg felajánlott hozzájárulást.⁴²

A haditermelés biztosítása érdekében az Iparügyi Minisztérium rendeletben szabályozta a légiriadók miatti munkaidő-kiesés pótlását. A 30 percnél rövidebb kényszerszünetet nem kellett pótolni, az ennél hosszabb kiesést viszont a munkaidő végén le kellett dolgozni. Ha erre technikai okok miatt nem volt lehetőség, a munkások a bérnek csak 80%-át kapták meg. Különleges esetekben a vállalatok engedélyt kaptak a légiriadó alatti folyamatos munkavégzésre is, ilyenkor az adott időszakra 30%-os bérpótlék járt a dolgozóknak. A súlyos légítámadás miatt leállni kényszerülő üzemeknél a kormány elrendelte, hogy még legalább két hétig foglalkoztatniuk kell a dolgozóikat, hogy ne maradjanak egyik pillanatról a másikra minden jövedelem nélkül. Ezen idő alatt azonban foglalkozástól függetlenül bármilyen feladatot (pl. romeltakarítást) el kellett végezniük.⁴³

A légi veszélyhelyzet fokozódása és a bekövetkező légítámadások nyomán rendkívüli intézkedések léptek életbe. A kormány 1942 őszén statáriumot hirdetett. A rögtönbíráskodást kiterjesztették a támadás alatti és az azt követő helyreállítás időszakában elkövetett lopásokra és rablásokra. Szigorúan felléptek a rémhírterjesztés ellen. Ezek az intézkedések azonban gyakran a honvédelem hiányosságaival, illetve a tapasztalt visszaélésekkel szembeni jogos kritika elnémítását is szolgálták. Komoly hátrányt okozott a légoltalmi felkészülésben az a HM 1942. októberi rendelkezése, hogy a zsidó származású légoltalmi ház- és házcsoporthatóságokat a megfelelő felkészültségüktől függetlenül azonnali hatállyal váltsák le. Az intézkedés, elsősorban a nagyvárosokban azzal a következménnyel járt, hogy az iskolázottabb rétegek helyét a lakossági önvédelem irányításában kevésbé képzett garnitúra vette át.⁴⁴

Sajátos helyzetet teremtett, hogy a légoltalommal összefüggő terheket foko-

⁴² HL VKF Eln. Hdm. csf. 339/1944.

⁴³ MOL K 150. BM I. 1943–I–30. 679/1943.

⁴⁴ HL HM Eln. I. 139 584/1942.; Riadó 7. (1943: 19. sz.) 302.

zott mértékben hárították át a zsidónak nyilvánított lakosságra. A riasztó szolgálat számára szükséges rádiókészülékek, a futárfeladatok ellátásához kellő gépjárművek vagy kerékpárok begyűjtése, a gyógyszerértári készletek lefoglalása stb. először a zsidóságot érintette. Ezekre az eszközökre valóban szüksége volt a légoltalomnak, de ezek igénybevételében nyilvánvaló politikai célzatosság érvényesült, és az elkobzott javak sem mindig szolgáltak közösségi célokat. 1944 nyarán-őszén a bombakárt szenvedett lakosság elhelyezésére és ellátására elsődlegesen a zsidó tulajdont jelölték ki. A kibombázottak lakást, üzlethelyiséget vagy ingóságokat (bútor, ruházat stb.) igényelhettek a zsidó lakosság elkobzott tulajdonából. Ez a megoldás, bármennyire is indokoltnak látszott a kialakult kényszerhelyzetben, ellentétes volt a társadalmi szolidaritás elvével, és súlyos morális problémákat vetett fel.⁴⁵

Magyarországot 1944. április 3-án érte az első nagyobb amerikai légitámadás, s egy éven át tartott az intenzív légi háború. Az amerikai légierő áprilisban és májusban két-két, júniusban öt, júliusban hét, augusztusban 14, szeptemberben 14, októberben kilenc, novemberben öt, decemberben hat alkalommal, majd 1945-ben további tíz alkalommal hajtott végre nagyobb erejű támadást. Dél-Németország és az osztrák területek után a Földközi-tenger térségében állomásozó amerikai repülő egységek Magyarországot támadták legnagyobb mértékben. A 15. amerikai légi hadsereg magyar területre 9419 géppel 26 422 tonna bombát dobott, többet, mint Észak-Olaszországra, Bulgáriára, Görögországra, vagy az olajtermelés miatt kulcsfontosságú Romániára.⁴⁶

Brit részről 1944 folyamán 15 nagyobb éjszakai légitámadás keretében 1085 gép 1640 tonna bombát dobott le, illetve Pozsonytól délre 350 gép 1382 darab aknát telepített a Dunába. 1944 augusztusában bekapcsolódott a Magyarország elleni légi háborúba a szovjet légierő. A szovjet gépek szeptember és április között, bár kisebb erővel, de az időjárás függvényében folyamatos bevetéseket hajtottak végre. Szeptembertől a Vörös Hadsereg oldalán harcoló román csapatok repülőgépei is bombáztak magyar célpontokat. Októbertől kezdve a visszavonuló német légi kötelékek támadásokat intéztek a szovjet kézre kerülő magyar települések ellen.⁴⁷

Az 1941-es határok között 6641 települést tartottak nyilván. A mai területre eső 3122 város és község közül 1024-et ért ellenséges légitámadás (a visszacsatolt részek 3519 települése közül pedig 710-et). Az ellenséges légierők 177 magyar települést több mint öt alkalommal bombáztak – közülük 49-et több mint tíz, 43-at pedig több mint húsz alkalommal. Budapest 37 nagyobb légitámadást

⁴⁵ Pataky, *A magyar polgári védelem...* 32–34.

⁴⁶ Pataky–Rozsos–Sárhidai, *Légi háború...* II. 300–301.

⁴⁷ John A. MacBean–Arthur S. Hogben: *Bombs gone*. Wellingborough 1990. 217.; Pataky–Rozsos–Sárhidai, *Légi háború...* II. 249–251., 260., 303–307.

szenvedett el (20 amerikai, hat angol, kilenc szovjet, két román bombázást). A fővárosra csak az amerikai támadások során 3396 gép 7738 tonna bombát dobott.⁴⁸ A Magyarország feletti légi háború személyi veszteségeiről pontos adatok nem állnak rendelkezésre. A Központi Statisztikai Hivatal 1946-os becslése szerint Budapesten 6500, vidéken (a trianoni területen) 9500 volt a halottak száma, a sebesülteké pedig országosan 25 000 fő. Ezt figyelembe véve – a viszszacsatolt részek településeit is beszámítva – a légitámadások összes polgári vesztesége 19 000–19 500 fő körül mozgott.⁴⁹

Az utóbbi időben folytatott kutatások, és az azok alapján elvégzett újabb becslések azonban ennél kevesebb áldozatot valószínűsítene. Ezek szerint a Magyarország feletti légi háborúnak Budapest esetében 3000, vidéken pedig 6000 halottja és országosan 16 000 sebesült polgári áldozata volt. Ezzel Magyarország a háborúban résztvevő európai államok sorában a viszonylag kisebb veszteségeket elszenvedő államok közé tartozott. A légi háborúnak Ausztria területén mintegy 40 000, Belgiumban pedig 15 700 halottja és 35 000 sebesült áldozata volt. Budapest és Bécs veszteségadatait összevetve megállapítható, hogy Budapest esetében egy légitámadás átlag 81, Bécsben 173 halálos áldozatot követelt.⁵⁰

Az alapvetően korszerű elvek szerint kiépített, jól szervezett és felkészített polgári légoltalom a várakozásoknak megfelelően látta el a feladatait. Az ország elleni tömeges légitámadások időszakában a jelentős anyagi és technikai hiányosságok ellenére hatékonyan működött. Sikeresen lépett fel a nagyobb károk megelőzése érdekében, eredményesen végezte a mentést és megoldotta a legfontosabb helyreállítási munkákat. A szolgálat tagjainak tevékenysége nagy szerepet játszott abban, hogy a magyarországi légitámadások ellenére sem bémult meg a termelés és a lakosság ellátása. A pusztítás rideg matematikáját tekintve a személyi veszteségek sem voltak kirívóak.

⁴⁸ Tájékoztató gyorsfelvétel, a városok, községek közérdekű viszonyairól. *Magyar Statisztikai Szemle* 24. (1946: 1–6. sz.) (9–20) 16.

⁴⁹ Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről. *Magyar Statisztikai Szemle* 24. (1946: 1–6. sz.) 1–4.; Pataky–Rozsos–Sárhidai, *Légi háború...* II. 234–235.

⁵⁰ Maximilian Czesany: *Allierter Bombenterror. Der Luftkrieg gegen Europas Zivilbevölkerung*. Leoni am Starnberger See 1986. 592, 632.; Papp János: A főváros ellen intézett hadászati légitámadások veszteségadatairól. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 2. sz.) (167–170) 170.

Értékmentés vagy zabrálás

Kerékpáros katonák tisztázatlan normaszegése 1941-ben

A második világháború fontos, de sok szempontból feltáratlan területe a front és a hátszág sajátos kapcsolatainak bemutatása. Tanulmányomban ennek egy szeletébe, a honvédségi hétköznapiakba próbálok bepillantani. Erről békeidőben elsődlegesen a laktanyaélet, a kiképzés viszonyosságai jutnak eszünkbe, míg háborúban elsősorban a fronton és a közvetlen fronthátszágban zajló – harcbavetés előtti és utáni – katonaélet jelenik meg előttünk. A világháború során kevésbé látványos, ám annál markánsabb része lett a katonai mindennapoknak a haderő viselkedése az ellenséges, megszállt országok területén. Ha csak a magyar hadsereg részéről vizsgáljuk ennek történetét, akkor sem elhanyagolható a front mögötti térségek megszállásának jelentősége. A magyar honvédség állományából mindenkor jelentős számú erő foglalkozott ezzel, főként ukrán területeken teljesíttek rendfenntartó, biztonsági és közigazgatási feladatokat. Létszámuk 1942 januárjában – amikor alább felidézett történetünk véget ér –, elérte a 40 000 főt, míg 1943-ban 90 000 főnyi megszálló erővel számolhatunk.¹

Vizsgálatom tárgya e megszálló alakulatok ténykedésének egy szelete: a 15. kerékpáros zászlóalj honvédei ellen fosztogatás vádjával indult, majd elakadt hadbíróági eljárás bemutatása. Megkísérlem érzékelteni, hogy a hadműveleti területen történt bűnügyek esetében milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a katonai igazságszolgáltatásnak. Kutatásom során a Hadtörténelmi Levéltár IV. fondőcsoportjában található hadbíróági iratokból a *Gyorshadtest 1941-es Szovjetunióbeli hadműveletei során keletkezett anyagokat* dolgoztam fel. A források révén kirajzolódik a katonai büntetőeljárás néhány jellegzetessége, amelyeket egyfelől tipizálni lehet, másfelől pedig – a kutatás más alakulatokra és évekre történő kiterjesztése kapcsán – tendenciákat, általánosításokat is meg lehet fogalmazni. A most vizsgált dokumentumok alapján az ügyek egy része a civil élethez hasonló helyzeteket idéz: gondatlanság, gépkocsibalesetek, „munka-

¹ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 2004, 38., 42.

helyi" balesetek, illetve bűnügyek. Emellett persze előkerülnek kimondottan a katonai szolgálatra, illetve a harctéri viszonyok között jellemző esetek, amelyek – a megszállt területek sajátos viszonyai közepette – akár más értelmezést is nyerhetnek a „békebeli” normaszegésekhez képest.

A 15. kerékpáros zászlóalj

A zászlóalj mint a honvédség „alap” kerékpáros alakulata a 2. „Balogh Ádám” kerékpáros zászlóaljként alakult meg 1922-ben Hajmáskéren. Az 1938–1939-es évben bevezetésre került Huba hadrend következtében az új fegyvernem, a gyorscsapatok része lett, és átszámozva a 2. lovasdandár alárendeltségébe került, mint 15. kerékpáros zászlóalj.² A kiskunhalasi székhelyű alakulat 1938-tól kezdve a honvédség összes katonai akciójában részt vett. Bevetették a felvidéki bevonuláskor, ott volt a kárpátaljai hadműveletekben, bevonult Észak-Erdélybe és a Délvidéken folyó hadműveletekben is szerepet kapott.³ Mint magasabb feltöltöttségű és évente visszatérően mozgósított egység, tapasztalt és összeszokott alakulatlak számított.

1941. június 22-én Németország megtámadta Szovjetuniót. Noha a német fél ekkor még hivatalosan nem igényelt magyar részvételt a szovjetek elleni hadműveletben, a kassai bombázás ürügyén június 27-től magyar harci egységeket is útnak indítottak keletre. A bevetett magyar erőket a Kárpát-csoport parancsnokság fogta össze: alárendeltségébe tartozott az 1. hegyi- és a 8. határ vadász dandár, valamint a Gyorshadtest 1., 2. gépkocsizó- és 1. lovasdandárja. 1941-ben a 15. kerékpáros zászlóalj a 2. lovasdandár részét képezte, s Délvidéken látott el megszálló feladatokat. Bár a 2. lovasdandár zöme továbbra is a Délvidéken maradt, alárendelt egységei közül a 15. és 16. kerékpáros zászlóaljat átcsoportosították és a Gyorshadtestet megerősítő alakulatként vezényelték a Kárpátok bércein túlra.⁴ A vasúti szállítással átcsoportosított zászlóalj július 3-án érkezett Volócra, ahol a Rakovszky György tábornok vezette csoport alárendeltségébe került. A kirakodást követően Bresztovszky Erik alezredes zászlóaljparancsnok⁵ tájékoztatást kapott a helyzetről, s egységével a Toronyai-hágón át elő-

² Babucs Zoltán: A magyar kerékpáros csapatnem. In ... és újfent hadiüdők! (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza). 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2005. 197–198.

³ Sőregi Zoltán – Végső István: *Gyorsan, bátran, hűséggel*. A 15. kerékpáros zászlóalj története 1932–1945. Timp Kiadó, Budapest, 2009. 67–98.; Kiss Gábor Ferenc: *„Gyalog, lovon, autón, biciklin, vasúton...”*. A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai. Belvedere Meridionale, Szeged, 2014.

⁴ Andaházi-Szeghy Viktor: *A magyar királyi I. gyorshadtest 1941. évi ukrajnai hadműveletei*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2009. (Kézirat) 26.

⁵ Bresztovszky Erik alezredes, a zászlóalj parancsnoka (1895, Gyulafehérvár). <http://www.hungarianarmedforces.com/kozlony/1944/8/77.jpg>

renyomult Wyskow településéig. A menetoszlop élén haladó gyorscsoportot Sepsy Dezső főhadnagy vezette, őt követte a zöm, Holló Miklós százados vezetésével. Komoly harcokat elkerülve július 8-ra kijutottak a Zbrucz folyóhoz.⁶

A Honvéd Vezérkar intézkedésének megfelelően július 9-étől a Gyorshadtest kivált Kárpát-csoport állományából és a német Dél Hadseregcsoporthoz alárendeltségébe került. A Kárpát-csoport feladata is módosult: a hadműveletek irányítása helyett a továbbiakban mint katonai-közigazgatási parancsnokság működött. Feladatául szabták, hogy a rábízott területeket a szétszórta szovjet csapatoktól tisztítsa meg és állítsa helyre a közbiztonságot. Végrehajtásához az 1. hegyi- és 8. határ vadász dandárok mellett a 15. kerékpáros zászlóaljat is alárendeltségébe helyezték.⁷ Az alakulat ezután Kamenyec-Podolszk, Mjelnjica, Umany térségében – és más, nem azonosítható helységeiben – megszálló feladatokat látott el. Négy hónap múltán döntöttek kivonásukról: vasúton való hazaszállításuk november 27-én kezdődött, és eltartott december közepéig.⁸

A „szajré zászlóalj”

A 15. honvéd kerékpáros zászlóalj fent vázolt – diszlokációban, alárendeltségben és feladatkörben – gyakorta változó ténykedése közepette pattant ki „az ügy”. Sok más kényes üggyhöz hasonlóan egy névtelen feljelentés indította el a lavinát. A vizsgálatot generáló eredeti dokumentumot nem tartalmazta az irategyűttes, és a fennmaradt másolat alapján homályban marad, hogy ki, mikor írhatta, ám tartalma így is támpontot ad bizonyos körülmények megállapítására:

„Tekintetes Hadbíróság!

Tisztelettel közlöm, hogy a 15. kerékpáros zászlóalj tiszti és altiszti kara, továbbá leszerelt és hazaküldött legénysége rengeteg mennyiségű Galiciából származó lopott holmit hozott haza. Ezeket nyíltan árusítják. Nap nap után vagonszámra érkeznek a tisztek és az altisztek címére ilyen lopott holmik, amelyekben igen nagy értékű dolgok találhatók. Pl. bundák, mázsaszámra szövetek, gumiáruk, gramfonok, cukor, szappan, szőnyegek stb. Ezeket a legénység által bocsátják áruba és így a fegyelmet erősen megbolygatták.

Az egész város meg van botránkozva és a kerékpárosokat szajré zászlóaljnak hívja.

⁶ Sőregi-Végső, *Gyorsan, bátran...* 99–110.

⁷ Andaházi, *A magyar királyi...* 35–36.

⁸ Sőregi-Végső, *Gyorsan, bátran...* 111–113.

A rablásban részt vevő leszerelt katonák azt mondják, hogy nem lehet semmi bajuk, mert az alezredestől kezdve valamennyi tiszt és altiszt benne van a lopásban.”⁹

A feljelentés szövegéből kiderül, hogy a szerző meglehetősen részletességgel ismerte az esetet, hiszen nem feltételezéseket, hanem konkrétumokat említ: tudta milyen módon érkezik az áru, s milyen javakról van szó. Sőt, „a fegyelmet erősen megbolygatták” kifejezés használata az ügyel, a benne szereplő személyekkel és az alakulattal való közvetlen kapcsolatról árulkodik. Fegyelmi viszonyokba kívülről álló – aki csak vásárol az áruból vagy pusztán szemtanúja az ügynek –, aligha láthat bele olyan mélységben, ami a fogalmazásból kitűnik. Vélhetően hivatásos katona vetette azt papírra: egy civil vagy egy tartalékos – ha sejt is valamit – aligha formulázna a katonai drill (vélelmezett) megsértésére koncentrálni. Mi több, tartalékos státusú egyén is kizárható, hiszen a „leszerelt és hazaküldött legénység”-et egyes szám harmadik személyben jeleníti meg, tehát nem tartja közejük tartozónak magát. Bennfentességre utal azonban, hogy a korábban hazaküldöttek esetében is tud a javak árusításáról, tehát folyamatában tapasztalta az eseményeket. Tartalékos állapot tekintetében pedig az is fontos tény lehet, hogy őket ekkor már leszerelték. Ugyanakkor a „A rablásban részt vevő leszerelt katonák azt mondják...” kifejezés azt erősíti, hogy a feljelentő közeli – adott esetben szolgálati vagy bizalmi – kapcsolatban lehetett az ügyben érintettekkel, hiszen azok elmondták neki, hogy az egész tisztikar érintett a dologban. A feljelentő „túl jól informálnak” tűnik, meglehetősen életszerű történéseket-jelenségeket rögzít, ami azt a feltételezést sem zárja ki, hogy – érintettként vagy közreműködőként? – esetleg valamiféle sérelem érte, és ez indította arra, hogy a katonai igazságszolgáltatás tudomására hozza az esetet.

Mindenesetre a fenti feljelentés alapján a 15. kerékpáros zászlóalj állományába tartozó tiszti, altiszti és legénységi állomány ellen a Katonai Büntető Törvénykönyv 113. §-ába ütköző harácsolás és sarcolás miatt indult vizsgálat:

„113. § Az a katonai egyén, aki háború idején nagyobb fegyveres erő gyülekezése által a lakosságban előidézett benyomás felhasználásával:

1. idegen ingó dolgot annak birtokolásától vagy birlalójától oly célból vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa,

2. abból a célból, hogy magának vagy másnak jogtalanul vagyoni hasznot szerezzen, harácsol vagy sarcol,

⁹ Tekintetes Hadbíróóság... Napló a m. kir. 15. honv. kerékpáros zászlóalj állományába tartozó tiszti és altiszti kar stb. ellen a Ktbtk 113. paragrafusába ütköző harácsolás és sarcolás miatt folyamatban lévő bűnügyben előzetes megállapításokról. Hadtörténelmi Levéltár. IV. M. kir. megszálló csoportok és a gyorshadtest parancsnokság bíróságai 1941–1942. 5. doboz. H2/41./5. 349. sz. 1941.

egy évtől öt évig, súlyos esetben öt évtől tíz évig terjedhető börtönnel büntetendő; ha azonban az elvett, harácsol vagy sarcolt ingó értéke kétszáz pengőnél nem nagyobb, a büntetés egy hónaptól egy évig terjedhető fogház.”¹⁰

A vonatkozó paragrafusból látható, hogy az esetleges erkölcsi, becsületügyi kihatások mellett súlyos büntetőjogi következményekkel is számolhat az, akire rábizonyosodik egy ilyen vád. A személyes felelősség mellett figyelembe kell venni a parancsnokok, a tisztikar felelősségét is, hiszen tömeges fosztogatás esetén az a következtetés is – jogosan – levonható, hogy előjáróként nem tudnak fegyelmet tartani, így katonai vezetői alkalmasságuk is megkérdőjelezhető.

A feljelentés alapján július 31-én Szegedről bizottság szállt ki Kiskunhalasra, és Illés Béla ezredes állomásparancsnok elnökletével anyagszemlét tartottak. Kiderül, hogy valóban jelentős mennyiségű készletről van szó,¹¹ s azt a felvett jegyzőkönyv részletezi is: a Bresztovszky alezredes bútorai számára lefoglalt helységében három láda (75 kg) cukor, 141 darab fél kilogrammos mosószappan, egy vég vászon, egy göngyöleg gumivászon volt. Az egyik raktárban Perczel János őrnagynak címzett csomagban egy használt kerékpárt találtak. A MÁV raktárban szemlét tartva megállapították a hazaküldött csomagok mennyiségét és címetjeit. Felsorolásszerűen: egy láda (170 kg), három láda (90 kg), másik három láda (162 kg), három csomag (160 kg), s még egy láda (55 kg), melyeket a zászlóalj kötelékébe tartozók saját lakcímkükre adtak fel. A csomagok tartalmát nem sikerült megállapítani. A lakásokra is kiszálló bizottság a tisztelnél nem talált jelentős mennyiségű árut, inkább csak a harctérről hazahozott fegyverek, rohamsisakok és más felszerelési tárgyak kerültek elő. A leszerelt tartalékos tiszteket – mivel vidéken laktak – nem sikerült ellenőrizni.¹²

Szombathelyi Ferenc altábornagy, a Kárpát-csoport parancsnoka személyesen interveniált az ügyben. 1941. augusztus 13-án kelt levelében méltánytalanul tartja a házkutatásokat, azzal érvelve, hogy német csapatoknál is engedélyezve van hetenként 5–10 kg-os csomag hazaküldése.¹³ A még Ukrajnában posztoló zászlóaljparancsnok, Bresztovszky alezredes saját védelmében külön is kifejtette, hogy az általa bérelt kocsiszínben három láda cukrot – egyenként 25 kilogramm – és körülbelül 20 kilogramm mosószappant¹⁴ helyezett el. A cukor mennyiségére azt a magyarázatot adta, hogy a románoknak átadandó, kiürített területről hozták el, tulajdonképpen a köz javára, s azért tartalékosokkal – közöttük szétosztva – küldte haza, mert nem volt szállítóeszköze. A készletet nem

¹⁰ Az 1930. évi II. törvénycikk a katonai büntető törvénykönyvről. 113. §. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7814>. Letöltés ideje: 2013. 09. 29.

¹¹ Bresztovszky Erik. Házkutatás tárgyában jelent. H 2/41.

¹² Jegyzőkönyv. H 2/41./5.

¹³ Házkutatás tárgyában jelentés. H 2/41. M. 1. VKF. 1941. 2291.

¹⁴ Ez nem egyezik a bizottság által készített – fentebb már idézett – leltár adatával.

egyéni célokra halmozta fel, hanem későbbi jutalmazás és igazságos elosztás tárgya lett volna. „Miután éberem örködtem a fölött, hogy a zlj. egyetlen tagjához se kerüljön illetéktelenül zsákmányolt holmi és csupán olyan kisebb értékű tárgyak birtokában vagyunk, melyek vagy vásárlás, vagy csere, vagy más legális úton kerültek hozzánk, kérem a parancsnokság intézkedését, hogy az ott-honi méltánytalan bánásmód megszűnjék, és a zlj. erkölcsi elégtételt kapjon.”¹⁵

Az eljárás egyre magasabb szintre került, a hadbíróági eljárás már hadtest-parancsnoki szintű beavatkozást szült. Szombathelyi altábornagy után megszólalt a szegedi V. hadtest parancsnoka, Feketeahalmi-Czeydner Ferenc vezérőrnagy is. A feljelentésben foglaltak és az addigi vizsgálat eredménye alapján ő kész tényként kezelte a harctéri fosztogatást. A honvéd vezérkar főnökéhez írott bizalmas jelentésében közli: „Alapos az a gyanúm, hogy zlj. »szabadrablás«-szerűen garázdálkodott és pedig ki-ki saját előnyére a meggazdagodás szándékával. A honvédség tekintélyét a hadművelleti területen mélyen meggyalázó eme magatartás már otthon is a legkellemetlenebb visszhangot keltette, amennyiben – már intézkedésem után – a rendőrségnek és a polgári lakosságnak becsmérő kijelentései jutottak a fülembe. (pld »szajré zlj«).”¹⁶ Feketeahalmi javasolja a gyanúsítottak azonnali leváltását és vizsgálati fogságba helyezését, amit – úgy mond – a vizsgálat szakszerűségére való tekintettel rajtaütésszerűen javasol végrehajtani, beleértve az őrizeteseik egymástól való elkülönítését is.¹⁷

Szombathelyi Ferenc egy 1941. augusztus 24-én datált jelentésében tételen foglalkozik az egyes vádpontokkal. Mint felelős parancsnok kiállt alárendeltjei mellett, védelmébe vette az eljárás alatt állókat. Méltánytalanannak tartotta, hogy a házkutatások a tisztek távollétében zajlottak le, s ezek során tárgyakat foglaltak le, illetve koboztak el. Szerinte az eljárás mód – a házkutatások – rontják a harci kedvet, s a keletkező szóbeszédekkel együtt alkalmasság a tiszti tekintély aláásására. Szombathelyi parancsnoki illetékességén túl is szükségét érezte, hogy megszólaljon. Mint egy harci feladatot ellátó katonai egység parancsnokának, nem volt nehéz átlátnia, hogy a katonai teljesítményt negatív irányban befolyásolhatja egy ilyen vád, még akkor is, ha pusztán vád marad: „hiába bizonyul be hónapok múlva az egyén vagy az alakulat ártatlan és jóhiszemű volta, az már nem fog átmenni a köztudatba, míg a házkutatások és nagy feltűnéssel lefolytatott bizottsági vizsgálatok máris olyan színben tüntetnek fel egyes alakulatokat és személyeket, mintha az egész hadjárat részükre zsákmányolási alkalom lett volna.”¹⁸

¹⁵ Bresztovszky Erik. Házkutatás tárgyában jelent. H 2/41.

¹⁶ Magy. kir. V. honvéd hadtestparancsnok. A Magyar király honvéd vezérkar főnökének. Tárgy: A m. kir. 15. honv. kp. zlj. tiszti és tiszthelyettesei karának egyes tagjai ellen fosztogatás miatt tett feljelentés. Ü. 777/41.H 2/41.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Zsákmányolásról terjesztett hírekről jelentés. 897./Kárp. csoport I. a. 41. VIII. 24. H 2/41.

Azonban nemcsak a katonai feddhetetlenség miatti aggályait jelezte az altábornagy, hanem konkrét tényekkel is előállt, mintegy tanúskodva alárendeltjei mellett. A hazahozott holmi eredetére vonatkozóan közölte, hogy minden hadipótdíjban részesülő személynek jogában áll pótdíjának megfelelően rubelt vagy márkát váltani és azt elkölteni. Ezzel a honvédek ár-érték tekintetében rendkívül kedvező helyzetbe kerültek. A megszállt területeken uralkodó árviszonyok a vásárló – árut beszerezni kívánó – honvédek számára rendkívül kedvezőek voltak: a helyi árviszonyok figyelembevételével és azzal a ténnyel számolva, hogy 1 márka 10 rubelnek felelt meg, az átlagos havi 1000 rubellel rendelkező magyar katonák eleve igen nagy értéket szerezhettek be. A jelentős összeg mellé az is fokozhatta a „vásárlókedvet”, hogy a lakosság körében a kenyér és a dohány hiánycikknek számított, így az hazai értékénél sokkal jelentősebb csereértékkel bírt. Hozzátehetjük, a háborús „kereskedelem” eme sajátosságait ismerhetjük a korszak szomorú történetéből: a dohány, az élelmiszer, létfenntartáshoz szükséges cikkek csereértéke a békebeli értékük sokszorosára növekszik, illetve az értéküket nem csak a piac (vagy feketepiac) viszonyai határozzák meg: a fegyveres katonának nyilván jobb volt az alkupozíciója a megszállt lakossággal szemben.¹⁹

Az altábornagy szerint a polgári lakosság is hajlandóságot mutatott az üzletelésre, mivel a front mozgása miatt kialakult interregnum következtében a korábbiakhoz képest jelentős árukészlethez jutottak. A visszavonuló Vörös Hadsereggel együtt a közigazgatási és karhatalmi szervek is távoztak. A szovjet hatóságok elmenekülése és az új (magyar) hatóságok beérkezése között két-három nap is eltelt. Ez alkalmat adott arra – írja Szombathelyi –, hogy a polgári lakosság és a helyi milícia az elhagyott raktárakat, elosztóhelyeket kifossa. Ez az egyéni szükségleteken felül számos eladható, cserélhető árucikk birtokába jutatta őket. Ez azért tekinthető fontos ténynek, mivel később már aligha állapítható meg az egyes cikkek eredete, hogy azok „rendes üzletből” vagy éppen fosztogatásból származnak.

Az árulistan legnagyobb tételként szereplő cukor kérdésére is kitér a jelentés. Eszerint a Zalescsiki melletti cukorgyárban 500 vagon cukorkészletet tároltak. A terület rövid időre magyar megszállás alá került, azonban hamarosan ki kellett vonulni, és a környékkel együtt át kellett adni a román megszálló erőeknek. „Míg az átadás nem került szóba, innen semmit nem szállított az anyaggyűjtő hátra, mert sürgősségi sorrendben a Kamienec-Podolskiban lévő egyéb értékeket kellett hátravinni. A parancs vételétől az átadásig 48 óra állott rendelkezésre és ez alatt az összes összeszedhető csapatjárművek bevetésével sikerült

¹⁹ A háborús visszaemlékezésekben is megtalálhatjuk a csere ezen módozatait, illetve találhatunk utalásokat az említett árucikkek kiemelt szerepére. Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-nyarból, 1942–1943.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

a cukorgyárból kb. 19 waggon cukrot elszállítatni. Természetesen ezen felül a környéken lévő összes alakulatok biztosították jó időre a cukorszükségletüket. [...] Később tudomásunkra jutott, hogy a román őrség a Dnyeszteren csónakon átmenőknek élelmiszerért vagy pénzért cukrot árul. Bizonyos idő elteltével pedig már a lakosság is árusított vagy cserélt cukrot.”²⁰

Szombathelyi Ferenc jelentésének egy további passzusából az derül ki, hogy a németek – miután átvették a térség fölötti igazgatást – elrendelték a helyi zsidóság összes nemesfém tárgyainak elismervény ellenében való (térítés nélküli) beszolgáltatását. Az elismervények értéke hadi viszonyok közepette persze attól is függ, hogy később ki lesz a háború győztese, így tehát aligha szavatolják a valorizált visszafizetést. Különösen nem a keleti fronton, s végképp nem a német megszállók és a zsidóság viszonylatában. Ezért a zsidók igyekeztek javaikat, elrejtetni, pénzzé tenni, vagy elcserélni élelemre. A jelentésben foglaltakat – utókor ismeretekkel – kiegészítve bizonyosra vehető, hogy az áruk cseréje (akár vásárlás, akár barter változatban) nem volt értékarányos. A kényszerű helyzetben lévő zsidók kiszolgáltatottságuk következtében aligha értékesíthették – létszükségleteik kielégítésre „beáldozott” – javaikat valódi áron, ráadásul úgy, hogy a be nem szolgáltatott javakért – fellelésük esetén – megtorlásra számíthattak a német hatóságok részéről. Szombathelyi végül amellest kardoskodik, hogy az ügy aligha bírálható el frontterületen megesett önhatalmú fosztogatásként. Elismeri, hogy ő maga sem akadályozta az értékek hazaszállítását, de ahol felmerült, hogy rablás, fenyegetés – tehát törvénytelen machináció – lehetett a háttérben, ott nem engedélyezte a hazaszállítást, sőt eljárást indított.

Az ügy nyilvánvaló kényes voltát jelzi, hogy egyúttal kérte a vizsgálat tapintatos lefolyását, ami érthető részéről. Nemcsak alárendeltjei védelméről lehetett szó. Őrá sem vetett volna jó fényt, ha egy egész zászlóalj tisztikaráról az derül ki, hogy katonához méltatlan módon rablásba, fosztogatásba keveredett. Ne felejtjük el azt sem, hogy küszöbön állt kinevezése a honvéd vezérkar élére. Talán erre vagy más személyes indokra utalhat egyik kitétele: „Nincs kizárva az sem, hogy néhol a vizsgálatnak irigykedés az alapja.” A felsorolt érvek mellett – amelyek, ha igazak, tisztázzák a megvádolt katonákat – mindenképpen szükségesnek tartja a vizsgálatot, főként ha a fellelt jószágok értéke meghaladja az egyén szükségleteit, vagy haszonszerzés céljából küldték haza.²¹

Mindenesetre Szombathelyi Ferenc hosszan idézett jelentésének elkészülte után – egy 1941. augusztus 29-i rendelet alapján – szeptember 2-án a kiskunhalasi állomásparancsnokság bizottsága újra felleltározta a talált cikkeket, s azok értékét is megbecsülte. Az erről készült jelentés szerint a hazaszállított ingóságok értéke meghaladja a 100 000 pengőt. Ennek egy esetleges büntetőeljárás

²⁰ Zsákmányolásról terjesztett hírekről jelentés. 897./Kárp. csoport I. a. 41. VIII. 24. H 2/41.

²¹ Uo.

során van jelentősége, mivel a büntetési tétel a rablott holmik összértékének a függvénye. Erről Feketehalmy-Czeydner vezérőrnagy újabb jelentésből értesülhetünk, aki a hazahozott cikkeket részletezi is: gyorsárúként feladva Halmai Mihály részére hat láda (950 kg), és Kugyelka István szakaszvezetőnek egy láda (150 kg.) Ezeket a zászlóalj tisztje, Sepsy Dezső főhadnagy szállította Kolomeából Debrecenbe *kincstári üzemanyaggal*. Emellett hat, jelzés nélküli hordó – kenőolajjal megtöltve – került jogtalanul a zászlóalj birtokába. Mivel azok a Kárpát-csoport tulajdonát képezik – és a hiányt felfedezték – nevezett hordókat sürgősen vissza kellett szállítani. Ezért a parancsnok, Bresztovszky alezredes repülőgéppel Budapestre, majd onnan gyorsvonaton Kiskunhalasra küldte Holló Miklós századost, hogy visszahozassa a kenőolajat. A visszaszállítás meg is történt: Kiskunhalasról Kolomeáig újfent kincstári üzemanyag használatával szállították vissza a hat hordót.²²

Közben az eljáró igazságügyi szerv tekintetében változás történt: az addig vizsgáló V. hadtest ügyészsége helyett 1941. szeptember 9-én a magyar királyi honvéd vezérkar főnökének ügyésze a Gyorshadtest parancsnoksága alá utalta az ügyet – mielőbbi intézés céljából.²³ Nem sokkal később, 1941. szeptember 27-én pedig a Gyorshadtesttől a Kárpát-csoport parancsnoka alá utalták az ügyet, azzal az indokkal, hogy „összes érdekeltek a Kárpát-csoport parancsnokságának területén tartózkodnak”.²⁴ Ezután már csak egy újabb hét telt el és a Kárpát-csoport parancsnoksága 1941. október 5-én megszűnt: a vizsgálat átkerült a Megszálló Csoport Parancsnokság kompetenciájába.²⁵ Az illetékes szerv folyamatos változtatása nyilvánvalóan lassította vizsgálatot, másrésről lehetőséget adott az érintetteknek, hogy a nyomokat, bizonyítékokat eltüntetve, vallomásaikat összehangolva tisztázzák magukat.

Az vizsgálat eredménye

1942. január 4-én az ügyben illetékes magyar megszálló csoport parancsnoka elrendelte a feljelentés ad acta tételét, mivel nem talált alapos indokot a büntetőbírói eljárásra. Ezt a következőkkel indokolta: a háború kitörésekor az alakulat a Délvidéken állomásozott. A mozgósítás elrendelésekor közvetlenül a frontra vonult, ahol üldözőharcokban vett rész. A kivonulás közben állomáshelyét, Kiskunhalast nem érintette. A zászlóaljparancsnok mind a délvidéki hadműveletek, mind pedig szovjetek elleni harcok előtt felhívta az állomány

²² H 2/41. 6. mell.

²³ H 2/41. 5. mell.

²⁴ H 2/41. 1. mell.

²⁵ H 2/41. 2. mell.

figyelmét, hogy tilos bármiféle fosztogatás és harácsolás. A figyelmeztetés kiadása mellett ellenőrizte a beosztottakat, sőt, a megszállt területeken a hivatalos anyagkutatások elrendelésekor civil kísérőket osztott be a járőrökhöz ellenőrzés céljából. Az alakulat állománya ellen egyáltalán nem érkezett feljelentés sem fosztogatás, sem a lakossággal szembeni erőszak miatt. A lakosságtól származó árucikkek csere vagy vásárlás útján kerültek a katonákhoz. A katonák dohányjárándósága rendkívül előnyös cserealapnak bizonyult, illetve illetményükből is jutányos áron juthattak javakhoz. Az olcsó árucikket fokozta, hogy magyar csapatok bevonulása előtti átmeneti helyzetben pár napra szünetelt közigazgatás, így az őrizetlenül hagyott állami és magáningatlanok jelentős részét maga a lakosság fosztotta ki. A hazaszállított tetemes mennyiségű cukor útja is legálisnak bizonyult. Mikor a zászlóalj Mielnicében állomásozott, a Dnyesztertől délre fekvő területeket a román csapatoknak kellett átengedni, az ott található nagy mennyiségű cukorral együtt, de a zászlóalj a „[...] cukormennyiségből a Dnyeszteren át több métermázsát átszállított és ez a megmentett ²⁶ cukormennyiség részben a közétkeztetés célját szolgálta, részben pedig a zászlóalj tagjai között nyert szétosztást. ²⁷

Az indoklás eddigi részéből látható, hogy a fosztogatás vádja tekintetében tisztázódott a személyi állomány. Egyúttal a parancsnoki felelősség is okafo-gyottnak ítéltetett, hiszen az érintettek – úgymond – megtették a szükséges intézkedéseket. Az indoklás további passzusa, a jegyzékekben szereplő holmik eredetét – vallomásokra alapozva – tisztázottnak tekintette, mondván: azok szabályos módon kerültek a katonák birtokába, illetve eredetileg is az övék volt, csak a Délvidékről a Szovjetunióba történő átcsoportosítás során nem tudták azokat helyőrségükbe, illetve lakásukba leadni. Csak szimultán olvasás esetén feltűnő, hogy az eljárás megszüntetésének indoklásában főként – az időközben vezérkari főnökké kinevezett és vezérezredessé előléptetett – Szombathelyi Ferenc²⁸ korábban idézett augusztusi igazoló jelentésének érvei köszönnek vissza.

Tanulság helyett – töprengés

a) Névtelen, s ennyiben aligha elfogulatlan – ám bennfentes tájékozottságra valló – feljelentés az egyik oldalon, megszálló-rendfenntartó feladataik közepette szerzésvágyó „üzleti érzéküket” is megcsillantó honvédek/tisztek a má-

²⁶ A kifejezés használata kapcsán érdemes megjegyezni, hogy azok, akik elől a zászlóalj megmen-tette a cukorkészlet egy részét, vagyis a román megszálló csapatok, azok tulajdonképpen akkor Magyarország szövetségesei voltak.

²⁷ Értesítés az illetékes parancsnok elhatározásáról. H 2/41. 22.

²⁸ Nevezett 1941 szeptemberében lett a honvéd vezérkar főnöke és két hónappal később, 1941 novemberében léptették elő vezérezredessé.

sikon. Sem a vádaskodás, sem a gyanúba keverték (és feletteseik) „védekező-se” nem perrendtartásszerű, miközben az állítások, tagadások, illetve magya-rázkodások egyaránt *életszerűek*. (Bár ez a fogalom az akkori büntetőkódexben még nem szerepelt.)

b) A megindított vizsgálat lefolytatását számos tényező nehezítette. A fel-adatkör ellenére a 15. honvéd kerékpáros zászlóalj folyamatos mozgásban volt. A hadműveleti területen zajló hektikus átcsoportosítások miatt az állo-mányt nehezen érték el a vizsgáló szervek. A leszerelések sem kedveztek a vizsgálatnak. Az, hogy a vizsgálat 1941. júliusi megkezdése után hetekkel később történtek meg az első kikérdezések (augusztus 22.), majd csak öt hónap múltán folytatódtak (december 17., 20.), mindenképpen kedvezőtlen volt a tényfeltárás szempontjából. Ehhez társult – a katonai hierarchia parancsnoki szintjein – az ügy kivizsgálásának célzottan rapszodikus ide-oda diszponálá-sa, ami mögött háromnegyed évszázad elteltével sem nehéz észrevenni a tör-téntek eltussolásának ambícióját.

c) A „gyorsreagálású” csapatok jellegükből, változó feladataikból és sajátos szükségleteikből adódóan békeidőben is magasabb feltöltöttséggel működtek, mint a honvédség többi alakulatai. Az, hogy a zászlóalj 1938 óta minden évben mozgósításra és bevetésre került, számottevő mértékben növelte az összeso-kott-összekovácsolódott csapatszellemet. Adott esetben odáig, hogy az önvé-delemmel egyenértékű bajtársi szolidaritás felülírja a „civil” külvilágnak vagy éppen a polgári jogkövetésnek való megfelelést. A frontvonalba rendelés valós – élet/halál – rizikófaktora után holmi hátországi, „békebeli” normáknak, törvé-nyeknek való megfelelést (jogkövető magatartást) akarnak rajtuk számon kérni?

d) Ezt a belső kohéziót erősítette, hogy a Szovjetunió elleni háború az addig tapasztaltaktól gyökeresen eltérő körülmények között zajlott. A korábbi beve-tések során – többé-kevésbé – ismerős, magukénak tekintett viszonyok közé kerültek a katonák. Az egykori magyar területeken – legalábbis részben – a „visszaszerzett haza” közegében teljesítettek szolgálatot. A megszállt szovjet területeken a *terra incognita* idegensége vette körül őket, ahol a törvények, mo-rális-humanitárius normák általánosan és szituációfüggően is devalválódtak a szembenálló felek között. A keletre vezényelt magyar katonai egységek ekkor – ezekben a hónapokban – estek át a világháborús tűzkeresztségen, akkor még nyeresre álló (a hátországból ilyennek tűnő) viszonylatban.

e) A forrásokból inkább csak felsejlő, semmint kirajzolódó – multinacioná-lis, mundéros/civil és „ellenség/barát” – frontmögötti zűrzavarból igencsak bajos egyértelmű és paragrafus alapján szankcionálható tényállást rögzíteni. Rövid időn belül egymást követő – német, magyar, román – fennhatóság-cse-re; széthulló szovjet, és többször is provizórikussá váló „megszálló” igazgatási rend(etlenség); megszokasodó „uratlan jószágok” – annak tekintett ingóságok – potenciális piaca; ellenséges – annak tekintett – etnikailag heterogén civil la-

kosság; szövetséges – szövetség közepette egymással rivalizáló – és nemkülönben heterogén megszálló erők. E sarkából kifordult világszegletben aligha segít eligazodni a katonai büntető törvénykönyv – fentebb idézett – paragrafusa. A kialakult kaotikus viszonyok közepette meddig kompetens a normatív megítélés azt illetően, hogy mi az „értékmentés”, és mi a büntetőjogi *corpus delicti*? Ez utóbbi dilemma leginkább Szombathelyi Ferenc 1941. augusztusi igazoló jelentéséből tűnik ki, annak ellenére, hogy érvelése elsősorban a mundér becsületének védelmét szolgálja. Ám ennek alighanem oroszánrésze volt abban, hogy a vizsgálat abbamaradt (leállították), nem követte per és ítélet. Ám ha nem bűnvádi „szemüvegen” át olvassuk a történet fennmaradt forrásait, hanem szociálpszichológusi empátiával, akkor – Déry Tibort parafrázálva – „ítélet nincs!” Manapság sincs, hacsak nem kerülnek elő – pro vagy kontra érvelést generáló – újabb „perdöntő” források.

PIHURIK JUDIT

„Megfagyni nem volt tilos”

Mindennapok a Don mentén

Joggal vetődhet fel a kérdés: hogyan értelmezhetjük a „hétköznapi” fogalmát háborús viszonyok között? A lehetséges válaszok között mindenképpen ott van, hogy hétköznapi gondok és teendők rendkívüli időszakban és rendkívüli helyzetekben – így a harctéren is – adódnak, és a legembertelenebb körülmények között is van törekvés az élet normalitásának megőrzésére. Jól tudjuk azonban, hogy ennek a fordítottja is igaz: mindennapivá válhatnak olyan viselkedésformák és cselekedetek, melyek békés körülmények között nemigen tapasztalhatók. A tanulmány legfőbb forrásai, a frontnaplók és visszaemlékezések¹ mindkét értelemben őrzik a háborús hétköznapiak lenyomatát: nemcsak a hadiélményeket-keserveket, a doni hadszíntér sorsformáló eseményeit, hanem a mindennapok apró mozzanatait, sőt – az otthonról kapott hírek alapján – a hátszínházi helyzet sajátos vetületét is.²

1942–1943-ban a Donnál harcolók számára az otthon illúziójának megteremtésére a leginkább kézenfekvő lehetőség a levelezés volt: az aktuális teendők figyelemmel kísérése, részvétel a döntésekben, kísérlet a családban játszott szerep megőrzésére. Ám a mondandónak mennyiségi és tematikai értelemben is szűkös lehetőséget biztosító tábori lapokhoz képest a naplózás tette lehetővé a részletesebb élménybeszámolókat, vélemények megörökítését, így ezekből bontakozik ki igazán az otthon felidézésének számos más módja. A hit gyakorlásának ismerős rítusai, az ünnepek méltó megtartása is erősítette a gyökereket, csakúgy, mint a hazai szokások, ízek felidézése, de még az olyan „nem maszkulin” tevékenységek, mint a mosás és a főzés is segített felidézni a békés hazai napokat.

¹ E téma feldolgozása során harminc forrást vizsgáltam meg, ezek között 14 harctéri napló és 16 – feljegyzések alapján írott – memoár van.

² Bővebben lásd Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

A harctéri naplók sorra veszik a hazai gondokat, és a háborús helyzetből adódó félelmeket, bizonytalanságokat is. Szerzőik érzékelik, hogy az átéltekről nem lehet fogalma annak, aki nincs velük, de azt is tudják, hogy háborús élményeiket nem írhatják meg az otthoniaknak. Egyként félhettek attól, hogy nem törődnek velük – ugyanakkor attól is, hogy szeretteik megtudják, milyen körülmények között élnek, harcolnak: „Délután írtam haza és a húgomnak. Istennem, nem is sejtik, hogy én és a többiek most milyen veszedelembe megyünk, írtam, hogy jól vagyok, mit írjak?” – töprengett 1942. szeptember 8-án, levélírás után Kecskés Péter Pál tizedes.³ A családi vonatkozású megjegyzések főként a honmaradottak egészségi és anyagi állapotára, a kapcsolatok megőrzésére, az ünnepi alkalmak teremtette együttlétekre utaltak, és természetesen megfogalmazták feleségük, kedvesük iránti érzéseiket is.

A továbbiakban néhány, a naplókban frekvenciát, a hadszíntér hétköznapijait felelevenítő téma mellett a tábori lapok és a napi feljegyzések forrásértékének összehasonlítására fogok példákat hozni. Utóbbi szempont vizsgálatára ritka lehetőséget nyújt Soós László hagyatéka: 1942. július 20. és 1943. május 14. között vezetett naplója, és az ez idő alatt kapott-küldött tábori lapjai is fennmaradtak, így ezek tartalmának összevetése jól illusztrálja a két forrástípus különbségeit.⁴ Az ellenőrzött postai levelezésből a harctéri élményekről keveset tudhatunk meg, de a személyes érzéseket még a szűkszavú formulák is jól tükrözik. (Sajátos ugyanakkor, hogy a hátorszáiban élők mindennapjairól sokszínűbb képet közvetítenek az otthoni híradások.) A napló pedig rögzíti mindazt, amit nem írhatott meg a tábori lapokon: félelmeit, szorongásait is.

A Soós László és felesége közti üzenetváltások szeretetteljes, bizalmas kapcsolatról vallanak. A családfő által rendszeresen küldött instrukciók egyre ritkulnak, felváltja őket az asszony önállóságát megerősítő „intézz mindent belátásod szerint” fordulat, annak tanácsot, döntést kérő mondatai helyett pedig egyre gyakoribbak az intézkedéseiről, terveiről szóló, kijelentő módú beszámolók. Természetesen mindketten várják a híradást, és fontosnak tartják a saját helyzetükről is informálni egymást. A körülményekből adódóan azonban más a lapok forrásértéke: a férj pozíciójáról, állapotáról semmilyen pontos adatot nem közölhet (egy alkalommal egyes betűk alatt a lap kiszúrásával „kódolja”

³ Kecskés Péter Pál: *Honvédnapló a keleti frontról 1942. június 26. – október 19.* Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmány és jegyzetek: Pihurik Judit. Híspánia, Szeged, 2002. 76. A szerző kőszárfonó, háromgyermekes családapa volt, a kecskeméti 7. gyalogezred III. zászlóaljánál (13. könnyű hadosztály, IV. hadtest) szolgált. Feltehetően 1943. január 17–19. táján esett el, Osztrogozsszknál.

⁴ [Soós László:] ...én meg itt szenvedek ezen a muszka földön. Soós László tartalékos tüzérvezető doni naplója és levelezése (1942. június 20. – 1943. május 14.) A szöveget közzéteszi és jegyzetekkel ellátta: Dr. Soós László. Szolnok, 2007. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 10. (A hivatkozások a továbbiakban Soós L., *muszka földön* és a bejegyzés dátuma.) A szerző eredeti foglalkozása kereskedő, a 13. könnyű hadosztály (IV. hadtest) 2. könnyű ágyús ütegénél szolgált.

hazatérésének várható időpontját: „februárban”), így inkább naplója tanúskodik a hadszíntér sanyarúságáról, míg a feleség üzenetei a család és a lakóhely ügyeiről, sőt időnként a közállapotokról is számot adnak. Egyre több a dolga, bővíti a bolt tevékenységét, tárgyal a mesterekkel – házuk bepucolása visszatérő téma – próbálja elsimítani a családi feszültségeket.

A lapok konvencionális sorai (megszólítás, egészségi állapot, üdvözlések stb.) között természetesen ott vannak a meghitt üzenetek is. A férj részéről leggyakrabban kislányával kapcsolatban fogalmazódnak ezek meg, mint egy fotó láttán július 20-án: „Úgy nézi Ilike a sört, mintha meg akarná kóstolni.” De feleségének szóló mondataiban kerüli a személyes utalásokat, ezek a jogos dicséreteken és a figyelmeztetésen kívül („ne bízzál senkiben”) főként az ügyintézésről, adózással kapcsolatos instrukciókat tartalmazták, mivel e területtel ő inkább tisztában volt. Említi a must bejelentési kötelezettségét, megírja, melyik cégnél kell petróleumot vásárolni, és azt, hogy mikor milyen adót kell befizetni. Utóbbira azért is szükség van, mert a feleség többször panaszkodik, hogy különböző összeget akarnak rajtuk behajtani – bár nincs könnyű dolguk vele: „Azt csak gondolják, hogy nincs férfi, és ilyesmikbe belerángatnak, pedig nagyon tévednek.” (1942. augusztus 21.) Erélyesen és ügyesen tér ki e próbálkozások elől (annál is inkább, mert egyik követelés sem volt jogos), de rendre azt mondja és írja, hogy majd ha férje hazamegy, ő intézi el. Minden egyéb, az üzlettel és a családdal, házukkal kapcsolatos teendőt maga végzett, kiválóan: az üzlet forgalma fellendült, a kínálat növelésével (textiláru forgalmazása) alkalmazkodott a háborús igényekhez, haladt a házuk befejezésével, jól gazdálkodott.

Természetesen a felség beszámolóinak is gyakori szereplője a kislányuk, így július 8-án is „fontos” eseményről ad hírt: „Ilikém is akar írni apucinak, itt ül a pulton (az üzletben) eszi a meggyet.” Egy hónappal későbbi életkép: „Ilikém már kezd megint énekelni, itt ül az ecetes hordón, és danol.” Ezek a „rögzített pillanatok” lehettek, melyek miatt az apa újra és újra előveszi a lapokat, és sokadszor is olvasva „otthon érezheti” magát a hadszíntérről hazagondolva. Felesége nyíltabban vall érzéseiről, így amikor hallja, hogy ismerősük hazamehetett, szívhez szólóan írja: „Jaj istenem, de boldog is lennék én, még a nap is szebben ragyogna rám, ha Ilonka helyébe lehetnék. [...] keserű napjaim vannak, mert félelem vesz erőt rajtam, hogy valami baj ér. Én ezt úgysem élném túl.” (1942. augusztus 1.) Majd később: „Már teljesen el voltam keseredve. Most 7 lapot hozott a postás, egy fröccsöt adtam neki örömben. [...] majd a táskájából téptem ki a lapokat.” (Augusztus 25.) Közben padlót rakatott le, kemencét csináltatott, éjjel egy órakor kelt dagasztani. A bort is lefejtette, s mint „jelenti”: hetente kétszer ellenőrzi. „Nincs és nem is lehet baja az én kezem alatt, egy kicsit megindult a fogyasztás is. Vigyázok én mindenre, magamra nem adok semmit, minden időmet az üzletnek szentelem.”

Valószínű, hogy az odahaza helytálló feleségnek jól eshetett a számadás ügyességéről, ezért lehet főszereplője néhány lapnak egy malac, melyet végül lecserélt egy ígéretebb jószágra. Szeptemberben írja tudósításait a fontos témáról, csöndes büszkeséggel újságolva, mennyi volt a nyeresége az ügyleten, 5-én hozzátéve: „Édes szívem ki fogsz nevetni, hogy gazdálkodom.” Míg férje a harmadik urivi ütközet napjait éli túl, ő a disznót drótoztatja, reparáltatja a hordókat, a ház bepucoltatására készül. Közben azért 11-én figyelmezteti párját, hogy ne legyen kíváncsi – „mert abból van a legtöbb baj”. „En neked tudnék a legjobban örülni, most a pénz előttem kicsi. Igaz, sosem tudom, hogy spekuláljak, annyi gondom van, most hozzák a fát és a szemet.”

A család életének tényei tehát eljutottak a fronton levőhöz – míg Soós László óvakodott a vele történetek leírásától. Már a kivonulás során „nagy veszteség ért” – olvasható a június 30-i naplóbejegyzésben –, ám sem itt, sem a levelekből nem derül ki, hogy miről is volt szó. (Fia, dr. Soós László utólagos közléséből tudható, hogy mosás közben ekkor vesztette el karikagyűrűjét.) De nem csak erről, betegségről és harcokról sem adott hírt: „jól vagyok, semmi bajom” ismétli minden lapon akkor is, amikor a lába fáj a hosszú menetelésektől – 1942. július 7-től augusztus 13-ig 900 kilométert tettek meg gyalog – vagy amikor az ágyuk dörögtek körülötte. Naplója nem tartozik a nagy terjedelmű, részletes beszámolók közé, de tipikus megfigyelései, gondolatai figyelmet érdemelnek.

A gyér szórakozásokban – leginkább kártyázás – ritkán vett rész, inkább lefeküdt és hazagondolt, ha tehetett. Vidám epizódot keveset jegyzett fel, amit igen, amögött is felsejlik halálfélelmük: „Tegnap jót nevettünk, egyik bajtársnak írta a nagymamája, fiam, nagy baj van itthon, elveszett a kamrakulcs, nem tudok bemenni. Őneki ez a baj, nekünk meg, ha eltalál egy orosz golyó vagy egy repülő bombája.” A veszély növekedésével váltak személyesebbé feljegyzései. Szeptember 9-én bombázás indult,⁵ minden percben félték, hogy ők is sorra kerülnek. A támadás napokig tartott, közben megszokták a repülőket és az ágyúzást is – de 13-án hozzátette: „Bizony fájó szívvel, könnyes szemmel gondolunk vissza szeretteinkre. Hogyha tudnák, hogy milyen éjszakáink vannak itt, bizony nagyon rossz volna szegényeknek.” Feltehetően nem csupán a cenzúra tartotta vissza attól, hogy levélben beszámoljon ezen élményekről, inkább így nyugtatta feleségét: „nincs itt olyan veszély, mint ahogy ezt beszélük”.⁶

Sok társához hasonlóan Soós László is naponta rögzítette naplójában a menázsit. Bár gyakran tette szóvá az adagok mennyiségét, és minőségi kifogásai is voltak, időnként dicséri is a kapott ételt. A tábori konyha „ínyencségei” közül elsősorban a tésztafélék, konzerv-főzelékek és a sűrűbb levesek nyerték el tetszését. Kritikus megjegyzésekkel főként a mások által kígyóhúsnak becézett,

⁵ A harmadik urivi ütközet 1942. szeptember 9-től 13-áig tartott.

⁶ Soós L., *muszka földön...* 1942. szeptember 18.

általa szeptemberig nagy ívben elkerült, többnyire elcserélt halkonzervet illetve, (onnantól „megszokta”). Kívívta ellenszenvét a – valljuk be – kevésbé ínycsiklandónak tűnő, szárított főtt karalábélevél is (1942. július 20.), és szóvá tette, ha híg volt a leves, vagy kevés, agyonfőzött a hús. Utóbbi mennyiségét ő társainál ritkábban kifogásolta, legjobban a gyümölcs és a jó kenyér hiányzott neki.

Soós feljegyzéseiben említ néhány lopási esetet is. Augusztus 2-án írta: „Volt egy hiba, burgonyaszedséből kifolyólag három embert nagyon megbüntettek, és nagyon rossz volt nézni dacára, hogy bűnösök voltak.” 19-én arról számolt be, hogy tejeskávé volt a reggelijük, mert két tehén „átjött” az oroszoktól. De nem csak a lakosságtól „szerezték” egyes katonák: szeptember 22-én elpanaszolja, hogy éjjel kilopták a kenyeret a zsákjából, október 8-án pedig cigarettát és kekszet kapott csomagban, de valaki „megvámolta” a küldeményt. A lakosságot kevésszer említi, november 11-én jegyzi meg egy orosz családról, hogy „nagy szegénységben élnek, egy kis kamra félelben földön alszanak sorban, egy kis burgonyát esznek, más nemigen van, egy kis korpakenyér, ezen tengődnek.” Másnap egy falu kilakoltatása kapcsán már együttérzéssel írja: „[...] csak menekülnek hátrafelé kocsin, szánkón, gyalog, ki ahogy tud ebben a hidegben. Szegények majd megfagynak, nagyon szomorú látvány.”

A továbbiakban a fenti tematikát más forrásokkal kiegészítve idézzük fel a harctéri hétköznapiakat.

A társ hiánya a távollévő részéről érthető kétséget és a bizalom, a remény váltakozását eredményezi az írásokban. Somorjai Lajos⁷ naplójában vall emberi vágyairól, gyengeségeiről, még azt sem titkolva el, hogy megcsalta feleségét.⁸ Kadosa Árpád⁹ a másik oldalról – az otthonmaradtak szemszögéből – közelíti e témát: „És Te? Nyomaszt-e alig elképzelhető helyzetem, avagy a napi teendők elfeledtetik a férjet, s az élet, a megszokás társaságba visz szórakozni, talán moziba, színházba? Emberek vagyunk, mit is lehet megkívánni ilyen helyzetben egy feleségtől? Attól függ – azt hiszem...”¹⁰ Kadosa nem fejezte be a gondolatot, legalábbis írásban nem. Valószínű, hogy nem csak őt foglalkoztatta ez a kétség, bár nem sokan tették szóvá.

⁷ Dr. Somorjai Lajos tartalékos orvos zászlós volt a 7. könnyű hadosztály (III. hadtest) egészségügyi oszlopánál.

⁸ A fiatal házaspár Somorjai Lajos őszintén, lelkiismeretfurdalástól gyötörtén számolt be naplójában egy orosz tanítónővel kibontakozott rövid szerelméről. Hogy mennyire megviselték az események, azt jól mutatja, hogy az egyébként durva szavakat ritkán használó szerző később társainak az orosz nőkkel való kapcsolatát igen trágárul jellemzi. Somorjai Lajos: *Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943.* Szerk. Varga J. János. Rubicon Kiadó, Budapest, 2002. 78–82.

⁹ Kadosa (Kiss) Árpád tanár, tartalékos zászlós, a 12. könnyű hadosztály (IV. hadtest) híradószázadánál szolgált.

¹⁰ Kadosa Árpád: *A Don-kanyarig és vissza. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény* 2889. 74.

A katonák között bizonyára gyakori téma volt a szexualitás, de igen kevés írásban szerepel erre vonatkozó feljegyzés. A visszaemlékezésekben ugyan fel-felbukkannak romantikus, egyenrangú felek között kibontakozó szerelmi történetek is, de ritkaságszámba megy az a néhány napló, amely őszintén tárgyalja a frontkapcsolatokat. A szerzők többsége – ha egyáltalán szóba hozta őket – becsmérően nyilatkozott az orosz nők megjelenéséről, erkölcséről, talán ezzel is hátrítva a feltételezést, hogy kapcsolatba léptek velük.¹¹ Nehéz utólag eldönteni, hogy például Árokszállási Zoltánnak¹² a „nőkapcsolatokat” leereszkedően elutasító sorai mögött nem rejlik-e némi irigység is: „Egyik-másik honvéd is jól érezte magát, hiszen zsenkája¹³ minden jó falattal elhalmozta, s volt ki ruháját is mossa, gondozza. Hja, ha nincs fából az ember, még ilyesmire is ráadja a fejét.”¹⁴ Kadosa Árpád távolságtartóan idézett fel egy esetet: „Lóri tegnap kapott értesítést arról, hogy megszületett az 5. gyereke, anyja és újszülött egészségesek. Gratuláltunk neki, mondván: – Látod, nem is kellettél hozzá! Ő meg arra hivatkozva, hogy ki ne jöjjön a gyakorlatból, géhás tisztek társaságában átment a szemközi házba, ahol három nő tárt karokkal fogadta őket, nagy dáridót csaptak, harmónikáztak, énekeltek és...”¹⁵ Somorjai Lajos cinizmustól sem mentes nyíltsággal írt a témáról: „Ninocska a háziasszony 15 évet még be nem töltött lánya. Orosz viszonyokhoz képest is közepes. Fesztes melle van és fiatal, viszont mérhetetlenül piszkos. Eddig három baka baszta meg! Mondanom sem kell, egyik sem volt az első, hanem mindig a második. – Lánynál a férfi mindig második, és az első gazember volt, asszonynál mindig első, akivel az urát megcsalja.”¹⁶ Noha gyermeklányról van szó, sem ekkor, sem más esetben nem merült fel a hatalmi fölényrel való visszaélés, az erőszak lehetősége, azt sugallva, az orosz lányok, nők mindegyike szabad akaratából létesített kapcsolatot a magyar katonákkal.

Békeffy László¹⁷ 1942. májusi bejegyzése szerint viszont századparancsnokuk azért köttetett ki öt embert, mert kiszöktek „szórakozni”: nőket erőszakoltak meg.¹⁸ Hogy milyen megalázó szituációkat kellett elszenvedniük az orosz

¹¹ Rummy Lajos: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett (Az ezred felállításától az 1943. januári visszavonulásig) HL TGY 3160.13. Rummy Lajos ezredes a 31. gyalogezred (13. könnyű hadosztály IV. hadtest) parancsnoka volt.

¹² Árokszállási Zoltán tartalékos karpaszományos őrmester a VII/2. (VII. hadtest) tehergépkocsi oszlopánál szolgált.

¹³ Zsená: nő (orosz).

¹⁴ Árokszállási Zoltán: Úttalan utakon. Egy gépkocsizó vonatcsoport élete Oroszországban a szovjet elleni hadjáratban. 1942. V. 26./1943. IV. 25-ig. HL TGY 3034. 63.

¹⁵ Kadosa Árpád: A Don-kanyarig és vissza, 19.

¹⁶ Somorjai L., *Megjártam...* 20.

¹⁷ Békeffy László huszár főhadnagy, szakaszparancsnok a 2. önálló huszárszázadnál (III. hadtest).

¹⁸ A Dunától a Donig. Récsei Békeffy László huszárfőhadnagy eredeti naplójának másolata. 1942. HL TGY 3232. 20. A szerző utal későbbi esetre is, amikor négy részeg magyar katona követett el erőszakot. i. m. 41.

nőknek, arra Árokszállási Zoltán utal röviden és kétértelműen: „A munkát négy pék látta el néhány asszony és lány közreműködésével, kiknek tisztaságára igen sokat adtak, s személyesen mosdatták meg őket naponként tetőtől talpig.”¹⁹ A téma fontosságát a nemi betegeket is nyilvántartó jelentések bizonyítják, az eseteket a Honvéd Vezérkar érthetőnek tartotta: „A nemibetegségek száma is aránylagos emelkedést mutat, ami az anyaországtól távol való húzamosabb idejű tartózkodási időben leli magyarázatát.”²⁰ A helyzet javítása céljából 1942 őszén főszállásmesteri parancs intézkedett Totem óvszer kiutalásáról – bár a kétszázézes hadsereg létszámához képest csekély mennyiségben.²¹

A katonáknak nem csupán a szeretteiktől való távollét okozott gondot, hanem az egzisztenciális félelmek is nagy súllyal nehezédtek rájuk. A Kállay Miklós miniszterelnök búcsúbeszédeiben rendre elhangzó, többek által idézett fontos ígéret, mely szerint „Gondoskodás fog történni, hogy egy harcoló családja sem szenvedjen szükséget.”²² – nem valósult meg. Az ebből eredő problémákra a hadsereg vezetése is felhívta a figyelmet 1942 októberében, Nagy Vilmos honvédelmi miniszter látogatásakor. Hangsúlyozták, hogy nem elég, ha segélyt adnak a rászorulóknak; a kisiparosok, kereskedők üzletét meg kell óvni a konkurenciától, a hivatalnokok számára biztosítani kell az előrelépést, a fronton szolgálók számára pedig az adókedvezményt. A hadsereg jelentős részét kitevő nincsteleneknek pedig nem csak ígérni, hanem adni is kell, hogy legyen motívációja áldozatvállalásuknak.²³

A többször behívott tartalékosok valóban komoly hátrányt szenvedhettek a szolgálat miatt. Vámosy József²⁴ szava tette, mennyire bántotta őket, hogy a hazai ellátás zavarait úgy tüntették fel, mintha miattuk kellett volna az ott-honiaknak nélkülözniük. Tartalékos tisztként egy biztos egzisztenciát jelentő bányarvosi állástól esett el, panaszlevele, melyben azzal érvelt, hogy mindig ugyanazt az ötszáz orvost hívják be a tízezer katonaköteles korúból, állítása szerint a Felsőházig is eljutott, de változás nem történt.²⁵

¹⁹ Árokszállási Zoltán: Úttalan utakon... 64.

²⁰ 1942. szeptember elején a betegek összlétszáma 345 tiszt és 9875 honvéd volt, a jelentés szerint közülük öt illetve 73 szenvedett nemibetegségben. A/3. sz. melléklet a 250/M. hadművelleti 3. Vezérkari Főnökség 1942. VI. számhoz. Ad. 7./Eü. helyzetjelentés. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

²¹ A III., IV., VII. hadtestek és a hadseregközvetlenek részére 3000–3000 óvszert utaltak ki, a repülőcsoport részére 879 darabot. Főszállásmesteri parancsok. 23. sz. 1942. X. 15. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

²² Kiss Miklós, nemeskéri: Napló az orosz harctérről I–II. 1942. HL 2. hadsereg iratai 30. fasc. 12. Tartalékos huszár zászlós, egyetemi hallgató, segéd tiszt a 2. hadsereg-parancsnokság 1. a. (hadművelleti) osztályán.

²³ Emlékeztető a Honvédelmi Miniszter úr 42. X. 20-ai látogatása alkalmával megbeszélendő és átadandó kérdésekről. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

²⁴ Vámosy József dr. orvos, tartalékos karpaszományos honvéd, címzetes tizedes a 7. könnyű hadosztály (III. hadtest) egészségügyi oszlopánál szolgált.

²⁵ Vámosy József: Emlékeim a 2. magyar hadseregről. HL TGY 2809. 73–74.

Simon István²⁶ tartalékos zászlósnak 1942. október 18-án egyik szakaszvezetője mutatta meg 13 éves húga levelét: „Gyere már haza, mert ránk dől a ház. Te mindig csak télre jössz haza és csak pusztítod a kenyeret, nyáron pedig nem tudsz keresni, mert katona vagy.” A szerző így kommentálta ezt a történetet: „Mit mond a hivatalos jelentés: a hadbavonultak nyugodtan lehetnek otthonmaradottjaik kifogástalan és maradék nélküli ellátásáról. Ne aggódjanak. Szép dolog papíron. Itt pedig minden nap hallok eseteket, hogy odahaza éheznek, nélkülöznek.” Simon remélte, hogy azért a legénység többsége el van látva, sőt arra is idézett példát, hogy valaki dicsekedett, milyen jól élnek hozzátartozói, mégis megjegyezte: „Az volna a helyes, ha egy harctéren küzdő katona se panaszkodhatna.”²⁷ Bárány Dénes²⁸ is indulattól fűtött szavakkal fogalmazta meg a témával kapcsolatos érzéseit: „A nagy véráldozatokat, melyeket nem kísért eredmény s a kitaszítottság, részvétlenség érzetét, melyet ez a hadsereg itt kint érez, mi legalábbis érezzük. [...] Otthon azt hiszik, ha rendeznek egy ötórás teát à 1.20 pengő, és azt beejtik a perselybe, hogy jól csörögjön – már minden kötelezettségüknek eleget tettünk a front felől! Rongyos, ócska, használhatatlan ruhadarabjaikat leadják segélyakciókra! 2500 lakosú város 358 érmelegítőt küldött s ez oly nagy szenzáció, hogy vastagbetűvel kell kiírni – főleg a gyűjtők miatt! Érmelegítőkkel fogjuk az oroszokat megverni! Anyag, lőszer, benzín nincs soha, csak akkor van, ha magad könyörögsz, csalsz, hazudsz azért...”²⁹

Bár a fenti témák fontosabbnak tűnnek, ha statisztikát készítenénk a visszatérően felbukkanó motívumokról, a leggyakoribb az ételmezés lenne. Az evés a leghétköznapiabb tevékenységnek tekinthető – ha van mit az asztalra tenni. Az ételmezésellátás azonban akadozott,³⁰ a kivonulók mintegy hatezer teherautójának egyszerre csak a harmada volt használható állapotban, ezért a szállításban nagy szerepet kapott a közel húszezer „országos jármű” – vagyis lovaskocsi³¹ –, így nem véletlenül születhetett meg a „szekerizált hadsereg” kifejezés.³² A táp-

²⁶ Simon István dr. jogász, tartalékos zászlós a 30/1. harcokosi században (1. páncclos hadosztály) szolgált.

²⁷ Simon István: Katonai szolgálatom története. HL TGY 3208. 1942. június 21.

²⁸ Bárány Dénes tüzérszázados a 101. nehéz tüzérszázály ütegparancsnoka volt.

²⁹ Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat. HL TGY 3430. 62.

³⁰ Helyzetjelentés a hadrakelt seregetestek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hds. főszállásmester 42. IX. 5. HL. 2. hds. iratai 15. fasc.

³¹ Fontosabb fogatolt vonat anyagcikkell kellálladéka [szükséges mennyisége – P. J.] HL 2. hadsereg iratai 15. fasc. A legnagyobb gond az volt, hogy a szekerek hasznos teherbírása csak három-négy mázsa volt, mert a lovak takarmányát és egyéb terhet is vinniük kellett. Radnóczy Antal: A magyar királyi 2. hadsereg III. hadtestéről HL TGY 3476. 10–11. A szerző vezérkari százados, szállásmester a III. hadtest parancsnokságán.

³² Koppányi Sebestyén: Visszaemlékezéseim... A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. HL TGY 3115. 2., 37. Koppányi Sebestyén tartalékos főhadnagy a III. hadtest 7. könnyű hadosztály 4. gyalogezredében teljesített szolgálatot, eredeti foglalkozása könyvelő volt.

értékben megfelelő német ellátmánynak elsősorban a minőségét kifogásolták a szerzők, akiknek leginkább a meleg étel, a megszokott ízek, fűszerek – elsősorban a paprika és a hagyma – és a kalóriaforrások, főként a szalonna, és a jó kenyér hiányoztak. Mint kiderült, a katonák nem szívesen fogyasztották a szárított zöldségekből készült ételeket, a halkonzervet, a műmézet, és egyéb, számukra szokatlan élelmiszereket: „A kosztunk nem éppen rossz, noha kelt és zöldbabot még frissen sem eszem, nemhogy szárítva. Nagyobb baj az, hogy a disznó szakácok, hogy ne kelljen nekik adagolni, beleaprítják a húst, és így azt sem tudok külön enni ilyenkor. Ha elfogy a hazai és a kosztpótlás, nem tudom mi lesz. Az adagok pedig olyan kicsik, hogy disznóság. Reggelire feketekávé kenyérrel, délben legtöbbször zöldség leves, kb. 5 dkg hús, a főzelékbe aprítva persze, este főzelék vagy feketekávé, 8 dkg marmeládé. Hát ebből élni!”³³ Rummy Lajos az úgynevezett a doni-betegség, a sárgaság okaként említi: „Talán ludas volt ebben a német ellátás is. – Szokatlan volt a magyar gyomornak a pudingpor, a cukorka, a szardínia (a katonák szerint kígyóhús), a műmész, a szardellapasztta, különféle sajt, gyakran kinyomható tubusban, ízetlen, úgynevezett »Dauerbrot« tea, mely utóbbinak katonáink varázserőt tulajdonítottak és »lankasztó teának« kereszteltek el stb. stb. A pudingport először »Federweis«-ként³⁴ a bakancsában kísérelte meg a katona hasznosítani. Ezen próbált segíteni a magyar vezetés szalonna pótelélmézzel, mi pedig az elhullott lovak húsának feldolgozásával.”³⁵

Az éhes katonák persze feltalálták magukat, és ha módjuk volt élelmiszert szerezni vagy cserélni – szappanért, gyufáért, cigarettaért – főztek is.³⁶ Kecskés Péter Pál több alkalommal ínycsiklandó módon örököltette meg ténykedését, mint 1942. július 20-án is: „Szereztünk szappanért tojást, burgonyát és hagymát, csináltunk tűzhelyet, és nekiláttunk a főzésnek. Volt 8 tojás, kb. 3 kg burgonya és egy csomag zöldhagyma. Négyen voltunk hozzá, elkezdődött a tanácskozás, hogy minek főzzük meg. Egy kis vita után a tojásokat megsütöttük szalonnával és hagymával, a burgonyát pedig megfőztük és összetörtük vajjal. Rendes négy adag lett belőle ehhez még jött a vacsora – marhapörkölt tésztával és tea, hát mit írjak, lucullusi lakomát rendeztünk. Utána megittunk egy csomó békapállinkát³⁷ és fejedelmien éreztük magunkat.”³⁸ Komikus eseteket is feljegyzett, például augusztus elsején, amikor krumplipaprikás főzése közepette csodálkozott rá az orosz és a magyar

³³ Somorjai L., *Megjártam...* 20.

³⁴ Federweiss (német): cipőbe használt hintőpor.

³⁵ Rummy Lajos: A magyar királyi, 53.

³⁶ Számos fotó dokumentálja a katonák szakácsművészetét, Kristóf János például naplójának tiszta tázatát palacsintasütésről, „maszek főzőcskéiről” készült felvételekkel illusztrálta. Kristóf János: Harcok Donnál 1942–43. HL TGY 3330. A szerző tartalékos tüzér zászlós volt a 19. könnyű hadosztálynál (VII: hadtest). Foglalkozása tisztviselő.

³⁷ A szó jól olvasható a kéziratban, de jelentése ismeretlen. Esetleg a vízre utalhat vele a szerző.

³⁸ Kecskés Péter Pál 2002, 37.

főzési-étkezési szokások közti különbségekre. Ritka szerencsével másnap ismét ünnepi ebédet főzhettek – egy csirkéből hat felnőtt férfi számára paprikást, 18 darabra trancsírozva a jószágot, három-három falattal számolva fejenként. Enélkül ebédjük csak üres leves és burizsfőzelék lett volna konzervvel.³⁹

A mindennapi életet igencsak megkeserítő tényező volt a személyi higiénia ellátásának nehéz, gyakorta lehetetlen volta. A vízhiány miatt nyáron is gondot jelentett a tisztálkodás és a mosás, majd a hideg beálltával méginkább megnehezült. H. K. hadapródörmmester leírta, úgy mosott a patakban, „mint Kukorica Jancsi Iluskája”, arról is beszámolva, hogy a kemény, négyórás munka után ki-sebesedett a keze. Ennek ellenére arra a megállapításra jutott, hogy ez nem férfinak való munka – igaz, azt is leszögezve: „Ebbe is bele fogunk jönni, mert ez is a háborúhoz kapcsolódik.”⁴⁰ E körülményeket gyakorta szóvá tették a katonák, de szemérmesen hallgattak egyéb szükségleteik kielégítésének problémáiról. Vécsey alezredes e kérdést sem kerülte meg naplójában, mert 1942. november 1-jén részletesen leírta egy ellenőrzésen szerzett tapasztalatait: „[...] az egész állás csupa piszok, a figyelő helyek környéke össze van tojva és pisálva. Ezek a karpaszományosok olyan gyávák, hogy még a bunker ajtajába is betojnak akkor, amikor van rendesen elkerített latrinájuk.” A visszavonulás során azt is részletezi, mit jelentett e szempontból a hideg: „Csak már a WC kérdést lehetne valahogyan megoldani. Mert ez a szabadban guggolás a hóban borzasztó. Először hideg van nagyon, azután még amellet befúj a szél a lukon, a plörözökhöz⁴¹ is mindig oda-fagy valami. Ennek következtében az ember sietni akar, aminek megint aranyér-kibújás az eredménye, tehát mindenképpen csak baj van.”⁴²

Az adott körülmények között az iménti idézetekben is megnyilvánuló humorérzék megőrzése a legtermészetesebb védekező, feszültségoldó reakciók közé tartozott.⁴³ A forrásokban ugyan számos szellemes, ironikus rész és fotó, karikatúra található, de nem olyan minőségben, mint gondolnánk. A harctéri hétköznapiak vidámabb vagy éppen tragikomikus mozzanatainak megörökítése esetleges, az egyszerű szóviccektől a hosszabb történetekig, sőt „költeményekig” különböző terjedelmű és témájú betétekre bukkanhatunk a naplókban. Bár a bakahumor legtöbbször nem szalonképes, a szövegekben ez ritkán tükröződik: trágárságok, durva kifejezések ritkán szerepelnek bennük. A megörökített viccek többsége nem harsány, sokszor nem is szellemes, inkább suta, sőt

³⁹ Uo. 45–46.

⁴⁰ Dr. H. K. 17. A csak nevének kezdőbetűivel jelzett szerző tartalékos hadapród örmmester volt a 4. gyalogezredben (7. könnyű hadosztály, III. hadtest).

⁴¹ *Pleureuse* (francia): tolldísz, tollboa – vélhetően a testszőrzetre céloz a szerző.

⁴² Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941–1944. HL TGY 2622. 1943. február 21. A szerző a 35/l. zászlóalj, majd a 35. gyalogezred parancsnoka volt (III. hadtest).

⁴³ A témáról bővebben lásd Pihurik Judit: „Jelentem, a ló a bőrével együtt futott el.” Katonahumor a szovjet hadszíntéren. In *Acta Historica Tomus CXXV*. Szeged, 2007. 107–135.

időnként primitív. A katonahumor fő célpontjai az „oroszok” voltak, de majd nem hasonló gyakorisággal pellengérezték ki az általános emberi gyengeséget – gyávaság, gyarlóság – és a katonai visszasságokat. Utóbbira a legjellemzőbb példa egy két forrásban is felbukkanó történet, mely szerint az egyik alakulatánál járatták a lovakat, és az egyik elszökött. A tényről előírás szerint jelentették, az ellátók tudomásul vették a veszteséget – de számon kérték, hová lett a ló bőre. A jelentéstevő – jó humorú tartalékos tiszt, orvos volt – így válaszolt: „Mint előző jelentésemben leírtam őrnagy úrnak, a ló kirántotta a vezetéket a lovas kezéből, és elvágtatott a nagy orosz mezőben. A bőrt legényeimmel együtt kerestük mindenütt, az istállóban, jászolban, jászol alatt, de sehol sem találtuk. Minden valószínűség szerint azt is magával vitte.”⁴⁴ Koppányi Sebestyén a – feltehetően – „vándortörténet” másik változatát jegyezte fel, ebben éjszakai bombatámadás alkalmával futott el a ló, és a bőre hollétéről jelentést sürgető parancsra a „Jelentem, a ló a bőrével együtt futott el.” – választ adták.⁴⁵

Meglepő módon erotikus viccek sem igen szerepelnek a kéziratokban, és hiányzik a politikai humor is, bár ezt a körülmények inkább magyarázzák: a propaganda a katonák indulatait a Szovjetunió és a zsidóság ellen fordította. Néhány magyar politikus és a belpolitika egyes kérdései komoly formában szóba kerülnek, de a szerzők többsége kerüli e témát. Eleddig egyetlen olyan viccet sikerült fellelni a forrásokban, melyben a kormányzó szerepel, ám az inkább jelzi a közkatonák politikai hangulatát, semmint tréfálkozókedvüket: „1950-ben Horthy Apánk meglátogatja a keleti fronton küzdő fiait. Megszólít egy 7. hadosztálybeli katonát: »Hogy vagy édes fiam, nem hiányzik-e valami?«, »Nye ponyemájú.«⁴⁶ válaszolja a katona.”⁴⁷ Van példa arra is, hogy hivatalos iratban bukkan fel humoros „részletet.” Bizonyára a papírhiánnyal magyarázható, hogy Tóth Antal római katolikus tábori lelkész jelentését⁴⁸ írva felhasznált két olyan lapot, melynek hátoldalán stencilezett, halvány karikatúra látható: tyúktolvaj baka mászik át a kerítésen, nadrágját kutya tépi.

Valószínűleg „belső használatra”, a tisztársak szórakoztatására készült az „Utasítás hátországba távozókat számára” – „Hátországgy” aláírással –, amely Dénes Jenő dossziéjában található.⁴⁹ Az irat a hadszíntéren kialakult napi gya-

⁴⁴ Sey László dr.: A IV/2. tábori kórház a Don partján. HL TGY 3742. 9. Tartalékos hadapród örmmester, IV/2 tábori kórház, beosztott orvos.

⁴⁵ Koppányi Sebestyén visszaemlékezései, 26.

⁴⁶ „Nem értem!” (orosz).

⁴⁷ Vámosy József visszaemlékezése, 57–58.

⁴⁸ Tóth Antal római katolikus tábori lelkész jelentései és hadinaplója. 1942. aug. 2. – 1944. aug. 31. TGY 2951. A 42. gyalogezredben, majd a 116., ezt követően a 18. tábori kórháznál szolgált.

⁴⁹ Dénes Jenő hadiakadémiai hallgató naplómellékletei 1–41. HL 2. hds. iratai 24. fasc. 41. számú melléklet a naplóhoz. Megjelent a *História* 2002. 9–10. számában, köreadta: Pihurik Judit. Dénes Jenő százados, hadiakadémiai hallgató a 19. könnyű hadosztály légvédelmi gépágyús ütegének parancsnoka, majd a hadosztály szállásmestere volt.

korlat, és a békés, otthoni viszonyok közötti különbségek ironikus összefoglalója. A szerző azon viselkedési formákat sorolja, amelyek a hadszíntéren természetesek, otthon azonban mellőzendők. Az összevetésből meglehetősen világosan kirajzolódik a „front-etikett”: otthon nem berúgni kell a bejárati ajtót, hanem kilinccsel kinyitni; a bútorokat nem kell összetörni, faragni, eltüzélni; nem lehet „nemre, korra és foglalkozásra való tekintet nélkül” az első járókelőket munkára összeterelni, és nincs szükség „rögtönintézkedésre és halálbüntetésre” a magyarországi szárnyasok ellen, mert azok – ellentétben az oroszokkal – nem tanúsítanak ellenállást. Az „általános tudnivalók” között Dénes kitér a magántulajdonról alkotott sajátos háterszági felfogásra is, ami miatt otthon nem lehet „ama előjogokat és kiváltságokat” élvezni, amelyek vélekedése szerint kijárnak a hadművelleti területen, és ezek birtokában a katonák ott bátran elvehetik, amire szükségük van. A szerző a szovjet és a magyar élet formáit is tükrözteti. Itt természetesen nemcsak a két nép és ország, valamint a háború és a békés háterszági élet között meglévő különbségek érzékeltetéséről van szó, hanem elsősorban a szovjet rendszer sajátosságainak karikírozásáról. Az írásban vannak viccesnek szánt fordulatok, és valóban komikus elemek is, de összességében fölényes, lekezelő hangvételű bemutatása a megszállt ország népének, viszonyainak.

Annak illusztrálására, hogy milyen háborús élmények válhattak mindennapivá, számos példa adódik. Kecskés Péter Pál naplójában döbbenetes közlések ágyazódnak hétköznapi részletekbe, így 1942. augusztus 7-én is: „Ma kaptunk ásványvizet is. Ma kilencen lettek kikötve a századból. Kicsit unalmas a nap, szellemi részből, nincs újság, rádió, olvasnivaló, semmi.” Kecskés nem közli, mi volt a kikötés oka, úgy utal az eseményre, mint az élet természetes velejárójára. Akárcsak augusztus 12-én: „Menetelünk, dohányozni nem szabad. Az egyik honvéd, Antal J. főbe lőtte magát a menetoszlopban. Hajnali 4 h-kor világosodik, megengedik a dohányzást.” Nyilván nem érzéketlenségről van szó, a látszólagos részvétlenség a fáradtság, fásultság következménye lehetett.

A halmozódó nehézségek, és a bizonyosság, hogy fél év frontszolgálat után is maradniuk kell, sok katona lelkesedését hűtötte le. Az 1942. nyári hídfőcsaták megérlelték a tapasztalatokat, a szenvedések, veszteségek hatására feltárult a háború igazi arca. A megrázó felismerést többféle megfogalmazásban, hasonló intenzitással rögzíti a magas rangú tiszt, a tartalékos zászlós, és a közlegény. Vécsey Béla alezredes augusztus 7-én jegyezte meg: „Hát ezért szörnyű ez a mostani háború, egész más, mint a régi világháború volt. Embertelenségek sorozata, mind a két fél részéről.”⁵⁰ Simon István már a „totális háború” kifejezést is használta, s így jellemezte: „[...] az egész életet úgy rendezik be, mintha a háború kiszámíthatatlan ideig tartana. [...] Ma nem lehet mondani, hogy egy hónap és vége, mert valószínű, hogy a háború nem is a fegyverek által és nem

⁵⁰ Vécsey Béla naplója, 1942. augusztus 7.

a csatamezőn dől el, hanem a gazdasági felépítésben és az egész állami életnek a háborús szervezetre való átállításának milyenségében. A mai küzdelem már nem a virtus harc, hanem a megsemmisülés és az élet haláltusája.”⁵¹ A hídfőcsaták apokaliptikus időszaka után Kecskés Péter Pál is eljut a felismerésig: „Ez a háború rombolás, az élet és a javak pusztulása.”⁵²

Az őszi harcszünetben a téli védőállások kiépítése hozta felszínre azon gondokat, melyekről Vécsey Béla tesz említést: nem volt sem elegendő építőanyag, sem megfelelő szerszámok, és a katonák munkába állítása sem volt könnyű.⁵³ Jelezte is a problémákat: „Utána megcsináltam az első hangulatjelentést, hát goromba őszinteséggel megírtam mindent, hogy a koszt gyalázatos, a kenyér ehetetlen, a legénység 80 százalékának nincsen köpenye, pokróca, sátorlapja, hiányzik a második rend fehérnemű, a legénység 40 százaléka rühes, 80 százaléka tetves, és ezt mind karba tett kézzel kell nézni, mert az intézkedések már az én hatáskörömet messze túlhaladják. Ebéd sült burgonya vajjal (jó hogy még van) vacsora babfőzelék. De hideg van, már mindenütt fázik az ember, mi lesz itt télen?”⁵⁴ A tapasztaltabb parancsnokok minden lehetőséget kihasználtak az élelmiszerkészlet kiegészítésére, Vécsey is tököt, később burgonyát szedtetett a katonákkal, majd egy tehenet is szerzett.⁵⁵ Szucsák Elemér⁵⁶ zászlóaljparancsnoka a télre készülve takarót, bundát, kabátot, szőrcsizmát, szamovárt, szénát gyűjtetett, katonái meggyet aszaltak, faszenet készítettek.⁵⁷ November elején leesett a hó, de az előírt téli felszerelés nem érkezett meg, pedig ekkor már pókháló-vékonyaságú volt a ruhájuk, tönkrement az utászcsizmájuk.⁵⁸

A lakossággal való találkozás is része volt a harctéri mindennapoknak. A források alapján úgy tűnik, legtöbbször előítéletekkel telve indultak a frontra, a katonák igen rossz véleménnyel voltak a szovjet hadseregről, az oroszokat többnyire lenézték – gyakorta emberszámba se vették. Ugyanakkor sokan nem értették, miért nem fogadták őket tárt karokkal – azt hitték, felszabadítóként ünneplik majd a magyar hadsereget.⁵⁹ Voltak szerzők, akik a másság semmilyen formáját

⁵¹ Simon István naplója, 1943. január 10.

⁵² Kecskés Péter Pál 2002, 88. (1942. szeptember 19.)

⁵³ Vécsey Béla naplója, 1942. szeptember 12.

⁵⁴ Uo. 1942. szeptember 15.

⁵⁵ Uo. 1942. szeptember 6–7.

⁵⁶ Szucsák Elemér tartalékos főhadnagy, az 51. gyalogezredben (23. könnyű hadosztály, VII. hadtest) szolgált, foglalkozása tanító.

⁵⁷ Szucsák Elemér: Az 51. gyalogezred árkászszázadának tevékenysége a Donnán. 1942. május–1943. február. HL TGY 3211. 30.

⁵⁸ A bunkerélet megpróbáltatásait hivatalos iratba is foglalta Miskey Zoltán alezredes: Harcjelentés 1943. január 14-ig. VKF 1943. 4. o. 20. ho. 14. gy. e. és 46/I. zlj. HL 2. hds. iratai 28. fasc.

⁵⁹ Pl. Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092. 380.; Kristóf János: Harcok a Donnán 1942–43. HL TGY 3330. 18.; Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920–1945. HL TGY 3171. 40.

nem tolerálták, a különbözőség csupán megvetést váltott ki belőlük – ez érvénysült a zsidó munkaszolgálatosokkal vagy nemzetiségi származású katonatársakkal (elsősorban a ruszinokkal és a románokkal) szemben is. Távolságtartással, előítéllettel szemlélték a látottakat, beérték elmarasztaló közhelyekkel, negatív képet festettek nemcsak a sztálinizmusról, hanem a népről és az országról is.⁶⁰ Néhány szerzőben megvolt a természetes nyitottság, a törekvés a másság megismerésére, de már az is elütött a többségtől, aki nem azonosította a lakosságot a bolsevik rendszerrel. Utóbbiról ők is elrettentő képet adnak, ám a népről nem. Érdeklődéssel figyelték az emberek életmódját, szokásait, viseletét, és a naplókban akad példa egyházi ünnep lefolyásának, vagy iskolai szertár felszerelésnek ismertetésére is. Így aztán a feljegyzésekben kiváló néprajzi megfigyelések, pontos leírások váltakoznak torz előítéletekkel, néplélektani eszmefuttatások anti-bolsevik-antiszemita propagandahadovával. A megörökített epizódok tükrözik ezt: vannak elborzasztó beszámolók a lakossággal való bánásmódról, ugyanakkor számtalan történet őrzi az emberséges gesztusokat is.

Bár szigorúan büntették az ellenszolgáltatás nélküli beszerzéseket és a polgári lakossággal szembeni erőszakos cselekményeket, egyes katonák a hatalmi fölény birtokában természetesnek vették a Szovjetunió népével, földjével, javaival való rendelkezés jogát. Az előrehaladása során kettős keresztet állító, s az azon szereplő felirat szerint a hit gyakorlásának lehetőségét is visszaadó⁶¹ hadsereg katonái közül sokan nem tartották tiszteletben az oroszok templomait sem. Árokszállási Zoltán megörökítette, hogy két szentképet elvittek egy templomból a kápolnájukba,⁶² Martin Ferenc naplójába feljegyezte: „Délután az ezredszakáccsal találkoztam. Ezüst keresztet és aranybrokát kendőt árul. A templomból hozta. Odamegyek. Német és magyar katonák tépik és viszik a maradványokat. Nagyobb holmihoz nem nyúlnak, mert nem tudják hová tenni. A miseruhák bélését kapcarongynak vitték.”⁶³ Csapó Gábor szintén ikonok és más értékek beszerzéséről írt,⁶⁴ Somorjai Lajos arról, hogy két oltárképet vágatott ki az urivi templomban, úgy vélve, csak a pusztulástól mentette meg az értékes festményeket.⁶⁵ Kiss József tartalékos kapraszományos őrvezető szabadságra utazva szerzett tapasztalatokat, társaival beszélgetve a vonaton: „Volt köztük olyan, aki azzal dicsekedett, hogy már vagy hatodszor van itthon,

⁶⁰ Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555. 52–53. Tartalékos főhadnagy, 116. tábori kórház.

⁶¹ A magyar és orosz nyelvű felirat szövege: „Oroszok! Itt járt a magyar hadsereg, s a keresztet, földet és szabadságot visszaadta néktek!”

⁶² Árokszállási Zoltán: Úttalan utakon... 23.

⁶³ Martin Ferenc volt tartalékos főhadnagy naplója HL TGY 2992. 20. Tartalékos huszár főhadnagy, 13. gyalogezred, eredeti foglalkozása mérnök.

⁶⁴ Csapó Gábor: Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05.–1943. 05. HL TGY 3445. 24. 19. könnyű hadosztály, 16/III. zászlóalj. Eredeti foglalkozásáról nincs adat.

⁶⁵ Somorjai Lajos 2002, 101–102.

ilyenkor ikonokat, meg szőrméket, meg egyéb dolgokat hozott haza magasabb rangú parancsnoka feleségének s most visz ki egy csomó dolgot, melyért lehet csereberélni. Persze, ilyenkor magának is viszi a dolgokat, mert hát csak nem fog ingyen utazgatni.”⁶⁶ Sey László és Bárány Dénes szerint még a visszavonulás időszakában is folyt a szerzett javak hazaküldése.⁶⁷ Vécsey Béla, tudomást szerezve arról, hogy vannak, akik ellenszolgáltatás nélkül veszik el a lakosságtól, amire szükségük van, felháborodva jegyezte meg naplójában, hogy „nem tartozik az elfogadott emberi és hadi jogszokáshoz a zabrálás.”⁶⁸

A forrásokban annak végiggondolására is akad kivételes példa, hogy a megszállt szovjet területek lakosságához hasonló helyzetbe kerülhetnek a katonák hozzátartozói is. Ezt Simon István fogalmazta meg, látva a Donhoz telepítendő rongyos, mezítlábás oroszok csoportját, az éhező gyerekeket, asszonyokat, öregeket: „Ez a háború velejárója. [...] Mennek hosszú csoportokban. Kis motyójukat kétkerekű taligán tolják. Járnak, szednek valami ételmet. Mi lesz velük télen, amikor kemény hideg lesz. Se élelem, se ruha! Nagy részük el fog hullani. Név nélkül, ismeretlenül elhullanak, mint az állatok. Pedig mindannyian emberek, gondolkodó lények. S mily nagy a különbség! Egykedvűen nézzük rémült, nyomorúságos arcukat és önkéntelenül is arra gondolok, hogy *mi lenne, ha a mi hozzátartozóink lennének hasonló sorban?* [Kiemelés tőlem – P. J.] Nyomorúságos karaván, céltalanul megy előre. Hova visz útja? Hát ezért él az ember a földön?”⁶⁹

Ahogyan a harcok, úgy az összeomlás apokaliptikus valósága is megszokottá tudott válni: a veszélyérzet állandósult, a túlélési ösztön mindent felülírt az 1943. január–februári visszavonulás során.⁷⁰ Ekkor értelemszerűen kevés napi feljegyzés készült, tartalmazva azt az élményanyagot, amelyet a későbbi visszaemlékezések szerzői bővebben kifejtenek majd: a hideg, az élelem- és alváshiány okozta szenvedések, a menet nehézségei, a katonáknak a német szövetségeseikkel és a saját parancsnokaikkal kapcsolatban megfogalmazódó kétségei, a kudarcélmény, a haláltól és a fogságba eséstől való félelem. Súlyosbította a

⁶⁶ Kiss József: Katonaságom története. Eredeti visszaemlékezések 1939–1945 közötti időről. HL TGY 2786. 58. Tartalékos kapraszományos őrvezető, címzetes tizedes, 6/III. zászlóalj. Személyi adatai nem ismeretesek.

⁶⁷ Sey László naplója, 15–16. Bárány Dénes naplója, 48., 51., 62.

⁶⁸ Vécsey Béla naplója, 1942. július 26. Kristóf János 1942. július 28-ára vonatkoztatva emlékiratában használta a kifejezést, egy jó ebéd után megjegyezve: „[...] a mi gyomruk már elsokott az ilyen finom ételektől, mióta nem tudunk zabrálni mint azt tettük, míg menetben voltunk.” Kristóf János naplója, 47.

⁶⁹ Simon István naplója, 1942. október 13.

⁷⁰ Az akkor 204 ezer fős 2. magyar hadsereg vesztesége 1942. január–februárban 96 ezer volt, ebből 28 ezerre tehető a betegek, sebesültek, 26 ezer a hadifoglyok és 42 ezer az elesettek, eltűntek létszáma. A munkaszolgálatosok vesztesége ugyanekkor 21 ezer, nagy részük eltűnt. Az adatok forrása: Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2001. 276–277., 382–383.

helyzetet, hogy egyes csalódott, elkeseredett tisztek a honvédeket hibáztatták a történetekért: „Hallatlan megvetéssel nézték a legénységet, mert nem szerezhettek nekik dicsőséget. Nekik tulajdonították azt, hogy itt maradtak.”⁷¹ A német szövetségesekről alkotott kép is gyökeresen – visszajára – változott meg: „Rengeteg német autó ment el mellettünk. Sok teljesen üresen vagy csak egy páran ültek rajta. Többször megpróbáltunk felkapaszkodni. Puskatussal fejbeverték, vagy mellbelökték, az illető vagy leugrott vagy leesett, ha nem, akkor rávágtak a kezére, hogy az ujjai is ottmaradtak a vason. Saját embereiket sem kímélték. A mieinket meg egyenesen gyűlölték. Annál jobban már csak mi gyűlöltük őket.”⁷² Előfordult, hogy a menekülőket a németek éjszaka kiverték a házakból, sőt arra is volt példa, hogy magyar katonákat vagy kisebb alakulatokat kifosztottak, megöltek, mert a magyarokat okolták a történetekért.

Bár mint írtam, a menekülés napi dokumentálására alig van forrás, Soós László naplója – ha röviden, címszavakban is – szemléletesen rögzíti a visszavonulás embert próbáló epizódjait. 1943. január 14–15-én vált tarthatatlanná helyzetük („lelkileg sokat szenvedünk), Osztrogozsszkba menekültek, onnan a város eleste után, január 20-án indultak tovább – nyugat felé. Ő 22-én lemaradt az ütegtől, egy üres házban aludt, csak két nappal később találta meg társait. Éhesen, fájó háttal, egy lóba kapaszkodva vonszolta magát, időnként havat véve szájába, más módon nem tudta szomját oltani. Napi 25–35 kilométert haladtak, neki február 1-jére már 39,2 fokos láza volt – aznap 45 kilométert tettek meg – csak 5-én tudtak megpihenni, főtt ételhez is ekkor jutottak. Felesége február 7-én írta neki, hogy két hete nem kapott hírt róla, és később is panaszkodott a posta elmaradására – egyértelmű, hogy az itthoniak nem tudtak a második magyar hadsereg összeomlásáról, a visszavonulásról. Soós (később hazaérkezett) leveleiben továbbra is azt üzeni, hogy semmi baja, de február 8-i naplófeljegyzése ennek ellentmond: „pihenő van, nem mentünk tovább, de nekem rossz, mert rosszul érzem magam. Nem kell semmi, csak vizet iszom folyton.” Február 10-ei feljegyzése szerint a háziaktól kaptak kosztot, de megfordultak olyan faluban is, ahol már nem volt semmi ennivaló. 16-i pihenőnapjukon mosott, mosakodott és a melegben talált tetűt is („csak úgy recsegetek a körmöm alatt”). 17-én egy kevés lóhúst főztek meg, de állandó éhségüket nem tudták csillapítani, kenyerük is alig volt (ő szappanért tudott még cserélni). 18-án ismét az orosz lakosság élmezőre: egy tányér répalevest és kenyeret kapott tőlük. További útjáról március 23-ig nincs naplójegyzet, kitépte a vonatkozó lapokat – tartalmuk kikövetkeztetése nem igényel nagy fantáziát. Ő azonban azon sze-

⁷¹ Botta Ferenc visszaemlékezése HL TGY 3892. 22. Tartalékos őrzetű, 5/2. vadászpilóta század, írónk. Foglalkozásáról nincs adat.

⁷² Botta Ferenc visszaemlékezése 32–33. Lásd még Kiss József visszaemlékezése, 106–107. és Vámosy József visszaemlékezése, 86.

rencsések közé tartozott, akik hazatértek a Don-kanyarból: 1943. május 22-én érkeztek meg Kecskemétre.

A nagy hidegben masszív visszatetszést keltett Jány Gusztáv vezérezredes január 24-i parancsának egyik életidegen kitétele: „Első a katonai külső. Nem tűrök mindenféle ronggyal körülcsavart lábbelit, polgári köntöst, lehetetlen főveget, melyen nincs rózsa és rendfokozati jelvény, kivétel az előírt irhamellény, vagy ujjas bekecs.”⁷³ Körmendy István például sárgaságtól szenvedett és volt egy gennyes kelés a nyakán. Emiatt gyapjúsálat tekert köré – felelősségre is vonták, mert a nyaksál nem volt rendszeresítve.⁷⁴ Még a munkaszolgálatos Sárdos István is megjegyezte, hogy sajnálta a legénységet, mert nekik tilos volt kipótolni az öltözetüket, míg ők legalább azt szedhetek magukra, amit tudtak. „Megfagyni nem volt tilos” – kommentálta a katonák számára kiadott parancsot.⁷⁵

Az élelemhiány jelentette a másik nagy megpróbáltatást az egyébként is legyengült állapotban lévő katonáknak, akiknek fő táplálékát az út mentén elhullott lovak jelentették.⁷⁶ A legnagyobb felháborodást a készletek felgyújtása okozta, mert a január elejétől érkező utánpótlást a hadvezetés még raktározta, és kiosztására már nem volt mód. Az elcsigázott menetelők rongyokba burkolt lábakkal, dideregve vonultak vissza az égő csizmák, bakancsok, örbundák, éhesen a lángoló szalonna, szétfolyó, olvadt cukor, méz mellett.⁷⁷ Emiatt különös jelentősége van annak, hogy több szerző is hangsúlyozza a lakosság pozitív szerepét a magyar katonák menekülésekor: „Főleg a lakosság élmezőre minket. Rendszerint nem is kaptunk mást, mint valami buris-féle kását, legfeljebb uborkát. Ritkán egy-egy tyúkot. Kenyér, hús nem volt.”⁷⁸ Az oroszok nemcsak étellel, hanem szállással és a sebesültek ápolásával is segítették a visszavonulókat.⁷⁹ Zádor László munkaszolgálatos visszaemlékezése a fegyvertelenül visszavonulók nehézségeit mutatja be. Saját bevallása szerint ő annak köszönhet

⁷³ Hadseregparancs. 1943. január 24. HL 2. hds. iratai. 30. fasc.

⁷⁴ Körmendy István, dr.: Beszámoló a kaposvári 10. tábori tüzérezred 10/II. osztályának doni tragédiájáról. HL TGY 3219. 21. Tartalékos tüzer főhadnagy, 10/II. tábori tüzerosztály, osztálysegéd-tiszt, eredeti foglalkozása ügyvéd.

⁷⁵ Sárdos István: Amíg élünk, nem szabad feladni (emlékirat). HL TGY 3711. 45. Munkaszolgálatos, személyi adatai nem ismertek.

⁷⁶ Vámosy József visszaemlékezése, 95.

⁷⁷ Bognár József: Don parti emlékezés..., HL TGY 3366. 70. és Botta Ferenc visszaemlékezése 17. Honvéd, 23. gyalogezred.

⁷⁸ Eisenbarth Tamás: Az egyáltalán nem „Csendes Don”. Tüzérként a fronton 1942. szeptember 30. – 1943. május 10. In *Magyar Sors (1944–1957)* II. Ötven éve történt. A doni áttörés. Tüzértisztek vallomásai... Magánkiadás, Kaposvár, 1993. 56. A szerző tartalékos tüzer zászlós, 10. tábori tüzérezred, foglalkozása ügyvéd.

⁷⁹ Kiss József visszaemlékezése, 114. Hasonlóról számol be Kovács Károly Visszaemlékezésem az 1942/1943-as Don menti harctéri eseményekre. HL TGY 2842. 30. (a szerző honvéd, 14/III. zászlóalj), és édesapja megmenekülését egy ukrán parasztnak köszönve Gyarmati György. Lásd a kötet bevezető tanulmányát.

életét, hogy nem katonai felszerelése volt: hálózsákja és be nem ázó síbakancsa óvta meg a hidegben, hóban. Egy zsák cukrot bízta rájuk, az volt az élelmük. A szálláskeresés során voltak a már említettekhez hasonló élményeik, csak őket „Büdös zsidók, takarodjatok ki!” felkiáltással magyar katonák kergették el, amikor végre találtak volna éjszakai szállást.⁸⁰

„Hétköznapiak” tehát kétségkívül voltak a hadszíntéren, még ha újra is kell értelmeznünk a fogalmat, s tudomásul vennünk: a háborús viszonyok kikezdi az emberséget, a megszokott erkölcsi normákat. A közvetlen életveszélyben felerősödtek az indulatok, érzések, a bajtársiasság, a felelősségérzet és a patriotizmus éppúgy, mint a rosszindulat, vagy egyesekben akár a szadizmus. A második magyar hadsereg negyedmilliós tömege nem csupán otthonától távolodott el, hanem a „békebeli” életet szabályozó konvencióktól is, miközben ez a változás – mint azt a kötet több tanulmánya is tárgyalja – hasonlóképpen bekövetkezett a hátszágban is. A dolgozathoz kiválasztott források csupán „csepp a tengerben” a második magyar hadsereg létszámhoz – vagy a Kárpát-csoport és a megszálló alakulatok tagjait is beleszámítva közel félmillió tömeghez – képest, amely szovjet területen szolgált. Az általuk közvetített frontvilág-entériór azonban egy dolgot minden másnál plasztikusabban jelenít meg. Azt, hogy a helyzetek abnormitásához képest lankadatlan törekvés volt a háború „domesztikálására”, a normalitás keresésére, utánzására, mímelésére a totális esztelen-ség-embertelenség hónapjai, évei alatt.

⁸⁰ Zádor László dr.: Egy munkaszolgálatos emlékei. 1942. november–1945. december 20. HL TGY 3764. 5. A 109/1. tábori munkásszázadban szolgált, eredeti foglalkozása nem ismert.

SZAKÁLY SÁNDOR

Tábori lapok, levelek a frontról és a frontra

Györki István honvéd és felesége levélváltásai 1942–1943-ból

A háborúk során meghatározó volt minden esetben a hadba vonult katonák és a hozzátartozóik kapcsolattartása. A harcolók hangulatára alaposan rányomta a bélyegét az otthonról érkező hírek tartalma, gyakorisága, de még inkább a meg nem érkező hírek. Ezért is fordított minden esetben nagy figyelmet a mindenkori hadvezetés, hogy a hadba vonultak és családtagjaik, ismerőseik, barátai – lehetőség szerinti – kapcsolattartására. Ennek bonyolítója, a tábori posta a második világháború évei alatt a magyar királyi honvédségben megfelelő színvonalon működött.¹

A tábori posta tábori lapokat, csomag és pénzküldeményeket továbbított igen jó hatásfokkal a hátszág és a hadműveleti terület között. A hadműveleti területről feladott tábori lapok minden esetben hivatalos ellenőrzésen – cenzúra – mentek keresztül. Minden csapattestnél egy-egy, a tábori lapok ellenőrzésére kijelölt tiszt vagy tisztjelölt – általában tartalékos hadnagy, zászlós, hadapród vagy karpaszományos őrmester – látta el ezt a feladatot, aki a küldeményt elolvasása után „Ellenőrizve!” (néha „Ellenőrizte!”, illetve „Ellenőriztem!”) bélyegzővel és aláírásával látta el. A bélyegző, illetve az aláírás igazolta, hogy a tábori postai levelezőlap nem tartalmaz olyan információkat, amelyek az ellenség kezébe kerülve fontos adatokkal szolgálhatnának, vagy adott esetben a hozzátartozók számára közölnének nem továbbadható híreket. A magyar katonák tábori postai levelezése – amely szinte kivétel nélkül nyílt tábori postai levelezőlapon történt – gyakorlatilag Magyarországnak a második világháború harcaiba történt bekapcsolódása után indult meg. Az 1938 és 1941 júniusa közötti időszakban a katonák és az otthon közötti levelezés a rendes postai úton történt, az adott alakulat állomáshelyén feladott leveleken, képeslapokon.

¹ A magyar királyi tábori postaszolgálat történetére vonatkozóan lásd: Dán János: *A Magyar Királyi Tábori Posta a II. világháborúban 1938–1948*. Kézikönyv és katalógus. H. n., 2011. A szerző kiadása.

A területi visszacsatolások idején a különböző birtokba vett városokból, falvakból postázták a bevonultatottak szeretteiknek a küldeményeiket, amelyek az adott települések postahivatalának a bélyegzőjét viselték.² A Szovjetunió elleni magyar hadba lépést követően a magyar királyi honvédségben – a világ valamennyi haderejében kialakult gyakorlatnak megfelelően – a fentebb jelzett módon leveleztek. Amennyiben a hadművelleti területen lévő katona vagy munkaszolgálatos – utóbbiak elvileg ugyanolyan formában levelezhettek, mint a fegyveres szolgálatot teljesítők – olyan információt rögzített tábori postai levelezőlapon, amely az ellenőrzést végző személy szerint nem lett volna lehetséges, akkor a cenzor azt „kisatírozta” és csak azt követően továbbították a küldeményt.

A tábori postai levelezőlapon küldött és kapott sorok legtöbbször a háborús hétköznapiak történéseiről szólnak. Mi történt a fronton lévővel? Nem beteg-e? Megsebesült-e? Megkapta-e a csomagot? stb. – illetve mi a teendőjük az otthon lévőknél. Mikor és ki művelje meg a földet, mire költsék el a pénzt, mikor legyen disznóvágás, hogy tanuljon a gyerek stb. Ezek voltak azok a kérdések, amelyek a leginkább foglalkoztatták a fronton lévőket és az otthon maradottakat. S hogy miként és hogyan, azt egy – általánosíthatónak is tekinthető – példán szeretném bemutatni.

Mielőtt azonban rátérnék a fronton lévő férj, és az otthon dolgozó feleség közötti levélváltás bemutatására, néhány gondolat erejéig célszerű elidőzni magánál a hírvívő materiánál. A tábori postai levelezőlap kimondottan a háborús évek terméke: a hátszágaiak és a hadszíntéren lévőek közötti kapcsolattartást szolgálta, illetve a hadszíntéren lévőek is ilyen módon kommunikálhattak egymással. Ismereteim szerint 1941 és 1945 között három fajtája volt a tábori postai levelezőlapoknak: a magánkiadású, sajátkészítésű, illetve a különböző csapattestek által kiadott tábori lapokra nem térnek ki:

1) A frontról vagy hadművelleti területről hazaküldött, zöldszerű tábori postai levelezőlapok. A lapon üres hely található a hivatalos feljegyzések számára, ahova az ellenőrző bélyegző/aláírás került.

2) Kék színű tábori postai levelezőlap, légipostai továbbításra. Ehhez általában válaszlapon is tartozott, amelyen a címzett küldhette el a válaszát, ugyancsak légipostai úton. Ezen a lapon is bekeretezett rész szolgált a hivatalos feljegyzések számára.

3) Rózsaszín tábori postai levelezőlap. Ez a hátszágából a hadművelleti területen szolgálók, illetve a harcolók tájékoztatására szolgált. Az otthon maradtak ezen írhattak távollévő szeretteiknek, rokonaiknak. Ezen a lapon szerepelt egy szigorú tiltás is: „A címzett csapattestének, alakulatának megnevezése szigorúan tilos!” A feladó feltüntethette nevét, foglalkozását, címét, továbbá a címzett nevét, rendfokozatát és az adott alakulat tábori posta számát. Ezt a tá-

² I. m. 179–226.

bori postai levelezőlapot a „rendes posta” vette fel és továbbította a megfelelő tábori postahivatalhoz.

A zöld és a kék színű tábori postai levelezőlapokon a feladó a nevét, rendfokozatát és a csapattestének a tábori posta számát adhatta meg, a feladás helyének megnevezése nélkül. Ezért is olvasható számos tábori postai levelezőlapon a „Valahol Oroszországban” toposz – ami azután a Karádi Katalin által énekelt sanzonnak, illetve Bán Frigyes 1942-ben készült filmjének lett a címe.

A tábori postai levelezőlapok közül a zöld színűeken gyakorlatilag már 1941-től kezdődően nyomtatott feliratok voltak olvashatóak: 1. „Az akarat minden akadályt legyőz!” 2. „A magyar élet ára: a szovjet halála!” Ezek a feliratok az otthoniak „figyelmeztetésére” is szolgálhattak, hogy soha ne feledjék el, miért is harcolnak a gyermekeik, testvéreik és férjük, egyszóval: szeretteik távol a hazától. Talán furcsának tűnhet, hogy a légi postai úton továbbítandó tábori postai levelezőlapokon nem találkozhatunk ilyen feliratokkal.

A hátszágából, otthonról a hadművelleti területre küldött rózsaszínű tábori levelezőlapokon is volt nyomtatott felirat, amely a harcoló katonák buzdítására szolgálhatott, kötelességükre figyelmeztette őket, úgymond az otthon „óhaját” közvetítette feléjük. Ezek a szövegek 1941-től kezdődően a következők voltak: 1. „Inkább Ukrajnában, mint magyar földön düljön a háború!” 2. „Magyarország jövő békessége és felvirágzása – a szovjetoroszországi harcmezőn dől el!” 3. „Magyarország kitartása és áldozatkészsége teszi győzelmesé fegyvereinket!”

1944-ben, midőn a front Magyarország területéhez közeledett, újabb előnyomott szöveg tűnt fel a tábori levelezőlapon: „Határaink szilárd védelme – Magyarország újabb évezrede!”

Szükség is volt a lelki támaszra, biztatásra, hiszen a magyar katonai vezetés tagjai közül számosan érzékelték, hogy a Szovjetunió elleni háborúba bekapcsolódott magyar királyi honvédség 1942 tavaszán már nem az 1941-es esztendő „lelkesezésével” és „lehetőségeivel” került a hadművelleti területre, hanem nyers viták, „tárgyalások” eredményeként kényszerült részesévé válni a háborúnak. Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke³ a Keitel tábornaggal⁴ 1942 januárjában folytatott tárgyalási nyomán vetette papírra: „Magyarország tisztán ideális javakért harcol. Nem keresünk Oroszor-

³ Szombathelyi Ferenc, vitéz (Győr, 1887. május 17 – Pétervárad /Jugoszlávia/, 1946. november 4.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1941. szeptember 6 és 1944. április 19 között a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke. Katonai pályafutására vonatkozóan lásd: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Lexikon és Adattár. Budapest, 2003. Ister Kiadó. 331–332.

⁴ Keitel, Wilhelm (Helmscherode /Németország/, 1882. szeptember 22 – Nürnberg /Németország/, 1946. október 16.), német hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezértábornagy. 1938. február 4. és 1945. május 8. között a német Véderő Főparancsnokság (OKW) főnöke.

szágban semmit, nem úgy, mint a románok; akik minket állandóan támadással fenyegetnek, és véreinket Erdélyben sanyargatják.”⁵ A vezérkari főnök sorai nyílt megfogalmazását jelentik annak, hogy Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadba lépését alapvetően a Romániával – és részben Szlovákiával – való versenyfutás motiválta. Korabeli vélekedés szerint aligha lehetett ebből a versengésből kimaradni.

Hasonlóképpen vélekedett – már a hadműveleti területen – a magyar királyi 2. honvéd hadsereg hadműveleti osztályának vezetője, Kovács Gyula vezérkari ezredes⁶ – nem sokkal később a 2. hadsereg vezérkari főnöke –, egy 1942. augusztus 17-én keltezett értékelésében: „A kivonult hadsereg és valószínűleg maga az anyaország sem látja tisztán e háborúnak és e háborúban való részvételünknek célját, értelmét. Ezt tartom a második nagy tényezőnek, amellyel a közelmúltban történtek nagy részét indokolni lehet. *Háborút viselni a háborús cél átérése nélkül nem lehet.* (Kiemelés tőlem – Sz. S.) A következő nagy hiba, hogy nem gyűlöljük sem a bolsevizmust, sem ezen keresztül az ellenséget, az orosz. Gyűlölet nélkül nem lehet követelni rámenést, szívósságot, kegyetlenséget, ami a korszerű háborúban éppoly nélkülözhetetlen előfeltétel, mint a történelmi idők legrégibb időszakában is volt. Az előbbiekből folyik, hogy a hátszág és a kivonuló hadsereg közötti lelki kapcsolat és a bajtársi összetartozandóság laza. Az az anyaország, amely nem lett háborúra nevelve, amely maga sem gyűlöli az ellenséget, tényleg nem lesz támasza az itt kivonult és ezer megpróbáltatásnak, nélkülözésnek kitett hadseregnek.”⁷

Ha Kovács Gyula vezérkari ezredes így vélekedett a hadműveleti területre kivonult hadsereg helyzetéről, akkor vajon miként láthatták azt maguk a katonák, az egyszerű földművesek, iparosok, alkalmazottak? Vajon mennyi „üthetett át” ezekből a gondolatokból a levelekben? S vajon mennyi érződhetett, abból a vágyakozásból, melyet Kállay Miklós miniszterelnök⁸ 1942 júniusában elmondott beszéde alapján – „szeptemberben minden katona haza fog jönni”⁹

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Belügyminisztérium Iratai. Filmtár 7887. doboz. Tárgyalások Keitel vezértábornaggyal 1942. január 21-én. (Szombathelyi Ferenc feljegyzése.)

⁶ Kovács Gyula, vitéz (Tordatúr, 1893. június 4 – Cleveland /Ohio, USA/, 1963. június 4.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata altábornagy. 1943. március 10 és 1942. szeptember 8 között a magyar királyi 2. honvéd hadsereg I. a. osztályának a vezetője, vezérkari ezredesi rendfokozatban. Katonai pályafutására vonatkozóan lásd Szakály, *A magyar katonai...* 187–188.

⁷ *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 1959. Zrínyi katonai Kiadó. 75.

⁸ Kállay Miklós, nagykállói (Nyíregyháza, 1887. január 23 – New York /New York, USA/, 1967. január 14.), földbirtokos, politikus. 1942. március 9 és 1944. március 22 között miniszterelnök, 1942. március 9 és 1943. július 24 között külügyminiszter is.

⁹ Kállay Miklós miniszterelnök kijelentését, melyet 1942. június 4-én Kecskeméten a hadműveleti területre induló honvéd csapattestek búcsúztatásakor mondott idézi: Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942–1943.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994. 61–62.

– fogalmazhattak meg magukban oly sokan? A közelgő szeptember azonban nemhogy hazaszállítást, de még felváltást sem hozott. A már idézett Kovács Gyula joggal írhatta értékelésében: a „künn harcolók lelki nyugalma korbácsolja fel az a tudat, hogy az országnak csak a töredéke áldoz vérrel, verejtékkel és kereseti lehetőségének megszüntével”.¹⁰ Aligha kétséges, hogy a fronton lévő lelkiállapota, hangulata igen rossz volt, amelyet még tetézett a német bajtársaiktól kapott információ, amely szerint a Harmadik Birodalomban többet tesznek a sebesült, elesett katonák családtagjaiért, mint Magyarországon.

S mennyi érzékelhető, látható ezekből egy fronton lévő férj és otthon egyedül maradt felesége levelezéséből? Ezt próbálom most bemutatni, mintegy általánosnak is tekintve a közöttük folytatott levelezést, hiszen Györki István és felesége – iskolázottság és anyagi helyzetét tekintve – az 1940-es évek Magyarországnak „átlagos falusi” embere volt. Természetesen több száz fős minta esetében biztosabban lehetne „cáfollhatatlannak” tűnő állításokat megfogalmazni, mégis úgy vélem ez a tipikusnak tekinthető levélváltás is példázhatja a kor szokásait, viszonyait.

A vizsgálatban szereplő levelek, tábori postai levelezőlapok családi gyűjteményben maradtak fenn. A férj, Györki István 1907. március 27-én született a Somogy megyei Törökkoppányban, földműves (paraszti), római katolikus vallású családban. Szülei és öt testvére szintén a faluban éltek és dolgoztak. Györki István maga is földműveléssel foglalkozó, hat elemít végzett parasztember volt, aki szerette a zenét, cimbalmon (is) játszott. Felesége, az 1911-ben szintén Törökkoppányban született, hat elemít végzett Szakály Gizella volt. Apja falusi csizmadia mester, idősebb fivére úgyszintén, öccse péksegéd, két húga közül az egyik férjezett, paraszti munkát végző, míg a másik, gyermektelen nagybátyjuk által örökbe fogadva, Pápán élt.

Györki Istvánnak és feleségének saját háza – két szoba, konyha, kamra –, három hold földje és kis szőlője volt. Két-három tehenet, néhány sertést, kacstát, libát, tyúkot tartottak, többnyire saját szükségletre. Györki István 1937-től több alkalommal is teljesített katonai szolgálatot Kaposvárott, Alsóvereckén, Kassán. Gyalogos volt, illetve szolgálata egy rövid időszakában határőrvadász. 1942. május 27-én vonult be a magyar királyi 2. honvéd hadsereg mozgósítását követően az 51. honvéd gyalogezredhez, Kassára. Csapattestével 1942. július 6-án indult a hadműveleti területre. Vasúti szállítás, majd közel 1500 kilométeres gyalogmenet után érte el társaival a Don partját. 1943. január 27-én, aknátalálást követően halt hősi halált. Emlékét néhány fotó, a megmaradt levelek, tábori lapok őrzik.¹¹

¹⁰ *A 2. magyar hadsereg...* 75.

¹¹ A jelzett dokumentumok s az írás alapját képező levelek, tábori postai levelezőlapok a birtokban.

Györki István az 1942. május 27-i bevonulásától haláláig 61 tábori levelezőlapot, illetve levelet írt a feleségének. Ezek közül 13 – négy levél, két képeslap és hét levelezőlap – még Magyarország területén íródott, és a kötelező cenzúra elkerülésével került postára. A két képeslap a vasúti szállítás során történt megállások alkalmával íródott és mindössze pár szavas üdvözlést tartalmaz. A fennmaradó 48 küldemény közül öt levél, 43 tábori postai levelezőlap. Ezeket lehetőségem nyílt összevetni a korábbi katonai szolgálata idején hazaküldött hasonló levelekkel, lapokkal. A talán meglepőnek ható eredmény az, hogy alapvetően nincs eltérés a levelek, lapok tartalmát, formáját tekintve. Formailag szinte kivétel nélkül ceruzával írt, számos helyesírási hibát tartalmazó levélről, lapról van szó, az elemi iskolában elsajátított megszólítási és elköszönő formulákkal.

Amint jeleztem már, Györki István levelei, képeslapjai, tábori postai levelezőlapjai 1942. május 27-e és 1943. január 7-e között íródtak. (Nem tudható, hogy vajon a szovjet Vörös Hadsereg 1943. január 12-én, illetve 14-én megindult támadása idején volt-e Györki István által írt és továbbításra váró postai küldemény valamelyik tábori postahivatalban.) Ez 3,7-es napi gyakoriságot jelent, ami megítélésem szerint igen jónak tekinthető, figyelembe véve a háborús körülményeket. A tábori postai levelezőlapok küldése 1942. szeptember 14-e után szaporodik. Ennek egyszerű oka van: Györki István és csapatteste számára ekkorra ért véget a mintegy 1500 kilométeres gyalogmenet: „Két hónap után első alkalommal van fedél a fejünk felett.”

A korábbi katonai szolgálata idejéből származó leveleket, lapokat összevetve a háborúban, a frontról írtakkal, azt tapasztaljuk, hogy írójuk a katonai szolgálatot a haza iránti szolgálatnak, a minden férfit váró kötelességnek tekintette. Nem lelkesedett, amikor bevonult, de elfogadta, hogy ez a kötelessége, és ha el kell menni, akkor el kell menni. Ugyancsak elfogadta a hadsereg hierarchikus rendjét, és természetesnek vette, hogy ez a hierarchia nem az életkor, nem a polgári életben szerzett tapasztalatok alapján épül fel. A tisztek többnyire elérhetetlen magasságban lévőnek tűntek előtte; leveleiben csak a tisztesekről és „az őrmester úrról” tett említést. Az élelmezésről írt a legtöbbet – főleg a még Magyarországon keltezett lapokon. A „kosztot” elfogadhatónak találta, de jól jött volna neki egy kis hazai pótlás: szalonna, sonka, kenyér. A frontra indulás előtt viszont már arról panaszkodott feleségének, hogy szinte mindennap lencse, bab, kelkáposzta került a csajkába s hús csak elvétve akadt.

Az 1942. május 27-e után íródott lapok, levelek szinte kivétel nélkül a jövőt taglalják: vajon kimennek-e a frontra, leszerel-e ő is, hiszen az idősebbeket hazaengedik (Györki István ekkor 35 éves). Nagyon elszomorítja, hogy nincs falubeli, de még környékbéli sem a közelében, ugyanakkor nagyon sok a nemzetiségi – főleg szlovák –, ám jórészt még ők is leszereltek, aki pedig maradt, az majdnem minden hét végén hazamehet, mivel közel lakik. Beszámolt lapjain a

városról, Kassáról is. Szép, sok a látnivaló, de jobb lenne otthon, szívesebben nézné a „babadagi oldalt”, a hazai dombokat. Nagyon reménykedett még egy rövid szabadságban az indulás előtt; jó lett volna elbúcsúzni az otthoniaktól.

Ezek a többnyire rövid információk sablonos, minden lapon azonos keretbe vannak beágyazva. Nézzük például a megszólítást! Györki István a rendelkezésünkre álló 61 levélben, levelező- és képeslapon, illetve tábori postai levelezőlapon 60 esetben használta a „Kedves párom” és egy esetben a „Kedves feleségem” megszólítást. Ezt a megszólítást követi mindannyiszor – némi eltéréssel – a következő mondat: „Kívánom, soraim a legjobb egészségben találjanak. Én hála Istennek, egészséges vagyok, amit neked is szívből kívánok.” E sorok után, második megszólításként, amely csak a legritkább esetben marad el, fele-fele arányban „Kedves Gizám”, illetve „Kedves párom” olvasható. A befejező sorok – hasonlóan a megszólításhoz és az első mondatokhoz – szinte minden esetben ugyanazok. Természetesen egy-két szavas eltérések találhatók közöttük, de többnyire a következőket olvashatjuk: „Sokszor csókol és gondol rád a távolból: Pista.”, vagy: „Maradok szerető párod, sokszor csókol és gondol rád a távolból: Pista”. Ezek a formulák a Don partjára történt kérészt követően így módosultak: „Sokszor csókol és gondol rád valahol a Don partjáról: Pista.”, vagy: „Sokszor csókol ebből a szép paradicsomból: Pista”, illetve így: „Sokszor csókol és gondol rád ebből a vad idegenből: Pista.”

A Györki István által használt fordulatok jórészt megtalálhatók az ő társadalmi rétegéhez tartozó többi katona írásaiban is. Érdekes megfigyelni a Györki Istvánnak a szülei és testvérei által írt levelek fordulatait – akár a címzett is írhatta volna azokat. A Don partjáról írott levelek egy részében olvashatóak a szomszédoknak, jó barátoknak, ismerősöknek küldött üzenetek is. Ilyenkor a búcsúsorok előtt ezeket olvashatjuk „Tiszteltetem a szomszédokat”, vagy: „Tiszteltetem őket is.”

Természetesen a megszólítás és a búcsúzás közötti szöveg tájékoztatja a „Kedves párom”-at a katonák mindennapjairól, gondolatairól. Ám rendre sokkal nagyobb teret kap az otthoni dolgok iránti érdeklődés a levelekben, tábori postai levelezőlapokon, mint a saját életkörülményekről szóló tudósítás. Feltűnő, hogy Györki egyetlen hazaküldött levelében, lapján nem esik szó az ellenségről. Nem töpreng azon, hogy ki az ellenség, miért kell(ene) azt legyőzni. Az oroszországi – a Szovjetunió kifejezést egyszer sem használta – viszonyokról viszont már többet írt. Hatalmas ország ez, talán több hetet is kellene gyalogolni, hogy a végére érjenek. Az ottani ellátási viszonyokról írta 1942 júliusában: „Bizony, mi ebben a híres paradicsomban nem valami jól érezzük magunkat, mert bizony itt semmit sem lehet kapni.” Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy az ilyen tapasztalatokat szerzett magyar parasztemberek miért is volt olyan a – későbbi – viszonyulása a „kolhozhoz” és a „szocializmushoz”. A mintegy másfél ezer kilométeres gyalogmenet során szerzett tapasztalatai

alapján Györki István honvéd megírta azt is, hogy alig akad gyümölcs a fákon, szőlőt – így bort – elvétele sem látnak, merthogy egy korábban már front szántotta térségen vonultak.

Ezek az információk azonban kevésbé fontosak a katona számára, mint az otthoni hírek és beszámolók a munkáról, amit most a magára maradt feleségnek kell elvégeznie. A júliusban írt lapok visszatérő témája: „Megvolt-e már az aratás, milyen a termés? Megpermetezte-e a sógor a szőlőt? Segítenek-e a rokonok a munkában? Hazaérkezett-e már a civil ruha?” Néha egy-egy kérdés is megy otthonra: küldjenek csomagot, főleg dohányt és kenyeret meg szalonát, mert például a dohány nagyon drága, egy kis hazai pedig már igen jólesne. Mindeközben eljut hozzá egy-egy tábori postai levelezőlap az otthoniaktól is. Azokra, a belőlük kapott hírekre is reagálni kell. Így nagyon lesújtja egy falujabeli hősi haláláról kapott hír, de megnyugtató tudatja, hogy náluk még nem történt ilyen és reméli, hogy a Jóisten majd megsegíti őt.

A nyár múltával ismét visszatérően érdeklődik a termés iránt, s szaporodnak az őszi munkákra vonatkozó instrukciók: melyik földdarabot hogyan szántásák fel, mivel és hogy vessék be; vegyenek takarmányt a jószágnak, melyik sertést adják el, melyiket hagyják meg vágásra. Ilyenkor már a hazavágyódás is erősebben érződik a sorokból. Jó lenne már szüretkor otthon lenni, de ha akkor nem is, hát a búcsúra vagy legkésőbb a „disznóvágásra”. „Mivel itt nem lehet semmit se venni, pénzt is küldök, vegyél rajta ruhát! Törleszd belőle a kölcsönt! A préselesnél segítsen majd a sógor és a papa. A törkölyt hagyd meg pálinkának, sajnos, itt se bort, se pálinkát nem lehet kapni.” Az őszi munkák befejezte után a közlés és az érdeklődés is az időjárásra, az otthoni emlékek felé fordul: „[...] itt jó az idő; otthon milyen? Lassan jönnek a hidegek, küldjél meleg holmit. Kösd meg a kapcám! Sokat álmodok haza, de ha felébredek, látom semmi nincs az egészből. Ha lehet, hosszú leveleket írd, hogy többször is elolvashassam őket, amíg megérkezik a másik.”

Néha egy-egy szemrehányás is előfordul a levelekben, főleg azért mert már rég érkezett híradás otthonról, nem jött meg a kért holmi. Érdekes módon hasonló szemrehányások olvashatóak a frontra küldött levelekben, lapokon is. Úgy tűnik, mintha egyik félben sem merült volna fel, hogy a háborús körülmények között a posta sem működik mindig megbízhatóan. Előfordult, hogy egy-egy postavonat el sem jutott a „célállomásra”, partizántámadás, légítámadás kárvallottja lett. A levélváltásokból kiderült, hogy egy-egy levél, tábori postai levelezőlap általában 12 napot utazott a címzetthez. Nem volt sokkal jobb a helyzet a légipostával sem. Néha azután egyszerre érkezett meg három-négy, különböző időben feladott küldemény, de ezt nem volt könnyű megszokni.

Györki István lapjaiból gyakorta kicsendül a reménykedés, a hit. Hálát ad az Istennek, hogy még nem történt baja. Nagyon bízik, hogy sikerül sebesülés nélkül „megúsznia” a háborút és hamarosan megérkezik a felváltás, ő pedig

indulhat haza. Az ősszel írt lapokon majdnem mindig szó esik erről, és arról is, hogy talán kap egy kis szabadságot. Az egyik sógor már hazamehetett és a másik is készülődik, de addig sincs olyan nagy baj, mert most szakácsként dolgozik; igaz sok a munka, egy kicsit le is forrázta a lábát, de hátrébb van a vonalaktól és éjszaka lehet pihenni, ha ágyúdörgés is az ébresztő. Utolsóként megérkezett tábori postai levelezőlapja 1943. január 7-én íródott. Felesége azután már csak férje bajtársaitól kapott híreket az utolsó napokról, majd megérkezett a tábori lelkész lapja is, amelyen arról értesítette az özvegyet – hiszen Györki Istvánné férje hősi halálával azzá lett –, hogy az „[...] általam jan. 28-án eltemetett Györki István azonossági száma, anyakönyvi bejegyzésem szerint: 1743-07-0041 [...]. A jó Isten vigasztalja fájdalmában.”

Eddig a fronton lévő katona levelei, tábori postai levelezőlapjai alapján próbáltam meg képet adni arról, hogy mi foglalkoztatta a családjától – itt elsősorban a feleségétől – távollévő parasztembert, míg a következőkben a – megmaradt – hozzá írt levelek, lapok alapján arról szólok, hogy miként is gondolkodott a feleség. Természetesen itt csak azt tudhatjuk meg, hogy mint írt Györki Istvánné. Ismerve a magyar falu szokásait, erősen vélelmezhető, hogy a kortárs parasztasszonyok ezrei, tízezrei írhattak ugyanúgy vagy hasonlóan. Ezek közül az 1942. szeptember 20-a és 1943. január 6-a között írottak maradtak fenn. (Ezeket férje bajtársai juttatták vissza az özvegyhez: szabadságra hazaérkezve hozták magukkal.)

Az 1942. november 10-ig írt levelek és lapok közül mindössze kettő maradt meg, majd azt követően 20 levél és tábori levelezőlap. Gyakoriságukat tekintve 2,8 napos „levélírási sűrűség” adódik. A feleség által írott 20 levélpostai küldeményből kettő a levél és 18 a tábori levelezőlap. A két fennmaradt levél csomaghoz volt mellékelve – ám erről még nem szoltunk. Györki Istvánné 1942. november 11-e és 1943. január 6-a között négy alkalommal küldött csomagot a férjének. Tartalmuk rendre dohány, cigarettapapír, pogácsa, sonka, szalonna, sült húst, kenyér és ruhanemű. A címzett mindezeket hiánytalanul meg is kapta, ám – a férj leveleiből tudjuk – jól jött volna valamicske bor, pláne egy kis pálinka. (Ezek alighanem épségben való megérkezésük bizonytalansága miatt maradtak ki.)

Györki Istvánné, a fennmaradt levelek, tábori lapok tanúsága szerint szorgalmas levélírónak bizonyult. Ezért valószínűsíthető, hogy 1942 júniusa és októbere között is többször írhatott, ám a férj csapattestének állandó mozgása miatt nem érték célhoz. Az otthonról a frontra/hadművelti területre küldött levelek és lapok formai jegyei ugyanolyanok, mint az onnét hazaküldöttek: megszólítás, tájékoztatás az egészségről, a hazai hírek és kérdések, majd elköszönés. Ezekből a sorokból is érzékelhető az erős bizakodás, a jövőbe és az Istenbe vetett hit. Györki Istvánné, ahogy a kor magyar társadalmának – főleg falusi – asszonyai, hívó volt. A mindennapos misére járás természetes do-

log volt számára. Ugyanilyen természetesnek számított napjában többször is imádkozni a frontokon lévőkért.

A feleség által ceruzával írott híradásokban a megszólítás 18 alkalommal „Kedves párom”, kétszer „Édes párom”, míg egy-egy esetben „Kedves férjem”, illetve „Kedves Pistám”. Ezeket követően minden, a gazdasággal kapcsolatos dologról tájékoztatta férjét. Megírta, mikor milyen munkát végzett el, és egyben megkérdezte, hogy amit csinált, azt jól csinálta-e? Az őszi munkák közül részletes beszámolót olvashatunk a répaszedésről, a káposztafejek behordásáról, a szüretéről és arról, hogy mennyi bor lett: még a kölcsönként hordókba is jutott az újborból. A frontról hazaküldött pénz felhasználásáról – Györki István 1942. szeptember 10-e és 1943. január 7-e között négy alkalommal tette ezt – szintén részletesen beszámolt: megírta, mit vett és mennyiért, megkérdezte, mit vegyen még, s mennyit fordítson a kölcsön törlesztésére. Természetesen a pénz kapcsán írt a terjengő hírekről is, miszerint „kicserélik a pénzünket”. Sok minden csak jegyre kapható – írta –, és mind nagyobb lesz a „drágaság”. Ráadásul számos termékre van beszolgáltatási kötelezettség, aminek eddig még eleget tudtak tenni. Arról is tudósít, hogy egyre több hősi halálról, sebesülésről szóló jelentés érkezett a faluba. Gyarapodnak a feketében járók és szinte mindig imádkoznak.

Az otthonról írt legtöbb lapon, levélben ott a kívánság: „Gyere minél előbb haza!” Az otthon maradottak mindig valamely eseményhez kötötték a várt hazatérést. Szerették volna, ha a távollévő megjönne szüretre, ha otthon lenne búcsúkor, a disznóvágást elhalasztanák, hogy a disznótoron már a távol harcoló férj is közöttük ülhessen. Ha ez mégsem sikerülne, akkor legalább a pálinkaégetésre jöjjön meg a katona, nem baj, ha akkor egy kicsit többet iszik is a borból, most még az is megbocsátható. A sorok között egyre többször tűnnek fel a korábbi konfliktusokat megbocsátó, felejtést ígérő kitételek. A feleség is gyakran álmodik a férjével, és sokat levelez a bajtársak családjával. Ha valaki közelben lakó jön haza szabadságra, attól csomagot is küld, de legtöbbször csak nagyon messze lévőktől jön hír, illetve érkezik meg tőlük a férj által küldött levél. Több levelet és lapot várna el a távolban lévő férjtől, és már arra gondol, hogy talán a „bárisnyák” miatt nem ír, mert azt hallani, hogy sok van belőlük arrafelé.

Rendszeresen előkerülnek a falusi ember számára oly fontos hazai hírek is. Volt lakodalom, ahol magányos asszony éjfélnél tovább nem maradt (nem is maradhatott). A vásárra nem volt érdemes kivinni az állatot, mert nyomott az ára. Többen hazajöttek már szabadságra, de vannak, akik még be sem vonultak. A feleség igazságérzete szerint most már meg kellene cserélni a dolgot, érezzék egy kicsit azok is a háborút, akik eddig nem katonáskodtak. Ezek egyébként nem rosszindulatú, nem gyűlölködő szavak, csak a kötelezettségek arányos megosztásának óhaját jelzik. Ő is – mármint feleség – tudja, hogy a kötelességteljesítés fontos dolog, a „Haza” sorsa előbbre való sok mindennél,

és még előtte van a férje frontra indulását megelőzően tőle kapott képeslap a versikével:

„Egyetlenem, ne búsulj értem,
A hazámat kell, hogy most megvédjem.
Elintézem vitéz honvéd módra,
Boldogságban együtt leszünk újra.”

Ezt várták a legtöbben – boldogságban együtt lenni újra. Sok tízezer család számára mégsem adatott meg. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg az 1942. április 11. és 1943. április vége közötti szovjetunióbeli hadműveletei során mintegy 60 ezer hősi halottat és eltűntet, továbbá 30 ezer hadifoglyot veszített. Utóbbiak közül is alig akadtak olyanok, akik hazatértek. Elnyelte őket a nagy hadifogolytábor-birodalom – többségüket örökre. Emlékük halványuló fotókon, tábori postai levelezőlapokon, leveleken s néhány személyes tárgyban maradt fenn – ahogy az Györki István esetében is történt. Neve – sorstársaiéval együtt – ott olvasható már mintegy két évtizede a törökkoppányi római katolikus templom falán elhelyezett emléktáblán.

SIMON ATTILA

A felvidéki szellem és az úri Magyarország találkozása

*A reintegráció Janus-arca a szlovákiai magyar értelmiség
első generációjának szemével¹*

Mottó: *Talán importáljuk Beneš-t?
Most úgyis munkanélküli!*²

A második világháborúba fokozatosan, de a külső és belső kényszerítő erőket figyelembe véve – valószínűleg – elkerülhetetlenül belesodródó Magyarország egyik örömteli feladata a Trianonban elveszített területek egy részének az ország testébe való visszaillesztése volt. Az 1938 és 1941 között visszacsatolt területek reintegrációja ugyanis korántsem volt egyszerű folyamat,³ miközben az egyes revíziós sikerek a sok párhuzam mellett különböző problémákat hoztak a felszínre. Időrendben e siker nyitányát az első bécsi döntés jelentette 1938 őszén. Az elsőprő örömmel és lelkesedéssel párhuzamosan azonban az ország ekkor szembesült először azzal, hogy Trianon revíziója nem ér véget a honvédség bevonulásával, sőt valójában ott kezdődik, hiszen az előző húsz év nem múlt(hat)ott el nyom-

¹ A dolgozattal kapcsolatos kutatásokat a Szlovák Tudományos Akadémia és Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma tudományos kutatásokat támogató alapjának a VEGA 2/0023/12 sz. projektje támogatta.

² A Miniszterelnökség ismeretlen hivatalnokának megjegyzése azon a jelentésen, amely a visszacsatolt gömöri területek lakosságának elégedetlenségét tárgyalta.

³ Az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszatért területek szakirodalmá meg lehetősően so-vány. Ebből a szempontból a legjobban Erdély áll, hiszen két kitűnő monográfia – Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa, Budapest, 2011; illetve Balogh, L. Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. – és más szerzők (pl. Egry Gábor, Bárdi Nándor stb.) is foglalkoztak a témával. A Délvidéket illetően elsősorban A. Sajti Enikő munkáiban találhatók meg a téma egyes vonatkozásai, az első bécsi döntés után visszakerült felvidéki területek sorsa azonban máig jórészt feldolgozatlan. Bizonyosfajta betekintést az azóta már megszűnt színvonalas tatabányai folyóirat, a *Limes Dél-Felvidék* 1938–44 című tematikus száma nyújtott. *Limes*, 2007. évi 2., a

talanul. Emellett kiderült, hogy a két évtizeden át mantraként ismételt revíziós jelszavak ellenére az ország nem volt felkészülve a revízió sikerére. Különösen nem arra, ahogyan és amilyen gyorsan ez 1938 őszén bekövetkezett.

Jelen tanulmány az első bécsi döntés által Magyarországhoz visszakerült szlovákiai területek reintegrációjának kérdését próbálja körüljárni, elsősorban azokra a problémákra és visszasságokra fókuszálva, amelyekkel az érintett felvidéki lakosság⁴ szembetalálkozott. Eközben azonban akarva-akaratlanul a korabeli Magyarország számára is tükröt kíván tartani, hiszen a reintegráció problémái elsősorban abból adódtak, hogy a felvidéki magyarok nem arra a Magyarországra vágytak vissza, mint amelyikre visszakerültek.⁵

Az árnyaltabb képalkotás érdekében egy fontos mozzanatot már az elején szükséges leszögezni: az a terület, amelyet 1938. november 2-a előtt Dél-Szlovákiának nevezhetünk – utána pedig a visszatért felvidéki területekként írunk körül –, maga sem alkotott egységes régiót, hanem inkább lazán összefűzött tájegységek halmaza volt.⁶ Ráadásul a gömöri, a csallóközi és a bodrogi magyarok más, mint az államhatárok kényszere 1938-ban még nemigen kapcsolta össze, így őket illetően mindennemű általánosítás buktatókat rejt.

A felvidéki területek visszaillesztése folyamatának feltárása még csak a kezdeti szakaszban van, amit az is nehezít, hogy a vonatkozó levéltári források szétforgácsolva, a Magyar Országos Levéltár különböző fondjaiban lelhetők fel. Közülük ezúttal elsősorban a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának anyagát (K-28) és a Belügyminisztérium rezervált iratait (K-149) használtam fel. A tanulmány azonban főként a korabeli sajtóban, nagyrészt az *Új Élet* c. folyóiratban és az *Érsekújvár és Vidéke* című regionális hetilapban jelent írásokra épül. A Kassán szerkesztett katolikus *Új Élet* és az érsekújvári – a kor viszonyaihoz képest liberális szemléletű – helyi lap között az első pillantásra kevés közös mozzanat fedezhető fel, hiszen míg az első a reformkatolikus Prohászka Ottokár-körök hivatalos fóruma volt, addig az *Érsekújvár és Vidékét* 1939-től az a Kovács Endre szerkesztette, aki az akkoriban már leáldozóban lévő, baloldali karakterű Sarló Mozgalom holdudvarához tartozott.

Annak ellenére, hogy a *sarlósok* és a *prohászkások* látszólag riválisok voltak, több volt bennük a közös attitűd, mint a különbség. Mindkettő a szlovákiai ma-

⁴ A Felvidék, felvidéki kifejezés több szempontból is problematikus, ám használata nehezen megkerülhető. Ezúttal – mint a szakirodalomban általában –, Szlovákia szinonimájaként használok, miközben a felvidéki lakosság kifejezés alatt a Szlovákiában élő, az első bécsi döntés nyomán Szlovákiából Magyarországhoz került népességet értem.

⁵ Ezt Márai pontosabban fejezi ki: „Nagyon rövid idő múltán a város őslakosai is úgy érezték s ki is mondták, hogy az a Magyarország, amelyhez most hazatértek, nem egyezik a régi hazáról őrzött emlékekkel.” Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013. 89.

⁶ Vö. Gaucsik István: *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948*. Kalligram, Pozsony 2013. 68.

gyar társadalom belső erőkből való megújulását szorgalmazta, ám a sarlósok elsősorban a falu világára összpontosítottak, a prohászkások inkább a munkásságot célozták meg. Mindkét táborra érvényes volt az utóbbi időben elsősorban Bárdi Nándor kutatásainak köszönhetően a magyar kisebbségekkel kapcsolatban egyre többet hangoztatott *népszolgálat* vállalása.⁷ Leginkább azonban a közös generációs élmény kötötte őket össze. Ők alkották a szlovákiai magyarok első nemzedékét. Egy olyan generációt, amelynek tagjai még Trianon előtt születtek, de már a Csehszlovák Köztársaság viszonyai között – annak iskoláiban, egyetemén, a cseh(szlovák) értelmiséggel folyamatos dialógus közepette – szocializálódtak. Az ebbe a körbe tartozó Jócsik Lajos, Kovács Endre, Sinkó Ferenc, Janics Kálmán és mások – apáik nemzedékével szemben – természetességgel mozogtak a csehszlovák valóságban, s értékelni tudták a csehszlovák demokrácia vívmányait. Az idősebbekkel szemben, akik a Trianon előtti világot álmodták vissza, ők a dualizmus kori Magyarországot jelentős kritikával szemléltek, ami persze nem jelentette a trianoni határok revíziójának elutasítását. Sőt az idő múlása egyre inkább arról győzte meg őket, hogy a magyar kisebbség hosszú távon még a közép-európai viszonylatban nagyvonalú csehszlovák nemzetiségi politika mellett is az anyanemzettől való elszigeteltségre, a többségi nemzetben való felolvasásra van ítélve, s ezért egy igazságos és békés – a szomszéd népek megegyezésén alapuló – határrevízió hívei voltak. Így 1938. november 2-án – miközben sarlós generációs társuk, a pozsonyi Peéry Rezső családjával együtt sírva hallgatta, hogy a koronázó város Szlovákiában marad – kitörő örömmel fogadták a Belvedere palotából érkező híreket. Lelkesedésük azonban nem tartott sokáig, a rákövetkező mindennapok gyorsan vegyítették abba a csalódás keserű ízeit.

Remények és elvárások

Ahhoz, hogy megértsük azt a némi túlzással csalódásnak is nevezhető érzést, amely a „batya cipős magyarok”⁸ között a visszacsatolás után eluralkodott, fel kell idézni, hogy milyen elvárások fogalmazódtak meg az első bécsi döntés előtt a szlovákiai magyarok között, és persze azt is, hogy mit várt az anyaország a visszatérő nemzetrésztől.

A trianoni határok revíziójának elkerülhetetlenségét illetően a szlovákiai magyar közösség egy nevezőn volt. Az ún. aktivista (a prágai kormánypolitikát

⁷ A népszolgálat fogalmáról és erdélyi megvalósulásáról lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 454–468.

⁸ A már a „csehszlovák” időkben meghonosodott kifejezés a cseh szokásokat felvevő fiatalok generációs megnevezése volt.

támogató) politikusok inkább csak a kivételt erősítik,⁹ a bécsi döntés előtti hetekben pedig kiderült, hogy közülük is csak azok maradtak lojálisak Csehszlovákiához, akiknek ahhoz szorosan kötődött az egzisztenciája. Bár a felvidéki magyar társadalom többsége számára a revízió visszatérést jelentett egyfajta természetes állapothoz – s így a visszacsatolás utáni időszakra nézve nem látták szükségét programot fogalmazni –, az értelmiség körében azért jól kivehető differenciák voltak észlelhetők. Ezt többek között a proházások nagy tekintélyű mentora – egész papi pályáját az egyház szociális tanításának szolgálatába állító – Pfeiffer Miklós kanonok, a prágai magyar egyetemisták gyóntatópapja is megfogalmazta egy, már az első bécsi döntés után az *Új Életben* megjelentetett írásában. „A felvidéki szellem” című cikkében Pfeiffer a felvidéki ember (valójában értelmiség – S. A.) három típusát vázolta fel.¹⁰ Közülük az elsőt épp a fentebb már említett kormánypárti magyarok, vagyis az aktivisták jelentették, akik Pfeiffer szerint „gyengének bizonyultak”. A második csoportba – ezt tartotta a legnépesebbnek – azokat sorolta be, akik megrekedtek 1918-ban, vagyis semmit sem tanulva az előző két évtizedből, ugyanazt a világot álmodják vissza, amelyből Trianon kiszakította őket. Pfeiffer róluk mondja, hogy nekik a csehszlovák időkben nem kultúregyletek, hanem kultúrsérelmek kellettek, hiszen a revízió szempontjából nem a gazdagodó, hanem az elégedetlen közösség volt a kedvezőbb opció.¹¹ A harmadik csoportba viszont azokat sorolta, akik az ún. felvidéki szellem hordozójaként három területen is mélyreható változást reméltek Trianon revíziójától: Közép-Európa tekintetében az etnikai elvű revíziótól várták az itt élő népek megbékélését. A szlovákiai magyarok szempontjából a provincializmusból való kitörés lehetőségét vélték felfedezni a revízióban, összmagyar szempontból pedig azt, hogy a felvidéki szellem majd megtermékenyíti az anyaországot.

Pfeiffer írása is jelzi, hogy tollhegyre tűzött témánk szempontjából megke-
rülhetetlen a „felvidéki szellem” fogalmának tisztázása, amelyet eddig a legala-
posabban Filep Tamás Gusztáv tanulmányai tárgyaltak.¹² Filep is hangsúlyoz-

⁹ A szlovákiai magyar aktivizmusról lásd Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyarok az első Csehszlovák Köztársaságban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013.

¹⁰ Pfeiffer Miklós: A felvidéki szellem. *Új Élet* 8 (1939: 4. sz.) 219–230.

¹¹ Mint a katolikus magyar értelmiség stratégiáiról írt tanulmányában Rácz Kálmán helyesen megállapítja, a fenti jellemzésben sokan minden bizonnyal felismerték a szlovákiai magyar politika nem egy képviselőjét. Rácz Kálmán: A két világháború közötti felvidéki katolikus magyarság vezetői sorsproblémáinkról. In *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 212–214.

¹² Filep Tamás Gusztáv: Felföldi társadalomkutatók az 1938 utáni magyarországi viszonyokról. In *Uő: A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*. Pozsony, 2007. 187–204.; *Uő: A „felvidéki szellem”-ről és utóéletéről* (Közelítések). *Limes* 20. (2007: 2. sz.) 109–132.; *Uő: Felföldi közirők a magyarországi állapotokról 1938 után*. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 139–154.

za, hogy a felvidéki szellem nem csupán egy, a szlovákiai magyar közösségre esetlegesen ráaggatott jelző volt, hanem a szlovákiai magyar értelmiség által kidolgozott és állandósult motívumokkal rendelkező önkép, amelyet saját maguk nagyobb szociális érzékenységeiben, a közügyek iránti erősebb elhivatottságban, érzékenyebb történelmi önreflexióban, az egész kisebbségi magyar közösség belső demokratizmusában vélték felfedezni. Ha elolvassuk Jócsik Lajos, Szvatkó Pál vagy mások korabeli írásait,¹³ a felvidéki szellemmel kapcsolatban olyan kifejezésekkel találkozunk, mint a szolidaritás, póztalanság, gyakorlatiaság, osztálynélküliség stb. Mindenesetre – bármit is értsünk alatta – a felvidéki szellem óhatatlanul összekapcsolódott valamiféle messianisztikus vátesz-szerpellel, amely szerint az anyaországba hazatérő felvidékieknek kell majd megváltoztatni Magyarországot. A változást pedig elsősorban a szociális igazságtalanságok és osztályellentétek felszámolása jelentette volna. Aligha véletlenül, hiszen – az érintettek általános vélekedése szerint – a kisebbségi sors egyfajta belső demokratizálódást idézett elő a szlovákiai magyar társadalomban. Ennek jeleként egy falusi parasztember vagy egy városi munkás számára egyáltalán nem volt rendkívüli esemény, ha a grófi származású pártelnök, Esterházy János egy asztalhoz ült velük országjáró körútjain.

A felvidékiek küldetéstudatát és a felvidéki szellemnek a határrevízió utáni feladatát, a proházások táborába tartozó – akkor fiatal orvos – Janics Kálmán¹⁴ fogalmazta meg szép metaforával: „a szellem némileg testté válik, s megteszi az első kapavágást a nagy magyar ugar megtermékenyítéséhez.”¹⁵ A „felvidéki szellem” és a „magyar ugar” szembeállítása azt is jelzi, hogy a szlovákiai magyar értelmiség körében meglehetősen negatív kép élt a magyarországi viszonyokról. (Utólag nehéz eldönteni, hogy mennyi volt ebben Prága korabeli propagandájának a hatása, s mennyi saját kritikai attitűdjük.) A felvidékieknek – a fentebb jelzett küldetéstudaton túlmenően – volt egy további fontos elvárásuk. Úgy akartak visszailleszkedni a magyarországi viszonyok közé – s ezáltal birtokába jutni az anyaország kínálta nemzeti előnyöknek –, hogy közben a Csehszlovákiában szerzett, onnan hozott jogokról sem akartak lemondani. Főleg nem az ottani szociális juttatásokról, s végképp nem az általános és titkos választójogról. Erre azonban kevés esély mutatkozott, hiszen, mint a felvidéki szellem állandó hangoztatásától megcsömörlött Sztranyavszky Sándornak né-

¹³ Jócsik Lajos: *Idegen igában*. Budapest, H.é.n.; Jócsik Lajos: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húsz éves kisebbségben*. H.é.n. (1939); Szvatkó Pál: *A változás élménye. Válogatott írások*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv – G. Kovács László. Kalligram, Pozsony, 1994.

¹⁴ Az 1938 és 1940 között sokat publikáló Janics 1945 után – kényszerűen – felhagyott az írással, s majd csak a „prágai tavasz” diktatúrát enyhítő szellője hatására ragadott ismét tollat. Neve azonban leginkább az első ízben 1979-ben Münchenben kiadott *A hontalanság évei* című történeti munkája által vált ismertté.

¹⁵ Janics Kálmán: *Új Felvidékiség*. *Új Élet* 8. (1939. 5–6. sz.) 288.

hány héttel az első bécsi döntés után az országgyűlésben elmondott szavai is jelezték, „nem Csonka-Magyarországot csatolták a visszakerült Felvidékhez, hanem a Felvidéket csatolták vissza a csonka hazához. [...]”¹⁶

Nem csupán a felvidékiek képzeltek magukat messiásnak, az anyaországbeliek is így látták őket. A szintén rozsnyói származású publicista, Vass László – egy 1940-es előadásában – egyenesen arról beszélt, hogy a felvidéki szellemet nem a visszatérők, hanem a visszafogadók, vagyis az anyaországiak találták ki.¹⁷ Ezt a véleményt erősítik Móricz Zsigmondnak a Porubszky Géza kéméndi plébános és politikus által idézett szavai 1938 decemberéből: „Öcsém, a patakok és a folyók a hegyekből erednek és onnan hozzák le hozzánk a poros lapályra a vizek tisztaságát. Ti is a Felvidékről eredtek, nektek kell lehozni hozzánk az eszmék tisztaságát. [...]”¹⁸

A korabeli forrásokból és a szakirodalomból is ismert, hogy Budapestről a szlovákiai magyarokat „becsehelt”, kommunistagyanús közösségként érzékelték. Noha mint minden általánosítás ez is torzít, annyiban mégis igaz, hogy a szlovákiai magyarok viselkedésére kétségkívül hatottak a cseh minták. S az sem tagadható, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) – amely nem mellékesen kiállt a nemzetiségek önrendelkezési joga mellett –, Csehszlovákián belül épp a magyarok által lakott Dél-Szlovákiában volt a legnépszerűbb.¹⁹ Ezt ugyan opponáló, ám más nézőpontból nem kevésbé sommás képet fest a szlovákiai magyarokról egy 1938-as keltezésű külügyminisztériumi helyzetértékelés. A jelentés annak kapcsán foglalkozik a szlovákiai magyarokkal, hogy a bécsi döntés előtti hetekben a magyarországi pártok már élénk érdeklődést mutattak irántuk, mint potenciális új választóik iránt. A dokumentum szerint sem a szélsőbal (ez alatt a szociáldemokráciát értette), sem a szélsőjobb nem remélhet a Felvidéken választókat, mivel az első opciót a nacionalizmus eszméjének megerősödése, a másodikat pedig a nyilaskeresztes eszmék teljes felvidéki elutasítása akadályozza. Az értékelés szerint a felvidéki vezérek, Jaross Andor, Szüllő Géza, de még Esterházy János is liberális gondolkodásúak, s a budapesti politikai reprezentánsok közül Apponyi Györggyel tartják a legszorosabb kapcsolatot. Ha a visszacsatolandó területeken képviselőházi választások lesznek – összegez a dokumentum –, akkor az ottani szavazatok minden bizonnyal a Nemzeti Egység Pártja centrumát fogják erősíteni, így nem csoda, hogy Bethlenék és Rassayék

¹⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 20. köt. Budapest 1940, 285.

¹⁷ Filep T. G, A „felvidéki szellem”... 115.

¹⁸ Porubszky Géza: Áldozathozatal és hazaszeretet. *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. január 8. 1.

¹⁹ A két világháború közötti csehszlovák parlamenti választásokon a magyarok által lakott dél-szlovákiai régiókban akár kétszer magasabb arányban jutottak szavazatok a CSKP-re, mint az északi, szlovák vidéken. A kommunisták Komáromban, Zselíz és Királyhelmece környékén esetenként a magyar szavazatok 30%-át is meg tudták szerezni.

a demokrácia erősödését várják a felvidékiek bekapcsolódásától a magyarországi politikai életbe.²⁰

Nincs nyoma annak, hogy a szóban forgó helyzetértékelés milyen információk alapján készült, az viszont biztos, hogy az idő nem igazolta: a „visszakerült” szlovákiai magyar politikai elit pályája – Szüllő Géza kivételével²¹ – más fordulatot vett. A volt Egyesült Magyar Párt politikusai Jaross Andor vezetésével Imrédy Béla jobboldali „csodaszarvas forradalma” mögé sorakoztak. Abban is melléfogott a jelentés, hogy a szlovákiai magyar társadalomban ne lett volna bázisa a szélsőségeknek. Egyaránt létezett szélsőbal és szélsőjobb: utóbbiakat egy Janovszky Imre nevezetű elvetélt író²² szervezte meg a Csehszlovák Fasiszta Párt és Árja Mozgalom magyar szekciójában.²³ A bolsevik gondolat népszerűségére pedig már utaltunk. Mint az – többek között Ungváry Krisztián munkáiból is²⁴ – tudható, a szélsőbaloldal által hirdetett szociális forradalom gondolata jó kiindulópont lehetett a nyilas eszmék felé forduláshoz, s a szlovákiai magyar társadalomban is volt hajlam egy ilyen váltáshoz. Igaz, ez a nagypolitika szintje alatt nem következett be az első bécsi döntés után.²⁵

Magyarán, amiképpen a szlovákiai magyaroknak hézagos volt a tájékozottsága a korabeli Magyarországról, ugyanúgy Budapesten sem rendelkeztek hiteles képpel a határ másik oldaláról. Ez korántsem meglepő, hiszen az államhátár alig volt átjárható, a két ország egymás sajtóját kölcsönösen nem engedte be, s a kulturális csere sem működött. A szlovákiai magyarok Magyarországról leginkább a csehszlovák sajtóból tájékozódhattak. A magyarországi közélet pedig – mint azt Szekfű Gyula is konstataulta –, meglehetősen érdektelenséget mutatott a határokon kívül rekedtek iránt: „Nemzeti társadalmunk alig ismeri a szomszéd államokban élő magyarság kisebbségi sorsát, alig érdeklődik valóságos bajai iránt, kulturális fejlődése iránt is közömbösséget tanúsít, és immár másfél évtizede túri, hogy a trianoni politikai határok mindinkább kulturális határokká

²⁰ MNL OL, K-63, 64. cs. 7/7. t. 3263/pol.1938.

²¹ Az Országos Keresztényszocialista Párt volt elnöke, Szüllő Géza azon kevés felvidéki politikus közé tartozott, aki a visszacsatolás után a magyar közélet és politika hagyományos, keresztény-konzervatív vonalát követte, s az alkotmányosság egyik legelszántabb őrzőjé közé tartozott. Politikai pályájáról lásd Filep Tamás Gusztáv: A jog hatalma – a hatalom joga. Szüllő Gézáról. *Kommentár*, 2007. 3. sz. 45–58.

²² Az egyébként szlovák származású Janovszky rövid önéletrajzát lásd, OSZK Kézirattár, 36/2357.

²³ Janovszkyék Komárom környéki tevékenységéről lásd ŠOA Komárno, f. OÚ KN, k. 80, 197/1938.prez.

²⁴ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor, Pécs – Budapest, 2013. 313–330.; *Uő*: Kik azok a nyilasok? *Beszélő* 17. (2012: 6. sz.) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kik-azok-a-nyilasok>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 12.

²⁵ Mivel a visszacsatolt területeken semmiféle választás nem volt 1938 és 1945 között, így a lakosság politikai hovatartozását csak szubjektív források alapján lehet valószínűsíteni.

is alakuljanak. [...]”²⁶ Mint Szombathy Viktor egyik – a visszacsatolt területek idegenforgalmáról szóló – írásából is kiderült, a pesti turisták sokszor még arra is rácsodálkoztak, hogy a „csehszlovák elnyomás” húsz éve után a bal parti Komáromban szépen és szabatosan beszéltek magyarul.²⁷

Az idegenkedéstől a rendszerhibákig

Épp oly igaz, mint amennyire közhely: a szlovákiai magyar társadalom az első bécsi döntést kitörő örömmel fogadta, s ez az első időkben jótékony homályba vont minden más tapasztalást. „A felszabadulás öröme kezdetben olyan volt, mint a teremtés előtti köd, s csak később kezdtek kibontakozni belőle a szilárdabb testek”²⁸ – írta ezzel kapcsolatban a kitűnő publicista, Jócsik Lajos. S bár a visszacsatolt területek és a trianoni ország közötti kapcsolatokat a következő hat hétben még nehézkessé tette a visszatért területeken bevezetett katonai közigazgatás, források tanúsítják, hogy a felhőtlen örömet kezdettől fogva beárnyékolták kisebb incidensek,²⁹ és főleg valamiféle kölcsönös idegenség érzése.³⁰ Még a Felvidéken otthonosan mozgó Márai Sándor számára is volt valami szokatlan abban, ahogy őt egy (balparti) komáromi étteremben kiszolgálták,³¹ a volt szlovákiai Komáromból a jobb parti, egykoron csak faluként működő városrészbe átsétáló felvidéki értelmiségiek számára pedig egyenesen riasztó volt „Újkomárom” levegője: „Barátságtalan göggel bámultak le ránk ezek az épületek, és mi farkasszemet néztünk az idegen cikornyáikkal. Valami a torkomat fojtogatta. Talán az idegen, áporodott levegő, ami ezekből az épületekből áradt. Sohasem éreztem annyira a spengleri igazságot, mint épen itt, hogy minden műalkotás szükségszerűen magán viseli a Zeitgeistnek, annak a kornak a bélyegét, amelyben fogantatott. A teret betöltötte az a lelkeség, amit Szekfű Gyula neobarokknak nevez: a magyar dekadencia. [...] Egy beteg és impotens kor terhes feszültsége

²⁶ Idézi Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In *Vagyunk és leszünk. A szlovéniai magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Szerk. Fazekas József. Kalligram, Pozsony, 1993. 210.

²⁷ *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. április 16. 12.

²⁸ Jócsik Lajos: *Hazatérés, tájékozódás*. H.é.n. (Pécs, 1942.) 5.

²⁹ Ezek skálája rendkívül széles volt, jórészt azonban abból adódott, hogy a bevonuló honvédség tagjai bizonyos szituációkban másként viselkedtek, mint ahogy a szlovákiai magyar lakosság számára megszokott volt.

³⁰ Mint Egry Gábor tanulmányából is kiderül, a külhoni területekről Magyarországra érkezők körében amúgy is általános volt az idegenség érzése. Lásd Egry Gábor: *Nemzeti kölcsönhatások. Kisebbségi magyarok és a magyar nemzetfelfogás változásai a harmincas években*. In *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Szerk. Feitl István. Budapest, 2013. 124.

³¹ „[...] az egészben van valamilyen árnyalati idegenség: ez még a másik stílus, ez az étterem, ez a modernség, ez az étlapnélküliség, ez az olcsó, kéretlen menürendszer... valahogy más minden az étteremben, mint a Duna másik partján.” Márai Sándor: *Ajándék a végzettől*. Helikon, Budapest, 2004. 181.

vibrált a két épület között, egy koré, amelynek nem volt önállósága, nem volt erkölcsformáló ereje és bátorsága: Mint élő anakronizmus meredt felénk egyre idegenebbül egy koncepció és mondanivaló nélküli kornak az ún. ‘konszolidációs’, a ‘keresztény kurzus, a ‘kultúrfölény’ korszakának bemerevedett pöffeszkedő önáltatása.”³² Márai azonban nemcsak az idegenséget érzekelte, de azt is, hogy ez elsősorban az eltérő szocializációból származik, sőt ahhoz is volt bátorsága, hogy ne utasítsa el azt, ami Magyarországon idegennek tetszett: „Itt [a visszacsatolt részekben – S. A.] húsz évig másként éltek az emberek, sok gond között, sok szenvedésben, s mindenestül tanultak egy újfajta életütemet, amely nem sokat kivételez. A demokrácia rejtélyes folyamat, s nem szabad összetéveszteni a rossz modorral. Ez a Bafa-cipős demokrácia még rajtahagyta kézjegyét a visszakerült területek életformáin, s ha szelleme, hangja idegen is, azt kell mondanom, nem ez volt a legrosszabb, amit a csehek ellenünk elkövettek.”³³

Az idegenség nyilvánvalóan múltó érzés volt, ám azok a jelenségek, amelyek ezt kiváltották hosszú távon is meghatározták a két világ találkozásának milyenségét. Ha csokorba szedjük a felvidéki panaszokat, akkor ebből a nagyon színes kötegből legalább három egymástól jól elkülöníthető halmaz alakul ki a konfliktusoknak: 1) a gazdasági jellegű problémák; 2) a közigazgatással összefüggő kérdések; 3) az oktatás és a kultúra állapota. A továbbiakban ezeket vesszük számba, ám a teljesség igénye helyett inkább csak felmutatva azokat a témákat, amelyek folytatolagos kutatásokat igényelnek.

Az első Csehszlovák Köztársaság – különösen a korabeli Magyarországhoz képest – fejlett iparral rendelkező ország volt. A cseh részekre ez valóban igaz, attól keletre viszont egymáshoz képest is eltérő fejlettségű régiók mozaikja következett. Az országon belüli Nyugat és Kelet (Kárpátalja) között szakadéknyi különbség volt, s inkább az utóbbi felé „lejtett” a magyarok által lakott Dél-Szlovákia is. A magyarok között volt a legnagyobb a mezőgazdaságban dolgozók aránya, az iparban dolgozóké (1930-ban 16,1%) viszont messze elmaradt az országos átlagtól (33,8%).³⁴ A nemzetállami szempontok alapján végrehajtott csehszlovák földreform a magyar földműves helyzetén nem javított, versenyképességén erősen rontott, s a harmincas évek Dél-Szlovákiájára általánosan jellemző volt a magyar falu elszegényedése. A magyar nyelvterületen – az annak peremén található Pozsonyon és Kassán kívül – ipar alig volt. Pozitív adottságok csak itt-ott voltak felfedezhetők, mint például a galántai székhelyű Hanza Szövetkezeti Áruközpont működésében, amely az Ipolytól nyugatra eső régió egyik legfontosabb gazdaságpolitikai tényezőjévé nőtte ki magát.

³² Ikvay László: Újkomáromi kontraszt (felszabadulási élmény) *Új Élet*, 8. (1939. 5–6. sz.) 321–322.

³³ Márai, *Ajándék...* 181.

³⁴ Štítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část 3. Praha, 1935. 14.

Összességében a visszacsatolt területek gazdaságilag egyáltalán nem voltak fejlettebbek, mint Magyarország, sőt ha az általuk hozott gazdasági növekedést nézzük, akkor – az élelmiszer-, papír- és faipar kivételével³⁵ – alulteljesítettek.³⁶ Vagyis azok a gazdasági nehézségek, amelyek az első bécsi döntés után az arbitrázsterületen³⁷ megjelentek, részben abból az örökségből származtak, amelyeket ezek a területek magukkal hoztak. Nem érvényes ez a korona és a pengő átváltási arányára, amelyet Budapest 7:1-hez árfolyamban állapított meg, s ami visszatérő panaszok sorának volt tárgya. Ez a szlovákiai magyarok számára hátrányos, és a realitást nem tükröző árfolyam ugyanis nem csupán a készpénzátváltásban jelentkezett, de ez alapján számították át többek között a visszacsatolt területeken élők nyugdíját és az állami alkalmazottak bérét is. Sőt a magánvállalkozások nagy része is ezen átváltási arány alapján állapította meg a béreket, bár a Hanza példája alapján – amely 5,6 koronás árfolyamot alkalmazott³⁸ –, voltak kivételek.

A többségében mezőgazdasággal foglalkozó szlovákiai magyarok számára hátrányos volt, hogy a magyarországi viszonyok között alacsonyabb volt a búza vagy akár a tojás felvásárlási ára, viszont drágábban jutottak hozzá a csehszlovák termékeknek sok esetben gyengébb minőségű iparcikkekhez. Különösen sokat rontott a hangulaton a kenyér drágulása, holott annak szakrális jelentése is volt: „a magyar kenyér” gyakorta tűnt fel a szentistváni haza szimbólumaként a revíziós álmódosásokban. Amikor azonban kiderült, hogy a kenyér Magyarországon drágább, mint Csehszlovákiában volt, a szimbólum gyorsan deszakralizálódott. Pedig „november 2-a előtt a szlovákiai magyar ember meg volt róla győződve, hogy a magyar búza és lisztnemű korlátlan mennyiségben áll majd a Felvidék rendelkezésére.”³⁹ S a kenyér csak egy volt a sorban. Ha az alapvető élelmiszereket nézzük, a liszt, a cukor, a marha- és sertéshús ára mérsékelten, a só, az élesztő, a rizs ára pedig jelentősen megemelkedett a volt csehszlovák árviszonyokhoz képest. Csupán a burgonya és a zsír lett valamivel

³⁵ Rác Jenő: A felszabadult Felvidék gazdasági jelentősége. *Búvár*, 4. (1938. 11. sz.) 812.

³⁶ Az első bécsi döntés néhány gazdasági vonatkozását illetően lásd, Demeter Gábor – Radics Zsolt: A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság- és társadalomföldrajzi vonatkozásai. *Limes* 20. 2007. 2. sz. 65–82.

³⁷ A szlovák és a magyar szakirodalom első bécsi döntést érintő kommunikációjában az egyik feszültségkeltő elem a fogalomhasználat. A szlovákok által preferált „megszállt terület” kifejezés ugyanis a magyar olvasó, míg a magyar „visszacsatolt területek” kifejezés a szlovák olvasó számára elfogadhatatlan. Az arbitrázsterület kifejezés ezt az ellentétet igyekszik feloldani. Használata már megjelent a szlovák szakirodalomban is. Lásd például Martin Hetényi: *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra, 2008.

³⁸ A Felvidéknek ragaszkodnia kell a szociális és politikai népjogaihoz. *Új Élet* 8. (1939. 2. sz.) 2.

³⁹ MNL OL, K-149, 49. doboz, 1939. 2/1 t. A Rozsnyói Rendőrkapitányság helyzetjelentése. 1938. december 30.

olcsóbb.⁴⁰ Az arbitrázsterület lakossága gyufához, petróleumhoz is a korábbinál drágábban jutott hozzá.

Mindezek következtében – mint az egy, a nógrádi és gömöri területekről készült jelentésben olvasható – jelentősen csökkent a visszacsatolt lakosság vásárlóereje: „Füleken [a csehszlovák időkben – S. A.] a gyárban egy napszamos hetenként 70 koronát keresett. Ezért a 70 koronáért kaphatott egy pár bakancsot és egy pár női cipőt, vagy egy jó minőségű munkásruhát, vagy a gyári konzumban hússzor megebédelhetett. Most ugyanezen munkás 10 pengőt kap hetenként, amiért nem kap bakancsot, nem kap munkásruhát, és már csak 10-szer ebédelhet meg.”⁴¹

A rosszul megállapított árfolyam, az iparcikkek magasabb magyarországi ára, valamint az, hogy a dél-szlovákiai földműves a bécsi döntés után korántsem tudta olyan jól értékesíteni áruját, mint előtte, együtt szülték meg a „minden drága, vissza Prága” és a más hasonló jelszavakat. Amelyeket persze nem szabad valamiféle általános közhangulat kifejezéseként értelmezni, hiszen mint minden rendszerváltásnak, ennek is voltak vesztesei, akik korántsem csak a szlovákok közül kerültek ki. Így érthető, ha akadtak elégedetlen hangok is. Az viszont kétségtelen, hogy a visszatért területek lakossága valamilyen szinten csalódott a magyarországi gazdasági és szociális viszonyokban, s ez az idősebb generáció körében még ma is élő emlék.⁴²

Az *Új Élet*, illetve az *Érsekújvár és Vidéke* című lapokban közölt panaszokat elolvasva az is kiderül, hogy a „batya-cipősök” elsősorban mégsem a drágulás miatt panaszkodtak, hanem a magyarországi szociális intézkedések számukra megalázónak tűnő volta miatt. Imrédy Béla miniszterelnök a felvidékiek megsegítését az általa elképzelt új szociálpolitika egyik első fontos állomásaként kívánta végrehajtani, amiben központi szerepet kapott a Kovrig Béla által kidolgozott *Magyar a Magyarért Mozgalom* gyűjtése.⁴³ Ám abból a feltevésből kiindulva, hogy a rászorulóknak nem alkalmasak arra, hogy maguk döntsenek a segély felhasználásáról, azt jórészt természetbeni juttatásként utalták ki. Ez pedig a felvidéki magyarok számára eleve sérelmes volt. Erre utalt az *Új Élet*ben

⁴⁰ MNL OL, K-149, 49. doboz, 1939. 2/1 t. Árlap a visszacsatolt Felvidék egyes élelmiszereiről és más közszükségleti cikkről.

⁴¹ MNL OL K-149, 49. doboz, 1939. 2/1 t. Összefoglalás. A Hont-Nógrád és Gömör vármegyék cseh uralom alól felszabadult részein tapasztalható gazdasági, társadalmi és politikai képről.

⁴² Ez a vélemény szinte valamennyi általam az utóbbi időben készített *oral history* interjúban előfordul. A *Domus Hungarica* 2013 évi szülőföldi kutatási programjának keretén belül készített interjúk a szerző tulajdonában találhatók.

⁴³ A témával kapcsolatban lásd, Hámosi Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története. *Századok* 2001. 3. sz. 569–624.; Hámosi Péter: A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja 2006. 167–185.

Janics Kálmán, aki alamizsnaosztás helyett valódi szociálpolitikát követel,⁴⁴ s erről értekezett az *Érsekújvár és Vidéke* hasábjain prohaszkás Sinkó Ferenc, aki a Felvidékre küldött természetbeni segélyek kapcsán az ottaniak ellenérzéseit hangsúlyozta.⁴⁵ A csehszlovák rendszerben folyósított munkanélküli segéllyel kapcsolatban pedig azt a véleményét fejtette ki, hogy abból nemcsak élelemre és öltözködésre futotta, de a segélyezett önérzetét is megkímélte. Vagyis – zárja mondandóját Sinkó – a csehszlovák időkben „be lehet rendezni a gazdasági életet úgy, hogy a kisember méltósága és életszintje emelkedjék”.⁴⁶ Ellentétben a korabeli magyarországi viszonyokkal – bár ezt a szerző nyíltan nem mondta ki.

A gazdasági és szociális szféra mellett a másik, mindenkit érintő gondot a közigazgatás jelentette. Miután a magyar honvédség birtokába vette a bécsi döntésben megítélt területeket, katonai közigazgatást vezetett be. Ezt átmeneti intézkedésnek szánták, s egyidejűleg megkezdődött a polgári közigazgatás előkészítése.⁴⁷ Ebben kitüntetett szerep jutott a Felvidéki Egyesítő Csoportnak, amely a Vezérkari Főnökség polgári csoportja keretén belül jött létre.⁴⁸ A Weiss István vezette unifikációs csoport alig pár nappal a visszacsatolás után előterjesztést készített a miniszterelnök, illetve a tárca nélküli miniszterre kinevezett Jaross Andor számára, amelyben lefektették a kiépítendő polgári közigazgatással kapcsolatos elveket. Ebben hangsúlyt kapott az az aggály, miszerint a „visszatért” lakosság bizalmatlan a magyar közigazgatással szemben: avítnak tartják a vármegyerendszert, és félnek a szolgabírói erőszakosságtól. Ezért gondoskodni kell róla, hogy a magyar közigazgatás elveszítse osztályjellegét, a tisztviselők modora kifogástalan legyen, s főleg biztosítani kell a felvidéki lakosságot, hogy a hagyományos magyar közigazgatás rájuk nem fog kiterjedni.⁴⁹ Budapesten tehát nemcsak hogy ismert volt a felvidékiek averziója a magyar közigazgatással szemben, hanem – kezdetben – szándék is mutatkozott ennek respektálására. Az egyik alapproblémát a személyi kérdések jelentették. Ha hinni lehet a forrásoknak, Budapesten már 1938 nyarán elkezdődött a tolongás a felvidéki posztokért, s nem mellékesen a trafikokért is. Kozma Miklós október eleji naplóbejegyzése szerint a főszolgabírói állások már beteltek, ám még a kassai mozi üzemeltetésére is 12-en pályáztak.⁵⁰ Mindezt persze a szlovákiai magyar közélet is érzékelte, így abba a memorandumba, amelyet október

⁴⁴ Janics Kálmán: Új Felvidékiség. Új Élet 8. (1939: 5–6. sz.) 290.

⁴⁵ Sinkó Ferenc: A felvidéki kisember igényei. *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. március 12. 4.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ A visszacsatolt területek közigazgatásának megszerezésével kapcsolatban lásd Bukovszky László: A visszacsatolt Felvidék (Dél-Felvidék) közigazgatási szervezete. *Limes* 20. (2007. 2. sz.) 53–64.

⁴⁸ Ezzel kapcsolatban lásd Szabó Helga: A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4. (2002: 2. sz.) 37.

⁴⁹ MNL OL, K-28, 26. cs., 66. t., 1938-L-17508.

⁵⁰ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. PolgArt, Budapest 2000. 562.

5-én Komáromban fogalmaztak, nem véletlenül került be az a kívánság, hogy a visszacsatolás után a megüresedő állásokat ne magyarországiakkal, hanem helybéliekkel töltsék be.⁵¹ Külön hangsúlyt fektetett a felvidéki magyar politika arra, hogy azok a magyarok, akiket Trianon után elbocsátottak a közszolgálatból, most visszakaphassák helyüket, s ezzel részben konkuráló szempont volt, hogy – kvázi jutalomként – állami álláshoz jussanak azok, akik a visszacsatolás előtt ellenzéki magyar pártokban dolgoztak.

Az bizonyos, hogy azoknak a rendeleteknek a megalkotásánál, amelyek a felvidéki állások betöltésének módját szabályozták, igyekeztek eleget tenni az unifikációs csoport fentebb említett javaslatában megfogalmazott elveknek.⁵² Az azonban már más kérdés, hogy a gyakorlatban ez hogyan valósult meg, hiszen a közigazgatás különböző szintű tisztségeinek betöltése esetében ellentétes érdekek feszültek egymásnak. Budapest számára ugyanis a felvidékiek érzékenysége nál fontosabb volt az, hogy a magyar közigazgatásban járatos, nem mellékesen a kormányzati politika szellemiségét képviselni hajlandó személyek kerüljenek pozícióba. Mint Szabó Helga is megállapítja, különösen erős volt ez az igény Teleki Pál miniszterelnöki kinevezését követően.⁵³ Máig sincsenek pontos adataink azt illetően, hogy a felvidéki állások betöltésénél milyen volt a felvidékiek és az „anyások”⁵⁴ aránya. A rendelkezésre álló források (sajtócikkek, visszaemlékezések, *oral history* interjúk) azonban a felvidéki lakosság mellőzését és ebből fakadó elégedetlenségét jelzik.⁵⁵ Amint azt a már csehszlovák időkben is népszerű plébános és parlamenti képviselő, Porubszky Géza 1939. november 21-i képviselőházi felszólalása is igazolja, ennek az elégedetlenségnek olykor a hivatalos felvidéki magyar politika is hangot adott.⁵⁶ Porubszky szerint a felvidéki pályázókat mellőzik a hivatali állások betöltésénél, s ha kapnak is alkalmazást, akkor 90%-ban csak gyakornoki tisztségbe nevezik ki őket, de pl. hivatalvezetővé csak a legritkább esetben.

A visszacsatolt területek lakosságának azonban nem önmagában az anyaországból ideözönlő hivatalnokokkal volt baja, hanem azok ténykedésével és modorával is. A helyiek a korábbiakhoz képest lassúnak és körülményesnek találták az ügyintézkést, amely véleményt számos forrás is alátámasztja. A losonci

⁵¹ MNL OL, K-763 Flachbart Ernő miniszteri tanácsos, Mikrofilm 16532, d. dosszié.

⁵² Lásd pl. az 2300/1939. sz. M.E. rendelet a a visszacsatolt felvidéki területek közszolgálati állásainak betöltéséről. In *Magyarországi Rendeletek Tára 1939*. Budapest 1940. 58–69.

⁵³ Szabó H., *A visszacsatolt...* 46.

⁵⁴ Az anyaország kifejezésből származó megnevezés.

⁵⁵ Mint a regionális sajtó is jelzi, a helyi lakosság nemcsak azért aprehendált, ha anyaországi hivatalnokok kerültek a pozíciókba, hanem ha a volt csehszlovák közigazgatás embereit a helyükön hagyták az igazoló bizottságok. Vagyis az elégedetlenség jórészt az ott honosak mellőzöttségérzéséből fakadt.

⁵⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 22. köt. Budapest 1940, 251–253.

honvéd-állomásparancsnokság 1939 őszén Pestre küldött jelentése a gondok jelzése mellett magyarázatot is ad az „ejtőernyős” ügyintézés körülményességére. Eszerint amíg a csehszlovák hivatalok önállóan dönthettek, addig a magyar közigazgatás olyan fokon centralizált, hogy minden ügyben a minisztériumhoz kell fordulni, s ez nagyon lassúvá teszi az ügyintézését.⁵⁷ A hierarchikus bürokratizmus látélete helytálló, mindamellett ezek a hivatalok ténylegesen túlterheltek voltak: a visszacsatolás utáni első hónapokban – a napi rutin mellett – elárastották őket az állampolgársági ügyek, az igazoló bizottságok döntései kapcsán megfogalmazott fellebbezések,⁵⁸ stb. Az *Érsekújvár és Vidéke* című lap egyik 1939. januári cikke szintén a rezsimváltás miatt felszaporodó ügyekkel magyarázza a hivatalok lassúságát,⁵⁹ nem talált viszont mentséget az írás az új hivatalnokok modorára, amely kezdettől fogva irritálta az ügyfelekkel udvariasan bánó csehszlovák hivatalnokokhoz szokott lakosságot. Az ez irányú panaszok száma oly nagy volt, hogy a Bars megyei állapotok miatt Jaross Andor egyenesen Teleki Pál miniszterelnökhöz fordult, s azt a fejtegette, hogy mivel a „magyar Szent Koronához visszacsatolt Felvidékre áthelyezett állami közalkalmazottak egy része képtelen megfelelő modor tanúsítására”, ezért az alkalmatlanok visszahelyezendőek a „Csonkaországba”.⁶⁰

De mi is volt az a modor, amely visszatetszést keltett? Elsősorban az a kisemberrel szemben gőgös, a fölöttesei előtt azonban meghunyászkodó magatartás, amelyet találóan rögzítenek Kovács Endre sorai: „A hozzánk érkező »anyaországi« hivatalnoki réteg magával hozta a feudális érintkezési formákat, a címek és rangok feltétlen tiszteletét (a »rangkórságot«), megismertetett bennünket a felfelé hajlongó, lefelé taposó (»biciklista«) hivatalnokokkal, jött a frázisos hazafiasság, a nagy szavak kultusza, terjesztették az idegenek megvetését és az antiszemizmust.”⁶¹ Kovács mellett Jócsik, Szvatkó és mások írásai is azt jelzik, hogy a Csehszlovák Köztársaságban szocializálódott magyarok ügyel-bajjal szokták a burjánzó címeket és kivagyiság-rangokat, nehezen disztigváltak a méltóságos és nagyságos uraságok között, nem szólva arról, hogy a kormányzót megillető Őfőméltósága megnevezés számukra inkább volt mulatságos, semmint tekintélyt parancsoló.⁶²

Az anyaországi hivatalnok viselkedése – mint azt Márai Sándor szavai is igazolják – túlmutatott önmagán, s már a korabeli szemlélő számára is azt a különbséget jelentette, amely a magyar állam berendezkedését és működését az

⁵⁷ MNL OL, K-28, 1939-P-20003.

⁵⁸ Az igazoló bizottságok – sok panaszt kiváltó – működése máig feltáratlan, s külön tanulmányt érdemelne.

⁵⁹ *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. január 29. 2.

⁶⁰ MNL OL, K-28, 26. cs. 1939-L-18663.

⁶¹ Kovács Endre: Ár ellen. Kézirat. Petőfi irodalmi Múzeum. Kovács Endre hagyatéka.

⁶² Életinterjú Prohászka Marcellel. Készítette Simon Attila. A felvétel időpontja: 2013. november 20.

első Csehszlovák Köztársaság viszonyaitól és a csehszlovák adminisztráció működésétől megkülönböztette: „Egy városba, amely a cseh időben megismerte a mindig keserves kisebbségi sorsot – és ezért is, meg a közös nyelv, a származás kötésében lelkendezve várt vissza bennünket, magyarokat –, de megismerte a demokráciát is, amelyen belül hivatalban, közéletben voltak nemzetiségi, de nem voltak lebonthatatlan osztályválaszfalak: ebbe a városba visszahoztuk ezeket a válaszfalakat. Ezen a napon nemcsak az elszakított országrész tért haza Magyarországra, hanem visszatért a „méltóságos úr” is a Felvidékre, visszatértek a kísértetek, a magyar félmúlt megdöbrentő, elevenen maradt árnyai, a műveletlen és orrhagon tárgyaló, pecsétgyűrűs bíró, adóhivatalnok, városi skribler, aki silány fizetését azzal pótolja, hogy a rácson át az úriember leereszkedő vagy elutasító hanglegjtésével beszél a »felekkel«. Visszatért a szigorúan úr-cseléd társadalomra tagolt Magyarország ellenszenves hangja, a hajbókolós köszönetes divatja, a »kérek alássan« és az »alázatos tisztelettel« udvariaskodó magyar társadalmi divat, az egy osztályból valóak tüntető egymást tegezése – akkor is tegeződtek, ha vadidegenek voltak ezek az emberek –, s ez a tegezés mindig sértő is volt azok számára, akit nem tegeztek, mert kimutatta, hogy akit magáznak, nem tartozik az atyafiságos úri osztályhoz, tehát nem »úriember«. Visszatért a neobarokk osztálykultúra »főlnye«, a hivalgó modorosság, a nagyképű és felületes »műveltségi« előjogok modora.”⁶³ Persze Márai mond ettől keményebb véleményt is: szerinte a felvidékiek által csak anyásoknak nevezett hivatalnokok a gyarmatosítók gőgjével és a muszkavezetők modorával akarták a „megbízhatatlan” felvidéki társadalmat az úri, keresztény Magyarország normáihoz igazítani, ami természetesen nem is válthatott ki mást, mint ellenérzéseket.

Az első bécsi döntés után a visszacsatolt területek magyar lakossága immár nem csak nyelvén, de szellemiségében is magyar iskolába járathatta gyerekeit. S bár a visszaemlékezők szinte kivétel nélkül a magyar iskola előnyeit, s az azok által előtűnik kinyílt lehetőségeket hangsúlyozzák, a korabeli források szerint az oktatásügy is egyike volt a súrlódási pontoknak. A bécsi döntés előtti hetekben az egymással szembeeső csehszlovák és magyar propaganda kiemelt jelentőséget tulajdonított a pedagógusok meggyőzésének, hiszen egy esetleges népszavazás során az ő befolyásuk döntő jelentőségű lehetett volna. A nagyrőcei tanfelügyelőség körlevélben fordult hozzájuk, amelyben arról igyekezett meggyőzni őket, hogy a csehszlovák demokrácia épp a tanítóknak nyújtotta a legtöbbet, akik egy esetleges határmódosítás által az addiginál rosszabb szociális körülmények közé kerülhetnek.⁶⁴ Ez egyébként reális veszély volt, hiszen a pedagógusok – akik a havi fizetésen kívül magas pótlékokban részesültek – jól meg voltak fizetve Csehszlovákiában. Nem véletlen tehát, hogy a Magyarországhoz

⁶³ Márai S, *Hallgatni...* 90–91.

⁶⁴ MOL, Flachbart Ernő miniszteri tanácsos, K-763, Mikrofilm 16532, d. dosszié.

visszakerült pedagógustársadalom folyamatos panaszainak visszatérő eleme volt az alacsony fizetés. Ez dominált a Felvidéki Tanári Kar Kiáltványában is, amelyet a közép- és szakiskolák helyettes óraadó és óraadó tanárai fogalmaztak meg 1939 áprilisában.⁶⁵ A kiáltványban egyenesen megalázónak és szégyenteljesnek nevezték bérezésüket, s azt az óhajukat fejezték ki, miszerint „nem akarnak az emberséges fizetéshez szokott felvidéki társadalom megvetettjei lenni”.

A bérezés azonban csak egyike volt a felvidéki pedagógusok panaszainak, akik ugyan belátták, hogy egy idegen szellemiségű országban eltöltött 20 év után fontosak a nemzetnevelési szempontok, de – mint egy az *Érsekújvár és Vidéke*ben megjelent panasz is igazolja – annak már kevéssé örültek, hogy a nekik szervezett átképzéseken és tanfolyamokon szellemileg is át akarták gyúrni őket.⁶⁶ Az oktatás helyzete azonban nem csak a pedagógusok, hanem a szélesebb felvidéki magyar társadalom részéről is visszatérő kritikát váltott ki, miközben a bírálatok célpontjában, a magas osztálylétszámok és a Csehszlovákiában megszokott koedukált oktatás felszámolása állt. Az *Érsekújvár és Vidéke* egy 1939 nyarán megjelent írása azonban azt jelezte, hogy nem csupán a részletekkel volt baj, hanem magával a magyarországi oktatás egészének a szellemiségével és anyagi hátterével: „Lapunk hasábjain többször is rámutattunk arra – írja a lap –, hogy mily kultúrviisszaesést jelent a Felvidék számára a kor igényeinek és az annyira hangoztatott népi gondolatnak nem megfelelő magyar iskola-rendszer minden vonalon való bevezetése. Ismerjük a főiskolásaink panaszait, sokat emlegettük a középiskolai szelektálást, amely csak annak teszi lehetővé a tanulást, akinek pénze, és egyáltalán nem annak, akinek tehetsége van hozzá. Most még a felvidéki népoktatást is vissza akarják vetni a húsz évvel ezelőtti állapotokra.”⁶⁷

A reintegráció sikerült, a felvidéki szellem kimúlt

Ha csupán az egykori „sarlós”, Kovács Endre által szerkesztett *Érsekújvár és Vidéke* című lap 1939 nyarán – vagyis a visszacsatolás után bő fél évvel – közölt írásaiból indulnánk ki, a felvidéki területek reintegrációjának a kudarcát konstatálhatnánk: „az itteni élet minden síkján a teljes visszafejlődés válik úrrá. [...] Midőn a felszabadulás örömtjes napjait ültük, hivatalos részről többször hangoztatták, hogy a felszabadult területen senkit sem fog jogsérelem érni. Sajnos azonban mindnyájan tudjuk, hogy a valóság ezekre a kijelentésekre teljes

⁶⁵ MNL OL, K-28, 150.cs, 251 t. 1939 – L – 16911.

⁶⁶ *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. augusztus 6, 11. Idézi Popély Gyula: *Hazatéréstől a hazavesztésig. Magyar oktatásügy és oktatáspolitikai a visszatérti Felvidéken (1938–1945)*. Madách-Posonium Kiadó, Pozsony, 2006. 59.

⁶⁷ *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. augusztus 13. 4.

mértékben rácafol. Lapunk többször rámutatott a Felvidéket ért sérelmekre, a tisztviselői és egyéb fizetések hetes átszámítási kulcs alapján való méltatlan voltára, a felvidéki fiatalok mellőzésére állások elnyerésénél, [...] a főiskolások és középiskolások sérelmeire stb.”⁶⁸ Ehhez persze hozzáteendő, hogy az *Érsekújvár és Vidéke* – mint ahogy az *Új Élet* is –, főként az értelmiség álláspontját tükrözte. Ám a joggal szemre hányt sérelmek közepette sem feledhető, hogy mindeközben a sokkal számosabb köznépi réteg – nem hézagmentesen bár, de – mégiscsak visszailleszkedett a korabeli Magyarország viszonyai közé. Az események után mintegy 70 évvel készített *oral history* interjúk alapján elmondható, hogy a beilleszkedés – fentebb felidézett – folyamata és nehézségei nem hagytak mély nyomokat az emlékezőkben. Köszönhetően feltehetően annak, hogy az átlagember számára a visszacsatolás által felkínált nemzetpolitikai előnyök felülírták a kezdeti idegenkedést, meg persze a háború kirobbanását követő összezárkózásnak. 1939 ősztől fokozatosan eltűntek a sajtóból azok az írások, amelyek a beilleszkedés nehézségeiről, a felvidékiek sérelmeiről tudósítottak.

A reintegráció idővel tehát bekövetkezett, ám a többször megidézett *felvidéki szellem* maguk mögött hagyása, „levetkőzése” árán: ez a fajta „másság” (is) eltűnt a közbeszédből. Annak, hogy a felvidékiek bármiféle változást generáljanak az országban, nem mindenki volt híve. Voltak ugyan, akik nem fordultak szembe a felvidéki szellemmel, de igyekeztek azt saját politikai meggyőződésükhöz igazítani. A liberálisok a demokráciához való viszonyt szerették volna általa újraértelmezni, a kormányzat az erős nemzeti érzést olvasta ki belőle, Hubay Kálmán pedig az – úgymond – abszolút, tökéletes magyar testvériséget értette alatta. A felvidéki szellem agóniáját azonban nem „szétszélés” generálta, hanem az, hogy a politikai fősodor ellenérdekelte lett életben tartásában. Azáltal ugyanis, hogy Jaross és az általa vezetett felvidéki magyar politikai elit nagy része Imrédy szélsőjobb oldali iránya mögé sorakozott fel, az új miniszterelnök Teleki Pál – és köre – számára nem maradt politikailag konvertálható értéke az ún. felvidékiségnek. Azok a támadások, amelyek a felvidéki *corpus separatum* fenntartását érték, többnyire Jaross ellen irányultak. Továbbmenve, feltehetően ez állt a Jaross-féle minisztérium gyors felszámolása, és a Felvidéki Magyar Pártnak a Magyar Élet Pártjába való beolvasztása hátterében is. Másrészt azzal, hogy a felvidéki szellem részeként annyit hangoztatott szociális megújulás fő hangoztatójává a szélsőjobb vált, a fentiekben többször megidézett értelmiség – amely nem tudott azonosulni Jaross vonalával –, inkább kihátrált a saját maga teremtettené mögül. 1940-re ez jórészt eltűnt a közbeszédből, s ha mégis felbukkant, akkor már csak múlt időben. A kortárs – szintén egykori sarlós – Dobossy László írta 1939 végén: „A felvidékiségnek vége van, körülnéz-

⁶⁸ 80-as létszámmal fognak tanítani ősztől a felvidéki iskolákban? *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. augusztus 20. 4.

tünk a hazában és elfoglaltuk helyünket. Tájékozódunk és társakat kerestünk: oda illeszkedtünk be, ahová a rokonszenvünk és a meggyőződésünk állított. Kiléptünk a szűk keretű kisebbségi életből és az egyetemes magyar életnek letünk részesei.”⁶⁹ Ugyanezt – nála kissé markánsabban – fogalmazta meg a dolgozat elején már idézett Móricz Zsigmond is: „Egy évig sirattam, hogy milyen kár: elveszett valami, amit a babiloni fogság termelt. Ma már bele kell nyugodni. A felvidéki szellem lassan felveszi az itthoni mentalitást. A felvidéki kurucok kedves kövér labancokká mosolyodnak át.”⁷⁰

⁶⁹ Dobossy László: A felvidékiség vége. *Új Élet* 8. (1939. 9. sz.) 402.

⁷⁰ Idézi Filep T. G., *Felföldi...* 189.

Zsidók és csendőrök a gettókban, gyűjtőtáborokban 1944-ben

In medias res Komoly Ottót a Magyar Cionista Szövetség és a Budapesti Zsidó Mentőbizottság (Vaada) elnökét¹ idézzük, aki ifj. Horthy Miklósnál tett látogatását követően 1944. szeptember 15-én az alábbiakat jegyezte naplójába a magyar csendőrségről: „[...] ha felsőbb hatóságtól megfelelő parancsot kap, akkor annak megfelelően fog viselkedni.” Ifj. Horthy válasza erre: „Hát kérem, csendőr! Mit tud az? Azt csinálja, amit parancsolnak neki.”² Nos, 1944. március 19-től azt a parancsot kapták, hogy vegyenek részt a zsidók jogfosztásában, kifosztásában, gettósításában és deportálásában. Egy június 19-én írt levél így összegezte a magyar zsidók helyzetét, külön kitérve a csendőrök brutalitására: „Más országokban a zsidók fizikai szenvedése a deportálással kezdődött, itt [ti. Magyarországon – M. J.] a barbár kínzást a magyar csendőrség már a gettókban kezdi az emberek hallatlan gyöttrésével – így akarván kicsikarni belőlük, hova ásták állítólagos vagyionukat.”³

Horthy Miklós kormányzó azzal, hogy helyén maradt, s kinevezte az új kormányt, élén Sztójay Dömével,⁴ majd a deportáló belügyi államtitkárokként

¹ Komoly Ottó (Budapest, 1892. március 26. – Budapest, 1945. január 1?) vasbetontervező mérnök, cionista vezető. 1940-től a Magyar Cionista Szövetség elnöke, 1943-tól a Budapesti Mentőbizottság elnöke. Magyarországra menekült szlovák és lengyel zsidók százainak segít bujkálni, illetve továbbsszökni. Magyarország német megszállása után szorosan együttműködik Kasztner Rezsővel, és az SS-szel folytatott tárgyalások eredményeként Svájcba induló úgynevezett Kasztner-vonat utaslistájának összeállításában is részt vesz. 1944 szeptemberétől Friedrich Born a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője „A” osztályának vezetésével bízta meg. A nyilas hatalomátvételt követően a Zsidó Tanács tagja. 1945. január 1-jén a nyilasok elhurcolják és megölik. Komoly Ottó 1934 és 1944 között vezetett naplót.

² Komoly Ottó naplója, 1944. szeptember 15. In Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva Kiadó, Budapest, 1990. 213.

³ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 2. kötet. Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. MIOK, Budapest, 1960. 252.

⁴ *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. 1956-os KHT. Budapest, 2004. 60–66.

elhíresült Baký Lászlót⁵ és Endre Lászlót,⁶ legitimálta azok intézkedéseit. Sőt, már a Sztójay-kormány megalakulása előtt, a megszállás napján távmondatlanul kaptak utasítást a határ menti csendőrőrök: „BM. úr rendeletére, hogy a német csapatok Magyarországi [megszállásával] zsidó menekülést akadályozza meg. A menekülő zsidókat gépkocsijukkal együtt vegye őrizetbe és legközelebbi német hatóságnak adja át. Különös gondot fordítson, hogy a menekülő zsidók a határt át ne lépjék.”⁷ Magyarul: gettó az egész ország. Mondhatnánk Hamlet szavaival: „Dánia börtön”.

Lássunk tisztán! Még ülésezik a koronatanács, még éppen lemondani készül a Kállay-kormány (1942. március 9. – 1944. március 22.), még ki sem találta a kormányzó, hogy Sztójay legyen az új miniszterelnök, még arról beszél Horthy, hogy „Hitler azt is kifogásolta [előző nap 18-án – M. J.] előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország a szükséges intézkedéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és nem engedem a zsidók lemészárlását.”⁸ De ez ettől a naptól kezdve megváltozott. A Wehrmachttal egy időben Magyarországra érkező Adolf Eichmann és kommandója (RSHA – Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-4 osztály) rekordot tudott dönteni. A magyar csendőrség, a rendőrség és a közigazgatás aktív, sokuk lelkes közreműködésének köszönhetően alig két hónap alatt sikerült deportálni 440 000 zsidónak minősített magyar állampolgárt. Többségüket Auschwitz-Birkenauban.

⁵ Baký László (Budapest, 1898. szeptember 13. – Budapest, 1946. március 29.) csendőr őrnagy, szélsőjobboldali politikus, 1925-től szolgál a csendőrségnél. 1938-ban nyugállományba vonul. 1939-ben nyilas programmal (hivatalosan pártonkívüliként) kerül a Képviselőházba, ahol a Magyar Nemzetiszocialista Párt egyik vezérszónoka. 1941-ben szakít a Szálasi Ferenc vezette nyilasokkal; Sztójay Döme kormányában 1944. március 24-től belügyi államtitkár, a deportálások egyik irányítója. Felügyelete alá tartozik a VI. (rendőrségi), a VIII. (rendőri büntető), a XVIII. (országmozgósítási), valamint a XX. (csendőrségi szolgálati) osztály. Augusztus 9-én lemond, hivatalosan szeptember 2-án mentik fel belügyi államtitkári állásából. A nyilas hatalomátvétel után Szálasi a tényleges hatáskörrel, feladattal nem rendelkező Nemzetbiztonsági Iroda élére állítja. A népbíróóság halálra ítéli, kivégzik.

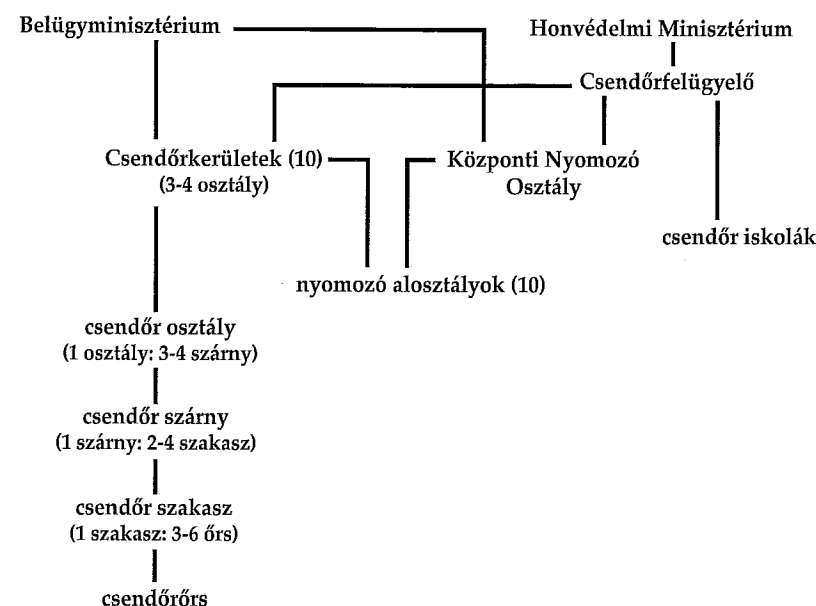
⁶ Endre László (Abony, 1895. január 1. – Budapest, 1946. március 29.) köztisztviselő, 1919-től Gödöllőn szolgabíró, majd 1923-tól főszolgabíró. 1937 júniusában a Fajvédő Szocialista Párt alapító vezetője. Ugyanebben az évben „életszerződést” köt Szálasi Ferencsel. 1938 és 1944 között Pest vármegye alispánja, 1944. április 8-tól belügyi államtitkár. A deportálások egyik irányítója, felülvizsgálata alá tartozik a III. (vármegyei és községi), a IV. (városi) és a XXI. (lakásügyi) osztály, valamint a Közigazgatás-racionalizálási Bizottság. 1944. július 20-án Jaross Andor elvonja tőle a zsidókkal kapcsolatos ügyek intézésének jogát. A Szálasi-rendszer idején a hadművelleti területek polgári kormánybiztosa. A háború után a népbíróóság halálra ítéli, kivégzik.

⁷ Muzej Vojvodine – Novi Sad, Okupacija Bačke, Madj. kralj. žandarmerija (V. segedinski žandarmerijski okrug) M. K. 9. 9/40–27447/1944 Újvidéki osztályparancsnokság távmondata az adai órsre 1944. március 19. 15 óra 35 perc, Zentai szárnyparancsnokság távmondata az adai órsre 1944. március 19. 17 óra 15 perc.

⁸ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. kötet. Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. MIOK, Budapest, 1958. 17. (*Vádirat...* 1.)

Nem véletlen, hogy 1944 tavaszán–nyarán Eichmann „szakértői” elsősorban a csendőrségre számítottak a zsidók kifosztásánál, gettókba, gyűjtőtáborokba terelésénél, deportálásánál. A csendőrség szigorúan szervezett, katonai jellegű közbiztonsági szervezet, kifejezetten végrehajtó testület volt. A csendőrség a belügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium kettős irányítása alatt állt.

A magyar királyi csendőrség felépítése a terület-visszacsatolás után

Az ábrán látható a csendőrség kettős felügyelete és szervezeti felépítése. Közbiztonsági szempontból a tíz csendőrkerület Baký László belügyi államtitkár alá tartozott, fegyelmi és kiképzési szempontból pedig a honvédelmi minisztérium alá tartozó Faragho Gábor csendőrségi felügyelő ellenőrizte a csendőrtiszteket, és altiszteket. Egy-egy csendőrkerület alá három–négy csendőr osztály tartozott, ezek alatt három–négy csendőr szárny volt, a csendőr szárnyak alatt 2–4 szakasz működött, és végül a csendőr szakaszoknak háromhat csendőrőrs volt alárendelve. 1930-tól valamennyi csendőrkerületben volt nyomozó alosztály is, amelyek szintén kettős felügyelet alatt álltak. Egyszerre tartoztak a csendőrkerületi parancsnok és a Központi Nyomozó Osztály alá. Utóbbi szintén kettős irányítás alatt volt. Fontos szerephez jutottak 1944-ben a központi irányítás alatt levő csendőriskolák is. Ennek tanulóit vetették be, ha csendőrkerületek segítségére szorultak. Ez a hálózat az, amely alapvetően 1944-ben végrehajtotta a zsidók összegyűjtését és deportálását. Összesen 20.000

főről beszélünk.⁹ Ha mindezek ellenére elégtelennek látszott saját kapacitásuk a parancsvégrehajtáshoz – ezért volt praktikus tárcaközi „kettős alárendelés” –, számíthattak a honvéd alakulatok közreműködő támogatására is.¹⁰

A március 22-én megalakult új kormány Sztójay Döme vezetésével március végétől ontotta a hivatalos és bizalmas zsidóellenes rendeleteket, miközben a két belügyi államtitkár rendszeresen nyilatkozott a zsidókérdés megoldásáról. Endre László március 31-én (*de jure* ekkor még Pest vármegye alispánja) a budapesti rádióban a következőről beszélt: „Az ország szellemi és fizikai zsidótlantítása elsősorban és elvitathatatlanul a magyarság érdeke, éppen ezért ezt mindenképpen végre is fogjuk hajtani.”¹¹ Baky László április elején, Nagypénteken a késő esti órákban nyilatkozott a Magyarság munkatársának: „A zsidóságnak a belső építő munkából való kikapcsolása minden zökkenő nélkül történt, és semmi gátja nincs már annak, hogy a zsidókérdést száz százalékosan megoldjuk.”¹² Valóban! Ennek érdekében mindent megtettek a kormánytól a BM államtitkárok, és Ferenczy László¹³ csendőr alezredesen keresztül a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervekig. Ferenczyt a megsejtes után alig egy héttel nevezte ki Faragho Gábor, Baky javaslatára és német kívánságra, összekötőtisztté a német biztonsági rendőrség és a magyar hatóságok között.

A rendeletek egyértelműen fogalmaztak: az országot rövid időn belül, száz százalékosan megtisztítják a zsidóktól, az összesedés feladata a rendőrségre és a csendőrségre hárul. Utóbbi „szükség esetén” karhatalmi segítséget nyújt városokban a rendőrségnek. Pénzt, értékeket vegyék őrizetbe. Az elszállítás

⁹ A csendőrség létszámáról bővebben lásd, Molnár Judit: „Ürügy a deportálás”. A csendőrök felelőssége vonása 1945 után. In *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs-Budapest, 2013. 340–341.

¹⁰ Ez történt a cigány férfiak 1944. szeptemberi „összefogása” során, ahol a „M. Kir. Honvédelmi Miniszter úrral egyetértve” kiadott 15740/1944. VII. res. sz. belügyminiszteri rendelet külön kitért arra, hogy a „legközelebb eső katonai alakulatok (pótalakulatok) annyi fegyveres erőt bocsássanak a csendőrség szerveinek megerősítésére, amennyi a cigány férfiak számának 10%-ával egyenlő.” Vác Város Levéltára. Vác város polgármesterének iratai – Közigazgatási iratok. V. 93-c. 2049/1944. A cigányok „összefogása” kitétel a direktíva szóhasználat.

¹¹ *Vádirat*... 1. kötet, 89.

¹² I. m. 137.

¹³ Ferenczy László (Felsővisó, 1898. március 9. – Budapest, 1946. május 31.) csendőr alezredes, 1938 novemberétől a debreceni csendőr nyomozó alosztály parancsnoka, 1939. február 15-től a debreceni szárny parancsnoka, 1940. november 4-től a kassai csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka, 1942. július 10-től a csendőrség Központi Nyomozó alosztályán előadó. 1944. március végétől összekötő tiszt a német biztonsági rendőrség és a magyar hatóságok között. Jelentős a szerepe a vidéki zsidóság deportálásának megszervezésében. A Lakatos-kormány idején az országban, elsősorban a fővárosban még élő zsidók vidéki gyűjtőtáborokba történő koncentrálását készíti elő. A nyilas uralom idején a Belügyminisztérium zsidóügyi szakértője. A népbírósal halálra ítéli, kivégzik.

„fogolyként” történik. Az összeszedést az egész országban csendőrkerületenként kell végrehajtani. „Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk levő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműek, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal.” Az április 7-i gyűjtőtábor-rendeletet – amely mindezen feladatokról szólt – megkapta valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnokság, valamennyi csendőrnemzet alosztály parancsnoka, a csendőrség központi nyomozóparancsnoksága, a budapesti és vidéki rendőrfőkapitányság, a galántai csendőrkarhatalmi zászlóalj és a nagyváradi csendőr tanzászlóalj parancsnoka, valamint a csendőrség felügyelője is.¹⁴

Nem igaz tehát a rendvédelem-történészek azon állítása, hogy a csendőrségnek csak töredéke vett részt e „szomorú feladatban”. Parádi Józsefet idézve: „Akadt egy törpe kisebbség, amely aktívan részt vett a deportálások szígyenteljes aktusában, mások tettelesen is felléptek ellene és voltak, akik a többséget képezve csak csendesen rosszalják azt.”¹⁵ A dokumentumok éppen ennek ellenkezőjét bizonyítják. Nem véletlen, hogy az összes csendőrkerületi parancsnok és nyomozóalosztály-vezető megkapta ezt a bizalmas rendeletet. A csendőrkerületi parancsnokok ki is adták utasításukat fentiek szellemében. Hajnásckő László csendőrezredes, a IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnoka például erélyes, sima, gyors végrehajtást, „kíméletlen szigort” várt el.¹⁶ Liptay László csendőrezredes, az V. (szegedi) csendőrkerület parancsnoka arra utasította csendőreit, hogy „más szolgálati ténykedést” csak abban az esetben végezzenek, ha halaszthatatlanul szükséges, egyébként csakis a zsidók gettózásával, gyűjtőtáborba szállításával foglalkozzanak.¹⁷ A beosztott csendőrök, altisztek, tisztek többsége lelkes parancsvégrehajtóként tette a dolgát: „A zsidók összegyűjtésének meglepetésszerű megindítása, és általánosságban gyorsnak nevezhető fogantatása különösen a kassai kerületben hozott számszerűleg a statisztikai adatokat messze túlszárnyaló eredményeket a zsidók számát illetően. [...] Az összegyűjtés alatt fordult elő néhány öngyilkosság is, ez azonban az összegyűjtött zsidók nagy számához viszonyítva említést sem érdemel.”¹⁸

Sokkoló egymás után olvasni a végrehajtásról szóló jelentéseket, visszaemlékezéseket. Tanulmányunkban három fő forrástípusra alapozva vizsgáljuk a csendőrök tevékenységét a gettóban, gyűjtőtáborokban. Az egyik forrás-

¹⁴ *Vádirat*... 1. kötet, 124–127.

¹⁵ Parádi József: A csendőrség magyarországi története. In *Rendvédelem-történelmi Füzetek*, 16. (2009. 19. sz.) 77–78.

¹⁶ ÁBTL, V-146.147 Hajnásckő László népbírósal pere.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltára, Nb. 35/1945. Tóth Béla népbírósal pere

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár – Magyar Országos Levéltára, K 148-1944-1200-as csomó, 8929/B. kt. 1944.

csoport a Központi Zsidó Tanács¹⁹ napi jelentései.²⁰ A Zsidó Tanács 1944-ben katonákon vezette a vidéki gettókból, helységekből érkező információkat hitsorsosaik helyzetéről. 280 helységről érkezett nap nap után értesítés a helyi eseményekről.

A másik forráscsoport a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEG-OB) jegyzőkönyvei. Ezek 1945–1946-ban keletkeztek, mintegy 5000 holokauszt-túlélő beszámolója alapján. Többsége egyénileg készült, de rögzítettek „csoportos” jegyzőkönyveket is. Jelenleg 3666 jegyzőkönyvről tudunk.²¹ Ezek egyharmadában (1246) csendőrökről is szó esik. A beszámolók jelentős része a Magyarországról történt elszállítás utáni eseményekkel kezdődik, így értelemszerűen a csendőrökről ezekben nem esik szó. Sok jegyzőkönyvben általában beszélnek a visszaemlékezők a magyarországi gettózás kegyetlenségéről, de nem mondják ki, hogy rendőrökről, csendőrökről, orvosról, közigazgatási vezetőről vagy német őrről van-e szó. Mindössze 22 olyan jegyzőkönyvet találtunk, amelyben a zsidóknak valamilyen módon segítő csendőrökről esik szó. Ez az összes jegyzőkönyv 0,6%-a, a csendőröket említő beszámolóknak pedig 1,8%-a. Végül a harmadik forrásegyüttest Ferenczy László feletteseinek küldött eseményjelentései képezik.²²

¹⁹ Az Eichmann-kommandó tisztjei 1944. március 20-án szólították fel a Pesti Izraelita Hitközség vezetőit, hogy alakítsák meg a Magyar Zsidók Központi Tanácsát, majd március 28-án értekezletet tartottak az izraelita községkerületek elnökei számára, melyen tájékoztatták őket, hogy Országos Bizottságot is alakítani kell. A kormányrendelet a Zsidó Tanácsról – melynek hivatalos neve Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intéző Bizottsága lett – április 22-én jelent meg. A Zsidó Tanácsok megalakulásáról bővebben lásd, Molnár Judit: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.) In Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szegedi Zsidó Hitközség, Szeged, 2000. 131–155.

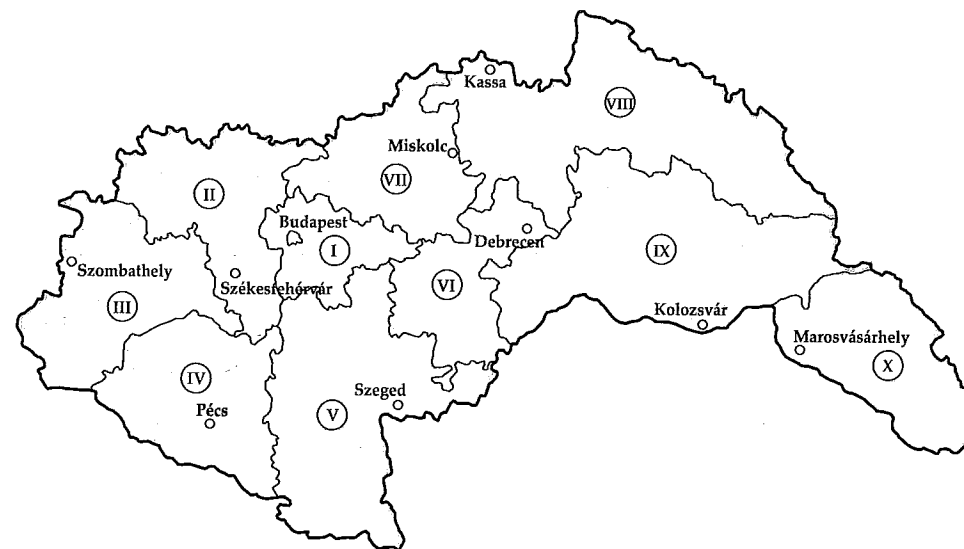
²⁰ Valamennyi jelentést lásd: *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. MAKOR, Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 5. szám. Szerk. Frojmovics Kinga – Molnár Judit. Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 2002.

²¹ A jegyzőkönyvek eredeti példányait a Magyar Zsidó Levéltár őrzi. Online elérhető 3515 a www.degob.hu-n.

²² Ferenczy László összesítő jelentései megtalálhatók népbírósi perének mellékleteként. A teljes szöveget közli: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőralezredes a népbírósg előtt*. Szerkesztette, a bevezető tanulmány írta és a függelékkel összeállította: Molnár Judit. Scolar Kiadó – ÁBTI, Budapest, 2014. 280–317. A megszólított címzett a „M. kir. Belügyminiszter Úr” volt. Az első hét jelentésben zárójelben alatta a XX. osztályt is megjelölte Ferenczy. Ennek a vezetője ebben az időszakban Balázs-Piri Gyula volt. Ferenczy László jelentéseit Endre Lászlónak és Baky Lászlónak, a két belügyi államtitkárnak (utóbbinak május 29-től), Faragho Gábornak, a csendőrség felügyelőjének, Király Gyulának, a BM VII. osztály vezetőjének, Czigány Józsefnek, a csendőrség központi nyomozó parancsnokának küldte meg rendszeresen. Továbbá a május 9. és június 29. közötti jelentéseket Ricsóy-Uhlarik Béla debreceni kormánybiztos is megkapta. Összesen 17 jelentésről tudunk.

A gettók, gyűjtőtáborok létrehozása, majd a vagonírozás megszervezése a csendőrkerületeket alapul véve zónánként történt.

Magyarország csendőrkerületei, 1944

A kárpátaljai és észak-erdélyi csendőrkerületekben, az I. és II. zónában április közepén és május elején kezdődött – Ferenczy László szavával élve – a „tisztogatási akció”, és május közepén a deportálás. A III. zónát az ország északi része képezte (székesfehérvári és miskolci csendőrkerület), ahol június 5–9. között állították fel a gyűjtőtáborokat, majd a IV. zónában (szegedi és debreceni csendőrkerület) június 16–20. között. Amint elszállították ezekről a területekről a zsidókat, azonnal folytatták összegyűjtésüket június 29. és július 3. között az V. zónában (pécsi és szombathelyi csendőrkerület), valamint június 30-án 18 órától július 3-án 20 óráig a VI. zónában (budapesti csendőrkerület). A deportálást is menetrend szerint hajtották végre valamennyi csendőrkerületben július 9-ig. „Szállítmányok futása mindvégig zavartalan volt.” – jelentette elégedetten Ferenczy feletteseinek.

A legtöbb feljegyzés, visszaemlékezés a táborokba szállítás, elhelyezés, valamint a vagonírozás borzalmairól az I. és II. zónából áll rendelkezésre, de a III–VI. zóna gettóinak, gyűjtőtáborainak „lakói” is többségében kegyetlen bánásmódra emlékeztek, s igen csekély a csendőrökre hálával visszaemlékezők száma. A forrásokat az alábbi szempontok alapján csoportosítottuk: 1. összegyűjtés időpontja és időtartama, 2. kegyetlenség a gettóba, illetve gyűjtőtáborba szállítás során, valamint a táborokban, 3. elhelyezési körülmények, zsúfoltság a gettóban, gyűjtőtáborokban, 4. élelmezési körülmények, 5. az őrök egyéb, a hivatalos előírást meghaladó, kiegészítő tevékenysége a táborokba zsúfoltakkal szemben.

Az összegyűjtést megelőzően minden zónában tájékoztató értekezletet tartott Endre László és/vagy Ferenczy László, valamint néhány esetben Bakó László. Felhívták a megjelent csendőrkerületi parancsnokok, csendőrkerületi nyomozó alosztályparancsnokok, rendőrkapitányok, főispánok, alispánok, polgármesterek figyelmét, hogy az akciót hajnalban, általában 5-kor kell kezdeni.²³ Az 1945-ben visszaemlékezők többsége arról számolt be, hogy hajnalban, legtöbbször 5-kor jelentek meg a csendőrök, és azonnal menniük kellett a kijelölt táborba (Técső),²⁴ esetleg kaptak 15–30 percet (Tárkány, Kolozsvár, Balassagyarmat, Székesfehérvár),²⁵ néhol egy órát (Munkács, Huszt)²⁶ indulás előtt csomagolásra. „Az eltávolításnál a zsidókhoz nyúlani nem szabad, mert ütésük vagy rugdosásuk nem méltó a magyar emberhez.” – utasította cinikusan az április 26-i szatmárnémeti értekezlet résztvevőit Endre László.²⁷ Június 10-én Szegeden is megismételte, hogy „a beszállításnál vagy a táborban brutalitást alkalmazni nem szabad”, ugyanakkor hozzáfűzte, hogy „lázongás, ellenszegülés, kitörés esetén a csendőrség fegyvert használhat”,²⁸ valamint „szigorú személyi motozást kell tartani nemcsak akkor, amikor a lakásokról őket összeszedik, hanem akkor is, amikor az ideiglenes gyűjtőhelyekről őket elszállítják”.²⁹

Ferenczy már május 5-én elégedetten jelentette Jaross Andor belügyminiszternek és a csendőrség felügyelőjének, hogy „A zsidók és értékeiknek összegyűjtésével kapcsolatos teendőket a hatóságok általában a legnagyobb készséggel, öntevékenyen és rugalmasan végzik”, csendőrségi területen pedig nehézségek egyáltalán nem merültek fel. Több városban a rendőrség „elégtelennek bizonyult”, ezért csendőrségi erőket is bevetettek.³⁰ Ennek köszönhetően Munkácson „úgy hajtottak bennünket, mint a lovakat”,³¹ „a csendőrök szíjakkal és vastag botokkal hajtottak”,³² „Az ilosvai állomásra vittek, az úton összeviszta vertek, és véresre verve vagonokba raktak. Az egyik vagonból kiemeltek 10 férfit és azt mondták, hogyha nem adunk oda minden ékszert, ami még nálunk

²³ Lásd erről Ferenczy jelentéseit, valamint a délvidéki akció „Tájékoztatóját”. Utóbbi közli: *Az Endre-Bakó-Jaross per.* Szerk.: Karsai László – Molnár Judit. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1994. 488–490.

²⁴ DEGOB, 4. jegyzőkönyv.

²⁵ DEGOB, 16., 2006., 3550., 2034. jegyzőkönyv.

²⁶ DEGOB, 14., 38. jegyzőkönyv.

²⁷ A szatmárnémeti értekezletről készült feljegyzést közli: *Endre-Bakó-Jaross...* 527–529.

²⁸ A szegedi értekezletről készült feljegyzést közli: i. m. 522–525. Ferenczy László május 21-i jelentéséből megtudhatjuk, hogy Nyíregyházán és Munkácson volt egy-egy „eredményes fegyverhasználat” szökési kísérlet miatt.

²⁹ A Belügyminisztériumban április 19-én tartott értekezlet után kiadott „Tájékoztató” a 6163/1944 BM VII. res. rendelet végrehajtásához. *Endre-Bakó-Jaross...* 490.

³⁰ *Csendőrtiszt a Markóban...* 285.

³¹ DEGOB, 1. jegyzőkönyv.

³² DEGOB, 1029. jegyzőkönyv.

van, akkor azt a tíz férfit agyonlövik. A végén véresre verve kerültek vissza a vagonba. Így értünk sok szenvedés után a munkácsi téglagyárba.”³³ A táborokban sem volt jobb a helyzet. „Mindennapi volt az ütlegetés, halálra verés, kínzás” (Munkács); „rengeteget ütöttek-verték” (Ungvár); „elképzелhetetlen durvasággal bántak velünk” (Tárkány); „[a gazdag zsidókat – M. J.] puskatussal verték” (Huszt); „tüzes vasakkal égettek bennünket, hogy adjuk ki az ékszert és pénzt” (Kolozsvár); „ütöttek-verték minket a csendőrök [...] gyalázatosan viselkedtek” (Miskolc); „Napokig tartottak bent embereket és éjszakánként egy pincében négyen-öten vertek egy embert addig, amíg ájultan esett össze.” (Balassagyarmat); „A gazdag embereket kínzással bírták vallomásra. Nagyon sokat agyonverték. Este elvitték a szép és fiatal lányokat.” (Szolnok, cukorgyár); „csendőrök [...] tartottak bennünket állandó rémületben, amíg a téglagyárban voltunk.” (Szeged); „téglagyárba[n a csendőrök] [...] Ütöttek-verték, nem nézve gyermeket, öreget. Nagyon brutálisak és kegyetlenek voltak.” (Debrecen); „A csendőrök villanyárammal vallattak, különösen a gazdagabb, tekintélyesebb férfiakat szedték össze és verték őket, kutatva ékszerek, pénz után. Szinte már-már ott tartottunk, hogy alig vártuk a bevagonírozást, azt hittük, ennél már semmi sem lehet rosszabb.” (Monori téglagyár).³⁴

A leghírhedtebb „nyomozások” Nagyváradon történtek Péterffy Jenő csendőralezredes tanzászlóalj-parancsnok és oktatótisztjei vezetésével. Ferenczy május 9-én azt jelentette, hogy Nagyváradon a helyi csendőr tanzászlóalj nyújtott segítséget az „erőtlen” rendőrségnek, amely „vontatottan” végezte feladatát. „Az egész akció irányítását vitéz Péterffy Jenő alezredes tanzászlóalj-parancsnok vette át és minden bizottsághoz járőrtársi iskolába vezényelt csendőröket osztott be.” Paksy-Kiss Tibor csendőrezredes, a IX. (kolozsvári) csendőrkerület parancsnoka különösen hasznosnak tartotta, hogy így „módjukban áll gyakorlatilag is elsajátítani” a hallgatóknak a személymotozást és őrszolgálatot.³⁵ A csendőr tanzászlóalj tagjai azonban túlságosan lelkesen végezték dolgukat. Például „a nőknek áramot vezettek a méhükbe,” valamint „a Dreher Sörgyárnak egy raktárában, [...] veréssel kezdték, és magas feszültségű áram mellett, középkori vallató eszközökkel igyekeztek kihozni azt, hogy ki, mit nem vallott be.”³⁶ Brutalitásuk hírére maga a csendőrség felügyelője indított eljárás ellenük. Faragho állítólag Paksyt megbízta az ügy kivizsgálásával, aki három nap alatt „kiderítette”, hogy az elé tárt két esetből, az egyik „sértett” nem verésben halt meg, hanem mérgezésben, kvázi öngyilkos lett, a másik esetben pedig többek szerint a „sértett” eleve rossz állapotban volt. Általában pedig a „panaszo-

³³ DEGOB, 1284. jegyzőkönyv.

³⁴ DEGOB, 14., 6., 16., 153., 2006., 3550., 3555., 3490., 3322. jegyzőkönyv.

³⁵ *Csendőrtiszt a Markóban...* 290. Lásd még: *Gettómagyarország...* 110.

³⁶ DEGOB, 5., 2623. jegyzőkönyv.

sokat nem lehetett kihallgatni, mert időközben a németek elszállították őket.”³⁷ E cinikus jelentés ellenére az ügyet állítólag nem zárták le. Ellenben június végén többek között éppen Péterffyékét rendelték fel Budapestre, hogy a fővárosi és Budapest környéki zsidók összegyűjtésében, vagonírozásában közreműködjenek. Faragho pedig június 21-én, azon a minisztertanácsi ülésen, ahol egyértelműen elhangzott, hogy a Magyarországról deportáltakat „elgázosítják, majd elégetik”, „a csendőrség fegyelmét igen jónak” mondta, hozzátéve, hogy „Nagyváradon közel 1000 személy [...] zsidó vagyont rejtegetett. [...] Ezen személyek természetesen nem nyilatkoztak kedvezően és dicsérőleg a csendőrség magatartásáról.” Tehát nem a csendőrökkel van a probléma, hanem a zsidók vagyonát rejtegető lakossággal. Erre Sztójay örömmel nyugtázta, hogy a csendőrségnek „jó a magatartása”, valamint „a csendőrségen kell, hogy nyugodjék az ország belbiztonsága és a fegyelem”.³⁸

Előfordult, hogy a személymotoszás hiányosságaira maga Ferenczy László panaszkodott. Május 3-án Kolozsváron intézkednie kellett, hogy a személymotoszást a nőkön ne városi tisztviselőnk végezzék „minden szakértelem nélkül”, hanem szülésznők és ápolónők.³⁹ Akár „szakértők” végezték a motoszást, akár nem, az emberi méltóságtól való megfosztás történt a gettóban és gyűjtőtáborokban. „A nőket meztelenül kutatták” (Huszt); „mindenkit levetköztettek és megmotosztak” (Beregszász); „mindent elvettek tőlünk, egészen levetköztettek bennünket, külön vizsgálták a nőket, külön a férfiakat” (Székesfehérvár); „mindenki testi motoszáson esett keresztül” (Balassagyarmat).⁴⁰ Hamvas Endre szeged-csanádi püspök 1944 nyarán felháborodva emelte ki Serédi hercegprímáshoz intézett levelében e motoszások brutalitását: „A zsidó nőket levetköztették és férfiak jelenlétében bábák és orvosok által testi motoszásnak (*per inspectionem vaginae*) vetették alá. Mi más ez, mint a női méltóságnak és szeméremérzetnek perverz megtiprása?”⁴¹

A legtöbb helyen zárt gettókat, gyűjtőtáborokat hoztak létre. Előbbiekben átlag 2–4 m² jutott egy főre, utóbbiakban a zsúfoltság az elviselhetetlenség határát súrolta. Técsőn „egy szobában 12–14 személy volt összezsúfolva”, a munkácsi gettóban „egy-egy szobában 3 család is lakott”, ugyanott a téglagyárban „nem volt hely lefeküdni, csak ülni lehetett”, Sátoraljaújhelyen „húszan voltunk egy szobában”, Huszton „egy pajtába voltunk elhelyezve 9 másik családdal”, Kisvárdán „egy szobában 20 lélek van [...] egy személyre cca 1 m² jut.”⁴² Nagyvá-

³⁷ Budapest Főváros Levéltára, Nb. 5045/1945. Paksy-Kiss Tibor pere, 15, 24–25, 40.

³⁸ *A magyar Quisling...* 755–756.

³⁹ *Csendőrtiszt a Markóban...* 281.

⁴⁰ DEGOB, 153., 19., 3561., 3550. jegyzőkönyv.

⁴¹ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 3. kötet. Szerk. Karsai Elek. MIOK, Budapest, 1967. 206. (*Vádirat...* 3. kötet.)

⁴² DEGOB, 4., 14., 8., 16., 153., *Gettómagyarország...* 1944. 91.

radon „a gettóban földön hevertünk, mert ágy nem volt”, Kolozsváron „Egy téglaszínben voltunk elhelyezve, melynek csak teteje volt, köröskörül nyitva volt, ott hevertünk a puszta földön, rettenetes állapot volt”. A miskolci téglagyárban „Nem volt WC, hanem mély gödröt ástak és egy deszka volt rajta”. Székesfehérváron „megérkeztünk a téglagyárba, [...] bevitték bennünket egy olyan helyiségbe, melynek csupán teteje volt, körös-körül befűjt a szél és beesett az eső”. Hódmezővásárhelyen „a csendőrök [...] lakásomról elvitték a szegedi téglagyárba, [...] sárban, piszokban feküdtünk a földön”. Szegeden „a [téglagyárban] a szülések levezetésére pedig egy dohos kis szerszámkamrát rendeztek be. [...] mintegy 60-ra tehető azoknak az új magyar állampolgároknak a száma, akik a téglagyár porában látták meg a napvilágot.”⁴³

De az élelmezés is meglehetősen katasztrofális volt számos helyen. Csak néhány példa erre: „élelmezésünkről senki nem gondoskodott” (Técső), „élelmünk az volt, amit magunkkal hoztunk” (Sátoraljaújhely), „azt ettünk, amit magunkkal vittünk” (Székesfehérvár), a „dohánypajtában [...] nem gondoskodott senki [...] élelmezésünkről, konyhalehetőség nem is volt, a pajták tűzveszélyesesek voltak, nem is volt szabad tüzet gyújtani” (Balassagyarmat-Nyírjespuszta), „A téglagyárban [...] Enni nem adtak. Csak azt ettük, amit magunkkal vittünk.” (Budakalász), „Az élelmezés katasztrofális, napi 7 dkg kenyeret, délben egy levest és este feketekávé kapnak.” (Nagyvárad).⁴⁴ Mindezen túl egy-egy helyen sajátos „szórakozással” ütötték el az időt a csendőrök: Munkácson „Néhány-szor éjjel felkeltették az egész gettót, hogy téglákat vigyenek egyik helyről a másikra,” valamint „különbféle tornagyakorlatokat végeztek velünk, aki nem csinálta úgy, ahogy ők azt akarták, azt puskatussal véresre verték.”⁴⁵

Ezekről az eseményekről a csendőrök is készítettek jelentéseket, amelyeket Ferenczy László összesített, és továbbította a belügyi államtitkároknak és a csendőrség felügyelőjének.⁴⁶ De micsoda különbség a csendőrijelentést olvasni és az „összeszedett zsidók” emlékeit olvasni! Lássunk egy példát erre is! A kárpátjai és észak-erdélyi területek „tisztogatásával” egy időben a déli határon is összegyűjtötték a zsidókat. A Délvidéki akció Ada községet is érintette. Az adai csendőrors újvidéki osztályra tett jelentése szerint „Adán a zsidók összeszedése folyó hó [azaz április – M. J.] 28-án nyert befejezést, akadály nélkül. Szabotálás, szökés, haláleset nem fordult elő. Az elszállított zsidók száma: 257 fő.”⁴⁷ Az

⁴³ DEGOB, 893., 2872., 151., 2788., 1792., 3555. jegyzőkönyv.

⁴⁴ DEGOB, 4., 16., 3547., 3550., 2448. jegyzőkönyv. *Gettómagyarország...* 109.

⁴⁵ DEGOB, 7., 1029. jegyzőkönyv.

⁴⁶ *Csendőrtiszt a Markóban...* 280–317. Az eredeti csendőrijelentések alig egy tucatnyi kivételével nem maradtak fenn, vagy valahol – talán Moszkva környékén – lappangnak.

⁴⁷ Muzej Vojvodine – Novi Sad, Okupacija Bačke, Madj. kralj. žandarmerija (V. segedinski žandarmerijski okrug) M. K. 9. 9/82–27484/1944 Az Adai őrs jelentése az Újvidéki osztályparancsnokságnak, 1944. április 29.

Adáról deportáltak egyike így emlékezett egy évvel később az „akadály nélküli” összeszedésre: „Adáról vittek el bennünket a csendőrök internálótáborba Szegedre. Mielőtt elvittek volna, kifosztottak bennünket teljesen, minden érték tárgyainkat és iratainkat elvették, verés és ütlegetések közepette.”⁴⁸ A korabeli iratokból pedig tudjuk a folytatást is: Szegeden jobb esetben a régi, kis zsinagógában helyezték el őket, rosszabb esetben a Pick szalámigyár sertésólaiban további 2000 délvidéki társaikkal együtt, majd május 17-én Bajára szállították őket, onnan pedig többségüket Auschwitzba május 28-án.⁴⁹

Az adai őrs járőrei az ottani zsidók deportálását követően május 1-jén azt olvashatták a *Csendőrségi Lapok*ban – ha előfizettek rá – hogy Ferenczy Lászlónak leánygyermeké született.⁵⁰ Annak a Ferenczynek, aki az adai zsidók deportálásával egy időben április 26-án és 28-án Szatmárnémetiben, majd Marosvásárhelyen Endre államtitkárral közösen tájékoztatta az ottani csendőröket, rendőröket, hivatalnokokat a II. zónában (kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerületben) kezdődő koncentráció részleteiről. Egy hónappal később, június elsején pedig az adai csendőrök fölfigyelhettek egy pályázati kiírásra, amely lehetőséget biztosított publikációra: „A mai idők különösen nehéz, sokféle és fontos szolgálatot követelnek a csendőrtől. Olyanokat is, melyekre nincs szabály. [...] Érdemes ezeket a különféle, fontos szolgálatokat a testület történelme számára megörökíteni. [...] Írják meg bajtársaink ezeket a rendestől eltérő szolgálataikat. [...] A legjobb munkákat jutalmazzuk és közöljük. [...] Határidő: 1944. július 31.”⁵¹ Annak nincs nyoma, hogy akár ők, akár más csendőrök pályáztak volna.

Viszont az 1944. június 21-i rendkívüli minisztertanácsi ülésen Endre is, Baky is, Faragho is elégedetten nyilatkoztak a csendőrség gettósításban, deportálásban játszott szerepéről. Akkor, amikor ők, a jelentéstevők, az őket meghallgató miniszterek, valamint Horthy kormányzó is tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy mi vár a deportáltakra. Endre szerint „Embortelen bánásmód nem volt. Fedél alá kerültek a zsidók. [...] Közellátás jó volt. Keresztény szellemben történt.”⁵² Valóban fedél alá kerültek a zsidók. De milyen fedél alá? Tényleg lehet emberségesnek nevezni ezrek összezsúfolását téglaszáritókba (Beregszász, Szeged, Monor, Budakalász), gyártelepekre (Kecskemét, Szolnok), malmokba (Barcs, Szabadka, Dunapentele), sertésólba (Szeged), marhaistállóba (Szandapuszta), lóistállóba (Pécs), dohánypajzába (Nyírjespuszta) stb.? Faragho Gábor tudott a táborok borzalmairól és a gázkamrákról 1944 júniusában, mégsem a

⁴⁸ DEGOB, 284. jegyzőkönyv.

⁴⁹ Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995. 60–72.

⁵⁰ *Csendőrségi Lapok*, 1944. május 1. 296.

⁵¹ *Csendőrségi Lapok*, 1944. június 1. 363.

⁵² *A magyar Quisling*... 750. Endre László jelentésének teljes szövegét közli: *Endre-Baky-Jaross*... 492–496.

deportálások leállítását javasolta a június 21-i minisztertanácsi ülésen, „hanem a nullával egyenlőnek” vette, „hogy a 20 000 magyar csendőrből pár csendőrral szemben panaszok merültek fel”.⁵³ A két belügyi államtitkár is azt hangsúlyozta az ülésen, hogy milyen „nagy cselekedet” a zsidóktól megszabadulni, hiszen „megindult a vértetűtől megtisztított fa erős, egészséges vérkeringése” – érvelt Endre.⁵⁴ Szerintük embertelen bánásmód nem volt egy-két egyéni akciót kivéve, „öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt”.⁵⁵ Ferenczy Lászlóhoz már június első felében eljutott az úgynevezett Auschwitzi Jegyzőkönyv, amelyből pontosan lehetett tudni, hogy mi történik az Auschwitzba deportáltakkal. Mégis csak július elején jelentkezett Sztójay Döme miniszterelnöknél, hogy utána kellene nézni az abban foglaltaknak.⁵⁶ Sztójay egyébként, aki több mint 15 évig volt Magyarország berlini követe, már 1942 tavaszán pontosan tudta, hogy mi a németországi „zsidópolitika” célja, vagyis valamennyi európai zsidó meggyilkolása.

Shvoy Kálmán altábornagy június 22-én keserűen jegyezte naplójába: „lát-szik, hogy az egész zsidó deportálás mögött a németek állanak, de [...] magyarokkal hajtották végre, és erre Baky, Endre vállalkoztak [...] csendőr legénységgel. Szomorú! Ezzel a magyar történelem végére magunk tesszük a pontot, mert ezt a szégyent, hogy így jártunk el mi saját honfitársainkkal szemben, semmi nem fogja lemosni.”⁵⁷ Néhány nappal később, június 26-án Horthy a koronatanácson nyugtalanságának adott hangot, mondván, hogy „szeretné” leállítani a deportálást, de legalábbis a magyar csendőrség ne működjön közre, Endre, Baky államtitkárokat pedig el kellene távolítani a belügyminisztériumból.⁵⁸ Tényleges lépést azonban nem tett. A csendőrség folytatta a zsidók összegyűjtését, motozását, deportálását. Ezen a napon három vonatot indítottak a halálba közel tízezer emberrel Debrecenből, Nagyváradról, Békéscsabáról, Kassáig csendőrkísérettel. Majd a következő napokban folytatták Kecskemétről, Szegedről, Bácsalmásról, Szolnokról; később a Dunántúlról harmincezer ember következett.

Az eddig feltárt korabeli dokumentumok és népbíróági anyagok, hiányos voltak ellenére bizonyítják, hogy a csendőrség — az őrsöktől a csendőrkerületi parancsnokságokig, nyomozó alosztályokig — rendelkezésre állt, és részt vett a zsidók összegyűjtésében majd deportálásában. Ahol szükségesnek ítélték, ott a csendőriszolgák, tanzászlóaljak is segítettek az összegyűjtésben, nyomozásban. Tehát nem „törpe kisebbség” vett részt a koncentrációban és deportálásban.

⁵³ *A magyar Quisling*... 755.

⁵⁴ *Endre-Baky-Jaross*... 495.

⁵⁵ *A magyar Quisling*... 750.

⁵⁶ *Csendőrtiszt a Markóban*... 31–34., 143., 206., 302–309.

⁵⁷ Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Sajtó alá rendezte: Perneki Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 286.

⁵⁸ *Vádirat*... 3. kötet. 4–5.

A bekíséréstől az őrzésen keresztül a kegyetlen kínzásokig – láhattuk – sokféle visszaemlékezést lehet olvasni. Horthy július 6-án felfüggesztette ugyan a deportálást a fővárosból, de egyrészt hagyta, hogy a csendőrök további 24 000 embert deportáljanak Pest környékéről, másrészt augusztusban újra tárgyalta a folytatásról a németekkel. Ferenczy azzal hitegette a zsidó vezetőket, hogy immáron pusztán koncentrálásról van csak szó, de deportálás nem lesz. Ez egyáltalán nem nyugtatta meg sem a Zsidó Tanács tagjait, sem a cionista ellenállás vezetőit. Amikor 1944. szeptember elején a *Magyarország* című lapban megjelent, hogy a 14–70 év közötti zsidó férfiakat és nőket honvédelmi munkára igénybe veszik, „óriási pánikot okozott” – írta a tanulmány elején már idézett Komoly Ottó szeptember 7-i feljegyzésében. „Félnek a csendőrségtől, mert visszaemlékeznek arra, milyen bánásmódban részesültek a tábori csendőröktől a munkaszolgálatosok már a Kállay-kormány alatt is, nem beszélve arról, mi történt vidéken az utolsó hónapokban. Nagyon kérem, hogy tegye szóvá ezeket, ha felmegy a kabinetirodába.” – mondta Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkárnak.⁵⁹ Mester valószínűleg szólt. Mégis a következő hetekben, majd egy hónap múlva, a nyilas hatalomátvétel után a zsidók tapasztalata, akik még az ország területén voltak, mit sem változott a csendőrségről.

Végül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a csendőrség nemcsak az 1944-es gettósítást és deportálást hajtotta végre, hanem már 1941 nyarán közreműködött közel 18 ezer „hontalan” zsidó összegyűjtésében és deportálásában Kőrösmezőre. 1942 januárjában Újvidéken és környékén több ezer embert mészároltak le, köztük közel ezer zsidót. Bibó István a közigazgatás felelősségét tárgyalva írta a tisztviselőkről 1948-ban: „Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcafatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék.”⁶⁰ A Horthyra esküdt, fegyelmezett csendőrök még kevésbé jutottak erre a gondolatra. Magyarország alaptörvényének preambuluma nem vesz tudomást Horthy kormányzó mozgásteréről, a Sztójay-kormány több tucatnyi zsidóellenes rendeletéről, s a lelkes köztisztviselőkről, a fegyelmezett és sokszor brutális csendőrökről. Nélkülük nem történhetett volna meg majd’ 440 ezer magyar állampolgár jogfosztása, kifosztása, emberi méltóságtól való megfosztása, végül deportálása. Korabeli hivatalos szóhasználatul „munkáskitelepülése”.

⁵⁹ Schmidt, *Kollaboráció...* 189.

⁶⁰ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet 1945–1949. Válogatta és az utószót írta: Huszár Tibor. Szerk. Vida István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 638.

ORMOS MÁRIA

1944. szeptember – 1945. március Bocskai út 9.

A történet Debrecen szövetséges bombázásával kezdődött. 1944. június 2-a volt, derűs, szép kora nyári reggel. A papa – szokás szerint – elment a hivatalába dolgozni, a mama pedig a belvárosba indult vásárolni. A kertés házban két húgommal és néhány kiskacsával magunkra maradtunk. Anyánk a lelkekre kötötte, hogy ha megszólal a sziréna és elharsogják a légi veszélyt, fogjam a két kicsit és menjünk le az „óvóhelyre”. Az óvóhely egy erre kinevezett pincehelyiség volt, egy asztallal, némi ülő alkalmasossággal és vízzel, valamint több gyertyával felszerelve. Az óvóhelyre vonulás már rutin-történetnek számított, mert angol vagy amerikai gépek többször is átrepülték a város fölötti légteret, de egyszer sem ejtettek le bombát. Egyébként a házunk, kertünk az úgynevezett Tisztviselő Telepen helyezkedett el, ahol nem volt semmiféle gyár, és amelyet nem szelt át vasút sem. Semmi más nem volt található erre felé, mint kertek, házak, kisebb-nagyobb villák. Ezért mindenki azt gondolta, hogy ha a szövetségeseket érdekli is talán a vagongyár vagy a Nagyállomás, ahogyan a debreceniek a vasútállomást nevezték, ez a városrész minden bizonnyal hidegen hagyja őket.

A délelőtt közepe táján a szirénák valóban megszólaltak, és a három testvér az utasításnak megfelelően levonult a pincébe. Még a kacsákat is összeszedtem egy almás ládába, úgyhogy ők is az óvóhelyen lapultak. Nem tudom, vajon hápogtak-e, amikor az első bomba-becsapódás hangja felhasította a csendet, majd amikor közelebb robbanva megrendült a ház is, de azt igen, hogy egy bomba olyan közel ért célt, hogy azt hittem, a saját házunkba csapott be. Utóbb kiderült, hogy néhány házzal odébb robbant, rommá változtatta a házat és a ház maga alá temette egy iskolatársamat, aki egyedül volt otthon. A bombázó kötelék valóban nem a kertés övezetet célozta meg, de egy eltévedt vagy megkésített bomba elegendő volt ahhoz, hogy egy kislányt megöljön. Megértettem, hogy ennek az eltévedt lövedéknek mi hárman ugyanúgy lehettünk volna az áldozatai, ahogyan ő lett.

A történet – eléggé érthetően – szülői pánikot váltott ki, amelyet feloldott valamelyest apám hivatalának, a Felső-Tiszaí Ármentesítő Társulat mérvadó köreinek a döntése arról, hogy a gyermekes anyáknak felajánlja a birtokában lévő gátfelügyelő és gátórházak egy-egy szobáját a Tisza mentén. E határozat értelmében kerültünk 1944. június vége felé Rázom-pusztára. A mama ládákba, kofferekbe csomagolta a háztartás értékes holmiját, némi ruhaneműt, és már indulásra készültünk, amikor megjelent Fahidiné egy nagy bőrönddel. A két lányát jól ismertem, mert ők is a Svetits Intézetbe jártak, és elég gyakran összeháldoztunk iskolába menet. Az asszony azt szerette volna, ha elrejtjük a bőröndöt, addig is, amíg ők majd „visszatérnek”. Anyám elmondta, hogy mi is távozásra készülünk, de szívesen magához veszi és a sajátunkkal együtt az ő bőröndjét is elszállítja, és megőrzi, amíg ők majd „hazatérnek”. Ebben maradtunk. Az értékek sorsa egyformán alakult: sem az övék, sem a miénk nem menekült meg. Mi viszont megmaradtunk, az ő családjukból azonban nem tért haza senki.

Rázom-pusztán a gyerekek számára nemcsak nyugodt, de nagyszerű volt az élet. A gátórházhoz egy nagy udvar tartozott, a Tisza néhány száz méterre hömpölygött, a kocsúton nem járt senki és semmi. Lehetett játszani, lubickolni, bicajozni, sötétedés után viszont addig nem ismert látvány tűnt fel az égen: olyasmi, amelyet a köznép később Sztálin-orgonaként emlegetett, és amely valóban hasonlított az orgonavirághoz. A „nagy nyaralás” azonban nem tartott sokáig. Hamar megérkezett a hír, hogy a Hivatal kitelepítik, és mivel a kasszakulcs az apám kezében volt, nélküle senki semmiféle pénzhez nem tudott hozzájutni, nem is habozott nagyon, hogy az utasításnak eleget tegyen-e, vagy nem.

Ekkor jött be a képbe a budapesti Bocskai út 9. szám alatti lakás, a mama féltestvérének az otthona, amelyet ő felajánlott nekünk, míg saját családjával áthurcolkodott az anyósához a Lenke térre (ma Kosztolányi Dezső tér). A mama ismét csomagolni kezdett. Okos asszony volt, és tudta, hogy már nem „értékeket”, hanem ennivalót kell magával vinnie. Összegyűjtött annyi száraz étel-alapot, amennyit csak tudott, és levágatott egy elég gyengécske disznót is, amelynek a darabjai nagy bödönbe kerültek bőven lefedve zsírral. Az „értékek” ládától, bőröndöstől egy nagy gödörben találták magukat, ahonnan azután szőren-szálán eltűntek. (A tolvajok felváltva hol a németekre, hol az oroszokra fogták a verem kiadását és az ott lapuló tárgyak eltulajdonítását, de senki sem hitte el, hogy bármelyikük is kiszagolta volna, hogy mi rejlik egy szegényes gátórház kertjében a föld mélyén.)

Egy szép napos szeptemberi reggelen megjelent a teherautó, amelyre felpakolták a holmit, és amelynek a platóján mi is elhelyezkedtünk. Szolnokig az út minden esemény nélkül zajlott, attól kezdve azonban a kocs csak dőcögött, mert az országutat teljes szélességében kitöltötte a menekülők, katonai oszlopok, szekerek, autók, taligák, csordák és lovak áradata. A karaván nyugat felé

tartott, és az utasok szerencséjére szembe semmi sem jött. Mindazonáltal még nem ment le a nap, amikor megállt a kocs a Bocskai úton.

A kiszemelt lakás a 9. számú ház ötödik emeletén volt, de a hurcolkodást megkönnyítette, hogy még működött a lift. Sőt, úgy tűnt, hogy minden működik. Az iskolák elkezdtek a tanévet, a boltok nyitva tartottak, a papának továbbra is volt állása, a Hivatal dolgozói megkapták a havi fizetésüket. Mi több, október közepén néhány óráig hihettük, hogy vége a rémálmoknak. Ha a lakásban nem lett volna rádió, akkor is hallottuk volna Horthy Miklós szózatát, amelyben bejelentette a háború befejezését, és felsorolta a német szövetségesek ellenséges lépéseit Magyarország és a magyarok ellen. Hallottuk volna, mert sokan kitétték a készüléket az ablakba, hogy lehetőleg minél többen értesüljenek a jó hírről. Apám ugyan felvetette, hogy vajon mit szólnak ehhez a németek, de egyelőre, néhány óráig bizakodtunk.

A reménynek hamar vége lett. Nem sokáig váratott magára az a jelenet sem, amit apámmal együtt a balkonról láttunk. Széles sorokban vonultak emberek ismeretlen cél felé egyenruhás nyilasok kíséretében. A papa karon fogva behúzott a lakásba, és közben ilyesmit mormolt: „És nem tehetsz semmit.” Életemben először és utoljára láttam sírni az apámat. Ezt már csak a hírek gyűjtögetése követte. Hol járnak az oroszok? Mit tesznek a szövetségesek? Mit lehet tudni a szovjet hadsereg viselkedéséről? Vajon mikor érnek a fővároshoz, és milyen ostromra lehet számítani? Mindenesetre a ház lakói a legrosszabb forgatókönyvre készültek. A ház alatt volt egy kiterjedt pincerendszer, amelynek egyik felében fás- és szeneskamrák sorakoztak, a másik felében viszont egy kis előteret követően volt az utca felé egy tágas terem, az udvar felé pedig egy kisebb helység. A nagy teret hálóhellyé, a kicsit főző, mosdó stb. szolgálati helyiséggé nevezték ki.

Demeter László mérnöké volt az érdem, hogy a vállalatától nagy mennyiségben beszerzett faanyagot (lábazatnak való rönköket és deszkát), majd megszervezte a férfi lakók hadra fogható részét, akikkel együtt megácsolták a fekvőhelynek való egybefüggő rendszert. Mindenki levihette magának a derékaljat, a kispárnát és a takarót. A priccs-rendszeren – engem kivéve – mindenki megfért, még ha meglehetősen szardínia dobozos volt is a megoldás. Nem tudni, honnan szereztek egy régi, hatalmas sparherdet, de mindenesetre beállították a kisebb helységbe, ahová asztal, hokedli, lavór és számos vödör is került. Itt lehetett valamit főzni, kis szerencsével lavórban mosakodni, és itt álltak a küblinek használt vödörök.

A lakók december 25-én rendezkedtek be ebben az alvilágban, ahol mindenki megkapta a priccsen a helyét. Nem tudtam, de valószínűleg már akkor is tömegiszonyban szenvedtem, és addig ügyeskedtem, míg kimaradtam az osztzkodásból, és engedélyt kaptam arra, hogy egy kissé koszos, kissé rongyos, kiselejtezett napozó székben tölthessem az éjszakákat. Elkezdődött a pince-élet. Beosztották a konyha használatát, a tisztogatás, seprés sorrendjét, meghatároz-

ták, hogy ki mikor megy vízért (volt a közelben egy működő kút, amelyet a ház háta mögött meg lehetett közelíteni), és azt is, hogy mikor kire kerül a sör a küblik kiürítési műveletében. Néhány nap múlva már tudni lehetett, hogy mikor lehet kinyitni szellőzés céljából a nagyterem acél ablakát, mert az oroszok csak bizonyos időpontokban lőttek, más időpontokban viszont sohasem.

Az első pincenapok egyikén volt egy furcsa kalandban részem. A mama kibontotta a lisztes zsákot, és elkéserevde tapasztalta, hogy tele van szeméttel. Felsettenkedett a lakásba, hogy keressen egy szitát, de nem talált. Megkérdezte az asszonyokat, akiket már megismert, de szitája senkinek sem volt. Ekkor támadt az ötlete, hogy elmehetnék a nagynénémhez a Lenke térre, hiszen az nagyon közel van, és egyelőre nem mutatkozik semmiféle harci cselekmény. Amíg oda érkeztem, nem is mutatkozott, ám amikor kezemben a győzelmi jelvénnnyel, a szitával, visszafelé ballagtam a Bocskai úton, éles sivítást hallottam a fülem mellett. Mellékutca nincs sehol ezen a tájon, a kapuk meg gondosan kulcsra voltak zárva. Visszafordulni semmi értelme. Nem tehettem egyebet, minthogy folytattam az utat, reménykedve, hogy nem engem akar lelőni valaki. Vélhetően tényleg nem akart, mert végül kiderült, hogy egy kis templom tornyában mesterlövész üldögélt, aki azután mindenkit lelőtt, aki valamilyen okból kitévedt a Bocskai út eme szakaszára. A kalandról senkinek sem szóltam. Nem sok értelme lett volna ijesztgetni az embereket, akik e nélkül is megértették, hogy az utcára többé nem tehetik ki a lábukat.

Közben az apám eltűnt közülünk. Karácsony előtt kapott egy SAS-behívót, és ezúttal komoly dilemmát okozott számára, hogy mit is tegyen. A házban új ember volt, alig ismert valakit, azt is csak nagy távolságból, nem tudta tehát, hogy van-e egyáltalán valaki, akiben megbízhat. Nem volt hová elbújni. A jelentkezés mellett szólt, hogy soha életében nem volt katona egy percig sem. Soha nem volt puska a kezében. Azt hitte, hogy talán megállapítják hasznavehetetlenségét, és hazaküldik. Nem ez történt. Sokadmagával a saját ruhájában és fegyver nélkül elindították egy hosszú menetelésre. A határ közelében csoportjával együtt úgy döntött, hogy nem megy tovább, hanem visszafordul. Jóllehet lőttek rájuk a levegőből, mégis elértek egy szovjet egységig, amely azután hadifoglyokká nyilvánította őket. Valami másfél év múlva érkezett haza a Donyec-medencéből.

Mi, hátramaradottak berendezkedtünk a luxus-pincében. A ház lakóinak általában volt felhalmozott élelmiszerkészlete, úgyhogy a konyhában nagy volt a forgalom. Csak a „báró úrnak” és az anyjának nem volt semmije. Önmagát nevezte báró úrnak ez a negyvenes éveiben járó férfi, mások pedig félig tréfásan, félig gúnyosan rá hagyták. A lakóközösség úgy határozott, hogy a párosnak naponta más család ad ennivalót, és ezt be is tartották. Csakhogy a báró úr veszélyes zsarolóvá vált. Többet és mást akart, és azzal fenyegetőzött, hogy feljelenti a társaságot a legközelebb felbukkanó nyilas-őrjáratnál.

A nyilasok ugyanis többször megjelentek, és tiltott eszközök, illetve bűnös személyek után érdeklődtek. Rádiót, fegyvert, zsidót és szökött katonát kerestek. Fegyver kivételével mindent találtak volna, ha elég alaposak, vagy ha a báró úr beváltja a fenyegetőzést. Az egyik, vélhetően jómódú lakó ugyanis a paplan alatt egy „világvevő” telepes rádiót rejtegetett, amelynek a híreit – ugyancsak a paplan alatt – lehallgatta, majd a megfelelő időben tájékoztatta a pince lakóit. E szerkezetnek hála tájékoztatva voltunk a harci eseményekről, és az angol adó jóvoltából a szovjet csapatok viselkedési módjáról is. Jóval a megérkezésük előtt tudhattuk, hogy a bevonuló elit alakulatoktól nincs mit félni. Majd akkor kell elkezdni rettegni, amikor megérkeznek a vegyes megszálló katonák, akiknek a viselkedése kiszámíthatatlan.

Történetesen egy zsidó páros is volt közöttünk. Berkovits bácsi (nekem bácsi volt a kb. 50 éves ember) és az édesanyja. Ők megelőzően a mi átmeneti otthonunk szomszédságában laktak, most viszont ott szorongtak a többi lakó között. A báró úr a rádió mellett a Berkovits pár feljelentésével fenyegetőzött. A harmadik feljelentési lehetőségről azonban nem tudott. Két szökött katona ugyanis néhány napig a szenespincében elbarikádózva várta meg, amíg a férfiak fel tudtak osonni a lakásukba, hogy összeszedjenek számukra civil ruhát. Miután ez megtörtént, átöltöztek és a ház háta mögött eltűntek. A katonagúnyát az asszonyok a konyhában elégették. A báró úrral viszont mást nem lehetett tenni, mint megfenyegetni azzal, hogy amennyiben ki meri nyitni a száját, többé egy falat ennivalót sem kap. Egy ideig csend volt, de a fenyegetőzés megújult, amikor a szomszéd házban egy magas szovjet parancsnokság rendezkedett be, csak ekkor a báró úr nem a nyilasoknál, hanem az oroszoknál akart volna feljelentést tenni.

Történt egy napon, hogy a megjelenő nyilas őr nem rádiót, zsidót stb. keresett, hanem kiharancsolt minden férfit valamilyen hazafias közmunkára. Nem emlékszem, hogy mi volt a kijelölt objektum, árok, sánc, gát, de mindenesetre olyasmi, ami megállítja az oroszokat, akiket a kurszki térségtől Budapestig semmi sem állított meg. A fickóknak fegyverük volt, így mindenki engedelmeskedett. Egyikük azonban nem jött vissza a saját lábán. A többiek hozták, mert a teste tele volt egy felrobbanó lövedék repeszeivel. Egy földszinti lakás halljában helyezték el egy rekamién, de a nagy kérdés az volt, hogy hogyan lehet orvost vagy legalább gyógyszert szerezni, valamint, hogy ki fog mellette őrködni, inni-ennivalóval ellátni, a gyógyszert adagolni és így tovább.

Valaki ismert a közelben egy orvost, és néhányan vállalkoztak rá, hogy a házak takarásában az udvarokon keresztül megkeresik ezt az embert. Az út egy részét hason csúszva tették meg. A doktor nem vállalkozott a kirándulásra, mivel otthon nem is volt semmiféle eszköze, amely lehetővé tette volna a beavatkozást, de adott porokat és gyógyszereket, amelyek révén az elfertőződés megakadályozható volt. A sebesült felesége viszont nem vállalkozhatott a férj

melletti örökösre, mert nem hagyhatta magukra a kisgyerekeket, akik az anyjuk nélkül tehetetlenné váltak volna. Lelkesen vállalkoztam a feladatra, és gond nélkül el is tudtam látni, mivel ennek az embernek más vágya nem volt, mint hogy lábra állhasson. A legjobb akarat sem tudta azonban útját állni annak a robbanószerkezetnek, amely betörte a szomszédos szoba ablakait, a hallt elválasztó üvegfalat, és csak akkor nyugodott el, amikor a fali polcra lesepert minden vázát, porcelánt, nippet. A helyiséget teljes egészében ellepte a törmelék, amiből csak a sebesültek és nekem nem jutott ki. Mindenesetre a férfit másutt kellett elhelyezni, az anyám meg azt mondta, hogy ebből elég. Ettől kezdve más üldögélt a sebesült ágya mellett, aki egyébként később felgyógyult.

A gyerek és az ifjú, hacsak egy mód van rá, minden körülmények között megmarad gyerekek és kevéssé felelős fiatalnak. Ezzel együtt jár, hogy a veszélyt alig érzékeli, és keresi, sőt meg is találja a szórakozási lehetőségeket. Mivel a pincében volt öt-hat kamasz, a csend óráiban, amikor elcsitultak a napi tennivalók zajai és az oroszok is sziesztáztak, ez a kis társaság rendszeresen leült kártyázni, vagy elővett egy társasjátékot, sőt még azt a számárságot is megengedte magának, hogy kiálljon az udvarra és megszámlálja az égen elvonuló repülőket és az általuk kibocsátott bombákat. Valamelyikük javasolta, hogy rendezzünk az „öregek” számára egy vidám estét, amit mindenki lelkesen üdvözölt, és hamarosan összeállt a program is. Mivel engem a saját számom teljesen lekötött, nem jegyeztem meg, hogy mit csináltak a többiek. Arra készültem, hogy előadom Karády Katalin híres számát a hamvadó cigarettavégről. Ehhez azonban szükség volt megfelelő kosztümre, cigarettára és szipkára. Az adott körülmények között nem volt könnyű e kellékeket megszerezni, ráadásul úgy, hogy senki ne is sejtse, mire kellenek. Nem derült ki, hogy kit sikerült becsapni, ki jött rá a turpisságra, de végül minden összejött, és a „revü” frenetikus sikert aratott. Ez is bizonyította, hogy milyen jó szándékú emberek gyűltek ott össze akaratukon kívüli okokból.

Végül eljött a várt, de rettegve várt óra, amikor az úttesten megjelentek azok a bizonyos elit alakulatok. Tankok dübörögtek végig a Bocskai úton, és a 9. sz. alatti ház lakóinak egy része kiállt a járdára és fehér keszkenőket, kendőket lobogtatott. Virágot csak azért nem szórtak a tankokra, mert február lévén nem lehetett virágot találni. Visszatérve viszont a pincébe, azonnal elkezdték az óvintézkedéseket a nők megvédésére. Ekkor már javában jártak a rémtörténetek a lerészegedett szovjet katonák garázdálkodásáról, és a nők tömeges megerőszkolásáról. Most nem tiltakozhattam a priccs ellen, úgyhogy számtalan pokróc, párna, paplan alá kellett bebújnom. Számunkra a legfőbb védelem azonban önmagától adódott. A ház földszintjén az első lakásban három hölgy lakott, akik készek voltak minden igényt kielégíteni. Az egyenruha színe nemigen zavarta őket, s lassacskán tengernyi kölnivíz, parfüm, ital, kávé stb. gyűlt össze ebben a lakásban.

A másik, ezúttal teljesen váratlan védelmet a szomszédban megtelepedett szovjet parancsnokság jelentette. Fogalmam sincs, hogy miért, de ez a parancsnok kihirdette, hogy az életével felel, aki lopást, rablást vagy erőszakot követ el. Honnan vette a bátorságot ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyja Sztálin útmutatását? A kérdés örökre megválaszolatlan marad, de az biztos, hogy komolyan vette, amit mondott. Néhány nap múlva egy koporsóként szolgáló faládjában egy majdnem gyerek kiskatona holtteste volt látható, akinek az életét a sajátjai vették el, mivel megszegte a parancsot. Ki tudja miért? Talán egy karóra vagy egy üveg ital miatt fizetett az életével. Mindenki megérthette, hogy a közszemlére kitett halott részben az elrettentést, részben a megnyugtatót szolgálta.

A szovjet tisztok viselkedése általában véve kiszámíthatatlan volt. Ekkor már Demeterék lakásában húzódtunk meg, mert a nagynéném lakása lakhatatlanná vált, és ide beszállásoltak egy grúz századost. A fiatalember mindent megtett, hogy jó viszonyt alakítson ki a „bennszülöttekkel”, és ennek jegyében megkívánta, hogy az általa felkínált pezsgőből a gyerekek is igyanak; csak a szivar szívását engedte el nekik. Egyébként a lakásban található zongorán gyönyörűen adott elő Chopin-darabokat. Később, már Debrecenbe történt hazatérésünk után egy másik százados lakott a házunkban (sok mindenki más mellett). Ő örmény volt, beszélt valamelyest németül, és elmondta, hogy neki is három lánya van odahaza, és alig várja, hogy végre láthassa őket. Ennek jegyében azután mindenféle ételmet hozott a kantinból, ami nélkül nagyon nehezen boldogultunk volna, legalábbis addig, amíg az oroszok fel nem fedezték a mamában a varrónőt. Miután megtörtént a felfedezés, a mama szakmáiban varrta a nyersselyemből készülő gatyákat, taft melltartókat és egyebeket, amiért az érdekeltek ételmiszerrel fizettek.

Előre szaladtam. A szovjetek budapesti megjelenése után még egy jó ideig várni kellett a hazaindulásra, mert Debrecen felé csak Pestről lehetett elindulni, híd viszont nem volt, miképpen tömegközlekedés sem. Az eredetileg felhalmozott ételmiszer a végét járta, több mint két hónapja nem lehetett tisztességesen tisztálkodni. Már mindenki türelmetlen volt, és nehéz volt elviselni, hogy tartósan mások terhére élünk. A mama addig szimatolt, informálódott, mígnem megtudta, hogy gyalogosan, nagy kerülővel mégis csak át lehet már jutni Budáról Pestre. (A csónakázást a még jeges Dunán három gyerekkel nem merte vállalni.) Valamikor, március derekán nekiindultunk. Mindenki vitt a hátán egy-egy csomagot, a legkisebb is, aki csak hét éves volt.

Ez az utazás már nem tartozik a Bocskai úti ház történetéhez, de mivel annak úgyszólván az epilógusa, még megemlítem a legemlékezetesebb epizódját. A Keleti Pályaudvaron találtunk egy marhavagonokból összeállított szerelvényt, amely Debrecen felé volt indulóban. El is értünk egy nap alatt Szolnokig. Ott viszont mindenkit kiparancsoltak a vagonokból. Végig kellett menni a várótermen, ahol szovjet kiskatonák álltak őrt és szabták ki saját testükkel a teret,

amelyen át lehetett menni. Anyám és a két gyerek után egy katona leengedte előttem a puskáját, és nem engedett tovább. Torkom szakadtából kezdtem ordítani, mutogattam előre, kiáltottam, hogy mama, mama. A kiskatona megértett, és felemelte a fegyvert.

Ezek után az állomás előterében sorakozót rendeltek el, és rendezett sorokban, fegyveres katonák között meneteltünk az éjszakában ismeretlen cél felé. Végül egy nagy üres telken álltunk meg, amelyről utóbb kiderült, hogy a városháza udvara. Hajnalig nem történt semmit. Ácsorogtunk a sötétben, hidegben, és elképzelni sem tudtuk, hogy mit akarnak tőlünk. Pirkadat után megjelent egy stáb, amely oroszokból és egy magyar tolmácsból állt. Az utóbbi elharsogta, hogy semmi bántódás nem ér bennünket, csak éppen egy „kis munkára” vesz igénybe bennünket a szovjet parancsnokság. Ezt követően sorra közölték, hogy hány emberre van szükség romeltakarításra, vagonpakolásra, burgonyahámozásra és így tovább. Addig-addig, amíg az udvaron rajtunk kívül Ábrahám András, az apám hivatalának igazgatója, és a lánya, Erzsi maradt. Velük véletlenül találkoztunk össze ezen a helyen. Vártuk, hogy mire rendelnek ki bennünket. Az urak azonban azt gondolták, hogy egy házaspárral és négy gyerekkel nem tudnak mit kezdeni, és így intettek, hogy menjünk vissza az állomásra.

A malenkij robottól tehát megszabadultunk, de ezzel a történetünknek még nem lett vége. Két nap múlva hazaérkezve újabb meglepetések és megpróbáltatások vártak ránk, de ez már valóban egy másik történet.

HARSÁNYI IVÁN

Czégér István romeltakarító vállalat

Az 1944 márciusa utáni, nagyjából tíz hónap családtörténete térben és időben annyira töredezett, hogy híven fölidézni még a történeti segédtudományokban később meglehetősen tájékozottságra szert tett emlékezőnek sem könnyű. Az egy-egy drámai fordulóponthoz köthető események belső emlékképei, többek között érzelmi töltetük miatt, egyenként akár borotvaélesek is lehetnek, ám szerves kapcsolatuk az előzményekkel és a következményekkel már csak utólag szerzett ismeretekből vagy a memória véletlen pillanatképeiből rekonstruálható.

Legutóbb, Ungváry Krisztiánnak a Népszínház utcai csillagos házak lakóinak az október 18-i (szerinte 16-i) elhurcolásáról írott – élénk fantáziával kipótolt – történetére reagálva meséltem el, hogyan és milyen útvonalon hajszolták *valójában* a Keleti pályaudvar közelében fekvő lóversenytérre, a Tattersallba (és nem a Dunaparra) az említett házak lakóit, majd hogyan kerültünk vissza lakásainkba másnap reggelre, máig vitatott okokból, agyonfázva, de kissé megnyugodva. A *kissé* szó rám vonatkozik, aki teljes 14 évem akkori idők szülte koravén bölcsességével pontosan tudtam: a játékvezető még nem intette le a 15 menetes boxmeccset; most valahol a tizedik menet körül járhatunk, és a ring lejtős. A történet folytatása viszont a mi 1944-ünk egyik szakaszaként megint csak azt mutatja, mennyire bonyolultan alakult akkoriban az egyes emberek (felnőttek, gyerekek) sorsa.

A következő napon, reggel hat óra körül a lakásukba visszaköltöző zsidók Török úrtól, a keresztény házmestertől annak rendje szerint megkapták a kulcsaikat, és megpróbálták ott folytatni életüket, ahol másfél (akkor heteknek érzett) napja abbahagyatták velük. Tulajdonképpen nem panaszkodhattunk: csak kevés holmink hiányzott. Lilianyu elegáns, fekete pongyolájában ugyan a házmester úr lánya söpörte az udvart, ám ő nem jelentkezett, hogy visszaadja, Lilianyu pedig csak legyintett: ott egye a fene. Inkább annak örültünk, hogy Hartmann nagymama súlyos vaslábosában még benne volt az előző napi maradék káposztásmetélt, amelyet a sürgős sorakozó miatt ott kellett hagynunk, és amelyet Lilianyu most igaszágos adagokra osztott. Hidegen ettük meg, pedig

volt gáz, de senkinek nem volt türelme, hogy egy vizeslábas tetején negyedórát melegítsük. Egyébként talán annyi volt a változás, hogy míg október 15. előtt mindig tele volt a szűk kis udvar „társasági életet” élő fiatalokkal, most félóránként ha átsietett rajta valaki.

Ezeknek a napoknak az egyikén kopogott be földszint kettő alatti lakásunkba rendszeres beszélgető partnerem, Gertler Karcsi, aki néhány emelettel feljebb lakott, és pár hónappal fiatalabb volt nálam, még nem lehetett egészen tizenégy. A mellén a sárga csillagot vízszintesen átmetsző fekete csík volt látható.

– Mi van? – kérdeztem. – Ki halt meg? Hitler?

– Ne hülyéskedj, inkább figyelj. Tegnap itt járt egy manus. Azt mondta, munkára lehet jelentkezni. Ásás, lapátolás, romeltakarítás, satöbbi. Fizetést is adnak meg élelmiszerjegyet. Ilyen csíkot kell fölvarrni, és reggel hétkor jelentkezni a Haller téren, Czégér István irodájában. Estére mindig hazajöhetünk, másnap reggel újra menni kell. Szerintem próbáljuk ki.

– És ha nem engednek haza?

– Miért, innen talán nem vihetnek el? Ez a pasas nem volt se rendőr, se katoná, nyilasnak se látszott. Étel az vinni kell, szerszámot ők adnak.

A család kissé aggódott, de nem tiltakozott. Nagyon kellett a pénz, hát még az élelmiszerjegy, a zsidók akkor már nem kaptak élelmiszerjegyeket. Egy szó, mint száz, másnap hajnalban a Nemzetinél felszálltunk a villamosra a Mester utca felé. Akkor a Blaha Lujza téren volt a végállomás, mert a másik irányban valahol bombatalálat érte a pályát. Oldalamon apám turista oldalzsákja, benne befőttes gumival átfogott csajka, abban meg Hartmann nagymama finomfőzeléke a nyilaspuccs előtti utolsó zöldségvásárlásból, egy jó szelet ki tudja, honnan származó kenyér, meg egy alumíniumkanál.

A Haller téren egy iskolaépületen¹ túl, a Mester utca 73. alatt találtuk meg Czégér István irodáját. Ma ott egy többemeletes ház áll, talán a hatvanas években épülhetett. Akkor egy nagy, jórészt üres telken állt egy földszintes ház, az volt a vállalat telepe. Előtte halomban ásók, lapátok, egy csákány és egy tönkölő is.

Czégér úr negyven körüli férfi volt. Kész igazolványokkal várt minket, azaz egy-egy A/4-es gépelt papírlappal, fölül gumibélyegző, alul körpecsét az ő aláírásával. Csak az adatainkat kellett még bediktálnunk. Elmagyarázta, hogy a mellette álló alacsony, köpcös férfi Mocsári úr, ő osztja ki a munkát, neki kell mindenben engedelmeskednünk. Az első hét után kapunk fizetést és élelmiszerjegyet. A többit Mocsári úrtól megtudjuk. Most a *planér*ra kell mennünk.

* * *

¹ Ebbe az iskolába járt József Attila; ezt most márványtábla hirdeti a falon.

A következő napokban mozaikokból és a kapott igazolványból² megtudtuk, kik vagyunk. Czégér úr vállalata honvédségi megbízásból végezte az 1944-es évben alaposan megszorodott romok eltakarítását, és ehhez fogadott föl munkásokat. Azt is engedélyezték, hogy zsidókat vegyen föl, csak csillagjukat lássa el erre külön rendszeresített fekete csíkkal, hogy a zsidókat sújtó napi 22 órás kijárási tilalom idején is közlekedni tudjanak. Megjelölésünk „a m. kir. 611. honvéd m. vez. törzs által igénybe vett és felesketett honvédelmi munkás” volt. Az igazolvány legfontosabb mondata így hangzott: „Minthogy az 1200/1943. M. E. sz. r. 3.§-a értelmében a romeltakarítási és helyreállítási munka minden egyéb munkát megelőz, a Honvédelmi Miniszter Úr külön rendelete nélkül nevezett más munkára igénybe nem vehető.” A cég központja a IX. Gyáli út 30 alatt volt, a Mester-utcai telep a „munkaelosztó” nevet viselte.

A munkacsapat olyan tizenöt főből állt. A csillagok alapján ítélve kábé a fele volt zsidó. Voltak tizen- és huszonevesek, középkorúak és egy öreg is, meg két izompacsirta, akikről hamarosan kiderült (maguk dicsekedtek el vele), hogy tapasztalt börtöntöltelékek, akik éppen szabadlábon lévén egy kis pénzért meg hát az igazolványért jöttek. Mocsári úr maga fehér karszalagos, vagyis kikeresztelkedett zsidó volt.

A *planér* a Kvassay-zsilip után, már a Csepel szigeten található lefolyás nélküli holtág volt, amelyet valamilyen katonai céllal kellett volna föltölteni. A szigeti gerincútról jobbra kellett letérni hozzá. Karcsival két lapátlöket között jókat rötyögtünk azon, hogy világtörténeti tényezők lettünk, ezzel a közhasznú munkálkodással fogjuk föltartóztatni a vörös gőzhengert.

Mocsári igyekezett tenni a dolgát, mindenkit szaporább munkára ösztönözött. Mivel mi Karcsival meg még egy pesti zsidó gyerekkel nem voltunk szokva az egész napos kemény fizikai munkához, tartottunk tőle, hogy hazazavarunk és – az akkori sláger szlengejével – „alma lesz a lóvé”, illetve „simon a lé”. Így hát próbáltuk szaporázni. Ez aztán nem jól sült el. Mocsári példának állított minket a többiek elé, amiért viszont a nehéz fiúk mordultak ránk:

– Ne kapkodjatok, b... meg, mert még összeszarjátok magatokat! – mondta az egyik. – Rajtatok lesz a szemünk.

Így hát mi is visszább fogtuk a teljesítményt. Mocsári úr úgy tett, mintha ezt nem látná. Az első napokban így is holtfáradtan, izomlázasan támoltyogtunk haza. De aztán bejöttünk. Szombaton pedig fejenként 110 pengőről írtunk alá fizetési jegyzéket, és mindenki kézbe kapott egy kék nehéztési élelmiszer-pótjegyet. Hogy ennek a jelentőségét megmagyarázzam: a zsidóknak akkor a munkavállalásra nem volt lehetőségük, pénzhez hónapok óta nem jutottak,

² Az igazolványon az előjáróság pecsétje, továbbá a IX. kerületi előjáróság főmérnökének, az előjáróság helyettes vezetőjének és Czégér úrnak az aláírása volt.

élelmiszerjegy nem járt nekik. Mindenki a tartalékait élte föl, rendszerint a házba valamiért betérő keresztények révén maradék értékeiket kótyavetyélték el egy kis kenyérért, lisztért, babért. Én most családfenntartó lettem. Ráadásul a fekete csíkos Dávid-csillag az ebédszünetben és a munkaidő előtt-után szabad mozgást biztosított, vásárolni is tudtam. Az első zsákmányom fél kiló csirkecomb és egy aprólék volt, a jegy egy akkor éppen esedékes szelvénye ellenében. (Az aprólékhoz nem kellett jegy, erről bizalmasan a boltos világosított föl, amikor egy percre egyedül voltunk az üzletben.) Nagy diadallal érkeztem haza. Nem árultam el, hogy a szelvényre egész kiló sertésoldalast is kaphattam volna, aminek a levezeklésére a Hartmann nagyszülők egész ortodox imakészlete is kevés lett volna. Lilianyut kevésbé érdekelt volna, hogy az oldalas tréffi. Általános jegyhez is jutottunk.

A következő napokban „leszedtek” minket a planérról, hogy a Kénsavgyár hátsó falánál három hatalmas, egybeérő bombatölcsért temessünk be, ami nélkül a morzsává lett betonkerítést nem lehetett volna helyreállítani. (Persze mindjárt akadt lapátos haditechnikai szakértő, aki tudni vélte, hogy ez „láncos bomba” lehetett.) Az óriási mélyedésbe valamennyien belefértünk, ezért módunk nyílt egy kis cseverészésre. Egy ruhája alapján valaha jómódúnak látszó férfi magasröptű összehasonlításba bocsátkozott Horthy és Szálasi között, mondván, hogy a kormányzó „legalább egy európaer [sic] volt. De ezek...?” Mi Karcsival nem óhajtottunk ezen a szinten bekapcsolódni a vitába, mivel úgy gondoltuk, hogy amikor a németek által egy hete elhurcolt lovastengerész a háború után előkerül, az elsőik között fogják felelősségre vonni. (Mint tudjuk, sem a kávéházi hadvezérnek és a vele egyetértőknek, sem nekünk nem lett igazunk).

Ezen a napon döbbenetes élményünk volt. Munka után a már kitapasztalt boltba mentünk, margarint és cukrot vettünk a jegyre, meg egy-egy még meleg kétkilós kenyeret. Aztán indultunk a Gubacsi úti villamos megállóhoz. Ahogy vártunk rá, messziről egy nagyobb embercsoportot láttunk közeledni. A távolság fogyott, és észleltük, hogy inkább csak vánszorognak. Leírhatatlanul rongyos, testileg leromlott, sárga karszalagos muszosokat kísért egy honvédőrmester, egy tizedes meg néhány közlegény. Az őrmester időnként elordította magát, hogy „élénkebben”, meg hogy „lépést tarts”. Ki tudja honnan és hova hajtották őket, négyes sorokban az összekötő híd felé. Ránk, a hozzájuk képest jól öltözött, furcsa csillagot viselő emberekre szegeződött kétségbe esett tekintetük, de mi is rémülten figyeltük, ahogy elvonulnak.

Jólesz bácsi, a csoport legidősebb, kezdő hatvanas tagja éledt föl legelőször. Egy alkalmasnak látszó pillanatban közelebb lépett a sorhoz, és gyorsan a leg-

közelebbi muszos kezébe nyomta a kenyerét. De mielőtt tettét követhettük volna, kiderült, hogy az őrmesternek a hátán is van szeme, pillanat alatt ott termett. A veknit kiverte a muszos kezéből, csizmájával szétaposta, és szinte ugyanazzal a mozdulattal az öreget belökte a sorba.

Valamennyien kővé dermedtünk. Közben a villamos elment. Most mit tegyünk? Mit tehetünk? Nyilván semmit. A családot értesíteni kell. Czégér úrnál megvan a lakcíme.

Egyszerre csak Karesz, az idősebb vagány kiáltott föl.

– Nézzétek, kilökték a sorból!

S valóban: jó két utcával odébb megláttuk a földön térdelni. Mire odaértünk, már föltápaszkodott. Nadrágjának a térde rongyokban, a sajátján is a bőr jócskán lehorzsolódott. De egyben volt. Se neki, se nekünk egy szó sem jött ki a szájunkon, mígnem Karesz kinyögte:

– Na jól van, papa. A fő, hogy elengedtek. Nesze!

Azzal hatalmas mancsaival kettészakította a saját kétkilósát, és a felét oda nyújtotta az öregnek, aki az átéltek nyomán egyelőre egy szót sem tudott kinyögni, csak némán átvette az adományt, és váratlanul megölelte a meghökentet rosszfiút.

Ez az eset alaposan gondolkodóba ejtett minket. Először is fölillantotta annak a képét, mi várhat még ránk a közeljövőben. Másodszor én elképzeltem, ahogy az őrmesternek háromszáz méter után eszébe ötlött: mit szól majd a zászlóalj szolgálatvezető, ha plusz egy, a kimutatásokban nem szereplő etetendő szájjal vonul be. Ám kimondtuk vagy nem (erre nem emlékszem): vitathatatlanul kiderült, hogy a szellemi arculatát a Horthy-hadseregben elnyerő tiszthelyettes keretlegény és a hétpróbás betörő és zsebmetesző erkölcsi párviadalában kenterben az utóbbi nyert...

Így vagy úgy: a Mocsári csoport attól kezdve összetartó bandává vált.

Egyik napon Karcsival gyanútlanul úgy érkeztünk a telep közelébe, hogy az akkor a Haller-téren működő piac bódéi körül, talán kétszázötven méterre a teleptől, kiterjedt razziába botlottunk. Mire föleszméltünk, mindenfelől nyilasok és civilbe öltözött detektívek vettek körül bennünket. Megfordulni reménytelen volt, csak feltűnést keltettünk volna. Így hát besoroltunk a kordonok között kanyargó sorba. Mind a ketten ugyanarra gondoltunk: most kipróbálhatjuk, mit ér Czégér úr papírja. Ostoba fejfel – törvénytisztelő judeomagyar lakosokként – az is foglalkoztatott bennünket: mi lesz abból, ha nem érünk be időre a telepre.

– Levente-igazolványod van? – kérdezte Karcsi, aki már a kezében tartotta vadonatúj kartonfüzetecskéjét.

– Tényleg, az is használhat, vessük be mind a kettőt. – Én is előhalásztam már agyongyűrött igazolványomat.³

Hamarosan a nálam három-négy évvel idősebb igazoltatóhoz értünk. Egyszerre két papírt nyomtam a kezébe, amelyek közül a levetést azonnal visszaadta, majd elmélyült a másikban, és megkérdezte: hova megyünk.

– Jelentem, osztagunkhoz, a szolgálati helyünkre – igyekeztem katonás választ adni.

– És az mondjuk merre van?

– Ott, abban a földszintes házban van a törzs – mutattam a tér túloldalára.

Még egyszer belenézett a papírba, a cím egyezett.

– Akkor söpörjete, de gyorsan! – mondta –, és bele se nézve Karcsi láthatóan hasonló irataiba, egyenesen a mögötte állóhoz fordult.

Parancsot még fegyelmeztetebben nem teljesítettek, mint mi ezt. Közben egy oldalpillantással még láttuk, hogy valakiket félreállítottak, és erősen őriznek.

A bázishoz közeledve már láttuk Czégér urat a kapuban, aki láthatóan megkönnyebbülve lökdösött beljebb minket, elkönyvelve, hogy a papírja életmentő érték, és hogy a megrendelt munkák nem maradnak el. Hamarosan megérkezett még három „megrazziázott” tag: együtt volt a Mocsári-csoport.

– Ma planér! – vetette oda a főnök.

A következő reggel megint ránk hozta a frászt. Ahogy befordultunk a telep kapuján, három árpádsávos karszalagos, géppisztolyos, bilgeri csizmás nyilas kölyök várt bennünket.

– Nü, itt a vég – suttogetta Huth Hermann, a romániai Focșani hírhedt táborából csodával határosan szabadult zsidó fiú.

Aztán kiderült, hogy nem kivégzésre jöttünk. Arcvonalba fősorakoztattak bennünket, hogy fölesküdjünk az új honalapító nemzetvezetőre. Most került sor az igazolványban megelőlegezett esketésre, amelyet az okmány már korábban megtörténtként említett. Egy papírból fölolvasták, hogy egyik kezünket a

³ A 12 éven fölülieknek az iskolákban levetéfglalkozáson kellett részt venniük. Ezeket a tanrendbe iktatták, bár nem osztályozták. Igazolványt is adtak hozzá, amelynek kis kockáiban az oktató (rendszerint az egyik tanár) igazolta a megjelenést. A zsidó tanulók igazolványának a tetején birtokosának a „levente” szót áthúzza a „kiszegítő előképzs” minősítést kellett beírnia, jelezve, hogy heti egy délutánra sűrített foglalkozásunk a katonai munkaszolgálat előkészítését szolgálja. A foglalkozásokon (jórészt a mai Népstadion helyén húzódó ricinusültetvényeken) sárga karszalagot kellett viselnünk. Mi persze nem fegyverfogást tanultunk, lögyakorlatot tartottunk, hanem a földmunkák tudnivalóit, drótkadályok telepítésének vagy eltávolításának a módját ismertették velünk. A rendfokozatokat, a katonai egységek és alegységek egymásra épülését, a tisztelgés módját nekünk is tudnunk kellett. A foglalkozások vezetését közvetlenül felsőbb osztályos keresztény tanulók látták el.

szívünkre kell tennünk, a másikat a magasba emelnünk, ahogy Petőfi tette a Nemzeti Múzeum lépcsőjén. A legrangosabbnak látszó csavargó után mondván meg kellett esküdnünk, hogy halálunkig kitartunk a nemzetvezető oldalán, az ősi föld védelmében, a hamarosan bekövetkező végső győzelemig.

– Te, mi lenne, ha a kezemet a másik oldalra tenném? – súgta Karcsi, akit a békében gondosan beletáplált, bár közben nyilvánvalóan időszerűtlenné vált erkölcsi tanítások zavartak abban, hogy hamisan esküdjön.

– Te hülye vagy? Meg ne próbáld, ezért nem érdemes agyonlövetned magad.

Mindent összevéve, az első pillanatban érzett jeges rémületen túl az ügy a csoportban nem vert túl nagy hullámokat. Volt egy ellenállhatatlanul humoros oldala is.

– Te, ezek komolyan hiszik, hogy megnyerik a háborút? – kérdezte Karcsi.

– Légy erős, ennél sokkal nagyobb marhaságokban is hisznek.

Másnap ronda esős idő volt. Morogtunk, hogy mosogatóronggyá ázunk a planéron. A Ferenc körút és a Mester utca sarkától elindultunk a telep felé. Egyszer csak földbe gyökerezett a lábam. Első elemis tanító nénim, Ica néni (Nemes Hubertné) jött szembe velem, kézimunkatanár férje karján. Talán vásárolni mentek, ott laktak a Tompa utcában, valaha oda küldték az ünnepi üdvözlőlapokat. Neki is tágra nyílt a szeme, ahogy meglátott. Meg is torpant előttem.

– Drága Ivánkám! – suttogetta.

A férje hűdéssel rémülettel rángatta volna tovább. Ő viszont még megsimogatta a fejemet.

– Ki volt ez? – kérdezte Karcsi.

– Az elsős tanítónénim.

– Rendes volt tőle. Mi most olyanok vagyunk, mint a leprások.

Beérve a telepre, jó hír fogadott. A IX. kerületi előjáróság kért három embert erre a napra. Várt is bennünket egy férfi, aki elkísér oda. Minket hármunkat jelölt ki Czégér úr, Jólesz bácsival, aki most ócska, de hibátlan cejgnadrágban feszített. Villamosra szálltunk, hogy a Bakáts térre menjünk. A hátsó kocsis hátsó peronjára szálltunk föl, zsidók csak ott utazhattak. Zsúfolt volt a szerelvény, keresztények is kiszorultak a hátsó peronra. Különösebben nem utálkoztak. Az egyik meg is mondta, amit gondolt:

– Hát egyenként az ember sajnálja őket, de egyszer végre már meg kellett oldani ezt a dolgot.

Szívesen megkérdeztem volna, hogy most éppen mi oldódik meg, de ez nem tűnt célszerűnek.

Az előjáráságon az egyik ügyosztály vezetője várt bennünket. A minket kísérő idegen most elvált tőlünk. Egy kisebb, nyitott platójú teherautóhoz mentünk. Jólesz bácsit az osztályvezető beültette a sofőrfülkébe, minket pedig fölirányított a platóra. Ott volt egy ponyva, igaz, már megázott, de ki lehetett bírni alatta. A Lipótvárosba tartottunk, nem az 1930-as években épült modern új házak egyikébe, hanem egy a Körúthoz közelebb eső keresztutca sokemeletes házába.

Az ajtó, amely előtt megálltunk, le volt pecsételve, a bérlő névtáblája lefe-sztíve. Az osztályvezető eltávolította a pecsétet. Bement, minket egyelőre kinn felejtett a folyosón. Jólesz bácsi halkan fölvilágosított bennünket, hogy ez egy kiköltöztetett zsidó bérlő elhagyott, kiigényelhető lakása lehet. Valóban később láttunk benn egy ünnepi gyertyatartót, chanukai menórát.

Aztán behívott az osztályvezető, és megkaptuk az utasítást: bizonyos bútorokat kell lehordanunk a teherautóhoz, de vigyázva, nehogy kárt tegyünk bennük. Gyönyörű, de dögnehez stílbútor-darabok voltak, ráadásul a teherlift a hátsó lépcsőnél volt, minden darabbal körbe kellett járnunk az egész körfolyosót. Végül valamennyit sikerült sértetlenül lehordani és a teherautóra fölrakni. Az ajtót az osztályvezető újra lepecsételte. Az autón már nem maradt hely nekünk. Kaptunk pénzt villamosra, azzal, hogy menjünk a Blaha Lujza térig, és figyeljük a teherautót.

A ház, ahova igyekeztünk, a József körúton, a Wien Szálló közelében volt. Mint kiderült, ott lakott az osztályvezető. Most föl kellett hordanunk valamelyik emeletre a bútorokat, aztán néhány régebbi darabot ki a széles belső folyosóra, majd azok üres helyére (sok próbálgatás után) az új szerzeményeket. Késő délutánig tartott a szállítás és a rendezkedés. Alaposan megdolgoztunk a nehéztési pótgégyért, sötét volt már, amikor végeztünk.

Mi, Karcsival végeredményben jól jártunk: amikor kiléptünk az utcára, két percre voltunk a Népszínház 19-től. Szegény Jólesz bácsinak viszont még félórás útja volt hazáig, persze ha minden jármű közlekedik, és nincs riadó.

Mikor magunkra maradtunk, az Öreg halkan megjegyezte:

– Ez a dögevő húsz pengőt akart adni nekem a munkáért. Én elhárítottam, azt mondtam, megkapom érte a bért. Ilyen mocsokból nem kérek részt. Remélem, ti is így tettetek.

Megnyugtattuk, hogy igen. Aztán elbúcsúztunk tőle, majd egymásra néztünk. Mi bizony a nekünk ajánlott tíz-tíz pengőt szó nélkül zsebre gyűrtük. Mint később megbeszéltük, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy akár egy fillérről is lemondjunk.

– Igaza van az Öregnek, de legalább ennyivel is kevesebb marad ennek a szemétnék.

És ennyiben maradtunk. Tény, hogy ezt a különpénzt otthon nem vallottam be, és másnap délben egy pár meleg debrecenit vettem belőle az ismerős erzsébeti hentesnél, nagy adag mustárral, három sóskiflivel és egy málna Balillával.⁴

* * *

Ez a félelmetes/boldog időszak Czégér úrral és a vállalatával talán egy hónapig tartott. Ezekben a hetekben a csoport tagjai sokkal szabadabbak voltak, mint a Sztójay-, és Lakatos-időszakban, még ha néha törékenynek bizonyult is ez a szabadság. Egy szép vasárnapon azonban megint nyilasok rohanták meg a Népszínház utca 19-es házat. Közölték, hogy minden 15 és 50 év közötti férfi sorakozzon föl az udvaron, munkára viszik őket, váltás fehérnemű, kétnapi koszt satöbbi. Végigjárták a lakásokat, a szekrényekbe és az ágyak alá is benéztek, és aki külsőre úgy tűnt nekik, hogy ezekhez a korosztályokhoz tartozik, azt fölso-rakoztatták. Arra, hogy csak jövőre leszek tizenöt, rá se hederítettek. Szegény Hartmann nagymama már sietve készítette az útravalót. Volt még egy darab a péntek estére a gázsütőben készített kis barheszekből, azt egészben becsomagolta az unokájának. Tízéves Éva húgom viszont teljesen kifordult magából. Minden kérés nélkül, észrevétlenül kiment az udvarra, és megkereste azt a nyilast, aki a legrangosabbnak látszott, hogy sírva könyörögjön neki értem, aki csak egy év múlva leszek tizenöt, és neki az egyetlen hozzátartozója vagyok. Hogy mi mozdult meg a pártszolgálatosban, máig sem tudom megítélni, de végül a kapu felé terelt sor végéről belökött a lift mögé.

Karcsit, aki még nem töltötte be a tizennégyet, nem fenyegette ez az akció. Megint kaptunk valamennyi haladékot. Ám a Haller-téri epizódnak vége volt, itt már Czégér úr papírja sem használt, más menekülő útvonalakat kellett keresni.

Dehát ez már másik történet.

⁴ A Balilla olasz szabadalom alapján itthon gyártott üdítő ital volt, „citrom”, „narancs” és „málna” változatban, szavatolt minőségben: garantálható volt, hogy egyik gyümölcshez sincs köze. (A későbbi Bambin gúnyolódók szíves figyelmébe.) Alighanem innen ered a debrecenivel szembeni, hetven éve tartó vonzódásom.

PALASIK MÁRIA

„A világtörténelem szemtanúi”

Magyar egyetemisták az összeomló náci Németországban

1944 decemberében a Hitlerrel szövetséges nyilas magyar kormány arra kényszerítette az orvosi egyetemek, a budapesti József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem két végzős és szigorló évfolyama mérnöki karainak hallgatóit, valamint állatorvostan-hallgatóit, hogy Németországba telepítve (csaknem toloncolva) folytassák és fejezzék be tanulmányaikat. A kitelepítés célállomása Breslau, Halle és Drezda volt. Az akció – túl annak realitáshiányán – azt a látszatot hivatott kelteni, hogy a befogadó szövetséges miként segít a nehéz helyzetben lévő magyarokon, megmentve számukra a háború utáni időkre a magyar értelmiséget. Valójában a magyar politikai vezetés kiszolgáltatta őket a háború valamennyi résztvevő hatalmának: idegenben, családjuktól távol előbb a német, majd az amerikai, időnként a szovjet, de sokszor még a magyar katonai érdekekkel szemben is védeniük kellett magukat. Tanulmányomban azon túl, hogy felvázolom ezt a létért való küzdelmet, korabeli naplók és visszaemlékezések segítségével bemutatom a kitelepített hallgatók hanyódását az összeomlóban lévő Németországban, azt, hogy milyennek látták Breslau, Drezda és Halle mindennapjait a háború végéhez közeledve, hogyan látták az amerikai megszállókat rettegve váró bajorokat, valamint magukat a megszállókat.¹

Az áttelepítésről Beregyfő Károly honvédelmi miniszter 17120/m.l.b. – 1944. számú november 26-i rendelete intézkedett. Különös, hogy a rendeletet nem hozták nyilvánosságra, vagyis a korábbi egyetemeket érintő rendelkezésekhez hasonlóan nem publikálta a hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny*. „Szigorúan bizalmas! Tiszt – tisztnek!” megjelöléssel látták el, csak a végrehajtással megjelölt szervek – az I. hadtestparancsnokság, a Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium

¹ A tanulmány *A műegyetemisták odüsszeiája* (Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006.) című munkám alapján készült.

és a Honvédelmi Minisztérium – kapták meg intézkedésre.² A kormányzat előzetes számításai szerint 2500 hallgatónak szándékoztak SAS-behívót küldeni. Az 1944 decemberében elszállított hallgatók teljes létszáma egy minisztériumi kimutatás szerint összesen 1894 fő volt. Közülük 1354 műegyetemista; ebből 1216 fő a műegyetem mérnöki karainak hallgatója. A tanszemélyzet és a hozzátartozók számáról nincsenek pontos adataik.³ A SAS-behívónak végül is nem tett eleget mindenki, az érintett kormányzati szervek viszont nem számoltak a tanárokkal és a hozzátartozókkal, akik a hallgatókkal tartottak. Az utólagos becslések szerint 2000–2500 ember vett részt a kitelepítésben. A hallgatók, bár katonai behívóval vonultak be, egyetemi zászlóaljba szervezték őket, a bevonuláskor kapott igazolvány szerint az „I. Hadtest Tanulmányi Zászlóalj Pótkeret” nevű alakulat tagjai lettek, de végig a saját civil ruhájukat viselték.

Az utazás időpontja szerint az egyetemistákat két csoportra osztották. Gyakorlatilag mindkettőben voltak orvos- és állatorvostan-hallgatók, illetve a műegyetem összes további érintett karának a hallgatói. Az első csoportnak december 8-án, a másodiknak pedig december 10-én reggel kellett – utazásra készen – jelentkeznie a Keleti pályaudvaron.

Utazás és megérkezés

A hallgatókat szállító szerelvények harmadosztályú, fűtetlen személykocsikból álltak, amelyekhez néhány tehervagont csatoltak a tanszéki felszerelésekkel, az ellátmánnyal és a tábori konyhával – bár a második szerelvényről ez is lemaradt. Az első szerelvény három nap alatt megérkezett a célállomásra, Breslauba, azonban rövid idő alatt kiderült, hogy a németek nem készültek fel a fogadásukra, és nem tudtak ennyi embert elszállásolni. A katonai vezetés gyors döntést hozott: a gépészeket és a vegyészeket átirányították Drezdába, ahova december 22-én estére érkeztek meg, és úgy tűnt, senki nem tudott a jövetelükről.

A második szerelvény négy nap késéssel indult el Budapestről, a célállomás most is Breslau volt. Azonban a Brnóból északra vezető vasúti pályát bombatalálat érte, ezért útvonalat kellett módosítani. Drezdán, Lipcsén keresztül Hallénak vették először az utat, ahol az orvostanhallgatók felét, vagyis a vidéki egyetemek hallgatóit kiszállították a szerelvényből – ők megérkeztek –, majd a vonat visszaindult Drezdán keresztül Breslauba, ahova december 22-én reggel érkezett.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K638, a Szombathelyi Nyilas VKM iratai. 2. cs. 5/b tétel. Intézetek dologi ügyei. 47/1945.

³ MNL OL K638, a Szombathelyi Nyilas VKM iratai. 2. cs. 5/b tétel. Intézetek dologi ügyei. 2993/1945. Az összesítést a Magyar Királyi Totális Mozgósítás és Harcbaállítás Minisztériuma Országos Munkaerőgazdálkodási Központja 1945. február 23-i utasítására készítette a VKM. MNL OL K638, 275/1945.

A magyar miniszteri biztos azzal fogadta őket, hogy az első vonattal érkezettek elhelyezése és ellátása körül is igen nagy gondok vannak, ezért csak a mérnök-, az építész- és a gyógyszerészhallgatók, illetve az orvostanhallgatók másik felének befogadásához járult hozzá. A körülbelül 600 gépész- és vegyészhallgatót visszafordították Drezdába. A németek azonban a szerelvényükből csak öt kocsit hagytak meg, mondván, ennyi embernek az is elég.⁴ A 270 kilométernyi távolságot újabb négy nap alatt tették meg, mivel mozdonyt nem kaptak, a szerelvényt alkalmi tehervonatokhoz csatolták. Érkezésükről a hivatalos szervek nem tudtak.

Breslauban

A Breslauba érkezetteket az odavezényelt magyar katonai vezetők, egy zászlós és egy őrmester irányították, kihirdették, hogy ebben a városban fogják folytatni a tanulmányaikat mint katonák és hallgatók. Közölték, hogy a szálláskörleteikből a helybeli Technische Hochschule (Műszaki Főiskola) épületébe járnak, ahol tan-, és gyakorlati termeket kapnak. A mérnök- és építészhallgatókat – átmeneti szállások után – először a Minoritenhofon lévő iskolában szállásolták el, majd átköltöztették őket a Sonnen Strassén lévő Kaiser Wilhelm gimnáziumba, de egy laktanyában és a Sonnen Platzon egy kultúrházban is voltak elszállásolva hallgatók. Innen jártak be a főiskolára, ami a szálláshelyektől távolabb, az Odera tulsó partján volt. Január 8-án lezárták a még Budapesten elkezdett szemesztert, január 9-én pedig megkezdődtek az új szemeszter előadásai. Ezt a félét hivatalosan „Rövidített tanfolyamok boroszlói folytatása” elnevezéssel illették.

Breslau több mint évezredes történelme során többször cserélt gazdát. 1474-ben még Mátyás király is elfoglalta Boroszló néven, és haláláig Magyarországhoz tartozott. Volt a lengyeleké, cseheké, osztrákoké és a németeké is. Telepedtek itt le még vallonok, zsidók, olaszok és ruszinok. 1741–1945 között Porosz-, illetve Németország része, 1945-től Lengyelországhoz tartozik Wrocław néven. Az 1930-as években a náci párt egyik bázisának számított. 1933 óta üldözték a zsidó és a lengyel lakosságot; a zsidók többségét deportálták, a lengyeleket pedig a város környéki kényszermunkatáborokba zárták. Ezek lakóinak száma 1944-ben meghaladta az 51 000 főt, a többségük lengyel volt. 1944 végén a város a menekültek „paradicsomának” számított, lakóinak száma majd egymillióra duzzadt.⁵ A városban létező feszültséget a kitelepített magyar egyetemisták is érezték. Több visszaemlékező arról számolt be, hogy mennyire megvetették a

⁴ Mester László jelentése a Németországba elhurcolt egyetemi hallgatók és tanszemélyzet helyzetéről. 1945. április 10. Budapest. In Madaras Jenő: *Hamvazószerda. Egyetemisták a drezdai tűzviharban*. Mikes Kiadó Kft., Budapest, 1993. 177.

⁵ Norman Davies – Roger Moorhouse: *Microcos: A Portrait of a Central European City*. Random House, London, 2003. 389–390.

németek a lengyeleket. Ruhájukon sárga négyzetben egy lila színű *P* betűt kellett viselniük, és majdnem minden étteremre ki volt írva: „zsidóknak és lengyeleknek tilos a bemenet”. De volt arra is példa, hogy – lenézett külföldiként – a magyarokat sem szolgálták ki az étteremben.

A város a legtöbb hallgatónak tetszett. A széles, rendezett utcák, a tisztaság, az általában négyemeletes házak élénkpiros háztetőivel, favázas falaival, no meg az óváros elbűvölte mindannyiukat. „Engem különösképpen megfogott a dóm impozáns épülete egymástól eltérő formában megépített tornyaival” – vallotta naplójában Szeles Lajos, egykori gépészhallgató. A többséget lenyűgözték Breslau műemlékei, köztük a Piactér – az egyik legrégebbi Európában –, a városháza környéki régi polgárházak alkotta negyed, a gótikus városháza, a Mária Magdolna-templom, az Szent Erzsébet-templom és a mellette álló két kis ház, valamint az 1913-ban emelt Népcsarnok, a világ első betonépülete. Több alkalommal is megcsodálták a régi városháza épületét és Mátyás király szobrát. A visszaemlékezésekben feltűnnek még a korabeli éttermek, mozik nevei – például többen megemlítik az UFA Palast mozit, ahol Röck Marikát látták az *Álmaim asszonya* című film főszerepében.

Újdonság volt számukra, hogy az utcasarkokon időnként hangszórókon híreket közvetítettek. Rendszeres jócselekedetüknek számított, hogy a breslouiak öreg villamosát visszatették a sínre. Ugyanis, ha szemét vagy jég került a sínbe, a szerelvény kiugrott a helyéről. Ekkor a vezető elment telefonálni a központba, majd idővel megérkezett egy kis darus autó, hogy helyére emelje a járművet. Egy ilyen alkalommal a hallgatók, nem várva meg a darus kocsi érkezését, maguk tették sínre a villamost. Méghozzá úgy, hogy a kocsi hátsó részében összetömörültek, elkezdtek ugrálni, míg néhányan a villamos felemelkedő elejét nagy hórúkolás közepette visszarakták. Ezt azután többször megismételték, ezért kedvelték is őket a városiak – mesélte Szegedy István.⁶

A hallgatók úgy találták, hogy roppant alacsonyak az árak, de mindent csak jegyre lehet kapni. Fájt a szívük a kirakatok előtt, egy pár csizma például csak 50 márkába került. Az egyetemisták nem kaptak élelmiszerjegyeket sem, és élelmiszerhez jutni gyakorlatilag már csak jeggyel lehetett a városban. Ugyan a vendéglőket kötelezték, hogy egyféle hús nélküli ételt kell az étlapon szerepeltetni jegy nélküli vásárlásra (ez volt a *Stammgericht*), így főzeléket, kagylót és csigát ehetek a havi 60–64 márkányi zsoldból. A *Stammgericht* fogalommal vált a hallgatók között: jobb esetben két szép főtt krumpli volt, néhány uborkaszeletke leöntve valamilyen nyúlós lével, rosszabb esetben valami zöldes beazonosíthatatlan főzelék. Ezt a kosztot egészítették ki az otthonról hozottakkal. Szeszest italt nem árultak, tulajdonképpen csak alkoholmentes barna sörhöz – úgynevezett *Brausé*hoz – lehetett hozzájutni.

⁶ Szegedy István visszaemlékezése. Budapest, 2005. október.

A városban kuplerájt is felfedeztek, tele a balti államokból menekült lányokkal. Az intézményt ugyan csoportosan meg is látogatták, de beszélgetésen kívül más nem történt, amit a lányok – az egyik napló szerint – gúnyos megjegyzésekkel vettek tudomásul. Akkor a legnagyobb szájhősök mentegetődzésként hozzátették: „ilyen kalória mellett!” vagy „ahol ennyi brómot tesznek a kenyérbe!”, és mindenki próbált magyarázkodni.⁷

A bresloui félév azonban nagyon rövidre sikerült. A front egyre közeledett Breslauhoz, január 18-án a szovjet csapatok bombatámadást intéztek a város ellen. Január 19-én a helyi rádió felröppentette az első rémhírt, hogy Breslaút kiürítik, és a magyar egyetemistákat bevetik a város védelmére. Amikor ez eljutott a hallgatókhoz, az az egyöntetű vélemény alakult ki, hogy „nem szándékoznak Breslauért hősi halált halni”. A kitelepített egyetem katonai és polgári vezetése egyöntetűen kezdeményezte, hogy a magyar csapatok Berlinben székelő parancsnokságtól szerezzenek be engedélyt a város elhagyására. Miután ezt megkapták, az egyetemistákat kimenekítették Breslauból. Január 22-én a szürkület beállta után indultak. A végső cél Halle volt. De a hallgatók többségének az út egy jelentős részét – egészen Neuhammerig – gyalog kellett megtennie mínusz 10°C körüli hidegben a 20–30 cm-es hóban. Mint utóbb kiderült, összesen 145 kilométernyi volt a négy nap alatt gyalog megtett út. A helyzetüket nehezítette, hogy személyes holmijukat is magukkal kellett cipelniük. Rajztábláikból, esetleg ágydeszkákból szánkót eszkábáltak össze. Neuhammerből azután igyekeztek vonatra feljutni a célállomás felé.

Drezdában

A Drezdába telepített hallgatók sorsa sem alakult szerencsésebben. A pályaudvarról a hallgatókat egy fertőtlenítőbe vitték. Ez azt jelentette, hogy a ruháikat forró gőzzel kezelték, nekik maguknak pedig meztelenre vetkőzve – valamilyen fertőtlenítő kenőcsöt használva a mosakodáshoz és hajmosáshoz – forró zuhany alatt kellett megfürödni. „A fürdés utáni száradás hangulatos volt: cirka ötvenen szorongtunk pucéran egy fűtött teremben, és jártunk körbe-körbe, gondosan szerkesztett ellipszis alakban a terem közepén tartózkodó kályha körül. Kár, hogy nem lehetett az utókornak megjeleníteni!” – jegyezte naplójába Kiss László, akkor negyedéves gépészmérnök-hallgató. Azután egy orvos előtt vonultak el, aki megvizsgálta a péniszüket, majd a kamrák túlsó oldalánál mindenki átvette a holmiját.

⁷ Ezt megörökítette Bartha Tibor is, lásd *Szia madár! A műegyetem építészmérnöki hallgatóinak odisszeája a második világháborúban*. Koppenhága, 1997. 8.

Mindkét vonatszállítmány hallgatóit Drezda elővárosában, a központtól 12 kilométerre fekvő Freitalban, harmadrendű fogadókából rögtönzött tömegszállásokon helyezték el. Erről igen rossz benyomást szereztek a megérkezésükkor: „Megállt a kocsi, leszálltunk. A Sächsischer Wolf nevű szutykos épület mellett voltunk. Örömmel láttuk, hogy az emeleten vannak már tagok. Hál' Istennek nem mi kerülünk ide! De mi kerültünk oda! Mikor beléptünk a terembe, meghűlt bennünk a vér. Az ágy mellett borzasztó piszok, hely jóformán semmi. Kupleráj, ordítoztunk. Találtunk sisakot, lengyel dögcédulát, kotont, Salvart, tetűport és döglött állatkákat. Föl voltunk háborodva. Kegyesen megengedték, hogy aki túl piszkosnak találja a szalmazsákot, dobja ki. Én kidobtam az enyémet. Egy német százados szerint itt nincs kupi, egyszerűen azért, mert Németországban ilyesmi nincs. A döglött állatkák pedig a tetűpor reklámjai. Itt kezdett megnyilvánulni, hogy mennyire igénytelen az ember. Berendezkedtünk, zongora került elő és rövidesen felharsant az első »Új madarat a gépbe!«⁸ kiáltás. [...] Valaki megmondta a német századosnak, hogy bizony a németeket nem így fogadták nálunk. Az emiatt föl volt háborodva. Azért megnyugtattott, hogy csak egy-két napig maradunk itt, ez csak ideiglenes szállás. Fáradtak voltunk, hamar elaludtunk. Így telt az első drezdai nap.” (Bardócz László, 1944–1945.)

Valóban nem sokáig maradtak a freitali szétszórt szállásokon. Január 14-én nagyobb részüket a város másik részén lévő Industriegelände barakktáborába költöztették át. Egy kisebb csoportot ugyanitt, az ipari kerületben, de az üzemek övezetén túl lévő König Albert Kaszárnnyában helyeztek el. Akik maradtak Freitalban – főként a harmadévesek –, azokat egy sörgyári pincéből kialakított bombabiztos szálláshelyre, az ún. sziklapincébe (Felsenkeller) telepítették. A tanszemélyzetnek a drezdai polgármesteri hivatal – viszonylag rövid időn belül – albérlési szobákat utalt ki a városban. Ez sem jelentett luxuskörülményeket, de mégis, a különszoba az édent jelentette akkor a többséget kitevő fiatal párok számára.

Egy január végi jelentésben olvashatjuk, hogy az oktatás lassan indult be, majdnem egy hónapos otlét után, hiányoztak az előadó tanárok, különösen a gépészeknél.⁹ A kitelepített hallgatókat az állandó éhség gyötörte. Mivel az egyetemi előadások reggeltől délután 4–5 óráig tartottak, a németek megspó-

⁸ Az „Új madarat a gépbe!” csatakiáltásként hangzik, s mára már csak az egykori beavatottak tudják, mit is jelent. A „madár” megjelölést a műegyetemisták egymás közötti megszólítására már korábban is használták. A gép pedig a zongorát jelentette. A fogadók többségében, ahol elszállásolták a hallgatókat, mindenhol volt színpad és zongora. A zongorán – úgy tűnt – állandóan kalimpált valaki. Olyanok is bátran megszólaltatták, akik soha nem játszottak rajta korábban. Így a bekövetkező zenebonában a társak ezt időnként megunták, és „Új madarat a gépbe!” kiáltással fejezték ki, hogy most már új műsort, új előadóval szeretnének.

⁹ MNL. OL. K638, a Szombathelyi Nyilas VKM iratai. 2. cs. 5/b tétel. Intézetek dologi ügyei. Iktatószám nélküli irat/1945.

rolták az ebédet. A vacsora a hallgatók által csak majomgecinek¹⁰ hívott lötty, gerslileves vagy pótkávé, és héjában főtt krumpli vagy főtt répa volt. A hallgatók annyira éhesek voltak, hogy sokan hetenként egy-két napra betegséget színleltek, hogy ágyban maradhassanak. A vegyészek arról számoltak be, hogy a laboratóriumban kifejezetten szédelegtek a gyengeségtől. Arra azért volt példa, hogy a tábori szakács kedveskedni szeretett volna nekik, tejbegrízt főzött, és mivel tudta, hogy a magyarok nagyon szeretik a hagymát, bőségesen azt is tett bele. De a fiúk így is megették.¹¹

Drezdát különben gyorsan megszerették a hallgatók. A város „szerencsés sziget volt a háború lángtengerében, megőrizte teljes szépségét, és a béke látogatát keltette, ha eltekintettünk az elsötétítéstől és a sok menekülttől. Úgy tűnt, hogy erős védőszentje van, aki meg tudja őrizni ebben a szörnyűséges vérzivatarban” – írta visszaemlékezésében dr. Rapp Tamás, majd így folytatta: „Drezda nagyon szép városnak mondható. Megtalálható benne a közelmúlt (18–19. század) építészeti stílusa, megtűzdelve a legmodernebb stílus remekeivel. Valahogy az a benyomásom, hogy Drezda kevésbé jellegzetes német város, mint Boroszló. Boroszlóban sok középkori épületet láttam, roppant jellegzetes tömött utcákat. Egyik-másik ház utcai homlokzatának szélessége kb. 4 m lehetett, mégis több emelet magas volt. Ilyen régi építésű házat még itt Drezdában nem láttam. Meglepő azonban az utcák, a mozik, a szórakozóhelyek zsúfoltsága. A kávéházakban – minden rendű- és rangúban – alig lehet asztalt találni. A sör vagy a finom pótkávé vonzza annyira a közönséget? Mert más nem kapható.” (Dr. Rapp Tamás, 1984.)

S valóban, Drezdát egészen 1945. február közepéig megkímélte a háború. Mivel itt később kezdődött az oktatás, mint Breslauban, december hátralévő napjaiban és január első felében a hallgatók szálláshelyük rendben tartásán kívül a várossal ismerkedtek. Vasárnap délelőttönként templomba, délutánonként moziba játak. A freitali Capital moziban megnézték a *Férfiűség* című magyar filmet. Rossz néven vették, hogy ebből a német nyelvű változatból elspórolták Tolnai Klári *A trópusi éj* című dalát, és a film végét is. De jó volt viszont látni – még ha csak a vásznonról is – Budapestet és Kolozsvárt! A drezdai csapat is megnézte az *Álmaim asszonya* című német filmet Röck Marika főszereplésével. A film után az egyik hallgató lelkesen felkiáltott: „Ilyen revüfilmet tudnak csinálni a németek, de ilyen nőt nem!” Esténként szívesen beültek valahová. Az egyik legkedveltebb helyük a Regina kávéház volt a Prager Strassén, ám itt is ugyanazt a pótkávét fogyaszthatták, mint bárhol máshol a városban,

¹⁰ A majomgeci szónak a katonai szlengben többféle értelmezése van, itt a beazonosíthatatlan nyersanyagból, valószínűleg maradék kenyérből készült barna színű savanyú levestzerű ételt jelenti. Ugyanennek a tejes változatát bocigecinek hívták.

¹¹ Farkas Imre elbeszélése alapján Farkas Endréné visszaemlékezése. Budapest, 2005. október.

azonban vonzotta őket a hely patinája. Közben járták a város nevezetességeit, múzeumait. „A Prager Strasse minden zugát, minden mulatóját meglátogattuk. Hihetetlen élmény volt, amikor egy alkalommal délben a főtéren, a Haupt Strassén megkondult a nagy harang. Még olyan szép hangú harangot nem hallottam! Mélyen, hosszan zengett, minden hajszálunk vele rezgett” – vallotta naplójának Legeza-Bodnár Tamás.

Drezdában még működött a színház, a cirkusz és a hangversenyerem. Január 20-án este a magyar hallgatóknak Goethe-estet rendeztek a hangversenyeremben. Mivel az előadó nem érkezett meg, a helyi konzervatórium növendékei adtak elő Wagner-, Verdi-, Liszt- és Mozart-műveket. A fiatalok játéka általános tetszést aratott. Itt-ott randevúkra is sort kerítettek, német lányokkal barátkoztak – természetesen – nyelvygyakorlás céljából. Szeles Lajos hosszasan értekezik a naplójában a német nőkkel folytatott kapcsolataikról: „[...] a nők itt szinte felajánlják magukat. Mindenhol lehet velük ismerkedni, a kávéházban minden további nélkül leülnek a férfiak asztalához, meg lehet őket a vilamoson szólítani” – bizonygatta, majd így folytatta: „De ezek a hölgyek nem azok a bizonyos pillangók, mert bárki és bárhol megszólíthat minden hölgyet, és sehol sem talál visszautasításra, mindegyik szívélyesen diskurál a férfiakkal. Ezzel azonban korántsem akarom azt mondani, hogy az a bizonyos megszólított nő azután mindenre kapható, mégis azonban a csókidig majdnem mindegyik elmegy.” Majd elmeséli egy villamoson történt hódítását, amelynek apropóját egy leszakadt kabátgomb adta, és végül a nő lakásán fejeződött be: „Erre a hódításomra [...] sohasem leszek büszke, mert annyira általános itt az ilyen eset, hogy személyes szimpátia vagy hasonló sohasem jön előtérbe, ha nem én állok ott előtte, akkor más kíséri haza.” (Szeles Lajos, 1944–1945.)

Szelest alkalmi partnere világosította fel a német nők közvetlenségének okáról: nagyon kevés a civil férfi, mindenki katona, a katonákat pedig már unják. Naponta 11 órát dolgoznak, nincs társasági életre, szórakozásra lehetőségük, ugyanakkor nem tudják, hogy holnap élnek-e még, ezért ott „habzsolják” az életet, ahol és akivel alkalmuk nyílik. E jelenségre rímelt a korabeli magyar sláger refrénje, amelyet azután „csak egy nap a világ” szindrómának neveztek.¹²

Drezda bombázása

A műegyetemisták a második világháború legnagyobb légitámadását élték meg – élték túl – Drezdában. 1945. február 13–14-én az angolszász szövetségesek hadászati légierije lerombolta a régi Drezdát. Néhány hónappal a második

¹² De Fries Károly – Vaszary János – Kovács Kálmán slágere az *Egy nap a világ* című filmben, amely Vaszary hasonló című színdarabjából készült.

világháború európai hadszíntéren történő befejezése előtt sok százezer menekült tartózkodott a városban, ezért az áldozatok pontos számát nem is lehetett megállapítani. Február 13-a 1945-ben a farsang utolsó napja, az úgynevezett húshagyó kedd volt. Az iskolások mindenféle maskarákba öltöztek, énekeltek, táncoltak az utcákon. Konfettikkal és papírszerpentínekkel voltak tele az utcák. A rákövetkező nap, február 14-én pedig kezdődött a farsangot követő és negyven napig tartó böjt. Ennek első napja hamvazó szerda.

A brit Lancaster-bombázók első hulláma 1945. február 13-án este 21 óra 49 perckor érte el Drezdát. A német radarállomások nagy késéssel észlelték a berepülést. Egy Mosquito-kötélék 480–500 km/óra sebességgel repülte át a várost és vörösen izzó jelzőberendezéseket dobott le a bombázandó térségekre. Az első bombázási forduló 22 óra 13 perc és 22 óra 21 perc között zajlott le, 244 gépből szórták a bombákat. Drezda 23 órára egyetlen hatalmas tüztengerré vált. A környékből sorra érkeztek a német mentő- és tűzoltó alakulatok. Éjfél után, fél egykor a német éjszakai vadászok készen álltak a második támadó hullám fogadására, de a riasztást valamilyen okból nem követte felszállási parancs. Fél kettőkor kezdődött a második bombázási hullám. 529 Avro Lancaster zúdult a városra, és az oda érkező mentő- és tűzoltó oszlopokra. Február 14-én déli 12 óra 12 perckor az amerikai légierő 311 Boeing-17-e hajtotta végre a harmadik szőnyegbombázást.¹³

A két szörnyű napról a korabeli naplóbejegyzések tanúskodnak. „Azt hittem, amikor tegnap este 9-kor a naplót lezártam, hogy vége a napnak. Pedig szörnyűt tévedtem! A pokol szabadult el Drezda fölött az éjjel... Fél 10 tájban felbődültek a szirénák, és mi immel-ámmal lesétáltunk az óvóhelyre, amely a föld alatt körülbelül egy méterre, mintegy két méter átmérőjű vasbeton hengerekből állt. Ekkor kezdődött el a tánc. Irtózatossá bombasorozatok reszkettették meg a földet, a dobhártyánkon éreztük a közeli robbanások légnyomását. Nem tagadom, dolgozott bennem az életösztön, és a szívem a torkomban dobogott. A riadó feloldása után kb. fél óra múlva Nérónak való látvány tárult elénk. Táborunktól 200 méterre egeket nyaldosó lángok kísérelték meg, hogy felénk is kiterjednek. A tábor megmozdult, a barakkok tetejére vizet hordtunk és őrséget állítottunk, hogy a szikraeső meg ne gyújtsa a barakkunkat. A többi égtáj felől is lángolt az ég; az Isten csodája, hogy a tábor nem kapott találatot, míg egész szűk szomszédságunk lángolt!” (Kiss László, 1944–1945.)

A barakktábor lakója volt Szabó Kornél negyedéves vegyészmérnök-hallgató. Február 13-án délután a barátjával, Fekete Jánossal bementek a városba, hogy az egyik évfolyamtársukat, Juhász Bandit meglátogassák, aki tanársegéd lévén a város egyik szép negyedében lakott egy családi házban. Beszélgetés közben elfeledkeztek az időről, mikor az órára néztek, már fél 10 volt, és nekik

¹³ *The Times Atlas of the Second World War*. Ed. John Keegan. Times Books, London, 1989.

10-re vissza kellett érniük a táborba. A továbbiakról Szabó Kornél tudósít: „Épp akkor ment el egy villamos előttünk. Rohanva sikerült a következő állomáson elérni. Ha nem értük volna el, valószínűleg nem maradtunk volna életben. Amikor a táborunkhoz értünk, a riadó szólt, és így egyenesen az óvóhelyre mentünk le minden különösebb félelem nélkül, hiszen ez olyan gyakran történt, de sosem volt bombázás. De most a föld elkezdett remegni! Az óvóhelyen lévő nagy része remegett a félelemtől, és nagyon rossz érzés volt ott lenni. A levegő fülledt lett. Szerencsére fél óra után a riadót lefűjták, és az óvóhelyről kimenve láttuk, hogy a mi környékünkre nem esett bomba... Egy óra múlva újból riadót fűjtak, és nekem nem volt kedvem az óvóhelyre lemenni. Inkább az út szélén lévő cikkcakkos árokba mentem, ahol a repülő szilánkoktól védve éreztem magam. Az első repülők százával dobtak le magnéziumos világító rakétákat ejtőernyővel, és a város úgy ki lett világítva, mintha nappal lenne. És a több száz repülőgép borzalmas zaja a bombák robbanásával még süketítőbb volt! Amikor a bombák közelebb kezdtek esni, én az árok fenekére feküdtem. Szerencsére nem esett robbanóbomba a mi környékünkre, és a mi barakkjaink épen maradtak, csak a rengeteg tűz által okozott szélvihar szórt egész éjjel parazsat a mi fabarakkjaink tetejére, és így minékünk meg vödörszámba kellett vizet locsolni rájuk, hogy ne gyulladjanak meg.” (Szabó Kornél, 2005.)

A König Albert Kaszárnnyában élők csak az első támadáskor vonultak le a betoncsőből kialakított óvóhelyre: rengett alattuk a föld. A második támadáskor már nem mertek lemenni, inkább a közeli erdőbe szaladtak, ahol gyakorlatozni szoktak. Innen úgy látták, hogy ég a tőlük egy kilométerre lévő barakktábor. Futólépésben rohantak segíteni, de kiderült, hogy nem a tábor, hanem a mellette lévő élelmiszerraktárt érte találat. Gondolkodás nélkül elkezdtek menteni, és kifelé hordani a liszttel, cukorral, rizzsel, csokoládéval teli zsákokat, ládákat, míg vagy hat német katona rájuk irányított gépfegyverrel vigyázták, nehogy elcsenjenek valamit. Amikor Bayer főhadnagy (a műegyetemistákhoz vezényelt Wehrmacht összekötő tiszt – P. M.) odaért, rájuk ordított: „a külföldiek mentik a nép vagyonát, és ti csak nézitek?!“ Azonnal letetette velük a fegyvert, és beállította őket a cipelők közé. Végül fejenként 25 cigarettával honorálták önkéntes „trógerségüket”.

A Felsenkellerben élők éppen lefekvéshez készülődtek, amikor megszólaltak a szirénák. A fiúk ímmel-ámmal kászálódtak ki az épületből. De most nem karácsonyfaszerű lámpákat láttak, amit „Sztálin-gyertyának” neveztek népiesen, hanem úgy tűnt, mintha a „Sztálin-gyertyát” legalább 50 kisebb égő foszfor fénné robbantották volna szét. Ez nagy területet világított meg. A menedéket adó sziklapince bejáratánál hatalmas tolongás volt, az asszonyok és gyermekek sikoltoztak. Kitért a pánk. Ekkor valaki felkiáltott: „Engedjük előre a lakosságot!”. Ekkor a magyar egyetemisták kiváltak a tömegből, és a legnagyobb lelki nyugalommal füttyörészgetve várták, amíg rájuk kerül a sor. A virtus, avagy a

fiatalság tudatlansága legyőzte a rémületet. Azonban, amikor ritkultak a sorok, bizony megkönnyebbülve zárták magukra az óvóhely ajtaját. A riadó lefűjtása után szó szerint a pokol képe tárult eléjük. Úgy tűnt, hogy egész Drezda égett. Többen felszaladtak a hegyoldalra, ijesztő látvány fogadta őket. Egyikük naplója szerint: „Ott ahol a Postplatzot sejtettem, tűszúrásnyi kis piros pettyek világítottak, s mesze magasba megvilágították tulajdon füstjüket, s minden pillanatban nagyobbak lettek. Végül egyetlen lángözönné egyesültek, s a többi részeken is szanaszéjjel százával, csoportosan s egybefolyva az egész várost elárasztani törekedtek. A látvány olyan szép volt, hogy hosszú ideig nem tudtam szabadulni tőle.” (Legeza-Bodnár Tamás, 1944–1945.)

A második riadó alkalmával nógatás nélkül trappoltak a hallgatókat a sziklapincébe: „Mozog a talaj, a légnomás behatol az óvóhelyre, mindig erősebben, egyszer csak nagyot ránt valami a kabátomon, mindjárt rá egy hatalmas detonáció. Na mondom, a gyár... Csönd... várakozás. Hírnökök rohannak be: »Fiúk, azonnal a hegyoldalra... sebesültekért... Rohanunk ki. Szikraeső. Füst, skarlát piros szín. A hegyoldal két egytonnásat és foszfor hasábokat kapott. Mire kiérek, nagy szaladgálás, tűzoltó dolgokkal szaladgálnak ide-oda. Teljes fejetlenség. Ég a gyár egyik épülete. Négyen hoznak valakit hordágyon. A kis... vegyészünk, Nagy Pali rángatózik önkívületben, homloka csupa vér. A légnomás odavágta a sziklafalhoz. Hozzák Kóczy Lacit, akinek a lábát vágta el valami szilánk, az egyik lába lóg. A hegyoldalra nem lehet felmenni, csupa ág és fa. Egy légiakna pont oda esett a társaság közepébe. Még szerencse, hogy lapultak a földön! Lehozzák a síró Bendes Alit, négy szilánk, eljön Kemencký is teljesen megtépve csomó szilánkkal... Berohanunk a tűzoltószertárba, hozzuk a tömlőt, a létrát, felcsatoljuk, s kezdünk oltani... A németeknek a félsz a talpukba szaladt, elbújtak valahol. De az is lehetséges, hogy minden életképes német férfi a fronton van, s itt csak a tehetetlen öregek maradtak. Végre kezd néhány orosz hadifogoly is kiszivárogni, és segíteni. Négy tömlő közül hármát a magyarok, egyet az oroszok fognak. A németektől egyedül a kapus meg egy rendőr látható – tekintve, hogy a riadót még nem fűjták le... Nálunk Magyarországon külön volt a léghárítás és mentőszolgálat, mint itt. Itt léghárítás – semmi! Úgy néz ki, hogy a németek nem is számítottak támadásra a város ellen. Véleményünk nagyon megváltozott a németekről. Úgy néz ki, hogy elsőrendű szervezők olyanra, amire van idejük, mint közellátás, szervezett gyárak, de nagyon megzavarodnak, ha váratlan helyzetbe kerülnek, mint például ma este.” (Legeza-Bodnár Tamás, 1944–1945.)

Azt az utcát a belvárosban, ahol Madaras Jenő és felesége számára utaltak ki a hatóságok egy alagsori szoba-konyhát, teljesen letarolta a támadás. Napok múlva, miközben a romos belvárost járták, a következő kép tárult eléjük: „[...] már nekikezdték a városrészekben a hullák összegyűjtésének, hiszen az első támadás halottai már ötödik napja heverték szanaszét, és bizony szörnyű

bűz terjengett. Mindenfelé láttunk fegyvertelen magyar bakákat, akik a hullákat összeszedték, és gúlákba rakták őket. Derék, egészséges magyar fiúk ültek falféren a járdák szélén, és rókáztak, mert nem bírta a gyomruk elviselni a szörnyű bűzt és a sok hulla látványát. Panaszkodtak is, hogy a németek legfeljebb a teherautókat vezetik, amik a tetemetek elszállítják, vagy a lángszórókat kezelik, amivel a máglyákba rakott holttesteket felgyújtják.”¹⁴

Heller György gépészmérnök-hallgató a König Albert Kaszárnában lakott. Dreza bombázása után február 16-án hagyta el először a laktanyát, amikor egy német altiszt segítséget kért a hallgatóktól rokonai belvárosi házának átkutatásához, abban reménykedve, hogy találnak még élő személyt. Naplójában megrendítően írja le, milyen látvány fogadta őket: „Utunk első szakaszán nem volt túl nagy a pusztulás. A közvetlen mellettünk fekvő Fabrise Kaszárnya megsérült ugyan, s a König Georg Allee hosszában minduntalan feltűnt egy-egy súlyosan vagy kevésbé súlyosan megrongálódott épület, de az összbenyomás nem volt rosszabb, mint amilyent a bombázott Budapest vagy akárhány más magyar város keltett bennünk. Csakhamar kiértünk a Königsbrücker Strasséra. Ez a nagy sugárút Dreznának egyik kivezető főútvonala, de most még a szoktnál is forgalmasabb volt. A gyalogjárón csak úgy nyüzsögtek a gyalogosok, akik a villamosközlekedés hiányában így kényszerültek közlekedni. Az úteseten mindenféle autók és lovas kocsik igyekeztek kifelé. Menekültek a városból. Sokan csak kis kézikocsin húzták maguk után megmaradt kis holmijukat. Néhány percnyi gyaloglás után új látvány tárult szemeink elé: az úttest közepén ott hevert egy villamos kiégett roncsa. Nem messze tőle balra egy keskeny mellékutca nyílt, a szegélyező bérkaszárnák végig elpusztultak, s néhol még mindig füstölögtek a romok.

A Königsbrücker Strasse torkolatában, az Albert Platzon azután megdöbentő látvány fogadott bennünket. A tér – ami nagyjából a budapesti Mussolini térnek (a mai Oktogon – P. M.) felel meg – bombatölcsérekkel volt tele. Egy nagy, felhőkarcolószerű épület leomlott csonkja kísértetiesen meredt az ég felé. Lábainál egy repülőgép roncs hevert. Nem lehetett megállapítani, hogy angolszász volt-e vagy német. Szemben az utcáról is be lehetett látni a kiégett Volkstheater nézőterére, az Elba irányában, a Hauptstrasse elején pedig egy kiégett templomrom állt.

De ez még csak a kezdet volt. Amint befordultunk a Georgen Strassera, és a Glacis Strassen át az Elbához közeledtünk, állandóan növekedett a pusztulás mértéke. Ezen a környéken csak kevés rombolóbomba hullott, és a főfalak mindenütt sértetlenül álltak. Belül azonban a padlástól a földszintig minden kiégett. Az Albert-Brücke aránylag csak könnyebben sérült. Egyik lámparoncsan »Sztálin-gyertya« függött. Hamarosan a túlsó parton voltunk. Előbb azt gon-

¹⁴ Madaras, i. m. 81.

doltuk, hogy az Albert-Platzon látottaknál borzasztóbb már nem következhet, ami azonban tévedés volt.

Az itt ledobott gyújtóhasábok olyan tökéletes munkát végeztek, hogy több négyzetkilométeres területen a szó legszorosabb értelmében minden teljesen elpusztult. Kb. 15–20 perces utunk volt még a hídtól végcélunkig, s ezen a szakaszon nemhogy egyetlen lakható ház sem találtunk, de még olyan épületre sem emlékszem, amit esetleg újjá lehetett volna építeni. Utcák hosszát mindenütt ugyanaz volt a kép: füstölő falak, néhol egy-egy csonk mered az égnek, körös-körül pedig minden csak rom és rom. A falak, miután kiégett a téglák közül a kötőanyag, az úttestre omlottak és méter magasan borították azt törmelékkel. Egyik utcában hatalmas fák szegélyezték a kocsit, s most ott heverték keresztül-kasul, a légnyomástól kidöntöttek. Mindenütt hullák heverték. Eleinte csak egyenként tünedeztek fel. Volt, akit egy padon ülve ért utol a halál. Egy másik éppen futhatott, amikor rá esett egy égő gerenda és leütötte. Így láttuk még mi is, amint a futómozdulatban megmerevedett. Később már nem elszórtan feküdtek a hullák, mert a bombatámadások óta eltelt idő alatt nagy halmokba hordták össze őket. Minden 100 méteren feküdt egy ilyen hullahegy. Szinte minden halottról leégett a ruha, testük pedig összezsugorodott a tűzben, s oly feketére égett, mint az ébenfa. Volt közöttük mindenféle: férfi, nő, gyermek és öreg. Az első bombázás óta már több mint 60 óra telt el, s ezért az egész vidéket hullabűz töltötte be. A romok között elfásult és törődött emberek börtörkáltak, hozzátartozóik holttestét keresték. Egy-egy hullarakásnál megálltak, s a testek között kezdtek kotorászni. Volt olyan, aki még felismerhető volt, de aki már a felismerhetetlenségig elroncsolódott, annak – ha találtak nála valamiféle személyazonosságot igazoló iratot – azt a mellé tűzték, hogy rokonai megtalálhassák. Érdekes, hogy senkit nem láttam, aki e borzalmas foglalatosság közben hisztérikus jelenetet rendezett volna. Az igazi nagy fájdalom és lelki megrázkódtatás kiapasztja a könnyeket, és teljesen közönyössé és érzéketlenné tesz.” (Heller György, 1945.)

Szabó Kornél barátjával Juhász Bandiért aggódott, akinél a bombázás előtti órákat vendégségben a városban töltötték. Másnap felkerekedtek, és elindultak megtudni Juhász sorsát: „Természetesen csak gyalog, mert nem működött semmiféle közlekedési eszköz. Amit akkor láttunk, soha sem fogom elfelejteni! Sok helyen, ahol jártunk, nem lehetett tudni, hogy ott út vagy lerombolt ház volt, mert minden egyenletesen rommal volt takarva. Néhány helyen mezeten emberek összeégett teste volt a járdán, néhányan még éltek is, de nem volt semmi mód, hogy segítsünk rajtuk, mert nem volt kórház, nem volt gyógyszer-tár, és semmiféle szállítóeszköz nem tudott a romokkal teli utcákon elmenni. Valószínűleg az első bombázási hullám sebesültjei voltak, akik a járdán várták a szomszéd városok mentőautóit. Szerencsére, Juhász Bandi megúsza a bombázást...” (Szabó Kornél, 2005.)

Szabó Károly szigorló vegyészmérnök-hallgató nyolc nap múlva szedte össze a bátorságát, hogy a romok közé merészkedjen. „[...] a házak helyén pincegödrök tátongtak, az utcákon a romok hegyekben álltak, mindenütt sült emberi hús szaga! Nyolc órát botorkáltam, ezalatt összesen 11 élő emberrel találkoztam. Eljutottam a Regina romjaihoz, és csak a kovácsoltvas kapuja állt, rajta a kis tábla: »Heute Ruhetag«. A pusztítás látványa iszonyatos volt!” (Szabó Károly, 2005.)

A helyzethez és körülményekhez képest az evakuált műegyetem minimális veszteségeket szenvedett Drezdában. Többen megkönnyebbülten sóhajtottak fel: „Milyen szerencse, hogy a Regina kávéháznak kedd volt a szünnapja!” Ha nem erre a napra esett volna törzshelyük szünnapja, valószínűleg több az áldozat közöttük. Egy harmadéves vegyészmérnök-hallgató meghalt, a gépészmérnöknek készülők egyike a fél lábát, másika a fél karját veszítette el. Rosszabbul jártak a városban elszállásoltak: hét embert nyilvánítottak eltűntnek.

Érthető, hogy ezután senki nem akart tovább Drezdában maradni. A német és a magyar hadvezetés február eleje óta azon mesterkedett, hogy a hallgatókat egy rövid kiképzés után kiküldjék a frontra, ezt február 12-én közölték is velük, amit nagy felháborodással fogadtak. A bombázás után a drezdai magyar katonai parancsnokság úgy döntött, hogy a műegyetemistákat Grafenwöhrbe, a Bayreuthtól nem messze fekvő nagy katonai kiképzőtáborba küldik tovább. A katonai vezetésnek az volt a véleménye, hogy tanulásról már úgy sem lehet szó, a hallgatók bevonulnak a laktanyába, egy rövid kiképzésben részesülnek, és mehetnek a frontra. A műegyetemistákkal megrakott szerelvény február 17-én hagyta el Drezdát, előbb Bayreuthba, majd Weidenbe érkezett, ahol hosszabb ideig tartózkodott. Itt Tóth Andor századosnak sikerült előkeríteni valamilyen illetékesnek tekinthető magyar parancsnokságot, ahonnan megszerezte az engedélyt, hogy a műegyetemisták tartalékosok maradhassanak, és tovább tanulhassanak. Központként Dingolfing nevű kisvárost jelölték ki, ahova az egyetem vezetését is átköltöztették.

Fából tűzkarika Halléban

Február 2-ára a „breslaui csapat” ismét együtt volt Halléban. Gyűjtőhelyül a városi tornacsarnokot, a Turnhallét jelölték ki a Ross Platzon, ahol szállást is kaptak. De voltak, akiket a pályaudvar-parancsnokságról a Klüber-kaszárnyába küldtek először, ahol magyar híradósok állomásoztak. Február 9-én kerültek át végleges szállásukra, egy kertvárosi negyedben található katonai iskolába. Ez a Feuerwerkerschule (tűzszerésziskola) – gyakorlatilag egy kaszárnya – volt, amelyben ekkor a Flak Waffentechnische Schule, vagyis egy légvédelmi tüzér fegyvermester-iskola működött. Itt Herman hadnagy, a kaszárnyaparancsnok és

Christiansen törzsőrmester képviselték a német irányítást. Christiansennek kellett naponta jelentést tenni a hallgatók létszámáról, az esetleges betegekről. A laktanya két egymásra merőlegesen álló háromemeletes épületből és a mögöttük található barakkokból állt. Az épületek által bezárt tér volt a futballpálya nagyságú gyakorlótér, itt zajlottak a sorakozók, a reggeli torna és az ún. rendgyakorlatok. Szállásként a nagyobbik épület felső emeletét jelölték ki, amelyet eredetileg raktárnak építettek. Ágy gyanánt a földre szórt szalma szolgált, arra pokrócot terítettek. A későbbi bombázás után olyan szűk volt ez a hely, hogy ha valaki fordult, a többieknek is azt kellett tennie. Egy asztal, néhány szék és vaslemez szekrény alkotta a bútort. Ez az asztal szolgált minden célt: ezen tanultak, folytak a kártyacsaták, és osztották ki a hideg élelmet. Nagyra értékelték, hogy az épületben volt mosdó és tiszta WC. Ugyanennek az épületnek az alsóbb szintjein voltak a tantermek. A teljes ellátást is a laktanyában kapták. Ennek a mennyisége és a kalóriaértéke fokozatosan csökkent, azonban a pótkávét és az alkoholmentes barna sört korlátlanul ihatták. Falvay Károly naplója szerint „Halle két dologról lesz emlékezetes nekünk: az egyik az, hogy a sok folyadéktól éjszaka kétszer-háromszor kimegyünk pisilni. A másik: az állandó éhség. Mindenki, mindenhol, minden időben éhes.” Általánossá vált, hogy – még rosszabbra is számítva – szűkös kenyéradagjuk egy részét nem ették meg, hanem villanyrezsón megpirították, hogy mint kétszersültet félre tudják tenni szűkösebb időkre. Időnként még a logarlécet is előszedték, hogy a 30 főre egy adagban kapott margarint igazságosan eloszthassák. Az éhségtől és a hidegtől gyakran kényszerültek „ágyban” maradni, gyakorlattá vált, hogy a tanáraik a hálólhelyiségekben tartották az órákat. A körülmények aligha kedveztek a tanulásnak. A lakószobákban 20–70 fő lakott együtt. A világítást összesen néhány 25-ös izzó adta.

Halléban a hallgatók élete – úgymond – katonásabban zajlott, mint Breslauban. A reggel – mint behívott katonáknak – 15 perces alaki kiképzéssel kezdődött. Sikos-Tomay Lajos nyilas tartalékos hadapródőrmester „szívatta őket”, s későbbi vallomásában is kellő önteltséggel hirdette, hogy milyen odaadással próbálta ráncba szedni a leendő mérnök urakat: „A század átvétele után láttam azt, hogy a műegyetemisták nagyon el vannak puhulva, és slamposak a végtelenségig. Megtartottam a mindennapi fegyvelmező és csuklógyakorlatokat. Nem mondom, ez a fiúknak nem nagyon tetszett, mert jobb lett volna kártyázni és aludni. Én katonás ember voltam, és szerettem a rendet.”¹⁵

A kényszerű kalandtúra része volt a barter üzlet – vagy inkább a „megélhetési seftelés”. Mindenkinél találhatók naplókban erre utaló bejegyzések: „Eladtam 44 Levente cigarettát 90 márkáért, sajnos nagyon becsapódtam, de a pénzre szükségem volt.” Vagy: „A vagonból való kirakodás alkalmával sikerült 3 tucat

¹⁵ Sikos-Tomay Lajos kihallgatása 1945. novemberében. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.9. V-39042. 31.

ceruzát szerezni, s az egyiket Vicsorinak 35 márkáért eladtam. A másiktól is 10–12 márkát árultam. Kb. 200 márkám van, úgyhogy jelenleg nagyon el vagyok látva pénzzel. Kubala vett egy céllövő pisztolyt 500 márkáért (de hogy honnan teremti elő rá a pénzt?), s elcserélte egy utászcsizmaért (használt). Azt hiszem jó üzletet csinált. Kubala különben ismét piszokul becsapott. Kért, illetve könyörgött kenyérért. Adtam neki negyed kilóra valót, s adott érte a piszok máma 150 gramm jegyet. Volt pofája! Én nem szoltam egy árva szót sem. Ezeket a pimaszságokat gyűjtögetem és egyszer majd kitálalom neki! ... Lehet, hogy négy pakli dohányért Szobytól sikerül szereznem egy hétnapos jegyet, ami elég jó vásár... Vettem egy pár Híd-jegyzetet, természetesen németet... vettünk a napokban Vajda Palival egy kenyeret 200 márkáért. Őrült ár. Azonkívül vettem egy puplin inget és egy új alsónadrágot 50 cigiért.” (Falvay Károly, 1944–1945.)

A város, Halle an der Saale 200 000 lakosú volt ez idő tájt. Az 1945 februárjáig még elkerülte a háború, a folyó parti város sok tornyával, középkori városházával kis ékszerdobozként hatott, és jó benyomást tett az egyetemistákra. A szállásról csak kilépési engedéllyel lehetett eltávozni, és időre vissza kellett érkezniük. Azért itt is volt mód városnézésre, a vendéglátóhelyek és a mozik felkeresésére. Vasárnap délelőttönként templomba jártak, délutánonként pedig moziba mentek, vagy csak a Saale partján sétáltak. A leggyakrabban emlegetett vendéglátóhelyek a Goldene Kugel, a Borowski étterem és a Kloster a Marktplatzon, valamint a Zorn cukrászda. Sokakat kínzott a szénhidráthiány. Volt, aki napokig értetlenkedett azon, hogy egy boltban műmézet vett, és csak mikor hazaért, vette észre, hogy becsapták, mert ananász ízesítésű cukorszirupot adtak neki, ami kevésbé édes. Nem sokat kellett várnia, hogy ráébredjen: ez még mindig „édes élet” volt a rákövetkezőkhöz képest. Február 27-én jött az első bombatámadás. Találatot kapott a Feuerwerkerschulének az az épülete, ahol a szállásuk volt és az oktatás folyt. A laktanya területére 70 darab 250 kg-os bombát szórtak le, ebből három robbant fel a hallgatók szálláshelyének nyugati sarkán. Többségük lent volt az épület alatti vasbeton óvóhelyen, és szerencsájuk volt, mert ennek a földéke épen maradt. Az óvóhelyen lélegzetviasszafojtva várták a folytatást. Valaki annyit mondott csak: „olajozott gramofontű” – ami műegyetemista nyelven azt jelentette, hogy félelemdózisuk okán még gőzkalapáccsal sem lehetett volna egy olajozott gramofontűt az alfelükbe verni. Majd kicsit később valaki más megszólalt: „Figyeljétek a nyírófeszültség repedéseit” – gyakorolva mindazt, amit statikából tanultak.¹⁶ Azok, akik a lebombázott helyiségekben laktak, napokig keresgéltek a romok alatt holmijuk után, ám a támadásnak nem volt magyar áldozata.

Március 31-én, nagyszombaton Halle belső kerületeit – különösen a pályaudvar környékét – bombázták a szövetségesek. A régi városrészben az épületek

¹⁶ Bartha, i. m. 22.

zömének fából volt a földéke, szerkezete és a lépcsők is: „csemege” volt gyújtó-bombáknak. A Fränkische Stiftung területére 50 bomba hullott, de a magyaroknak szerencséje volt: a bombaszőnyeg éppen az előtt az épület előtt ért véget, ahol ők laktak. Így a környező házak maradványaiból mentették – az egykori utca képzelt közepére –, ami menthető volt. „Orrunk, szájunk elé kötött zseb-kendőn át is marta az ember tüdejét, torkát a poros füst. Egyes helyeken tűzoltók dolgoztak. Ahol volt a közelben víztároló, ott az égő házak utcai boltíveit locsolták: ezek a hirtelen lehűléstől szétmorzsolódtak, beszakadtak, így a falak gyorsabban ledőltek és a további mentésnél, közlekedésnél nem jelentettek veszélyt.” (Seidl Ambrus, 1994.)

Február 13-án a Halléban időzőkkel is közölték, hogy frontszolgálatra vonultatják be őket, de ez végül is elmaradt. Viszont már hetek óta követelték Halle elhagyását, ám csak a március végi – már említett – nagy támadás után kaptak erre engedélyt Berlinből. Két menekülési útvonalat jelöltek ki számukra: északnak Dániába,¹⁷ vagy délnek, Bajorországba. (Az akkori Németországban gyakorlatilag már nem volt más kiút, a szövetségesek kétoldali támadásának köszönhetően ez is napról-napra szűkült.) Az utóbbi szerelvényt 1945. április 11-én Haslau nevű szudétanémet falunál (ma Hazlov, Csehországban) a szövetségesek mélyrepülő-támadása érte, amely 36 halálos áldozatot és 50 sebesültet követelt. Többségük mérnökhallgató és szigorló orvos volt, de akadtak közöttük tanárok, építészhallgatók és családtagok is. Az aschi állomásra még a támadás estéjén bevontatott szerelvényt másnapra olyan állapotba hozták a vasutasok, hogy folytatni tudta az útját. Az egyetemi vezetés életben maradt tagjai azt a katonai parancsot kapták, hogy a hallgatókat Metten an der Donauba – egy Regensburg körzetéhez tartozó kis városba – kell irányítani. (Az itteni bencés kolostorba telepítette ki a magyar Honvédelmi Minisztérium a maga központját azután, hogy március 28-án parancsot kapott a nyugati irányban történő visszavonulásra, és a Szombathely–Kőszeg–Sopron háromszög kiürítésére.) A szerelvény azonban Karlsbad (Karlovy Vary) állomásnál légiriadó miatt nem tudta folytatni az utat, az utasokat leszállították, és egy közeli vasúti alagútban vészelték át a bombázást. A zászlóalj vezetése négy napi tanácskozás után – az egyre közeledő front hatására – úgy döntött, hogy nem tudja garantálni az egyetemisták épségben történő eljuttatását a bajorországi magyar katonai gyűjtőhelyre, Mettenbe, és április 18-án feloszlatta az egyetemi tanzászlóalj. A csomagjaikat a vasútállomás egyik raktárában hagyták. A maradék élelmet szétosztották közöttük, kaptak valamennyi élelmiszerjegyet, és 20–25 fős csoportokban szélnek eresztették őket. Ezeket 4–6 fős kisebb csoportra osztották, közös igazoló papírt („Ausweis”) állítva ki számukra. A Mettenbe szóló utat és tempót már minden csoport maga választhatta meg, ám ez egyúttal sorsuk-

¹⁷ A dániai csoport útját nem kísérjük végig. Erről lásd Palasik, i. m. 137–147.

ra hagyásukat is jelentette. Önállóságra ítéltetve azután – két front egyre szűkülő sávja között – a legkülönbébb módon igyekezett megtalálni többségük (Metten helyett) a hazafelé vezető utat.

Bajor „vendéglátás” 1945 tavaszán

A Drezdából Alsó-Bajorországba indított műegyetemistákkal teli szerelvényről, amely az Isar folyó mentén, a Landshut–Plattling vonalon haladt, Dingolfingban és a környékbeli falvak állomásain február 19-én éjszaka két-három vagononként szállították le a hallgatókat. A számukra kijelölt falvak – Gottfrieding, Gottfriedingerschwaige, Mamming, Niederviehbach, Pilsting – egy-másfél órányi gyalogjárásra voltak egymástól. Került még szálláshely az Isar és a Vils folyók közötti dombháton, Hackerskofen, Griesbach és Marklkofen falvaiban is. A tavasz folyamán ugyancsak Alsó-Bajorországba kerültek az 1945 januárjában Breslauból Grazba átmenekített gyógyszerészek, továbbá a Bécsbe telepített állatorvostan-hallgatók húszfős csoportja. Április közepére pedig a létszám valamelyest bővült a Halléből délnek indított szerelvény hallgatóinak – útközben megtépázott – maradékával.

Az első bajorországi benyomásokat így foglalta össze naplójában Pogány Ferenc: „A német beszéd errefelé egy kicsit furcsa, nehezen érthető meg. Na, de azért nem esünk kétségbe! Az emberek olyan kedvesek, mint a magyar paraszt! Vendégszerető, jóindulatú, kedves, előzékeny, szóval össze sem lehet hasonlítani például a drezdai emberekkel.” Később ugyan árnyaltabb lett a kép, ám a bajor fogadtatást illetően a jó benyomás dominált. Többségük a falvak vendéglőiben kapott szállást, ahol – szerényen – ellátásukról is gondoskodtak. Sokan vállaltak kisebb-nagyobb munkát a gazdáknál a ház körül: így tojás, krumpli és tej csurrant-cseppent számukra, de volt, aki munkája fejében valamelyik háznál kapott szállást, sőt mi több, némelyeket – úgymond – „örökbe fogadtak” a jó bajorok. Nemcsak ellátással honorált „foglalkozásnak” a rádiók szerelése bizonyult. Az üzlet különösen fellendült az amerikaiak bejövetele előtt, mivel elterjedt a hír: a katonák összeszedik a faluban az összes működő világvevő rádiót. A falubeliek azonnal hívták a műegyetemistákat, hogy rontsák el, majd az amerikai ellenőrzés után pedig javítsák meg rádióikat. 1945-ben húsvét április első két napjára esett. Ezt még relatíve békességben töltötték a hallgatók. Részt vettek a nagymisén, majd – a magyar szokásrendre rímelően – sonka, tojás és kalács volt az ünnepnap menü.

Az amerikaiak közeledtének hírére a falvakból eltűntek a náci jelképek. A házakról lekerült a horogkeresztes jelvény, illetve zászló, a vendéglőkben a tulajdonosok leszedték a falról Hitler képét és megszűnt a „Heil Hitler!” köszönés. Ettre László negyedéves vegyészmérnök-hallgató korabeli naplója őrzi

pilstingi háziasszonya, Pietsh asszony reakcióit: „[...] nagy párttag volt, az NSF »Nationalszialistische Frauenschaft« elnöknője, öntudatos náci. És most? Egy világ omlott össze benne. Rettenetesen meg van ijedve. Reggeltől estig égeti a Nőszövetség iratait, saját igazolványait, rakja el egy biztos helyre a kitüntetéseit (férjéjét, fiát és a sajátját), s a pártjelvényét az Isarba dobta. És olyan képe van a megszállókról, hogy elképzelhetetlen! Például a néger csapatokat úgy képzei el, mint egy vad csürhét, akik állati üvöltéssel, kést tartva a fogaik között fogják megrohanni Pilstinget, kifosztani a lakásokat, és egy szál kötényben fogják járni a haditáncot a tűz körül. Hiába magyarázom, hogy ezek is civilizáltak már, volt fürdőszobájuk és angol WC-t használnak (a két biztos jele a civilizációnak), nem hiszi el... Frau Pitsch Pollingernével (a szomszédasszony) együtt egész nap dugdossa el a holmikat a padlásra egy sarokba, s eléje farakásokat tesznek, hogy elfedje. Mintha pont az ő ruháik kellenének a megszálló amerikaiaknak!” (Ettre László, 1945.) A megszállás bekövetkezte után – majd láthatjuk – Ettre változtatott valamelyest véleményén.

A Stunde Null „amerikai-magyar világa” – német földön

A hallgatók naplóiban az amerikai katonákkal történő találkozás első említése a Halle elleni február 27-i légitámadás után történt. Önkéntes alapon jelentkeztek a felhívására, hogy segítsenek menteni a romok alá szorult életben maradtakat. Erre jelentkezett többek között Bartha Tibor és – egymás között Rejtő Jenő egyik főszereplője után csak Vaneknek hívott – negyedéves építészhallgató. A mentési munkálatok közben találkoztak az első amerikai katonákkal, akik hadifogolyként szintén részt vettek a mentésben. Bartha Tibor örökölte meg a jelenetet: „Vanek [Vas Zoltán – P. M.] istenítette az amerikaiakat és szívből gyűlölte a németeket! [...] Az Altstadtbba vezényeltek, ahol még voltak élők a pincékben. Az ásóval kopogtunk, és ahonnan válasz jött, ott a bejáráshoz ástuk magunkat. Ásás közben Vanek leáll, csendre int, és a levegőbe fülel... Most már tisztán hallható, hogy valahol az American Patrol (Amerikai őrjárat) dalamát füttyöreszik... Vanek egészen izgalomba hevül, és elindul a hang után... Közelünkben öt lelőtt amerikai pilóta mint hadifogoly lapátol... Vanek odarohan, és egyenként átöleli őket. Négy fehér és egy néger! A levegőben, az átható koromszagot is elnyomva az amerikai Camel cigaretta illata lengedez. Mind az öten ezt szívják, ezt ingyen osztják ki nekik a németek az Amerikai Vöröskereszt csomagjaiból. Vanek szenvedélyes dohányos, és ugyan hol van a német szárított eperfalevélből készült úgynevezett Sondermischung az amerikai Cameltól? »Oh, give me one, please!« – kér egy cigit tőlük, mire az egyik fehér, a feketehajú, azonnal előrelép: »Egyet nem, – de ezt a paklit a karórádért!« – Vanek elsápad, mintha ököllel ütötték volna az arcába. Aztán hidegvérrel lecsatolja

karóráját, odadobja a fickónak, átveszi és kényelmesen kibontja a Camelt... először minket kínál végig... aztán a négy amerikai, végül ő is kivesz egyet, aztán a még félig telt csomagot elegáns mozdulattal a feketehajú elé dobja a földre, majd szó nélkül hátat fordít mindegyikünknek... »Na, gyertek!« – mondja nekünk szomorúan, és búcsúzás nélkül megyünk vissza lapátolni...

A túloldalról hangos szóváltás hallatszik! Rettenetesen lehordják, és úgy vesszük ki, hogy meg is verik a háborúban is harácsoló feketehajút... »Give it back at once!« (Azonnal add vissza!) – hallom többször is, – de az amerikaiakat elviszik az örök, mi kihúzzunk egy családot a pincéből, és elindulunk gyalog a Vogelweide Strasse irányába... Csak Vanek duzzog magában: »Hát ilyen a németek sem csináltak volna...«¹⁸

Amikor 1945. április 29. és május 9. között az amerikaiak elfoglalták az alsó-bajorországi falvakat, egyre több napló számolt be arról, milyennek látták őket a műegyetemisták. Némely részlet alapján nehéz lenne eldönteni, hogy a megszállók keletről vagy nyugatról érkeztek-e. Támpont leginkább az lehet, hogy a jobb ellátmánnyal rendelkező amerikai katonáknak módjukban állt ezzel-azzal magukhoz édesgetni a szebbik nemet. (Ez köszön vissza a későbbi emlékezésekben is.) »Egyre több amerikai katona érkezett a faluba [Pilstingbe]. A fél falut kilakoltatták, s ezekbe a házakba költöztek be az amerikai katonák. Mit tehettek a jó bajorok? Összehúzódtak a megmaradt házaikban, és otthon ülnek csendesesen, viselve a megszállás terhét. Mert azért disznóságok is történnek! Néhány házat például jóformán kifosztottak, illetve tönkretettek. A tükröket összetörték, rádiókat szintén, a dunyhát felvágták, a ruhákat kiszórták, az ennivalót megették. Szabó Dezső kollégánkat leállította egy amerikai, kikutatta a zsebeit és elvette az aranyóráját.« (Ettre László, 1945.)

»[...] a romokban heverő Münchenben megfigyeltem a sok amerikai katonát, kezükben a frissen beszerzett német Leica fényképezőgéppel miként fotózzák a Bürgerbrau Keller sörözőt, ahol Hitler a náci pártot alapította. Német hadirokkantak felvonulását is láttam, amint tiltakoztak az ellen, hogy a német nőket az amerikai katonák prostituálják hiánycikkek (nylon harisnya, rágógumi, kávé, narancs) felkínálásával... Oberammergauban felelevenítették a hagyományos passiójátékokat az amerikaiak tiszteletére, de másnap két apostolt elvitt az amerikai katonai rendőrség (Military Police – MP), mert SS-ek voltak. Az MP minden gyanús férfinak a hónalját megvizsgálta, és ha az SS-ekre jellemző tetovált vércsoportjelzést megtalálták, azonnal internálták őket. Így lett a vesztiük a csak náluk bevezetett ésszerű egészségügyi intézkedés.« (Wellmann György, 1984.)

Ugyancsak az egyetemisták rögzítették, hogy az amerikaiak őrsgben sokkal lazábbak, mint a németek voltak. Laza „pihenjben” álltak, vagy fálnak támaszkodtak, de olyan is akadt, aki tábori széken ülve adta az őrséget, még be-

¹⁸ Bartha, i. m. 22–23.

szélgetni is lehetett az őrt állókkal. A németeknél ez elképzelhetetlen volt. És még egy: az amerikaiaknak folyton úgy járt a szájuk, mintha rágnának valamit. A hallgatókat izgatta, hogy nem látták, mit vesznek be, és nem tűnt úgy, hogy lenyelnék valamit. Az egyikük már nem tudta a kíváncsiságát türtőztetni, és megkérdezte, hogy mi az a rágó arcmozdulat. Így kezdődött ismerkedésük a rágógumival.¹⁹ Az amerikai katonák között több magyar származású is volt. Az egyik találkozásról Huszár Ottó számolt be. Dingolfingba hajnalban érkeztek meg az amerikai csapatok. A műegyetemisták alsó szállása igen közel esett az Isar folyóhoz, ahol a katonák átkeltek. Szállásuk az első épületek egyike volt, ahova a katonák betértek, alvó embereket találva, az ajtóhoz legközelebb fekvő fiatalembert elkezdtek ébresztgetni, aki a másik oldalára fordultában egy jó magyarosat káromkodott. Ezt meghallván, az amerikaiak közül előre lépett egy alacsony termetű katona, és azt kérdezte idegen akcentussal: „Ni-ni! Hát ti matyarak fagytok?” Majd így folytatta: „Szerbusztok. Hát ti kik fagytok tulajdonképpen? Én Vilser Laci fagyok New Yorkból!”²⁰ Neki köszönhették a műegyetemisták, hogy nem kerültek a németek sorsára, és nem vitték el őket munkaszolgálatra. Vilser László kis rádióján az összes környéken mozgó egységnek leadta, hogy Dingolfingban és környékén nem katonák, hanem elhurcolt magyar egyetemisták élnek. A kulcsszavak a „Displaced Person”, vagy DP, és a „Hungarians” lettek, többnyire ezek segítették át őket az igazoltatásokon. Jobbára szabad emberként jártak-keltek Dingolfingban és környékén, miközben az amerikaiak kötelezték a helyi hatóságokat, hogy a magyar egyetemistákat továbbra is ellássák. Persze itt is a kivétel erősítette a szabályt. Mi „palacsintával vendégljük meg a szomszédos amerikai látogatóinkat, ők konzervtömeggel hálálják meg. Június 18. Váratlanul nagy amerikai házkutatás minálunk, minden kapott amerikai holmit elkoboznak! (De volt, aki a régi karóráját is hiába kereste...) Állítólag a polgármester tett panaszt ellenünk a cseh származású amcsi parancsnoknál. Viszonzásképpen – titokban – fali hirdetményeket készítünk: »Elvesztettem náci tagsági igazolványomat, kérem, aki megtalálja, adja vissza. Aláírás: Polgármester.«» (Gyimes Olivér, 1945.)

Marharépa alapú – vegyész – snapszparti

A visszavonuló német csapatok egy sor összetorlódott vonatszerelvényt hagytak maguk mögött. Visszavonuláskor a felrobbantott hidak miatt a szerelvények vesztegeltek, a kocsik tartalmán legtöbbször a környékeliek osztoztak. Így maradt Markelkofen állomásán egy teherszerelvény, egyik 20 tonnás tar-

¹⁹ Huszár, 2005.

²⁰ Madaras, i. m. 122.

tálykocsijában finomítatlan tömény répaszesszel. Ez 96%-os etilalkoholnak felelt meg, de orrfacsaróan bűdös volt. Az állomásfőnök próbált megszabadulni a szerelvény tartalmától, ugyanis egyrészt tűzveszélyes volt, másrészt pedig félt, ha az amerikai katonák megtalálják, leisszák magukat, és randalírozni fognak. Ezért a környékbelieknek kihirdette: mindenki annyit vigyen, amennyit akar – egy feltétellel: jól dugják el az amerikaiak elől. A környék gazdái lajtos kocsikkal és tejeskannákkal álltak sorba a répaszészért, amivel még a gépeiket is működtetni lehetett. Így tettek a Markelkofenben lakó szigorló gépészmérnök-hallgatók is, de jutott belőle bőven a más falubelieknek is.

Markelkofen kis falu volt, az amerikai megszállás után nem volt állandó amerikai őrsege, így az ott lakó műegyetemisták nem is tudtak olyan tartós kapcsolatokat kiépíteni velük, mint mondjuk a dingolfingiek. Ezért az egyik markelkofeni gépészhallgató azt találta ki, hogy megkeresi Madaras Jenő végsgörör gépészmérnök-hallgatót Dingolfingben egy féliteres üveg répaszesszel, hogy legyen segítségére az értékesítésben. Dingolfingben ugyanis állomásozott amerikai parancsnokság, és sokkal nagyobb eséllyel lehetett ott az amerikai katonákkal üzletelni, mint a kis falvakban. Madaras elmondása szerint Magasrévy János vegyész mérnök-hallgatót avatta be az üzletbe. Az volt a feladat, hogy a bűdös tömény szeszt szagtalanítsák, és tegyék ihatóvá. Összevásároltak minden olyan dolgot, amiről úgy vélték, segítségükre lehet. Ez nem okozott különösebb nehézséget, mert Németország a háború éveiben fel volt szerelve mindenből „póttal” vagy „művel”, volt pótkávé, citrompótló, pótaroma, műmész és műcukor és műízesítő.

Magasrévy összeszedte minden tudományát: kevert, kotyvasztott, és az eredmény valami színezett, szaharinnal édesített elegy lett. Nem voltak benne biztosak, hogy lesz ember, aki ezt megissza. Betöltötték 7 dl-es üvegekbe, amelyekben korábban nagyon jó minőségű francia borok voltak. Ezekhez úgy jutottak hozzá, hogy „kisegítették” a helybeli vendéglóstit: a Franciaország lerohanásakor nagy mennyiségben zsákmányolt borokat – torkukon át – „hősiesen” eltüntették a pincéjéből, nehogy retorzió érje a fogadóit. Madaras és Magasrévy ezután az utcán kezdte árusítani az általuk kevert snapszot, hogy senki se tudja, honnan jöttek. Hihetetlennek tűnt számukra, de az amerikaiak alku nélkül vették. Egy üvegért hét doboz amerikai cigarettával fizettek. Virágzó üzletág keletkezett, a markelkofeniek korlátlan mennyiségben tudták szállítani az alapanyagot. Mindenki jól járt, malőr csak egy alkalommal adódott. A szállásukon megjelent két kapatos amerikai katona, és snapszot követelt. Valószínűleg követhették valamelyiküket, így leltek a nyomukra. Azonban egyetlen kész üveg italuk sem volt, és az alapanyagból is csupán fél literük volt összesen a háznál. Az amerikaiak olyan követelődzők voltak, hogy Madaras úgy döntött – lesz, ami lesz –, megpróbálja megoldani a helyzetet. Kicsempészte a fél üveg tömény szeszt, elosztotta négy borosüvegbe, feltöltötte tisztavízzel, bedugaszolta, és

bevitte nekik. Azok előbb csak nézegették a színtelen folyadékot, mert nem ehhez voltak szokva, majd amikor megkóstolták, közölték, hogy ezután csak ilyet kérnek, ez az igazi snapsz!²¹ A fiúkon ez nem múlt, boldogan teljesítették a kívánságot: így többszörös haszonra tettek szert a színezett pancsolt snapszhoz képest, amihez több répaszest is keverték.

Epilógus

A hazatérés sem volt egyszerű a kitelepítésből. Bár a műegyetem vezetése a háború után minden tőle telhetőt megtett hallgatói felkutatására és hazahozatala érdekében, a végkifejlet nem rajta múlt. A hazatelepítés menetéről nagyhatalmi megállapodásra volt szükség. Végül a hallgatók többsége 1945. november végéig hazatért; a Dániában lévő csoport – „dániai fiúk” – maradtak a legtovább, ők 1946 novemberében érkeztek meg. Az egyetem lehetővé tette, hogy minél hamarabb pótolják elmaradt tanulmányaikat és vizsgáikat, mert az extrém körülmények között abszolvált vizsgaféléket nem fogadták el a már normál tanulmányi rend szerint oktató egyetemek. Az 1945–1946-ban hazatértek közül sokan 1956-ban hagyták el hazájukat – immár végleg, és szétszóródtak a nagyvilág minden részére. Utóbbiak sokkal többen vannak, mint azok, akik az 1944-es kitelepítésből nem jöttek haza. A becslések szerint arányuk 5–6% körül lehet. Azonban valamilyen azonosak az itthon maradtak és azok, akik külföldre távoztak: a legtöbben nem tüntették fel szakmai életrajzukban tanulmányik e németországi kényszer-epizódját. Ez egyaránt igaz a Magyar Tudományos Akadémia tagjává lett professzorokra és a Kanadában jelentős szakmai sikereket elérő mérnökre.

²¹ Uo. 131–136.

A katolikus egyház és a szovjet hadsereg, 1944–1945

A címbeli témamegjelölés pontosítást igényel. Az alábbiakban elsősorban a hajdani szegedi székhelyű csanádi püspökség, azaz Délkelet-Magyarország háború végi hónapjait idézzük fel, 1944 ősztől 1945 tavaszáig. Tesszük mindezt három korabeli egyházi forrásra támaszkodva. Az első egy – immár nyomtatásban is megjelent – napló: a makói Belvárosi Főplébánia plébánosának feljegyzései. A második a Szeged-Alsóvárosi ferences kolostor – kéziratos – *Historia Domusa*, míg a harmadik az egyházmegye főpásztora, Hamvas Endre 1944/1945-ben papírra vetett – szintén kéziratos – naplója. Ezekből válogatva – azaz mindvégig katolikus forrásbázisra támaszkodva – láttatjuk a szovjet hadsereg térségbeli tevékenységének kezdeteit.

A szovjet hadsereg – Románia augusztusi „átállását” követően – 1944 őszén sikeresen nyomult előre a Kárpát-medencébe, azaz a „revíziós” Magyarország korabeli területére. Szeged és tágabb környéke a II. Ukrán Front hadművelati zónájába esett. Arad irányából közeledtek a hajdani Békés, Csanád és Csongrád vármegye területére, elsősorban a Maros mentén. Az itt állomásozó német és magyar haderő előbb Szeged város védelmére készült, de a szovjetek erejét és lendületét felmérve – 1944. október elején – a város kiürítése mellett döntöttek. A Tiszán átívelő közúti és vasúti hidat október 9-én felrobbantották, ám az oroszok Szeged alatt néhány kilométerrel már átkeltek a folyón, s déli irányból nyomulva, már október első napjaiban a város alá értek. A püspökség területét, illetve – keletről közeledve – Békés-Csanád vármegye első falvait már szeptember utolsó hetében elfoglalták.

Az utóbb említett részeket illetően hasznosítható leginkább a makói belvárosi főplébánián szolgáló Csepregi Imre pápai prelátus naplója.¹ A plébános

¹ Dr. Csepregi Imre: *Napló I. 1944–1946*. Makó, 2011. (A továbbiakban: Csepregi, *Napló...*) Csepregi Imre (1881–1955) széles műveltségű, nagy tudású egyházi személyiség volt. A bécsi Pázmáneumban tanult, majd gróf Dessewffy Sándor (1834–1907) csanádi püspök tanítványa, később a

1944. szeptember 21-én kezdi bejegyzéseit, leírva, hogy a Kevermesről hozták a hírt: az orosz csapatok nyolc kilométerre vannak tőlük. Másnap arról tájékoztat, hogy a plébániára erdélyi menekültek érkeztek, elsősorban apácák, papok Aradról és más vidékről, akik az orosz csapatok elől futottak. Szeptember 23-án Elekről, Magyarbánhegyesről is érkeztek menekültek. Szeptember 24-én az orosz csapatok bevonultak Csanádpalotára. Ekkor ő összecsomagolta a *Historia Domust* valamint a plébánia anyakönyveit, és – biztonságosabbnak remélve megmaradásukat – a szintén Makón élő unokanővéréhez küldte azokat.² Szeptember 25-ről megtudjuk, hogy a városi és megyei vezetés egésze elmenekült a városból. (Makó Csanád vármegye székhelye volt.) Az éjszaka folyamán az oroszok bevonultak Makóra. Ő maga két káplánjával maradt a városban, s reverendában rótták az utcákat.³

Szeptember 26-án ebéd közben három orosz jött be a plébániára, és közölték, hogy fel akarnak menni a toronyba. Nagyon nehezen értették meg egymást a nyelvi problémák miatt, de akadt náluk valaki, aki tudott bunyevácul és így próbáltak beszélni. A plébános a három oroszt – mint megjegyzi, egy őrnagyot, egy főhadnagyot, és egy altisztet – megkínálta itallal, szivarral. A tisztek azt mondták neki, hogy ők Budapestre mennek, majd tovább Berlinbe, az a céljuk, hogy leszámoljanak Hitlerrel; a magyarokat ők nem akarják bántani. Tudható azonban, hogy parancsnokaik napközben kétórai szabad rablást engedélyeztek a katonáknak, és akkor törtek, zúztak, raboltak és lövöldöztek. Szeptember 27-én jött a hír, hogy az előző este az oroszok, az apácák vezette konviktusba betörték, ettek, ittak, és meg akarták erőszakolni az apácákat. Csepregi szerint az volt a hiba, hogy az apácák és az ott lévő papok is civilben voltak. Tapasztalata az, hogy az oroszok a reverendát respektálják.⁴ A szeptember 28-i bejegyzés szerint a városban egész nap folytatódott a rablás, a nőkkel való erőszakoskodás.⁵ Másnap hírt kapott, hogy Apátfalván a plébániát az oroszok kifosztották, a katonák házról házra járnak, fiatal nőket keresgélnek. Október 2-án a templom tornyában tüzérségi megfigyelőpontot

püspök bizalmasa lett. A főpap élete alkonyán, 1905–1907 között elsősorban Csepregi Imre volt, aki mint ápolója, mindvégig mellette tartózkodott. Ezt követően az új püspök, Csernoch János (1852–1927) mellett szolgált, aki 1908–1911 között állt az egyházmegye élén. Őt a csanádi püspöki székhelyen 1911-ben Glattfelder Gyula követte, és Csepregi őt is hűségesen szolgált. 1931-ben lett Makó belvárosi plébánosa, amely tisztelet haláláig töltötte be. Egy időben Glattfelder püspöki helynökének nevezte ki Csepregit. Magyarán az egyházkormányzásban, egyházi és közeleti ügyekben rendkívül járatos személyről van szó, amelyet 1944-től 1953-ig vezetett naplója is tükröz. A több ezer kézirat-oldalnyi naplót az elmúlt években kezdték publikálni. Az alábbiakban ennek első, nyomtatásban megjelent kötetét hasznosítjuk.

² Csepregi, *Napló*... 11.

³ Csepregi, *Napló*... 11–12.

⁴ I. m. 12.

⁵ I. m. 13.

rendeztek be az oroszok, továbbá minden rádiót be kellett szolgáltatni. A várostól nem túl messze lévő magyar csapatok a tüzérségi megfigyelőpont miatt a templom tornyát lőtték.⁶

Október 5.: A plébániát rendszeresen átkutatják az oroszok, az ott talált készletből esznek, isznak, és minden áron nőket követelnek.⁷ Október 6-án az ágyúzások miatt a plébánia pincéjében sok makói polgár keresett menedéket. Az oroszok oda járnak ellenőrizni őket, és nőket keresni. Az említett ágyúzás során a templomot több belövés érte.⁸ Október 7.: A harcok miatt sok a halott a városban, ugyanakkor nem szűnnek az atrocitások.⁹ Október 8-án több orosz megerőszkolt egy 53 éves óvónőt, aki ezután megmérgezte magát. Ekkor magyar magyar hadifoglyok is érkeztek, és a szovjetek megengedték, hogy a lakosság ennivalót adjon nekik. Október 9-én az egyházi kézben lévő Szent Gellért konviktust foglalták el az oroszok, és be is szállásolták magukat. Október 11-én összeállították a városi üzemek, gyárak listáját, a benne lévő gépeket, berendezéseket, és vagonokat rendeltek, hogy ezeket elszállítsák.¹⁰

Október 12-én megjelent nála a plébánián a királyhegyesi plébános, aki elpanaszolta az őket ért károkat. A templomot és a plébániát belövések érték, a plébániát kifosztották. Mivel detektoros rádiója volt, ezen hallgatta Serédi Jusztinián bíboros felhívását, amely szerint a papságnak nem szabad elhagyni állomáshelyét, amíg csak egy híve is tartózkodik ott. Csepregi megjegyzi: kár, hogy ez ügyben a Püspöki Kar korábban nem rendelkezett, mert „a nyáját pásztor nélkül nem szabad hagyni”. Ugyanazon a napon jött valaki Püspökteletről (ma Maroslele) és elmondta, hogy az oroszok az ottani püspöki uradalomban dolgozó ruszin munkásnők segítségével mindent kifosztottak. Ugyanakkor Makón a városi főmérnököt az oroszok egyszerűen kidobták a saját házából, és oda beköltöztek. Ha ez így mehet, akkor bármi megtörténhet – „Isten kegyelmezzen nekünk!” Földeákon is kifosztották az oroszok a templomot és a plébániát.¹¹

Október 16-án Csepregi plébános levelet írt a püspökének, és ebben beszámolt a Makón és a környékén lévő falvakban történetekről.¹² Október 17-én a mezőhegyesi plébánosról azt a hírt hozták, hogy saját érdekében megvendégelte a bevonuló oroszokat, de azok ebéd után összetörték mindent, és elkergették a plébánost, mondván, hogy most ott harc lesz, jobb, ha nem lesz ott.¹³

⁶ Uo.

⁷ Csepregi, *Napló*... 15.

⁸ I. m. 16.

⁹ I. m. 16–18. A prelátus részletesen felsorolja az atrocitásokat.

¹⁰ I. m. 18–19.

¹¹ I. m. 22–23.

¹² I. m. 26–27.

¹³ I. m. 27–28.

Október 20-án érdekes vendégről számolt be: Makón járt „Vass [Vas] Zoltán nevű orosz megbízott,”¹⁴ aki előadást tartott a szovjet irányzatról. Sok orosz érkezett, akiket a városban beszállásoltak, állítólag a felrobbantott, Maroson lévő hidakat fogják helyreállítani.¹⁵ Október 27-én egyre több hírt kapott a környező plébániákról. Kaszaperről tudósították, hogy az ottani plébános elmenekült az oroszok elől, akik keresve a helyi papot azt mondták, nyugodtan maradhatott volna, mert ők hisznek Istenben, és nem bántották volna. Viszont mivel távol volt, a plébániát kifosztották.¹⁶ Október 29-én azt panaszolja, hogy az oroszok mindenhol elhajtják az állatokat, lovakat, ökröket, teheneket, juhokat, disznókat. Főleg a lovakat sajnálja, mert ezek nélkül sem betakarítani, sem szántani nem lehet.¹⁷

November 3-án egy hozzá érkező pap történetét rögzítette: bejött hozzá egy orosz őrnagy, aki magyar nyelven szólt hozzá, azt kérdezte, hogy van-e panasz az istentiszteletek tartására. Ez a tiszt Sík (Endre)¹⁸ néven mutatkozott be. Csepregi megjegyzi, hallott arról korábban, hogy a neves pap-költőnek, Sík Sándornak van egy öccse, aki kinn van az oroszoknál. Hozzáteszi: „lám az orosz leleményesség magyar embert felhasznál célja elérése érdekében magyar földön”.¹⁹ Decemberben a napló szerint kezd normalizálódni a helyzet: az oroszokról egyre kevesebb szó esik, 1945 elejétől annál több a nyomuló kommunistákról. Március 16-án a városba sebesült oroszokat hoztak, de sok egészséges katona is érkezett, ezért félt, hogy újrakezdődik a rablás, erőszak, fosztogatás. Különösen azért tartotta aggasztónak, mert folytak a tavaszi munkák a földeken, és így a lányok, asszonyok egyedül voltak otthon. Csepregi Imre naplója alapján a püspökség Szeged utáni második legjelentősebb városában, Makón a körülményekhez – és a más területeken elszenvedett nagyobb arányú atrocitásokhoz – képest viszonylag békésen zajlott le az oroszok bejövetele.²⁰

* * *

¹⁴ Vas Zoltán (1903–1983) kommunista újságíró, politikus. 1944 végén a Vörös Hadsereg tisztjeként tért vissza a Szovjetunióból. 1956-ig fontos gazdaságpolitikai posztokat töltött be. 1956 végén az ún. Nagy Imre csoporttal hurcolták Romániába. Bár őt nem állították bíróság elé, a Kádár-korszak politikai közéletéből kirekesztették. Kommunista nézőpontú életrajzokat írt jelentősebb személyiségekről (Marx és Engels, Kossuth Lajos, Horthy Miklós).

¹⁵ I. m. 30–31.

¹⁶ I. m. 38–39.

¹⁷ I. m. 41–42.

¹⁸ Sík Endre (1891–1978) kommunista jogász, politikus, történész. 1916-ban esett fogságba az orosz fronton, csatlakozott a bolsevikokhoz, 1945-ig a Szovjetunióban élt. Hazatérve diplomáciai posztokon teljesített szolgálatot, 1958–1961 között Magyarország külügyminisztere volt. Szovjetunióbeli emigrációjáról nevezetes emlékirata a *Vihar a levelet...*

¹⁹ I. m. 46–47.

²⁰ I. m. 156.

Folytassuk a frontátvonulás felidézését a Szeged-Alsóvárosi kolostor ferences atyáinak *Historia Domusa* nyomán.²¹ Az Alsóváros Szegednek egy elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó, paraszt-polgárok lakta déli része, a Tisza partja mentén. A fráterek több száz éve éltek itt, és nagyon jó kapcsolatuk alakult ki a helyi lakossággal.

A felidézett korszak bejegyzésének szerzőjét is ismerjük. Péter Vándor Gottfrid készítette azokat, de mint kiderül, nem az eredeti időpontban, hanem saját, pontosan vezetett feljegyzései alapján utólag foglalta össze. Ez a leírás is rögzíti, hogy 1944 nyarától kezdve Szeged városa többszöri bombázást szenvedett, elsősorban fontos vasúti csomópont volta miatt. Szeptember folyamán egyre több hír érkezett arról, hogy az oroszok közelednek: 19-én zárdájukba betért egy menekülő erdélyi ferences pap, és beszámolt az oroszok okozta pusztításról, amely miatt kénytelen volt elmenekülni. A ferencesek úgy döntöttek, hogy nekik híveik mellett a helyük, tehát maradnak. Október 8-án az oroszok közeledtére és az egyre jobban hallatszó ágyúszó hatására a templomba jött hívekkel együtt imádkoztak. Azt látták, hogy a városba beszállásolt magyar csapatok szedelőzködnek és menekülésszerűen hagyják el a várost. A feljegyzés szerint „az intelligencia nagy része elmenekült. A ferences rendház tagjai rendíthetetlenül kitarítottak őrhelyükön.” Október 9-én a belövések mind jobban erősödtek, néha már úgy tűnt számukra, mintha a városban folynának a harcok. Odáig hallatszott este a Tisza-híd felrobbantása. Október 10-én már olyan erős tűz alá került a város, hogy misézni se lehetett, nem volt villany. Az atyák a templom picéjébe menekültek, s az ugyanitt menedéket kereső alsóvárosi hívek sírtak félelmükben: „minden a katakombákra emlékeztetett”. Aztán az ágyúk elnémultak, szűnőben volt a harc: „[...] a késő esti órákban az orosz katonaság fennhatósága alá kerültünk.”

Másnap ködös, esős októberi reggelre virradtak. Majd a néptelen utcák felől puskalövéseket hallottak, s hamarosan megjelentek – a templomnak és a kolostornak is helyet adó – Mátyás téren az orosz katonák. Ketten délután a kolostorba is bezörgettek, majd rövid beszélgetés után távoztak. Arra nem tér ki az atya, hogy – a máshonnet tudható nyelvi nehézségek miatt – mi módon kommunikáltak. Estére viszont megtelt a templom az oroszok erőszakossága elől menekülő alsóvárosiakkal. A továbbiakban a helyzet fokozatos normalizálódásáról esik szó: a ferencesek bátorítani igyekeztek a híveiket, imádkoztak, miséztek és továbbra is ellátták az éjszakára bekéredzkedőket. November 3-án – az oroszok parancsára – megnyíltak az iskolák, és megkezdődött a tanítás. A

²¹ A *Historia Domus* a szerzetesrendek 1950-es felosztása után állami kézbe jutott, majd az 1990-es rendszerváltás után visszakerült a rend tulajdonába. Ma az eredeti példányok a budapesti ferences Központi Könyvtárban találhatók. Mi a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárában található mikrofilmes másolatot használtuk. Jelzete: Csongrád Megyei Levéltár XII. 4. b. 8. *Historia Domus* 1920–1949. Az oldalszám helyett itt a pontos dátumot jelöljük meg.

szerzetesek mind általános, mind középiskolában tanítottak, ki hittant, ki más egyéb tantárgyakat. November 11-én először miséztek a gyóntató folyosón: a bombázások és ágyúzás miatt a templom ablakai betörték, s olyan hideg volt, hogy ott nem lehetett misézni. De nemcsak a tél volt az oka, hogy a hívek száma még a vasárnapi szentmiséken is erősen megcsappant. Kénytelenek voltak abból okulni, hogy az oroszok korábban a templomból hazainduló híveket szedték össze közmunkára. (Kiszámíthatatlan volt, hogy a napi romeltakarítási penzum nem torkollik-e tartósabb – akár több éves – malenkij robotba. – Z. I.).

Az 1945-ös évbe fordulva Gottfrid testvér egyfelől a helyzet kiszámíthatatlan rapszodikusságáról, másfelől a lassú – változott viszonyok közötti – normalizálódásról tudósít, ami azonban nem jelentett „békebeli” hétköznapiakat. Az év elejére Szeged szinte egy hatalmas sebesült kórházzá vált: ezrével feküdtek orosz katonák részben tradicionális isptályokban, részben frissen létesített szükségkórházakban. Rajtuk kívül nagy számban kerültek ide – további sorsukra váró – magyar hadifoglyok is. Közelebbi dátum nélkül említi a ferences házkronika azt, amit korábban már Csepregi Imre makói naplójában is olvashattunk: a város lakossága „kijárta” a szovjet városparancsnokságon, hogy a fogolyként őrzött magyar katonáknak élelmiszert juttathassanak. Ebben az „engedékenységből” alighanem az is közrejátszott, hogy az ínség miatt mind a sebesült oroszok soraiban, mind a magyar gyűjtőtábor őrizetesei között tifuszi járvány tört ki. A rendházbeliek kenyéren túlmenően lelki gondozással is szolgáltak.²²

* * *

A szóban forgó időszak egyik mellőzhetetlen és – helyzetéből eredően – talán leglátványosabb szemtanúja Dr. Hamvas Endre, csanádi püspök. Ő ugyan Szegeden „újonc” volt – 1944 márciusában érkezett ide –, ám épp a háborús viszontagságok miatt gyorsan volt kénytelen „beletanulni” saját püspökségének az aulán túli gondjaiba is. Naplót írni 1944. szeptember 24-én kezdett, nem tudni, hogy – a háborús rendkívüli állapotokon túlmenően – milyen (más) indítástól vezérelve.²³

²² Bővebben lásd, Zombori István: Adatok a Szeged-Alsóvárosi Ferences Kolostor 20. századi történetéhez. In *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok / Studia Historica*. 6. Szeged 2003. 279–309.

²³ Az A4-es formátumú, kétszáz oldalas autográf napló eredeti példánya a politikai rendőrség 1951-es aulabeli házkutatása során került az Államvédelmi Hatósághoz, majd onnét jelenlegi őrzési helyére, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. ÁBTL 3.1.5. O-12817/5. A kéziratban a püspök saját számozására hivatkozunk, nem az ÁBTL-ben adott nyomtatott lapszámra, a kettő ugyanis eltér. Köszönettel tartozom Bálint Lászlónak, aki a kéziratra felhívta a figyelmemet, továbbá Gyarmati György főigazgatónak és Vörös Gézáknak, akik az anyagot rendelkezésemre bocsátották. Hamvas Endre e naplója kiadásra elő van készítve.

A püspök 1944. szeptember 25–29. között rendszeresen arról ír, hogy egész héten dörögtek az ágyúk, és a város fölött a szövetségesek repülői köröztek, ezért a napok nagyobb részét az alagsorban, óvóhelyen töltötték. Megjegyzi azonban, hogy Szegedet ekkoriban nem bombázták. Október 8-án arról számol be, hogy özönlének a menekültek a városba. A félelem ellenére cudar dolog kinek-kinek az otthonát odahagyni, ráadásul az üresen maradt házakat kifosztják. Hozzáfűzi: „a menekülést nem helyeselhetem!” Kiváltképpen fontosnak tartaná, hogy a hatóságok ne hagyják el helyüket. Ő maga – még szeptember 25-én, a szegedi esperesi ülésen – arra buzdította papjait, hogy ne hagyják el helyüket.²⁴ Mindez azért fontos, mert sem Serédi bíboros, sem a Püspöki Kar nem rendelkezett arra nézve, hogy mi történjék egy ilyen helyzetben.²⁵

Október 11. Hamvas Endre számára is mozgalmas nap volt. Reggel magánkápolnájában misézett, amikor goromba lépteket hallott a lépcsőház felől, és valaki hirtelen, durván feltépte a kápolna ajtaját. Hátranézve a püspök látta, hogy egy orosz katona állt ott, aki azonban látva őt, tisztelegve mondott valamit, majd kiment. A mise után távozva a kápolnából egy jámbor képű orosz katonával találta magát szembe, aki őt meglátva keresztet vetett. A másik katona, aki a lépcsőházban állt, két másik emberrel tárgyalt, és amint Hamvas végre megértette, kapitányának követelt egy karórát. A püspök azonnal átadta a sajátját, amit a katona el is vitt magával. Még aznap 11 óra felé négy orosz tiszt érkezett, akik azért jöttek, mert látni akarták őt. Egy főhadnagy volt a vezetőjük, aki a püspököt biztosította, hogy ők orosz katonák és jó emberek, nem úgy, mint a németek, akik Oroszországban gyerekeket gyilkoltak. Kezet fogtak, aztán elmentek, de a főhadnagy még visszajött, és a rádiót látva aggodalmasan firtatta, hogy azon a püspök bizonyára német híreket hallgat. Egy Ágnes nevű cseléd volt a tolmács a diskurzus során, de nem derül ki, hogy az milyen nyelven zajlott. (Bizonyára nem németül, vagy latinul, ám szerbül tudó könnyen lehetett az aulában szolgálók között.) A vizitáló tisztek 30 katonával érkeztek, ezek a püspöki palota kertjében voltak, de végigjárták a kollégiumot, a szeminariumot, és elemeltek mindent, ami könnyen mozdítható volt. Megebédeltek az éléskamrából zsákmányolt élelemmel és borral, majd szanaszéjjel lefeküdtek aludni. Délután 3 óra felé távoztak. A tisztek a konyhában ebédeltek, megállapítva közben a cselédekről és apácákról, hogy azok – úgymond – a papoknak a női, mert önmegtartóztató életet szerintük nem lehet élni.²⁶

Október 12.: Szuronyos katonák járőröztek a palotában. Minden szobát végignézték – a püspökét is –, de nem nyúltak semmihez. El akarták vinni viszont

²⁴ Hamvas, *Napló...* 1–2.

²⁵ A témára bővebben lásd, Beke Margit: *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. I–II. München–Budapest, 1992., valamint uő.: *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Köln–Budapest, 1996.

²⁶ Hamvas, *Napló...* 12–13.

az inast, annak egyenruhaszerű öltözete miatt: erősen gyanakodtak, hogy az katonai uniformis. Egy fiatal tiszt bejött a püspökhöz kezét fogni és elmondta: ő Moszkvából Odesszán át érkezett ide, és a csapattal mennek tovább Pestre, majd Berlinbe, céljuk Hitler felakasztása. Hamvas szerint az egész városban folyt a rablás, erőszakoskodás. Különösen az zavarta, hogy az oroszok hangoskodnak, nagyon szertelenek. Este megint jött néhány tiszt, akik a nővérek ebédlőjében vacsoráztak, embereik betörték a püspökség udvarába, lelőtték az ott kószáló hasas disznót és kocsin elvitték. Azt mondták, viszik, mert nincs nekik ennivalójuk. A tisztek közben arra buzdították Mester professzort²⁷ – aki mintegy házigazdaként volt velük –, hogy nyugodtan menjen aludni, mert nekik most az apácák kellene. (A püspök megjegyzi, egyikük tudott egy kicsit németül.) Kapatos türelmetlenségük erőszakosságba fordult: leütötték a professzort, aki magához térvén a püspökért szaladt. Komoly konfliktus alakult ki, mire kívül tudhatták a „vendégeket”, akik közben két cselédlányra rátalálva megerőszakolták azokat.²⁸

Október 13.: A bejegyzés szerint az orosz katonák nagyon szeretik az alkoholt, mindegy, hogy mifajta. Hamvas – egy papja kíséretében – naponta végigsétált az utcákon. Őt magát az oroszok sokszor mosolyogva üdvözltek, odalépnek hozzá, kezét ráznak, de egyébként másokkal gátlástalanok. Mester professzor-ról elmondja, hogy az elment az orosz parancsnokságra panaszt tenni, ahol sajnálkoztak és megígérték, hogy őrséget állítanak a palotához. A kollégium kertjében eltemettek egy orosz katonát. A klinika alkalmazottai papot akartak hívni, de az oroszok nem engedték: énekeltek, fegyvereikből sortűzet lőttek, ennyi volt a szertartás. A püspök azt írja, befogadtak egy ruszin mesterlegényt, hogy legyen saját tolmácsuk.²⁹ Október 14.: Távolabb, a külvárosokban még rosszabb a helyzet. A Somogyi telepi plébános elmondta, hogy rendszeres a rablás, fosztogatás és az erőszak. Miközben egy anya lányát védte az oroszok zaklatásától, mindkettejükre rálőttek. Az anya meghalt, lányát viszont meg tudták menteni. Hamvas püspök utánajárt, rátalált és meglátogatta a klinikán. Alsóvárosról a zárdabeli nővérek panaszolták, hogy novíciáikat „megrontották” az orosz katonák.³⁰ Még ugyanezen a napon két orosz tiszt – egy őrnagy és egy főhadnagy – kereste föl a püspököt. Egyikük tudott valamelyest németül, dicsérte a püspöki lakosztályt és a sok könyvet. Amikor a kápolnát megmutatta nekik, az őrnagy keresztet vetett. Délután pedig megérkezett a püspöki palota elé az orosz őrség.

²⁷ Mester János (1789–1954) jezsuita teológus, filozófus, 1928-tól a szegedi Tanárképző Főiskola Pedagógiai és Filozófiai Tanszékének vezetője. 1930-tól a szegedi egyetem nyilvános rendes tanára és a filozófia tanszék vezetője. Itt 1948-ig többször volt prodékán és dékán. 1949-ben vonult nyugdíjba.

²⁸ I. m. 14–16.

²⁹ I. m. 17–18.

³⁰ I. m. 18–20.

Nem sokkal utána, öt óra tájban vizitált az aulában Pálffy György polgármester-helyettes és Vas Zoltán, „moszkvai kommunista megbízott”. Sajnálkoztak a püspököt és házát ért támadás miatt, és Vas tetszését fejezte ki, amiért a püspök annak ellenére nem menekült el, hogy a német propaganda azt hirdette, az oroszok a papokat meggyilkolják.³¹

Október 15-e kapcsán a napló megemlíti Horthy proklamációját, majd azt, hogy Szálasi került hatalomra. Ők itt, a déli végeken már fel tudják becsülni az orosz haderőt, s látják az ellenállás esélytelenségét. „Béke, béke!” – írja Hamvas –, és szidja Hitlert, akinek ha lett volna esze, az angol–amerikai seregeket átengedte volna Németországba, s akkor lett volna mivel visszatartani az oroszokat. Este a püspököt a városházára hívták: az oroszok fiatalítani szeretnék a város vezetését, kérik az ő véleményét is. Ám csak „Valentiny doktor” neve említődik mint helyettes polgármester.³² Október 19-én arról kapott hírt, hogy az oroszok a szegedi városházán talált 27 000 pengőt elvitték magukkal. Dúzsá Arankát, egy egyetemi titkárnt leölték, mert nem adta oda magát nekik. Itt is sorjáznak a nők elleni erőszakra érkező hírek.³³ Hamvas abból következtet az oroszok nagymérvű fluktuációjára, hogy október 20-án három újabb tiszt állított be, felszólítván őt, hogy igazolja magát, és miután ez megtörtént, békében távoztak. Két nappal később az oroszok között burjánzó nemibetegség magas számát rögzíti a napló: ők is tudják, hogy mi a gyógyszere, ezt követelik minden orvostól.³⁴ Október 26-án Valentiny Ágostonnál mint polgármesternél tett a püspök udvariassági látogatást. Szokatlan volt számára az új rend: a polgármester szobájában orosz tisztek ültek, tárgyaltak, őt pedig Valentiny az egyik sarokban fogadta. Ugyanakkor kapott végre kétnyelvű (magyar–orosz) dokumentumot arról, hogy a püspökség nem vehető igénybe katonai elszállásolásra.³⁵

A frontzónává lett ország háború végi mindennapjairól az idézett egyházi források hasznos adalékokkal szolgálnak. A napló(k) alapján egyértelmű, hogy a Csanádi Püspökség mindennapjait is felforgatta a háborús helyszínné válás, ám az aulába eközben is beérkeztek a frontzónává lett egyházmegyében történtek – többnyire deprimáló – hírei. A címre visszautalva: a Magyar Katolikus Püspöki Kar évente rendszeresen két ülést tartott. 1944 tavaszán megtartották a tavaszi ülést, az őszi azonban az ismert katonai és politikai események miatt nem került sor. Ebben az értelemben a magyar katolikus egyház hivatalosan semmiféle központi iránymutatást nem rögzített a fronttal együtt érkező rend-

³¹ I. m. 20–23.

³² I. m. 23–26. Dr. Valentiny Ágoston ismert baloldali ügyvéd volt Szegeden.

³³ I. m. 35–37.

³⁴ I. m. 37–39.

³⁵ I. m. 50–52. A korszak egyik legértékesebb, legbecsesebb forrásának tekinthetjük Hamvas püspök naplóját. Hasonlóan jelentős egyházi személy hagyatékából ismerhető Grósz József kalocsai érsek naplója. 1944–1946. Közzéteszi: Török József, Szent István Társulat, Budapest, é.n. (1995)

kívüli állapotok kapcsán; mindent helyileg – alkalmasint rögtönözve – kellett intézni. Hamvas püspök saját kompetenciájában igyekezett papjait maradásra bírni, miközben a front egyházkormányzatilag is atomizálta a térség espereségeit, plébániáit. Látványos – és Csepregi plébános naplójával egybevágó – az a kettősség, hogy az oroszok észrevehetően respektálták a keresztet és a reverendát, ám ezen minden további nélkül azonnal túl is tettek magukat egy jobb falatért, egy „Davaj csasz!” óráért, s még inkább egy „szoknyáért” – akár a brutalitásig menően, főként ha kapatosak voltak. (Ami viszont nem volt ritka.) A leírásból az is kirajzolódik, hogy az atrocitások szériájánál elsősorban a közkatonák az anonim elkövetők, miközben az orosz tisztek részéről – a *Vae victis!* viszony keretében – alkalmasint volt kísérlet kulturált kapcsolatok kialakítására. (Ne feledjük, a Szegeden – vagy akár más nagyobb városokban – időzők két véres bevetés között kaptak lélegzetvételnyi megpihenést egy több ezer kilométeres harci masírozás közepette, olyan mértékig civilizált viszonyok között, amilyen mértékig az adott település „megúsza” a romhalmazzá tételt. A Tisza-parti város a „megkíméltek” közé sorolható.)

Az is látható, hogy a polgári hatóságok és a katonaság kiürítési és menekülési magatartásával ellentétben az egyházi személyek a legtöbb településen helyben maradtak, segítve, vigasztalva a híveket, s – ha igény volt rá – a „polgári” mindennapok újjászervezésébe is bekapcsolódva. Ez egyébként az ország szovjetek által később elfoglalt területein is így alakult. Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után a velük szembeszegülő Káló esperest a nyilasok agyonlőtték. Mindszenty József veszprémi püspököt az együttműködés megtagadása miatt letartóztatták. A szintén helyén maradó és a nőket megvédeni akaró győri püspököt, Apor Vilmost – aki korábban e térségben, Gyulán szolgált 1941-ig – az oroszok lőtték le 1944. március 30-án.

RIGÓ RÓBERT

Kecskeméti hétköznapiak 1944–1945 fordulóján

Kecskemét, nagy külterületű törvényhatósági jogú város a Duna–Tisza közén, 1944–1945 fordulóján – a világháborús frontátvonulás során és utána is – sajátos helyzetben volt. A várost teljesen kiürítették és a lakosság csak lassan tért vissza, egyes területeken hiányzott az alapvető infrastruktúra, a javakat széthordták, a katonák az üres lakásokba költöztek. Kecskemét Budapest ostromához jelentős háttérrel biztosított: kilenc katonai kórház működött a városban, melyek felszereléséről és a katonák ellátásáról a helyi lakosságnak kellett gondoskodnia. A korábban leállított, s félig-meddig leszerelt üzemeket – más, frontmögöttivé lett termelőhelyekhez hasonlóan – újraindították, melyekben a szovjet katonák számára robotoltak a helyi lakosok. A városban hónapokon át magasabb volt a katonák száma, mint a polgári lakosságé. Az atrocitások, az erőszakoskodások, a fosztogatások és a gyilkosságok nem csupán a hadművelési zónába tartozás időszakában voltak gyakoriak, hanem jóval utána – még 1945 decemberében is. Mindazonáltal a város bel- és külterületi körzetvezetői napi rendszerességgel jelentettek a polgármesternek: ezek a fennmaradt riportok a tanulmány elsődleges forrásai.

A front átvonulása Kecskeméten

1944 folyamán a németek Magyarországon egyre jelentősebb erőket vetettek be a nyersanyagok, főleg az egyre szűkösebbé váló olaj biztosítására.¹ Románia augusztusi „átállása” után Sztálin is abban bízott, hogy Magyarország keleti – síkvidéki – térségén gyorsan előre nyomulhat. Október második felében a Duna–Tisza közén egyre intenzívebb harcok bontakoztak ki. Október 28-án Sztálin parancsba adta a 2. Ukrán Front parancsnokának, Malinovszkij marsallnak, hogy 24 órán belül induljon meg Budapest felé, és mihamarabb

¹ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 354–355.

foglalja el.² A másnap induló támadást a magyar 3. hadsereg nem tudta tartóztatni; Kecskemétnél a 24. német páncélosadosztály is bekapcsolódott a harcokba.³

1944. szeptember elején Vörös János vezérezredes az ország keleti felét hadműveleti területté minősítette, és elrendelte Erdély, a Tiszántúl és az ország északkeleti részének kiürítését. A kiürítésre kijelölt terület nyugati határa ekkor a Tisza vonala volt. A kiürítés végrehajtására Szurmay Lajos vezetésével felállították a Kiürítési Kormánybiztosságot.⁴ 1944. október 10-én Olchváry István vezérkari ezredes, főszállásmester parancsot adott ki Kecskemét polgári kiürítésére vonatkozóan. Ebben elrendelte, hogy a katonaköteles korban lévő férfilakosságot hátra kell irányítani, tífős osztagokban. Mindenkinek legalább tíz napra elegendő élelmiszert kellett magával vinnie. A csendőrök, a rendőrök és a pénzügyőrök kötelesek voltak a végsőkéig helyükön maradni, és csak a harcoló csapatok utóvédjével együtt hagyhatták el helyüket. A polgári lakosság többi része maga dönthetett arról, hogy maradnak-e, vagy elmenekülnek.

1944. október 9-ről 10-ére virradó éjjel egy szovjet katonai alakulat megtámadta Kecskemétet, de ezt visszaverték, a főerők ekkor még Kiskunfélegyháza környékén harcoltak. A város déli részébe nyomult be a szovjet katonai egység, és egy lőszeres vonat kocsiját robbantották fel, eközben a nyíregyházi huszárok felvették velük a harcot, és kiszorították őket.⁵ Délután a város rendje helyreállt, de a lövöldözések következtében sokan – főként a város vezető tisztviselői – el-

² Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina Kiadó, Budapest, 2005. 13–14.

³ Ungváry K., *A magyar honvédség...* 360–367.

⁴ Szurmay 1944. szeptember 12-én kiadott utasítása szerint „[...] a kiürítés első ütemében elszállításra kerültek a hatóságok és egyéb szervek intézeteinek, intézményeinek és üzemének berendezései, felszerelési tárgyai és készletei, ha azok a visszamaradó lakosság ellátása szempontjából nélkülözhetők voltak; a nélkülözhető pótolhatatlan, valamint a bizalmas iratanyag; a hadiüzemek készárukészlete és a folyamatos gyártáshoz nem szükséges félkész gyártmányok, majd azok személyi állománya.” Az azonos helyről származó menekülteket igyekeztek egymáshoz közel elhelyezni. Bukovszky László: *Menekültügy Komárom vármegyében a második világháború végén. Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2007. 2. sz. 37–50.

⁵ A ferences rendház háztörténete a következőképpen örökölte meg ezeket az eseményeket: „Okt. 10-én hajnalban Lakiteleken át oly hirtelen támadás érte a várost, hogy alig tudtak elmenni. Félnapig tartott a támadás, az előőrsek már elérték a Csongrádi utcát és elfoglalták az állomást, – néhány század huszár verte vissza a támadást, míg a németek hanyatt-homlok menekültek. Az állomás teli volt lőszerszállító vonatokkal, a támadás következtében tűz keletkezett, házfőnök atya, miután meggyóntatta a támadást visszaverő huszárok sebesültjeit, ellátogatott a Jó Pásztor zárdába utánanézni, hogyan vannak, akkor vette észre a tüzet és sikerült azt a nővérek és a növendékek segítségével lokalizálni, – ellenkező esetben felrobbant volna a fél város. Néhány tank hátrahagyásával az oroszok visszavonultak. A városházáról is mindenki elment, úgy hogy Házfőnök atya volt kénytelen polgárőrséget szervezni és azzal a rendet fenntartani. Öt nap után a Főispán, a polgármester és néhány tisztviselő visszajött.” Szabó Attila: *Helytörténeti részletek a Kecskeméti Ferences Rendház Háztörténetéből (1644–1950)*. Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 2004. 147–148.

menekültek, majd közülük többen, néhány nap múlva visszatértek.⁶ Miután a polgármester, Liszka Béla is visszatért a városba, behívatta azokat a befolyásosabb, jórészt egyházi és közismert baloldali személyeket, akikről tudta, hogy a városban akarnak maradni: Baranyi László plébánost, Sárkány Béla evangélikus lelkészt, Károlyi Bernátot, a ferences rendház főnökét, Kovács Bálint református lelkészt, Tóth László nyomdaigazgatót, Molnár Erik ügyvédet, Sándor József városi ügyészt. Arra kérte őket, hogy ha a vezető köztisztviselőknek ismét el kellene hagyniuk a várost, vegyék át az irányítást, és vegyék fel a kapcsolatot a szovjetekkel.⁷ Kecskeméten a polgármester október 19-én újabb hirdetményt jelentett meg, amelyben igyekezett megnyugtatni a lakosságot, hogy egyelőre nem kell tartani a kiürítéstől. Hangsúlyozta, hogy a katonaköteles férfiak és leventék vonuljanak hátra, azok maradhatnak, akikre a termelés folytonosságának biztosítása érdekében, illetve a közrend fenntartása miatt feltétlenül szükség van.⁸

1944 szeptemberétől egyre több menekült érkezett Kecskemétre, akik az előrenyomuló szovjetek elől kerestek menedéket. Az akkori református lelkész, Kovács Bálint elmondta, hogy a református egyház is fogadott menekülteket, akik beszámoltak tapasztalataikról. „Ezek nem voltak biztatóak. Megjelent Böszörményi Ede szentesi hitoktató és esti beszélgetésben elmondta az első fájdalmas élményeket a rablásokról és a nőekkel tanúsított erőszakos cselekedeteket. [...] A menekülők továbbmentek, de terjesztették a helyiekben is a menekülésre való hajlamot.”⁹ A helyi lakosságot egyre inkább a menekülés vagy maradás dilemmája foglalkoztatta, hiszen mindkét lehetőség komoly nehézségeket és veszélyeket rejtett magában.

A polgármester néhány nappal korábbi hirdetményével szemben 1944. október 23-án jelent meg Porkoláb vezérkari őrnagy, a 3. hadsereg főszállásmesterének parancsa Kecskemét teljes kiürítésére.¹⁰ A teljes kiürítés nem volt jellemző más városokban, ha ki is adták parancsba, azokat általában nem hajtották végre oly mértékben, mint Kecskeméten. Porkoláb parancsában kijelentette, hogy a Magyar Királyi Kormány elrendelte a polgári lakosság teljes kivonását a hadműveletek által veszélyeztetett területről. A vonalat Kecskeméttől északra húzták meg, ezért a várost teljesen ki kellett üríteni. A hátravont lakosságot az állatállománnyal és a legszükségesebb ingóságokkal a Dunántúlra irányították. Ehhez segítségül igénybe vették a rendőrséget, a csendőrséget és a nemzetőrsé-

⁶ Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006. 21–22.

⁷ Kovács B., *A kecskeméti...* 21.; Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás*, 2009. 6. sz. 22–38.

⁸ Így kezdődött. *Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez*. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya, Kecskemét, é. n. 70.

⁹ Kovács B., *A kecskeméti...* 20.

¹⁰ Így kezdődött... 72.

get, a polgári közigazgatási szerveket és a nyilaskeresztes pártszolgálatosokat is; űk a lakosság kivonása után a harcoló csapatokkal együtt hagyhatták el a várost. Az üzemeket vagy azok legfontosabb részeit le kellett szerelni és hátravonni, végső esetben meg kellett semmisíteni, vagy igyekeztek hosszabb időre az ellenség számára használhatatlanná tenni.

A lakosság – a Kerekegyháza–Kunszentmiklós útvonalon – Apostagra és Szalkszentmártonra vonult át. Csak a legszükségesebbeket vihették magukkal (élelmiszert, meleg ruhát, takarót, kevés főzőedényt), szállításra minden alkalmas eszközt igénybe véve. A parancsban a kormánybiztos azzal fenyegetőzött, hogy „az esetleges vonakodókkal szemben karhatalmat leszek kénytelen alkalmazni. A karhatalom utasítva van az esetleges ellenszegülőkkel szembeni legerélyesebb kényszerintézkedés alkalmazására is, egészen a fegyverhasználatig bezárólag.”¹¹ Imre Gábor a következőképpen emlékezett vissza erre az időszakra: „[...] a kiürítésre vonatkozó fenyegető hangvételű parancsok falragaszokon sürgették indulásra a tétovázókat. A csendőrség házról-házra járt. Vad rémhíreket terjesztettek a szovjet csapatok kegyetlenkedéseiről. A pánik fokozódott és még azok is, akiknek nem volt félnivalójuk, nekiindultak a teljes bizonytalanságnak. A város fokozatosan elnéptelenedett.”¹²

A *Kecskeméti Lapok* 1945. január 4-i számában is megemlékeztek a hónapokkal korábbi kiürítésről: „Egyik nap halljuk Kecskemét kiürítését. [...] Kisírt szemű nők, káromkodó férfiak tűnnek fel a főúton, szuronnyal kényszerítették ki őket a városból. Az erőszakosság támogatására működik a náci propaganda. Minden élőlényt ki kell vonni a városból, mert a németek most vetik be a csoda-fegyvereket, ami olvaszt is, fagyaszt is... Nem is hagytak Kecskeméten semmit. De nemcsak az élőlényeket féltették a csoda-fegyverektől, hanem az értékesebb élettelen holmit is. Feltörték az üzleteket, házakat és zsúfolt teherautók száguldottak – Németország felé.” A közeledő szovjet csapatok elől a csendőrök és a rendőrök október 31-ére teljes számban elvonultak. Az idős emberek a ferences rendház pincéjében húzták meg magukat. Itt volt Vörös János vezérezredes is, a későbbi honvédelmi miniszter.¹³

¹¹ Így kezdődött... 76.

¹² Imre Gábor nyugalmazott rendőr alezredes 1969. május 1-jén készítette el visszaemlékezését a kecskeméti rendőrség megszervezésére vonatkozóan. i. m. 79–80. A ferences rendház háztörténetében is azt írták, hogy a „csendőrség házról-házra járt és puskatussal kergették el az embereket.” Szabó A., *Helytörténeti részletek*... 148.

¹³ „A tehetetlen öregeket, betegeket itt hagyták, ezek egymás után jöttek, vagy idehozatták magukat, úgy hogy egyhamar megtelt nemcsak a légópince, – hanem az egész kolostor. Itt talált menedéket Vörös János vezérezredes feleségével, kik a Gestapo elől menekültek. [...] Október 29-én nagy erősítést kaptak a magyar csapatok, – az orosz repülőgépek erősen támadták a várost, a katonai parancsnok jelentette, hogy visszavetették az oroszokat. [...] Egy napi harc után, okt. 31-én a magyar és német csapatok elhagyták a várost, s így Kecskemét minden nagyobb kár nélkül orosz kézre került. A nagytemplom, a városháza és a mi kolostorunk kapott néhány

Október 29-én 14 órakor – Sztálin utasításának megfelelően – Malinovszkij marsall kiadta a 2. Ukrán Frontnak a támadási parancsot. A támadás súlypontja rövid tüzéségi előkészítés után Kecskeméttől délre bontakozott ki. A Fretter-Pico tüzéségi tábornok által vezényelt 6. német és a 3. magyar hadsereg a vártnál nagyobb ellenállást fejtett ki. Schell Zoltán ezredes, a páncélos hadosztály parancsnoka e támadásról Gosztanyi Péternek a következőket mondta: „A harcmezőt ellepték az orosz elesettek. S hiába lőttünk, tüzeltünk, mindig újabb és újabb hullámban támadott az ellenséges gyalogság. A legvégén a földeken csak hullákat és sebesülteket láttunk. De az oroszok nem tágtottak: roham rohamot követett.”¹⁴ A szovjetek áttörték a frontot, a támadás éjszaka is folytatódott, majd 30-án betörték Kecskemétre. „Az előrenyomulás azonban lefékeződött, és a szívósan ellenálló magyar–német csapatok, elsősorban a légvédelmi tüzéség csak Kecskemét körzetében 20 harcokcsit lőtt ki.”¹⁵ Végül a szinte teljesen üres várost október 31-én késő délután foglalták el a szovjet csapatok.¹⁶

Kecskeméten, illetve a környékén maradt Kovács Bálint is,¹⁷ aki Merétey Sándor gyermekorvos közeli, Ménteleken lévő tanyáján húzta meg magát a családjával együtt. A következőképpen emlékszik ezekre a napokra: „Elin-dultunk, és a betonúton szívfacsaró látvány kísért bennünket. Ki gyalog, ki talicskán, vagy kis kocsin cipelte fontosnak tartott holmiját. [...] A 72-es km-nél betértünk a tanyára, [...] így mintegy 50 személy zsúfolódott össze és helyezkedett el a nagy tanya helyiségeiben. [...] A lakást nem zártuk be, hogy a behatoló ne tegye tönkre a bejáratot. Azt sejtettük, hogy a szovjet katonák az üres lakásokat meglátogatják. [...] Október 31-én délelőtt érezhető volt az ismétlődő légi harcokból, hogy a harcok közel vannak. [...] Nem sok idő múlva mindnyájan levonultunk a tanyai pincébe, mert most már nemcsak felettünk, de körülöttünk is robbantak aknák, süvöltöttek a golyók. [...] Éjfél felé meg-

gránát belövést.” i. m. 149. Vörös János vezérezredes október 15. után még azt hitte, hogy tisztáznia tudja magát Szálasi előtt a kiugrási kísérletben való részvétele miatt. A letartóztatása elől azonban „október 17-én a feleségével együtt álruhában Kecskemétre ment, s ott álnéven ferences barátként a rendházban kapott menedéket. Október 31-én jelentkezett a bevonuló szovjet csapatok parancsnokságán, ahonnan november 8-án repülővel Moszkvába küldték.” Gosztanyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 217.

¹⁴ I. m. 228.

¹⁵ Ungváry K., *Budapest ostroma*... 14–15.

¹⁶ Így kezdődött... 80.

¹⁷ A maradásra többféle indokot is említett. Egyfelől ismerőse, Kovács Sándor tábori lelkész elmondta neki, hogy hetek óta menekülnek. „Azt tanácsolta, hogy semmiképpen ne meneküljünk el, hanem, ha a szovjetek megérkeznek, próbáljunk egy tisztet szállásra fogadni, és az remélhetőleg védelmet jelenthet.” (Kovács B., *A kecskeméti*..., 21.) Másfelől a hivatástudata is itt tartotta a gyülekezete mellett, harmadrészt a családja sem akart menekülni, mert űk az első világháborút követően a Felvidékről jöttek Kecskemétre, és elégük volt a menekült létből.

jelent két szovjet katona. Mesterné románul megértette velük, hogy itt jórészt gyerekek vannak. Csak egy idősebb asszonyt hurcoltak el. Reggel már egy csoport katona jelent meg és csupán annyi történt, hogy enni kértek, s azonnal mentek Lajosmizse felé.”¹⁸

Az átmeneti időszak (1944 utolsó hónapjai)

Várady József bő másfél hónapig volt Kecskemét polgármestere, 1944. november 1-jétől december 17-ig. Korábban a Beretvás Szálló egyik pincére volt, iskolázatlan, a politikában tapasztalatlan, gyakorlatilag a véletlen folytán lett polgármester.¹⁹ Igen zavaros és népszerűtlen intézkedései voltak, ezért néhány hét után lemondatták.²⁰ Várady Kecskemét közállapotára vonatkozóan december 9-én jelentést írt a szovjet katonai parancsnokságra. Ebben kifejtette, hogy a kiürített városban mintegy ezer fő rejtőzött el. A lakosság nagyobbik része a város körüli szőlőkbe, tanyákra menekült, a szovjetek bevonulása után őket kellett visszatelepíteni. Várady szerint „az evacuálás elképesztően súlyos következményeket vont maga után.”²¹ A városi kórházat is leszerelték, és Németországba akarták szállítani, végül a kórház parancsnoka nem teljesítette a parancsot, helyette 1944 decemberében Budapestre vitette a kórházat, és az ostrom alatt kétezer beteget láttak el.²² A város elektromos berendezéseit leszerelték és elvitték, a teljes tűzoltó felszerelést az Alsó-Ausztriában fekvő Krumauba irányították a személyzettel együtt, és csak 1945 augusztusában

¹⁸ Kovács B., *A kecskeméti...* 24–25.

¹⁹ Kovács Bálint visszaemlékezésében azt írja, hogy Váradyt a szovjet tisztak akkor szemelték ki polgármesternek, amikor a bevonulás után megvendégelte őket a Beretvás Szálló étkezőjében. Helyettese dr. Molnár Erik lett, mert ő tudott oroszul. i. m. 31.

²⁰ Várady meggondolatlanságát támasztja alá, hogy a hét év feletti gyermekek számára is kötelezővé tette a közmunkát, a kenyérsütést és a fűtést is mereven és kivitelezhetetlen módon szabályozta. *Dokumentumok Kecskemét történetéből*. I. kötet. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét, 1975. 50–51. Kovács Bálint egy másik esetet említ ennek illusztrálására. „Hogy milyen ember volt [Várady – R. R.], az kiderült nem sok nap múlva, amikor a szegényháziak felkeresték, mert fogytán volt az élelmük. Erre ő Merétey Sándort hívatta azzal, hogy adjon a szegényháziaknak injekciót. Természetesen Merétey Sándor ez ellen élesen tiltakozott és azt ajánlotta, hogy a lelkészek segítségét vegyék igénybe. Így is történt, mi lelkészek adtunk ajánló levelet és a szegényház kocsijával keresték meg a tanyán lakókat, akik szépen adakoztak.” (Kovács B., *A kecskeméti...*, 31.) Várady 1945-ben elhunyt, Imre Gábor szerint súlyos cukorbeteg volt. Ugyanakkor más levéltári források alapján megállapíthatjuk, hogy 1945-ben letartóztatták, és a rendőrség börtönében halt meg. Mindkettő igaz. Iványosi-Szabó Tibor Tóth Lászlótól úgy értesült, hogy a rendőrfőkapitány nem engedte meg, hogy Várady a börtönben megkapja a gyógyszerit, ez okozta a halálát.

²¹ *Dokumentumok...* 45–48.

²² I. m. 14.

tértek vissza.²³ Tehát nemcsak az emberek hagyták el a várost, hanem a város alapvető infrastruktúrája is hiányzott ebben az időszakban.²⁴

A város lakosainak száma a korábbi népszámlálási adatokhoz viszonyítva 1944. december 13-ra a belterületen közel felére (54%), míg a külterületen ötödére (19%) csökkent a kiürítés következtében. Sima Ferenc, a *Kecskeméti Lapok* újságírója leírta, hogy Budapestről érkeztek buszok, és azokkal vitték el a lakosságot. Majd rákérdezett: „Hol a többi, az ártatlan, névtelen tízezrek, akiket százszámra préseltek be október végén a Budapestről érkezett autóbuszok többször forduló százaiba? Hová lett ez a fegyverrel hajtott halálkaraván?”²⁵ Sokan valóban elhagyták a várost. Még többen voltak, akik a környékbeli tanyákon, falvakban próbálták átvészelni a front átvonulását, de nem igyekeztek a hivatalokba történő bejelentkezéssel, mert azután berendelték őket a Vörös Hadsereghez vagy a magisztrátushoz ingyenmunkára. A városba is csak lassan szivárogtak vissza. 1945. március 7-ére eltűnt a bel- és külterület közötti egyenetlenség, ekkorra lakók több mint 70%-a visszaköltözött. A szovjet megszállást követően először a város közigazgatását és a vasúti összeköttetést igyekeztek helyreállítani.²⁶ Várady fentebb említett jelentésében azt is leírta, hogy működését a városházán november 4-én kezdte meg 12 fővel.

A hivatalnoki réteg hiánya miatt a közigazgatást decentralizálták, a város belterületének mind a tíz kerülete élére kerületvezetőket és helyetteseket neveztek ki. A felállított kerületi irodákba két-két irodai alkalmazottat és négy-öt fős kerületi polgári rendőrséget szerveztek.²⁷ A szovjet megszállás után két héttel, november 14-én parancsba adta a polgármester, hogy az egyes kerületekben minden utcába utcaparancsnokot, minden tíz házra gondnokot kell kinevezni, „akinek kötelessége a lehetőség szerint gondoskodni a lakatlan házakban lévő vagyontárgyak megőrzéséről, elsősorban a ház lezárása útján.”²⁸ A vezetőknek

²³ Rigó Róbert: A Kecskeméti Népbíróság néhány ügye. *Forrás*, 2010. 2. sz. 68.

²⁴ 1944. november végén az újjászervezett városi tűzoltóságnak nem volt autója, sőt lova sem, így a fecskendőket nem tudták használni, ezért vödörrel és homokkal oltották a tüzet. A víztartályokosikat a tűzoltók húzták ebben az időben. *Dokumentumok...* 14., 47.

²⁵ *Kecskeméti Lapok*, 1945. január 18.

²⁶ A Kecskeméti Gazdasági Vasút már november 15-re helyreállt, a személyforgalom csak decemberben indult meg. *Dokumentumok...* 11.

²⁷ Kecskemét belterületén hagyományosan tíz kerület volt, melyek élére kerületvezetőket és helyetteseket neveztek ki a polgármester. A tíz kerület mellé Dárdaytelep lett a tizenegyedik, és Voelkertelep-Miklovicstelep, Gazdaságitelep a 12. kerület. A külterületen Kecskemét 46 pusztáját 26 körzetre osztotta be a polgármester, élükre körzetvezetőket nevezett ki. A korabeli forrásokban a kerületek és a körzetek közötti megkülönböztetés nem minden esetben volt következetes. i. m. 10., 42–43.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML) IV. 1910/u. Kecskemét város körzetvezetőinek iratai, 1944–1947. A polgármester 1. számú utasítása a kerületek vezetői számára, 1944. november 14. A körzetvezetői iratoknak nincs külön iktatószámuk, ezen egységes levéltári jelzet alatt szerepelnek.

minden kerületből reggel hét órára 50 munkást kellett küldeniük a városházára. Ez a decentralizáció javította és hatékonyabbá tette a kommunikációt a lakossággal, és a közigazgatás működőképességét is javította. Ezen a csatornán keresztül osztották el a 250 grammnyi kenyérfejadagot 1944 végén.²⁹ A kerületi irodákban reggel 8-tól 17 óráig állandó ügyeletet kellett tartani, és minden nap 12 óráig jelentést írni a polgármesternek a kerület legfontosabb eseményeiről.³⁰

1944. december elejétől a polgármester körözhvényeket bocsátott ki, amelyekben a kerületvezetők számára adott különféle utasításokat. Az első, december 3-án arra utasította a nevezetteket, hogy háromnaponta tegyenek jelentést a megnyitott üzletekről, a már működő iparosműhelyekről, üzemekről és az ott dolgozó munkások számáról is. Azokról az üzemekről – és a bennük dolgozókról – is jelentést kellett tenni, amelyek a szovjet katonaság számára termeltek: számukra, valamint a közmunkára kötelezettek számára a karácsonyi ünnepek idején sem volt munkaszünet.³¹ A németek novemberben többször bombázták Kecskemétet. 1944. november 16-án volt egy nagyobb bombázás, amikor csak az V. kerületben 50 ház dőlt romba.³² Az I. kerületben 1944. december 5-én mindössze 968-an laktak,³³ a korábbi lakosság 30%-a, az elmenekültek számát pedig 2300 főre becsülték. A felsorolt 75 elhagyott házban szovjet katonákat szállásoltak el. A szovjet városparancsnokság igyekezett mihamarabb a Vörös Hadsereg szolgálatába állítani a városi üzemeket, elsősorban a pékségeket, a konzervgyárakat, a cipőgyárat, a varrodákat, a mosodákat és a cipészeteket.

A továbbiakban az I. és a IV. kerület vezetőinek 1944. novemberi és decemberi jelentései alapján mutatom be a város megszállása utáni viszonyokat. November 22-én Faragó László, az I. kerület vezetője arról adott hírt, hogy „a nemi erőszakoskodások kerületemben még mindig tartanak. [...] A városba újonnan érkező megszálló csapatok a lakások ablakait bezúzzák.” A IV. kerületi tudósítás szerint november 23-án egyetlen munkás sem érkezett a vezetésre, mert az oroszok elvitték őket dolgozni. Ő is megjegyezte, hogy „az üres lakások fosztogatása napirenden van.” Három napra rá, november 26-án az előírt 50 munkás helyett csak 35-öt tudtak a városba irányítani, mert húszat

²⁹ *Dokumentumok...* 46.

³⁰ A kerületvezetőknek rendszeresen kimutatásokat kellett készíteniük a kerületben élők különféle személyi adataira és gazdasági állapotára vonatkozóan az egyes utcákban: a házakról és az azokban lakókról, a személyek életkoráról, foglalkozásáról, vagyoni helyzetéről, a jövedelmük mértékéről. Külön listát vezettek a feketézökről, a városon belüli költözésről, az istállókról, a tehenekről (és arról, hogy mennyi tejet adnak), a lovakról, a párttagokról, a terhes és a kisgyermekes anyákról, a hetven éven felüliekről, a hadkötelesekről a beosztásukkal együtt, a szovjet katonák beszállásolásáról, az elhagyott birtokokról és ingóságokról, a háborús károkról és azok nagyságáról is.

³¹ I. m. 60.

³² *Kecskeméti Lapok*, 1945. március 29.

³³ 1945. január 20-án már 1291 fő volt az I. kerületben.

a szovjetek elvittek. Ráadásul folytatja az I. kerületi előljáró, „kerületemben a nemi erőszakoskodások és a bútorok elszállítása még mindig tart.” IV. kerületi társa aznap arról adott hírt, hogy több műhely, bolt is megkezdte működését a kerületben, másnap újabb üzletek megnyitását tudta bejelenteni.³⁴ November 27. „a házak fosztogatása, valamint a lakosság háborgatása különösen a mai éjszakán nagy méreteket öltött.” November 28.: „a nemi erőszak, a rablás, a lakosság háborgatása továbbra is folyamatos.” December 1.: „a kerületben a lakosság háborgatása valamint a lakásokban található ingóságok elhordása az orosz katonák által még mindig folyamatban van.” December 3. „kerületemben egy ember jelentkezett, hogy lehúzták róla az orosz katonák a nadrágot, a sajátomból adtam neki egyet”. S még aznap „az Árok u. 3. szám alatti házban az ott megjelent szovjet katona fegyverével egy fiatal lányt meglőtt, az eset valószínű halálos lesz.” December 7. „...naponta 100–120 embert hajtanak el dolgozni a kerületből. Az iparosok közül állandóan 220–250 embert közös műhelyekben foglalkoztatnak”. December 13. „a kerületek ellenőrzése során a lakosság és a körzetvezetők részéről egybehangzó és indokolt panasz, hogy a belső területen, ahonnan az orosz katonaság éjjeli munkára is igénybe veszi a férfi lakosság nagy részét, nem indítanak járőrt, csak a főútvonalakon. Az oroszok rendszeresen garázdálkodnak, főként a sugárutaktól távolabbi területeken, ezt annak tudatában teszik, hogy járőr arra nem szokott menni. Az ilyen negyedekben a közhangulat napról-napra rosszabb”.

A felsorolásnak még nem értünk a végére, ám – úgy véelve, hogy ennyi is magáért beszél – már csak az ideiglenes polgármester intézkedéspótló sorait érdemes idézni: „Túl sok a gazdátlan bor, meglazult a közbiztonság, élelmiszerhiány, fizetség nélküli munka, nyitott üzletek, nyitott lakások, anarchiára hajló hangulat, fegyver nélküli polgárőrség, a lakosság alaptalan félelme.”³⁵ Kovács Bálint is hasonlóan írta le az akkori állapotokat: „[...] a kiürítés kapcsán ott maradtak a tanyák az őszi betakarítás után. 1944-ben jó termés volt. Sok tanyán ott volt a sok gyümölcs, de maradtak állatok is. Azonban, ami a legnagyobb baj volt, a sok bor. A nyári harcokban elcsigázott és kiéhezett katonaság látva a bőséget, enni és inni kezdett.”³⁶ Mi több, a korcsmává tett Kecskemét környéki tanyák – a szóbeszéd szerint – még a főváros bevételeinek elhúzóódását is befolyásolták: „Budapest előtt még áll a harc, óriási hadsereget vontak össze a Duna–Tisza közén, az egyik orosz vezénylő tábornok állítólag azt mondta, ha Kecskemét vidékén nem találnak annyi bort, már rég elfoglalták volna Buda-

³⁴ A polgármester már 1944 decemberében több személyt is megbízott, hogy az elhagyott üzleteket leltározás után nyissák meg, a bevételt a Népbankban, a város számlájára kellett befizetni. Például 1944. december 10-én Túrkevei Nagy Elek fűszerkereskedőt bízta meg a polgármester a Völgyi István fűszerkereskedő üzletének a megnyitásával. *Dokumentumok...* 49.

³⁵ I. m. 47.

³⁶ Kovács B., *A kecskeméti...* 31.

pestet.”³⁷ „In vino, in ira, in puero semper est veritas.” (A részeg, a haragos és a gyermek mindig megmondja az igazat.)

A város lakói hónapokon át dolgoztak robotban³⁸ a szovjet hadsereg számára. „Munkára szedegették az embereket úton-útfélen. Az emberek rossz ruházatban jártak azt gondolva, hogy így proletárnak nézik őket. A kicsi munka (malenkij robot) sokaknak hosszabb [időt], sőt több esetben éveket jelentett.”³⁹ Budapest ostromához Kecskemét nyújtotta az egyik legjelentősebb háttérpart. A szovjetek szinte minden üzemet újraindítottak, azokban ingyen, jobb esetben az élelmiszerért dolgoztatták az embereket.⁴⁰ A Schiffer-cipőgyár december 9-én kelt jelentése szerint a szovjet katonai parancsnokságtól 9500 pár lábbeli készítésére kaptak megrendelést, amihez biztosították a nyersanyagot és a kellékeket. A gyárban ekkor 84 fő dolgozott, és az áru egy részét már le is szállították, de pénzt nem láttak: élelmiszert biztosított a frontparancsnokság. A városi alkalmazottak idővel tisztviselő igazolványt kaptak – hogy őket ne vigyék el robotra –, ám ezzel a katonák gyakran mit sem törődtek. Novemberben kezdődött a harcok során megsérült épületek javítása, a városháza és a színház tetejét is megjavították.⁴¹ 1945. július 13-án a főispán jelentést kért a polgármestertől a nagyobb háborús károkról az épületekre és gyárakra vonatkozóan. A tételes jegyzékhez hozzáfűzték: „a rongálások és rombolások kecskeméti vonatkozásban általában a belső berendezés és felszerelés tönkretételében, illetve elhasználásában nyilvánulnak meg.”⁴²

Az oktatás november 18-án indult meg 22 fővel a Református Ókollégiumban. Ennek okát az „egyesített” iskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve örökítette meg: „az Ókollégiumban kezdtük meg a tanítást, így volt ez célszerű, mert a közbiztonság csak a város közepében és a városháza közelében volt akkor még annyira megnyugtató, hogy a polgármester ide ajánlotta az iskolák megnyitását.”⁴³ Frigyessy Ferenc népművelési titkár jelentése szerint 1944 novemberének második felében „a tanuló ifjúság szabad közlekedése indította

³⁷ Szabó A., *Helytörténeti...* 150.

³⁸ A régi magyar robot fogalmaként értendő, csak itt a legyőzöttel szembeni „hadijog”-ként érvényesített – javadalmazás nélküli – munka-, illetve szolgáltatási kötelezettség. Üzemek, gyárak hasonló módon történt újraindításáról források tucatja szól az ország más tájairól is. Lásd, *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Szerk. L. Balogh Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 129–248.

³⁹ Kovács B., *A kecskeméti...* 31.

⁴⁰ 1944. november végén 2521 fő dolgozott közmunkán. A konzervgyárban 100, a Hangya- és a Platter-gyárban 200, a gépgyárban 81, a gyufagyárban 72, a vasútnál 31, a kórházakban 196, a pékségekben 17, a mosodákban 41 fő dolgozott a szovjeteknek. December 15-én már 4838 fő állt a munkaügyi hivatal rendelkezésére. *Dokumentumok...* 19–20.

⁴¹ I. m. 22.

⁴² MNL BKML IV. 1910/c. 9093/1945.

⁴³ MNL BKML IV. 1910/a. 735/1944.

meg újra az életet a városban. Visszavonultságban, elzárkózottságban élt emberek látták a gyermekek zavartalan mozgását s templomba-templomból való tömeges felvonulását, ez bátorságot öntött a felnőttekbe is és így benépesültek az azelőtt kihalt utcák.”⁴⁴ A lakásokat és a zsidók javait tároló raktárakat is módszeresen fosztogatták. 1944 decemberében a városban 610 üres lakás volt, és további 283 lakásba szállásoltak be szovjet katonákat, tehát ekkor a lakások közel egyötöde (18,5%-a) üresen állt, vagy szovjet katonák lakták, vagy a háborús károk során vált romossá.⁴⁵

A megszállás nehézségei 1945-ben Kecskeméten

1945 is eseménydús esztendő lett Kecskemét történetében. A város kiürítése után a lakosság jelentős része csak az év első felében tért vissza, ugyanakkor 1945 nagy részében hozzávetőlegesen 40 000 szovjet katona tartózkodott a városban, illetve vonult át rajta újra és újra. Súlyos tehertételt jelentett Budapest bevételének – már említett – elhúzódása, miáltal a szovjet csapatok egyik számottevő háttérbázisa Kecskemét maradt. Kilenc katonai kórházat állítottak fel a sebesült szovjet katonáknak, akik ellátásáról szintén a városnak kellett gondoskodnia. A lakosság jelentős része az év első felében a szovjet katonaság számára végzett ingyenmunkát, így a mezőgazdaságban nem tudtak dolgozni, ami – az állandósuló zabrálasokkal együtt – komoly élelmiszerhiányhoz vezetett. Az 1945-ös év végéig nem sikerült a városban megteremteni sem az élet-, sem vagyonbiztonságot.

A pártok Kecskeméten is újjáalakultak, illetve megalakultak 1944/1945 fordulóján. A nemzeti bizottságot már 1944 decemberében életre hívták, szerepe 1945-ben mindvégig jelentős maradt. Februárban a város új főispánt kapott, és megalakult az új törvényhatósági bizottság is. Az év második fele már a novemberi választásokra való felkészülés jegyében telt el. A választásokon bizonyosodott, amit előre sejteni lehetett, hogy Kecskemét az egyik „legreakcióssabb” középváros. Az új rendőrség működése is sajátosan alakult. Bánó Mihály rendőrkapitánysága határozta meg ezt az évet, aki a politikai rendészeti osztály újdonszaival – módszerekben nem válogatva – indított kíméletlen hajsztát a város korábbi vezetői ellen. A „régiek” felelősségre vonásában kiemelkedő szerep jutott a helyi népügyészségnek és népbíróságnak. A népbírói perek nagy része 1945 tavaszán, nyarán kezdődött. A népbírói ügyekben szorosan együttműködött az MKP a szakszervezetekből, illetve más pártokból velük tar-

⁴⁴ MNL BKML IV. 1910/a. 735/1944.

⁴⁵ A lakáshivatal 1944. december 6-i jelentése szerint a lakosság jelentős hányada nem tért vissza, mert a lakások jelentős része üres volt. *Dokumentumok...* 48.

tó „társutasokkal”. Az igazolási eljárások szerepe a népbíróági eljárásokhoz képest csekély volt a városban.

Tóth László újonnan választott polgármester 1945. március 8-án Miklós Béla miniszterelnökhöz írt levelében foglalta össze a kecskeméti leg súlyosabb problémáit. (Ennek egy rövidebb változatát előtte néhány nappal átadta a város szovjet katonai parancsnokának is.)⁴⁶ A levél lényegre törő áttekintését adja az akkori állapotoknak: „Kecskeméten a külső körzetekben a fosztogatások megállították az életet. A katonák az egyes háztól minden állatot, minden élelmiszert és minden terményt elvisznek; sok helyen szétszedik a házakat is, eltüzelik az ajtókat, ablakokat, iskolaszereket. A helyzet rendkívül súlyos. Azonnali segítséget kérünk, mert a tanyákról semmi élelmiszert a városba küldeni nem tudnak, a kórházak részére sem. A lakosságnak nincs kenyere, sója, zsírja, az éhség miatt nyugtalanság mutatkozik. A tanyákon már vetni kellene, de senki sem tud dolgozni a zaklatások miatt, a városi lakosságnak pedig minden tartaléka kifogyott és nem tud élelemhez jutni. Ilyen körülmények között a város vezetősége nem tud felelősséget vállalni a következményekért, mert nem tudja biztosítani a naponta szükséges 12 000 ember munkáját, a hadsereg és a kórházak ellátását.” Fentieket a miniszterelnök számára a következőkkel egészítette ki: „Kecskemét a kiürítés és a hadihelyzet következtében mérhetetlen károkat szenvedett. Negyedik hónapja tartózkodnak a városban és környékén különböző katonai alakulatok, a katonák száma heteken keresztül több volt, mint a polgári lakosságé, s amikor a városban a lakosság száma a 25 000-t elérte, akkor a katonáké a 40 000-t meghaladta. A bevonuló csapatoknak kilenc kórházat szereltünk fel, s amikor azok tovább vonultak, a kilenc kórház teljes felszerelését a kályhakkal együtt magukkal vitték. Februárban újabb kilenc kórházat kellett berendeznünk, s minden felszerelést az itthon maradt lakosságtól elvennünk.

Különösen súlyos a helyzet a tanyákon. Az erőszakosság és a fosztogatások ma is olyan mérvűek, hogy nagy körzetekben teljesen elfogyott a lakosság és 10–20 család költözött össze és tanyázik közösen szőlőkben és erdőkben, hogy az erőszakosság ellen jobban védekezhessen. A fenti lakosságot a tanyákon majdnem kivétel nélkül a hadsereg igénybe veszi. A biztonság megteremtése és a munka megindítása érdekében naponta vívunk nehéz küzdelmet a parancsnoksággal, amikor adatokkal mutatunk rá, hogy a kórházak igényét kielégíteni nem tudjuk, s amikor ezt részben az ellátást intéző Rukovics Nikov kapitány maga is elismerte, azzal válaszolt, hogy e területről kénytelen szükségletét kielégíteni, mert felsőbb parancsnoksága a magyar kormánnyal egyetértésben így rendelkezett, tehát mi panasszal csak a magyar kormányon keresztül fordulhatunk az ő felsőbb parancsnokságához.”

⁴⁶ A város szovjet katonai parancsnoka Dondé őrnagy volt. MNL BKML IV. 1910/c. 8487/1945.

A polgármester azt remélte, hogy – levele nyomán – a magyar kormány képes közbenjárni a várost sújtó cudar állapotok enyhítése érdekében. Válasz nem érkezett. Közvetett – ám világos – magyarázat inkább olvasható ki Pokorny Hermann, a Fegyverszüneti Tárcaközi Bizottság vezetője egyik megjegyzéséből: „a Vörös Hadsereg igényeit korlátozni nem lehet és azt, valamint annyit vesz igénybe, amennyit talál és amennyire szüksége van.”⁴⁷ Időben előre ugorva: 1945. november 8-án a város gazdasági ügyosztálya írt a helyi nemzeti bizottságnak. A Vörös Hadsereg IV. negyedéves ellátásáról tettek jelentést, és megírták, hogy Kecskemét nem tudja teljesíteni a kért mennyiségeket, ám hozzáfűzték: „nincs Pest-vármegyében még egy város, mely oly áldozatokat hozott volna az Orosz hadsereg ellátása érdekében, mint Kecskemét”.⁴⁸

A város közbiztonságát illetően 1944. december első napjaitól 1945. január közepéig egy nyugalmasabb időszak következett. A főváros ostroma idején a szovjet katonák mintha kevésbé zaklatták volna a lakosságot, majd január közepétől ismét, szinte minden nap jelentették a kerületvezetők, hogy a katonák fosztogatják az elhagyott házakat, és erőszakoskodnak a lakossággal. 1945. január 26-án ismét súlyosabb problémákat említett az első kerület vezetője a jelentésében: „a kerületben az elhagyott lakásokból a bútorokat az oroszok még nagyobb arányban hordják”. Február elején is naponta jelentette a kerületvezető, hogy: „a kerületben a fosztogatások az oroszok által még nagyobb mértékben folynak”. A szovjet katonák az ideiglenes kecskeméti tartózkodási helyüket is igyekeztek berendezni a városban található jobb minőségű bútorokkal. Sokszor ez teljesen irracionális volt, mert a néhány hetes itt-tartózkodás után tovább kellett vonulniuk, és a zabrált bútorokat, amelyeket felhalmoztak szálláshelyükön, nem tudták magukkal vinni. Február 21-én azt jelentette a kerületvezető, hogy az elhagyott lakásokból a bútorok maradékát és egyéb ingóságokat a kerületi raktárba, egy 150 négyzetméteres, 4 szobás lakásba szállították. A probléma azonban ekkor még nem oldódott meg, ugyanis 1945 májusában a polgármester az 52. számú körözlésében arra utasította a kerületvezetőket, hogy a szovjet katonák által elhagyott lakásokat és épületeket késedelem nélkül vegyék őrizetbe, és tegyenek intézkedést az ott maradt ingóságok megőrzésére.

A bizonytalanság és a lakosság zaklatása 1945 nyarán is igen jelentős volt. Tóth László polgármester július 13-án a következőket írta a nemzeti bizottságnak: „Jelenleg Csalános és Talfája körül táboroznak azok az orosz kötelékek, amelyeket később városunkban főként laktanyákban és az esetleg kiürítendő kórházakban szállásolnak el.” A környékbeli lakosságot sok veszteség éri, „naponta 30–40 ilyen panasszal fordulnak a polgármesteri hivatalhoz”. Ezeket a bejelentéseket továbbítani szokta a városparancsnokhoz, de nem tudja telje-

⁴⁷ Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 95.

⁴⁸ MNL BKML. XVII/46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai. 671/1945.

sen felszámolni a problémát. Megjegyezte, hogy „gyökeres intézkedésre volna szükség, mert egyes helyeken a lakosság már nem is mer külterületen maradni”. Kérte, hogy a nemzeti bizottság és a pártok is keressék fel ez ügyben a szovjet városparancsnokot, és kérjék „hathatós intézkedését és védelmét”.⁴⁹

A kerületek vezetőinek jelentései alapján megállapíthatjuk, hogy Kecskeméten a szovjet katonák erőszakoskodásai, fosztogatásai hónapokon keresztül mindennaposak voltak.⁵⁰ Matolcsy Károly nőgyógyász szerint háromezer nő ellen követtek el nemi erőszakot a szovjet katonák, sokan életre szólóan megbetegedtek.⁵¹ Ez azt jelenti, hogy a 16 és 50 év közötti nők körülbelül 15%-át erőszakolták meg. 1945. június 4-én a polgármesternek írt levelet a Jópásztor zárda egyik nővére, Mária Providence. Tudatta, hogy „a kecskeméti törvényszék vizsgálóbírájának rövid úton történt megkeresésére a Jópásztor zárdát az oroszok által szerencsétlenné járt leányok otthonává rendezik be, ahol a leányok majd gyermekeiket megszüülhetik”. Ehhez kértek 15 vaságyat, 12 szalmazsákot és 30 párnát díjtalanul kiutalni.⁵²

Kovács Bálint 1945. december 31-én kelt lelkeszi jelentésében a következőképpen jellemezte a város megszállásától eltelt időszakot: „Kecskemét és benne gyülekezetünk helyzete súlyosabb, mint valaha volt. 1944. október 31-én foglalták el városunkat és azóta szinte szünet nélkül tart a legsúlyosabb megszállás. Testben és lélekben megfáradva, szinte már nem is reméljük, hogy ennek valaha vége lesz. Jelenleg mintegy 35 000 orosz katona van a városban állandóan. Ezek mellett nap, mint nap jönnek az átvonuló alakulatok. Sokszor félelmetes a számuk. A beszolgáltatási feltételek a legsúlyosabbak. Az élelmezés csaknem teljesen a városra hárul. De még ezt is kibírná. Nem bírja azonban a tanyai nép az állandó zabrálasokat! Ezek együtt járnak gyilkolásokkal. Karácsony este és a két ünnepben 26 embert öltek meg. Köztük többet a városban. A lakosság hangulata kétségbeejtő! [...] Bizony a halálozások száma nagyon nagy. De ami

⁴⁹ MNL. BKML XVII/46. 167/1945.

⁵⁰ A helyi sajtó 1945 januárjától orosz–magyar mondatokkal és kifejezésekkel igyekezett segíteni a lakosság kommunikációját. Az első kifejezések között szerepeltek a következők: „Egészséges vagy? Nem, ő igen öreg és mindig beteg.” *Kecskeméti Lapok*, 1945. január 4.

⁵¹ Kovács Bálint néhány konkrét esetet is megemlített emlékiratában. „A szovjet katonák a városban is és a tanyákon is látogatták a családokat. Hol csoportosan, hol kettenként. [...] Az egyik eset Kisfáiban történt, ahol nemcsak zabráltak, de nőt is kerestek. Ezt Poór Istvánék is tudták, és Judit lányukat a szovjet katonák közeledtével egy szárkupacba bújatták. Nyilván valaki tudtukra adta, hogy ennél a családnál van olyan lány, mint amelyet ők keresnek. Nem találták, a szülőknek nem hitték el, hogy nincs otthon, ezért még a szárkupacokat is végigpásztázták géppuskájukkal. A 16 éves Poór Juditot eltalálták és nem sok idő múlva belehalt az őt ért lövésekbe. Édesapja maga készítet egy koporsószerű ládát, és egylovas kocsiján behozta a temetőbe. Útközben betért hozzám és kért, hogy menjek el vele, és temessem el a lányát. Mi ketten ástuk meg a sírt, és helyeztük el a kezdetleges »koporsót«, és ketten voltunk a gyászoló gyülekezet.” Kovács B.: *A kecskeméti...* 31.

⁵² MNL. BKML IV. 1910/c. Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai. 8233/1945.

a legszomorúbb az az, hogy nagyon sok orosz áldozat. Közvetlenül oroszok által agyonvert, vagy közvetve általuk okozott betegségből származó halottak száma az összes halottak 10%-a.”⁵³

Más forrás is utal arra, hogy a szovjet katonák erőszakoskodásai, gyilkosságai még 1945 végére sem fejeződtek be. 1945. december 30-án írt hangulatjelentésében dr. Dános Endre, a Politikai Rendészeti Osztály osztályvezető-helyettese azt írta, hogy a szovjet katonákkal szembeni ellenszenv a tetőfokára hágott. „Ennek az az oka, hogy a rablások, fosztogatások és gyilkosságok orosz katonai egyének részéről napirenden vannak. Karácsony két napjában városunkban 14 gyilkosság történt. Ezen gyilkosságok a legnagyobb bestialitással hajtottak végre. Legkirívóbb eset volt ezek közül Farkas Pál városi adófőtiszt és nejének meggyilkolása. A helyszínre kiszállott rendőri közegek megállapítása szerint karácsonyra virradóra éjjel 11 és 12 óra között nevezettek a város belterületén lévő lakásán orosz katonai gépkocsi állott meg és az utca felőli ablakot majd a spalettát benyomva behatoltak a szobába és az ott tartózkodó adófőtisztet és nejét meggyilkolták, a lakásban található ingóságok legnagyobb részét a teherkocsira felrakva elmene-kültek. A város társadalma megrendülve áll ezen gyilkosságokkal szemben. Az utóbbi napokban annyira romlottak a közállapotok, hogy nincs olyan nap, hogy két-három gyilkosság ne történjen. Farkas Pál végtisztességét a városi lakosság demonstrálásra használta fel és temetésén ezrekre menő tömeg vett részt. Testületünket is érte veszteség, ugyanis egy zabráló orosz társaság megfélemezésére kiküldött járőr tagjai közül egy meghalt, egy pedig súlyos haslövéllel a helybeli kórházban fekszik. [...] Jelentésem diktálása közben érkezett hírek szerint a mai nap folyamán az orosz katonai parancsnokság retorzióképpen az elfogott gyilkosok közül egyet a nagy nyilvánosság előtt a város központjában kivégeztet.”⁵⁴ Az, hogy a szovjet katonák a rendőröket is agyonlövik, nem volt egyedüli eset. 1945. november 29-én jelentette Bárd Dezső, Dél-Pest vármegye politikai rendészeti osztályának vezetője, hogy az átvonuló szovjet csapatok miatt „igen sűrűn fordulnak elő a vagyon és élet elleni erőszakok”. A jelentés szerint Csordás Imre rendőrt november 26-án minden előzmény nélkül agyonlőtte egy ismeretlen szovjet katona. A lakosság hangulata a szovjet katonákkal szemben „határozottan ellenséges”.⁵⁵ Több egybehangzó forrás alapján megállapítható, hogy Kecskeméten 1945 végéig – a front átvonulása után több mint egy évvel – nem sikerült megteremteni az élet- és a vagyonbiztonságot. A bizonytalanságokon túl a lakosságra nehezedett a városban állomásozó és átvonuló szovjet katonák élelmezése, a kórházak felszerelése és a betegek ellátása is.

⁵³ Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) 638/1945. Kovács Bálint lelkeszi jelentése, 1945. december 31.

⁵⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 1.1. A Magyar Államrendőrség budapesti és vidéki politikai rendészeti osztályának iratai, 1945–1946 (1950). 3. d.

⁵⁵ ÁBTL 1.1. PRO vegyes iratok, 1945–1946. 3. d.

*Nehézségek Kecskemét külterületén*⁵⁶

A fentebbi részekben is láthattuk, hogy a város külterületeit, a tanyákat fokozottan érintette a szovjet megszállás. A külterületi körzetek vezetői a belterületi megbízott előljárókhöz hasonlóan rendszeresen jelentéseket írtak a polgármesternek. Ezekben elpanaszolták, hogy milyen állapotok uralkodnak az egyes területeken.⁵⁷ 1945 januárjában viszonylagos nyugalomról és szörványos rablásról, erőszakoskodásról számoltak be. A külterületeken élőknek is rendszeres ingyenmunkát – a már említett robotot – kellett teljesíteniük a szovjet katonaság ellátása érdekében. Az úrréti körzet vezetője leírta például, hogy 16-tól 60 éves korig mindenkit berendeltek a közeli katonai repülőtérre dolgozni. Januárban a várostól távoli, 15–20 km-re lévő tanyákról naponta gyalog kellett az embereknek robotra menniük a nagy hóban. Az egyik fő probléma a lábbelik hiánya volt, ezt több körzetvezető is jelentette. Ugyanakkor megállapították azt is, hogy cipész lenne, de nincs anyag, amivel dolgoznának, az emberek pedig nem merik elővenni a jó lábbeliket, mert félnek, hogy a szovjet katonák lehúzzák róluk.

A ménteleki körzetvezető jelentette február 15-én, hogy körzetéből naponta átlagosan százan az erdőbe járnak fát vágni, további 30–40-en pedig a vasútállomásra a fa berakodására. Szemléletesen írja le a robot és a rablás összefüggését is. „Az emberek félve mernek elindulni a munkára, mert az otthon maradt családokat a garázdálkodó civil-orosz bandák kirabolják, mert tudják azt, hogy az emberek oda vannak a munkán, és a védtelen nők és gyermekek odahaza ki vannak téve minden veszélynek. Legtöbbször Lajosmizse községből jönnek át és a civilek orosz ruhába öltözve járnak a tanyákat bor, disznó és egyéb élelemért és ha nem tudnak nekik adni, meg is verik a gazdát. [...] A lajosmizsei igazolvánnyal ellátott polgárőrök szüntessék már be a garázdálkodást, legalább Ménteleken.” Ez esetben nem teljesen világos, hogy a lajosmizsei polgárőrök „ál-oroszokként”, vagy a szovjet katonákkal összefogva fosztogatták a szomszédos Ménteleken lévő tanyákat. A fosztogatásokat a források alapján három típusba sorolhatjuk: az egyikbe azok tartoznak, amelyeket a szovjet és a román katonák maguk végeztek; a másikba azok, amikor egy helyi segítő ment a katonákkal, és adott információkat arról, hogy kinél, mit és hol keressenek; a harmadikba pedig azok, amikor magyar állampolgárok fosztogattak más magyar állampolgárokat. A körzetvezetők jelentéseiben mindhárom típusra találunk példákat. 1945 januárjában visszatérő hír Ágasegyházáról, hogy Zsikla István az oroszokkal együtt-

⁵⁶ MNL BKML IV. 1910/u alapján.

⁵⁷ A külterületi körzetvezetők jelentései egységes levéltári jegyzék alatt szerepelnek: MNL BKML IV. 1910/c. Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok 276/1945. Körzetvezetői jelentések.

működve a helyi lakosság réme, kéri ezért letartóztatni. A ménteleki körzetvezető azt jelentette 1945. január 29-én, hogy Bíró János felsőménteleki gazdálkodónál előző nap Lőrincz Imre és Polyák Mihály vezetése alatt megjelent három orosz katoná, és elvitt három hektoliter bort. Később román katonák jöttek, és garázdálkodtak nála. Elvitték a pénzét, és széthányták a bútorait, lövöldöztek a házban, a ház népét is szétzavarták. „A gazdasszonyt megbecstelenítés végett a földre teperték.” Személyleírást is adott az elkövetőkről. Horváth József Méntelek 89. szám alatti lakos jelentette, hogy „Márta István Lajosmizse cigányvárosi lakos polgári rendőri karszalaggal és puskával van ellátva, társaival és egy-két orosz katonával Ménteleken állandó tanyafosztogatásokat rendez.” Horváthtól tudható azt is, hogy „28-án éjjel 11 óra tájban 3 román ajkú katoná 7 tanya kifosztását és több család anyá megbecstelenítését követték el”. Január 16-i eset Talfája-pusztán, a férfiak munkára vonulása után: „még mindig van, hogy egyes civil egyének orosz katoná védelme alatt rabolnak”.

Körzetenként kötelező beszolgáltatások voltak előírva, amiben megsabták, hogy mikorra, miből, mennyit kell beadni. Ezek teljesítéséért is a körzetvezető volt a felelős, a szovjet gazdasági tisztek bizonyos összeget fizettek is érte, de az messze alatta maradt az akkori piaci árnak. A beszolgáltatandó mennyiségeket az orosz parancsnokság írta elő, ha nem sikerült összegyűjteni, akkor erőszakkal szedték össze a hiányzó termékeket. Februárban egyre gyakrabban jelentették a körzetvezetők, hogy a románok is fosztogatnak. A rekvirálásokról nem adtak elismervényt, ilyenkor semmit sem kapott ellenszolgáltatásul a gazda. 1944. december 22-én a Polgármesteri Hivatalban Berente István Hajagos utca 2. szám alatti lakos előadta, hogy fia Matkópuszta 56. szám alatti tanyáján szovjet katonák jelentek meg, írás nélkül elhajtottak 175 birkát, és fia, Berente Mihály feleségével szemben erőszakot követtek el. A tulajdonosok azonnal jelentést tettek a szovjet városparancsnokságon, ahol megígérték nekik, hogy az esetet kivizsgálják, és a birkákat visszakapják. Berente kérte az ügye kivizsgálását. A talfájai körzet vezetője jelentette 1945. február 5-én, hogy „a pusztában az oroszok nagyon zabrálnak”. Azt is leírta, hogy az egyik lakost teljesen kifosztották, és még meg is lőtték, a katonák a körzetvezetői irodában is benn voltak, és a kenyérszításra váró embereket is bántalmazták. „Jelentem, hogy a beküldött munkásokból csak nagyon kevés jött vissza és így már alig van a pusztában munkás, és ha nem jönnek a munkások a munkából vissza, teljesen elnéptelenedik a puszta és a munkás beküldés teljesen lecsökken és végtére meg is szűnik.” A ménteleki körzetvezető február 20-án: „Méntelek területén egy férfit agyonlőttek, mert a feleségét védte a becstelenítéstől és azonkívül elhordanak minden megfogható élelmet és jószágot, pedig a pusztára igen súlyos feladat vár a beszolgáltatás terén.” Hetényegyháza, 1945. március 2.: „Olyan nagy méretet öltött az orosz katonák fosztogatása, hogy a lakosság körében az elkéseredés tetőfokra lépett. [...] Holló Ilona 38/b. sz. alatti lakásán az éjjel 10 órakor

öt orosz katona jelent meg, úgy az utcai, mint a konyhaajtót felfeszítették. Egy az ágyhoz lépett, géppisztolyt szegezett a nevezetre és azt és édesanyját nem engedték távozni a lakásból. Ez idő alatt a többi az egész lakást felforgatta, valamint a kapás lakását is. [...] Befejezésül 3 orosz katona megbecstelenítette.” Másik eset ugyanonnet: „Szabó Imréné Szarkás 220. sz. a. lakosnál megjelent 8 orosz katona, akik a lakását feldúlták, férjét elkergették, majd az asszonyt megbecstelenítette 5 katona oly módon, hogy a lábára álltak, száját betömtek a fejkendőjével. Több lábujja kificamodott.” [...] „Hasonló eset nagyon sok fordult elő az utóbbi időben.” A felvett jegyzőkönyvek alapján általánosságban megállapítható, hogy a szovjet és román katonák 3–10 fős csoportjai kimentek teherautóval az egyes tanyákra, ahol a családot összerelték egy szobába, és ott őrizték őket addig, amíg a többiek a padlástól a pajtáig mindent átkutattak. Összegyűjtötték az állatokat, a zsírt, a tojást, a bort, a krumplit, az almát, tehát az összes fellelhető élelmet, valamint a pénzt, a ruhát és az egyéb értékeket is elvitték fizetség nélkül. Sokszor a családfőt jól el is verték, az asszonyokat pedig többen megerőszakolták.

Összegzés

Tudható, hogy a magyar megszálló haderő alakulataihoz tartozók számos atrocitást követtek el a Szovjetunió területén a második világháború során,⁵⁸ ám tévedés lenne a Vörös Hadsereg katonái által Magyarországon művelt borzalmak sorát a szovjet katonák bosszújának betudni, mert hasonlóan viselkedtek más népekkel, például a – szövetséges és „szláv testvér” – szerbekkel szemben is. Valóban csak arról lenne szó az elősorolt atrocitások magyarázatát keresendő, hogy a Vörös Hadsereg besorozottjai – úgymond – fegyelmezetlenebbek voltak, illetve a két ország közötti kulturális és életszínvonalbeli különbség jelentett volna számukra irritáló kihívást?⁵⁹ Ez alapján a magyar és a német hadba vonulóknak Grál-lovagokként kellett volna magukat viselniük az orosz, ukrán térségek ott maradt „civil” népességével szemben – márpedig erről szó sem volt. S mit gondoljunk a legyőzött Németországból – nem jóvátételi kötelezettség alapján – kézen-közön Amerikába „elszármazott”, valóban jobb nivójú, értékes javakról (nemesfémek, műkincsek)?⁶⁰ Tanulmányomban azt vettem számba, hogy egy hadak útján fekvő magyar város lakossága mit és hogyan kényszerült átélni az elhúzódozó frontátvonulás közepette. Az itt honosak hétköznapijait a ha-

dakozás, a megszállás valóban rémségek sorával forgatta fel úgy, hogy tartós fizikai sérüléseket és élethosszig tartó mentális rokkantságot hagyott számukra örökül a véget érni nem akaró „felszabadulás”. S mert a következő időkben hivatalosan erről szólt az új (és még újabb) rendszer politikai önimázsa, hányan kényszerültek – csak e térségből – sérelmeik és traumáik kényszerű elhallgatása közepette mimikri-létre a rákövetkező „békebeli” hétköznapiakban, éveken, évtizedeken át. A háború – melyek között a második világégés „totális háború” volt – a társadalmi sokaság nagyobbik hányada számára mindig az élet árnyoldala, s túlélőként is abnormális, rossz. Nem arról van inkább szó, hogy ennek elviselése, a lét napi kockázata legtöbbszörünkben alkalmoszerűen hívja elő a generális rossz közepette az egyéni „rosszabbik ént”?

⁵⁸ *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban.* Főszerk. Krausz Tamás. L'Harmattan, Budapest, 2013.

⁵⁹ Ungváry K., *A magyar honvédség...* 337–339.

⁶⁰ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat.* Osiris kiadó, Budapest, 2001.

Névmutató

- A. Sajti Enikő* 211
Ábrahám András 250
Adorno, Theodor 10
Ady Endre 60, 66
Ágai Béla 46
Ambrus Zoltán 13
Améry, Jean 58, 59
Angelusz Róbert 45
Antal István 70
Antal J. (honvéd) 192
Antall József, id. 130, 137
Antall József, ifj. 137
Apor Vilmos 294
Apponyi Albert 79
Apponyi György 216
Árokszállási Zoltán 186, 187, 194
- Babits Mihály 62, 66, 71
Bácsi Sándor 149
Bajcsy-Zsilinszky Endre 59, 60
Bajomi-Lázár Endre 122
Bajor Gizi 130
Bakács György 119
Baky László 91, 230–232, 234, 236, 240, 241
Balázs-Piri Gyula 234
Bálint László 290
Baló Zoltán 130
Balog Iván 66
Balogh József 129
Bán Frigyes 201
- Bánó Mihály 305
Bárány Dénes 188, 195
Baranyai Lipót 45
Baranyi László 297
Baráth Tibor 68
Bárd Dezső 309
Bárdi Nándor 10, 213
Bardócz László 266
Bárdossy László 91
Bargès, Louis 122
Barre, Raymond 129, 137
Bartha Tibor 265, 279
Bartóffy János 25, 26
Baudelaire, Charles 41
Bayer (főhadnagy) 270
Békeffy László 186
Benda Kálmán 130
Bendes Ali 271
Beregfy Károly 261
Berend T. Iván 39
Berente István 311
Berente Mihály 311
Bernáth Endre 23
Bethlen István 65, 68, 87, 216
Bibesco, Marthe 127
Bibó István 66, 67, 76, 242
Bíró János 311
Boday József 81, 86
Boldizsár Iván 130
Bolla Lajos 82, 83, 84
Born, Friedrich 229

- Borowski, Tadeusz 27
 Borsodi Lajos 83
 Boussagnet, Jean 122
 Bozsóky Pál Gerő 121
 Böszörményi Ede 297
 Bresztovszky Erik 170, 173, 177
 Buisson, Louis 133, 136
 Burckhardt, Carl 67
 Burckhardt, Jacob 59
- Chorin Ferenc 53
 Ciano, Galeazzo 127
 Cicero, Tullius Marcus 28
 Cottin, Jean 136
 Czégér István 251–259
 Czigány József 234
- Csapó Gábor 194
 Csepregi Imre 285–288, 290, 291
 Csereklye László 97
 Cseres Tibor 15
 Csernoch János 286
 Csernus Sándor 137
 Csík Lajos 13
 Csík László 101, 119
 Csordás Imre 309
 Csóri Sándor 16
- Dálnoki Miklós Béla 306
 Dampierre, Leila de 127, 128, 129, 134
 Dampierre, Robert de 122, 128, 129, 130, 138
 Dániel László 84, 85
 Dános Endre 309
 Darányi Kálmán 64
 De Fries Károly 268
 De Gaulle, Charles 16, 124, 127, 128, 135, 136
 Deák Leó 77, 80, 82, 83,
 Demeter László 245, 249
- Dénes Jenő 191, 192
 Dercsényi Dezső 29
 Dercsényi László 29
 Déry Tibor 180
 Dettre János 77
 Devecseri Gábor 72
 Dobossy László 227
 Dúzsza Aranka 293
- Egry Gábor* 211, 218
 Eichmann, Adolf 16, 230, 231, 234
 Elek Artúr 75
 Ende, Michael 35
 Endre László 22, 91–98, 104, 230, 232, 234, 236, 240, 241
 Engels, Friedrich 288
 Erasmus, Rotterdami 59
 Erdei Ferenc 67
 Erdélyi József 72
 Erdős Iván 46
 Erlik József 89
 Esterházy János 215, 216
 Ettre László 278, 279, 280
- Falcione Árpád 77
 Falvay Károly 275, 276
 Faragho Gábor 231, 232, 234, 237, 238, 240, 241
 Faragó László 302
 Farkas Geiza 77
 Farkas Pál 309
 Fejtő Ferenc 72, 121
 Fekete János 269
 Feketehalmy-Czeydner Ferenc 174, 177
 Feldmann Dávid 33
 Fenyő Mario 60
 Fenyő Miksa 14, 51–60
 Fenyves Ferenc 77
 Ferenczy László 232, 234–242
 Fertier, Marcel 122

- Filep Tamás Gusztáv 214
 Fischer Lajos 33
 Fischer Mózes 33
 Fodor Ilona 70
 Frigyessy Ferenc 304
 Fritzsche, Peter 40
 Fuchs Teréz 97
- Gábrriel Asztrik 130
 Gachot, François 122, 135
 Gelléri Andor Endre 73
 Gertler Károly 252
 Ghyczy Jenő 26
 Ginzburg, Carlo 41
 Giraud, Paul 135
 Glattfelder Gyula 286
 Gobbi Hilda 130
 Godefroy, Pierre
 Goethe, Johann Wolfgang 122, 130
 Goldner Sándor 95
 Gombrich, Ernst 59
Gosztonyi Péter 299
 Göbbels, Joseph 58, 70
 Gömbös Gyula 71, 103
 Gráber László 77
 Gratz Gusztáv 18, 60
 Grósz József 11, 293
 Gulyás Pál 68, 73
- Gyarmati György* 197, 290
 Gyimes Olivér 281
 Györki István 203–209
- Hajnácskőy László 233
 Halász Gábor 66
 Hallier, André 122, 128, 129, 131, 140
 Halmai Mihály 177
 Halmos Béla 20, 21
 Hamvas Béla 68
 Hamvas Endre 238, 285, 290–294
 Hanák Gábor 16, 67
- Harsányi Éva 259
Harsányi Iván 9
 Harsányi Rezső 46
 Hartváni István 73
 Hatvany Lajos 53
 Hegedűs Éva 121, 129, 137
 Hegyesi Paula l. Sonnenfeld
 Oszkárné
 Heine, Heinrich 70
 Heinnermann Alajos 85
 Heller György 272, 273
 Heltai Jenő 66
 Herczeg Ferenc 70
 Himmler, Heinrich 55
 Hingyi István 28, 29
 Hirschfeld Rezső 22, 23
 Hitler, Adolf 55, 57, 230, 252, 260, 278, 280, 286, 292, 293
 Holló Ilona 311
 Holló Miklós 171, 177
 Horthy István 45
 Horthy Miklós 21, 25, 55, 56, 63, 123, 124, 126, 144, 191, 229, 230, 240, 241, 242, 242, 245, 254, 288, 293
 Horthy Miklós, ifj. 229
Horváth István 61, 74
 Horváth József 311
Horváth M. Ferenc 26
 Hubay Kálmán 227
 Huizinga, Johan 59
 Hunyadi Mátyás 263, 264
 Huszár Ottó 281
 Huth Hermann 256
- Illés Béla 173
 Illés Endre 63
 Illyés Gyula 61–76
 Illyés Mária 62, 74
 Imre Gábor 298, 300
 Imrédy Béla 45, 64, 65, 71, 91, 117, 217, 221, 227

- Inczédy János 29
 Inczédy-Meiszner János 29
Iványosi-Szabó Tibor 300
Izsák József 75

 Janics Kálmán 213, 215, 222
 Janovszky Imre 217
 Jány Gusztáv 197
 Jaross Andor 91, 216, 217, 222, 224, 227, 230, 236
 Jeszenszky Ferenc 81
 Jócsik Lajos 213, 215, 218, 224
 Johan Béla 102–119
 Joó Tibor 68
 Jovánovics 81
 József Attila 17, 252
 Juhász András 269, 273
Juhász Gyula 16
 Jurcsek Béla 8

 Kádár Gyula 46
 Kadosa (Kiss) Árpád 185, 186
 Kállay Miklós 70, 117, 125, 187, 202
 Káló Ferenc 294
 Kapi Béla 146, 147, 151
 Karácsony Sándor 68, 73
 Karádi Katalin 201
 Karay Kálmán 29, 31
 Károlyi Bernát 297
 Kárpáti Aurél 60
Karsai László 18
 Kasztner Rezső 229
 Katona Jenő 49
 Kecskés Péter Pál 182, 189, 192, 193
 Keitel, Wilhelm 201, 202
 Kemény Simon 40–53, 60
 Kende Ferenc 77
 Keréjártó Béla 130
 Keresztes-Fischer Ferenc 103, 104, 109, 111, 118
 Kincsessy Endre 25

 Király Gyula 234
 Kiss József (őrvezető) 194
 Kiss József (váci lakos) 28
Kiss László 106
 Kiss László 265, 269
 Kiss Miklós 187
 Klebelsberg Kuno 68
 Klein, Roger 121, 122, 135
 Klemperer, Victor 40, 58
 Kóczy László 271
 Kodolányi János 68, 73
 Kohn Vilmos 24
 Komáromi József Sándor 80
 Komoly Ottó 229, 242
 Komor András 72
 Konkoly Ignác 97
Koonz, Claudia 40
 Koppányi Sebestyén 188, 191
 Korsovsky Vology 34
 Kosáry Domokos 130
 Kossuth Ferenc 79
 Kossuth Lajos 63, 288
 Kovách Kálmán 268
 Kovács András 15, 137
 Kovács Bálint 297, 299, 300, 303, 308
 Kovács Endre 212, 213, 224, 226
 Kovács Gyula 202, 203
 Kovács Imre 69, 71, 75
 Kovács Sándor 299
 Kovrig Béla 221
 Kozma Miklós 71, 103, 222
 Kozmutza Flóra 62
 Köpeczi Béla 130
 Körmendy István 197
 Krámer Gyula 82
 Kraszner Menyhért 50
 Kristóf Béla 33
 Kristóf János 189, 195
 Krobotin, Alexander 13
 Kugyelka István 177
 Kun Béla 63

- Kurucz Sándor 16
 Kuthy Dezső 150, 151

Lagzi István 123
 Lakatos Ferenc 93
 Lakatos István 74
 Lannurien, Georges de 132, 135
 Laval, Pierre 124
 Lebovics Vilmosné 22, 23
 Lefkovics Miksa 33
 Legeza-Bodnár Tamás 268, 271
 Lemaire, Paul 121–123, 129, 130, 138
 Levi, Primo 27
 Liptay László 233
 Liszka Béla 297
 Lőrincz Imre 311
 Löwenheim Márton 33
 Lőwy Izsák 93
Lukács Anikó 39, 40
Lukacs, John 37–39
 Lükő Gábor 68

 Macskásy Pál 130
 Madaras Jenő 271, 282
 Madarassy-Beck Marcell 46
 Magasrévy János 282
 Majláth János 20, 34
 Major Tamás 130
 Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 295, 299
 Márai Sándor 14, 17, 25, 50, 51, 69, 71, 73, 212, 218, 219, 224, 225
 Mária Providence 308
 Markos György 62, 74
 Márta István 311
 Martin Ferenc 194
 Marx József 16
 Marx, Karl 288
 Matolcsy Károly 308
 Mátyásffy Ferenc 24
 Maulini, Robert 122

 Mautner Győző 95, 96
 Mazin, Henri 121, 122
 Menocchio (Domenico Scandella) 41
 Merétey Sándor 299, 300
 Meskó Zoltán 119
 Mester János 292
 Mester Miklós 242
 Mesterházy Ernő 145
 Mihályhegyi (Musitz) Géza 107, 108
 Mikes József 26
 Miklós Andor 65
 Mindszenty József 294
 Miskey Zoltán 193
 Molnár Erik 297, 300
 Molnár Ferenc 66
 Montaigne, Michel de 59
 Montéty, Henri de 127
 Mónus Illés 60
 Moreau, Marcel 122
 Móricz Zsigmond 216, 228
 Muráti Lili 130

 Nagy Endre 66
 Nagy Pál 271
 Nagy Vilmos, nagybaconi 187
 Nebert, Karl 31
 Nemes Hubertné 257
 Németh László 17, 62, 66, 67, 68, 71, 73, 74, 75

 Nyíró József 28, 56
 Nyitrai József 20, 21

 Olchváry István 296
 Ordass (Wolf) Lajos 150
Ormos Mária 9, 110
Orosz István 9
 Ortutay Gyula 130
 Ottlik György 129

 Örkény István 36

Paksy-Kiss Tibor 237
 Pálffy György 293
 Pap Károly 73
 Parádi József 233
 Pascal, Blaise 59
 Peéry Rezső 213
 Perczel János 173
 Perlusz Dezső 24
 Pesquès, Robert 122
 Pesthy Pál 145
 Pétain, Henri Philippe 123, 124, 132
 Péterffy Jenő 237, 238
 Petőfi Sándor 53, 63, 257
 Petschauer Attila 46, 47
 Peyer Károly 60
 Pfeiffer Miklós 214
 Picard, René 122
 Pogány Ferenc 278
 Pokorny Hermann 307
 Polyák Mihály 311
 Poór István 308
 Poór Judit 308
 Porcseller 85
 Porkoláb 297
 Porubszky Géza 216, 223
 Prisant Dániel 33
 Prisant Henrik 33
 Prisant Móríc 33
 Prohászka Lajos 68
 Prokopy Imre 77
 Proust, Marcel 58
 Püski Sándor 73

 Quell Rudolf 23

 Rác Kálmán 214
 Radnóti Miklós 66, 72, 75
 Radvánszky Albert 144–146, 150
 Raffay Sándor 147
 Rákóczi Ferenc, II. 63
 Rakovszky György 170

Ránki György 39
 Rapp Tamás 267
 Rassay Károly 54, 59, 60, 216
 Reiner György 33
 Rejtő Jenő 66, 279
 Reményi-Schneller Lajos 46, 91
 Renan, Ernest 58, 59
 Révai József 63
 Ricsóy-Uhlarik Béla 234
 Rockefeller, John D. 67
 Rohde, Erwin 59
 Római Róbert 137
 Roosevelt, Franklin Delano 126
 Rozinai László 23
 Röck Marika 264, 267
 Rukovics Nikov 306
 Rummy Lajos 186, 189
 Ruskin, John 59
 Ruttkay-Miklós Géza 148

 Sándor József 297
 Santelli, Italo 46
 Sántha Ferenc 77
 Sára Sándor 16
 Sárdos István 197
 Sárkány Béla 297
 Sárközi György 66
 Sárközi Márta 76
 Schell Zoltán 299
 Schiller, Friedrich 58
 Schönfeld Izidor 23
 Schönfeld Izidorné 23
 Schöpflin Aladár 62
 Schramek László 26
 Schreiber, Thomas 121
 Schubert Jenő 24
 Seidl Ambrus 277
 Semprun, Jorge 27
 Sennyey Ferenc 32
 Sepsy Dezső 171, 177
 Serédi Jusztinián 238, 287, 291

Sey László 191, 195
 Shvoy Kálmán 241
 Shvoy Lajos 20
 Sigray Antal 60
 Sík Endre 288
 Sík Sándor 288
 Sikos-Tomay Lajos 275
 Sima Ferenc 301
 Simon István 188, 192, 195
 Sinka István 72
 Sinkó Ferenc 213, 222
 Somogyi Gyula 25
 Somogyvári Gyula 46
 Somorjai Lajos 185, 186, 194
 Sonnenfeld Oszkárné 96
 Soós László 182, 184, 196
 Stagelschmidt Jenő 84
 Sterliczky Dénes 77
 Sternfeld Samu 97

 Szabó Dezső (író) 70
 Szabó Dezső (egyetemista) 280
Szabó Helga 223
 Szabó Imréné 312
 Szabó Károly 274
 Szabó Kornél 269, 270, 273
 Szabó Lőrinc 75
 Szakály Gizella 203
 Szakály István 137
 Szálasi Ferenc 31, 32, 91, 230, 254, 293, 299
 Szegedy István 264
 Szekfű Gyula 130, 217, 218
 Szeles Lajos 264, 268
 Szelim pasa 128
 Szenteleky Kornél 77
 Szerb Antal 66
 Szombathelyi Ferenc 70, 71, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 201
 Szombathy Viktor 218
 Szomory Dezső 66

 Sztálin, Joszif Visszarionovics 45, 132, 249, 295, 299
 Sztójay Döme 8, 19, 98, 229, 230, 232, 238, 241
 Sztranyavszky Sándor 146, 215
 Szucsák Elemér 193
 Szurmay Lajos 296
Szűcs Jenő 16
 Szüllő Géza 216, 217
 Szvatkó Pál 215, 224

 Taine, Hippolyte 58, 59
 Tamás Gáspár Miklós 68
 Tamási Áron 56
 Tasnádi-Kubacska András 130
 Teleki Pál 19, 69, 70, 223, 224, 227
 Teltsch Frida 22
 Tisza István 79
 Todorov, Tzvetan 36
 Tolnai Klári 267
 Tóth Andor 274
 Tóth Antal 191
 Tóth László 297, 300, 306, 307
 Tourné, Gaston 122
 Török Sándor 46
 Túrkevei Nagy Elek 303
 Túróczy Zoltán 146, 147
 Tutot, Pierre 129

 Uhl Antal 130
 Ullein-Reviczky Antal 80
Ungváry Krisztián 217, 251
 Utassy Lóránd 130

 Vajda Pál 276
 Valentiny Ágoston 293
 Vámosy József 187
 Vándor Gottfrid 289, 290
 Várady Imre 77, 89
 Várady József 300
 Várady Tibor 77

Varga Béla 130	Wass Albert 56, 57
Varga Mária 28	Weiss István 222
Vas István 72, 75	Weisz Jakab 33
Vas Zoltán 279, 288, 293	Weiterschan József 85
Vass László 216	Wellmann György 280
Vaszary János 268	Wigner Antal 92
Vécsey Béla 190, 192, 193, 195	Wigner Jenő 92
Venetianer Lajos 93	Wolfner Lajos 93
Vergilius, Maro Publius 28	
Vermes Sándor 97	Zádor László 197
Verne Gyula 122	Zeizler Aladár 97
Vilser László 281	Zilahy Lajos 73
Vivet, François 121, 122	Zschokke, Hermann 13
Voltaire 58, 59	Županski, Slavko 88
Völgyi István 303	
Vörös Géza 290	Zsikla István 310
Vörös János 296, 298, 299	Zsolt Béla 46

A kötet szerzői

A. SAJTI ENIKŐ
DSc, Szegedi Tudományegyetem BTK, professzor emerita
CORA ZOLTÁN
PhD, Szegedi Tudományegyetem BTK
CSEERNUS SÁNDOR
dr. habil., Szegedi Tudományegyetem BTK
GICZI ZSOLT
PhD, Szegedi Tudományegyetem BTK
GYARMATI GYÖRGY
DSc, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécsi Tudományegyetem BTK
GYÁNI GÁBOR
DSc, akadémikus, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
HARSÁNYI IVÁN
CSc, Pécsi Tudományegyetem BTK, professzor emeritus
KARSAI LÁSZLÓ
DSc, Szegedi Tudományegyetem BTK
KISS GÁBOR FERENC
PhD, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Főiskolai Kar
MOLNÁR JUDIT
dr. habil., Szegedi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar
OLASZ LAJOS
PhD, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Főiskolai Kar
ORMOS MÁRIA
akadémikus, Pécsi Tudományegyetem BTK
PALASIK MÁRIA
dr. habil., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
PIHURIK JUDIT
dr. habil., Szegedi Tudományegyetem BTK

RIGÓ RÓBERT

PhD, Kecskeméti Főiskola

SIMON ATTILA

dr. habil., Selye János Egyetem, Komárom,

Fórum Kisebbségkutató Intézet

SZAKÁLY SÁNDOR

DSc, VERITAS Történetkutató Intézet,

Károli Gáspár Református Egyetem BTK

SZÉCHENYI ÁGNES

dr. habil., Magyar Tudományos Akadémia

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

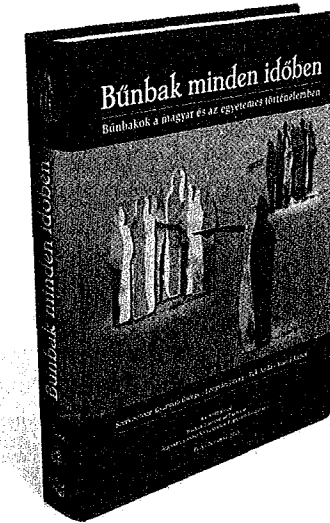
ZOMBORI ISTVÁN

CSc, nyugalmazott múzeumigazgató (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

X 242088

A Magyar Történelmi Társulat, a Kronosz Kiadó
és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kínálata

Bűnbak minden időben
Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben

Szerkesztette: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József

B/5, 560 oldal, keménytáblás

A bűnbak az emberiség közösségi identitásteremtésének terméke, egyszersmind cselekvésinspiráló elem. Úgy szerves része a földi civilizáció egészének, hogy ahhoz hasonlóan idővel maga is változik. A dolog történeti bája-borzalma leginkább időtlenségében ragadható meg: a bűnbakkereső (és találó) gondolkodás nemhogy töretlenül, hanem szerteágazóan és megizmosodva él tovább a modern társadalomszervezés egymást követő időszakában is. A földi modernizáció idő- és térbeli különbözősége a bűnbakképzés elburjánzó sokféleségével „gazdagította a történelmet”, s lassan ide sorolható a – posztmodern? – közéleti „karaktergyilkosság” is. A bűnbak a civilizáció hajnalától kezdődően tetten érhető előítéletes gondolkodás (egyik) korai idolként született, hogy azután mindent túlélve az egyre inkább racionális öntudatú modern közértelmesség közepette is töretlenül – időnként tobzódva – virágozzék. Kötetünk negyven tanulmánya a bűnbakképzés eseteinek sorát eleveníti fel a középkortól a rendszerváltásig; Magyarország és a nagyvilág történetéből – Ukrajnától Németországon, Franciaországon és Spanyolországon át az Amerikai Egyesült Államokig. Az olvasó épp úgy találkozhat bűnbakként személyekkel, társadalmi csoportokkal, mint a nagybirtokkal és szobrokkal. S a konkrét esetek értelmezéséhez történeti és pszichológiai útmutatót is kaphat.

Nyomdai előkészítés és borító:
Virágmandula Kft., Pécs
www.mandulavirag.hu

Nyomdai munkák:
Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

www.kronoskiado.hu
www.tortenelmitarsulat.hu
www.abtl.hu

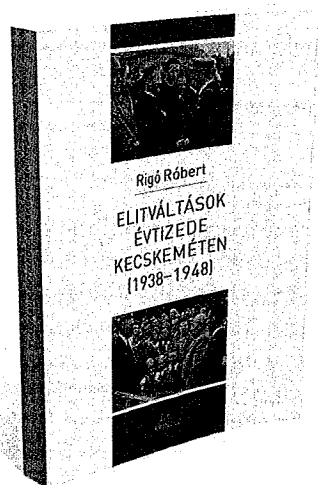

Pihurik Judit: Perben és haragban – világháborús önmagunkkal

A/5, 254 oldal, kartonált

Perben és haragban – világháborús önmagunkkal, foglalja össze a kötet címe a benne szereplő nyolc tanulmány tematikáját, utalva arra is, hogy Magyarország második világháborús szerepvállalásának egyes következményei lankadatlanul viták középpontjában állnak. Az 1945 után mesterségesen „befagyasztott” társadalmi emlékezet a hetvenes évektől indult lassú olvadásnak, még éppen időben ahhoz, hogy a túlélők emlékei ne vesszenek el a közösség számára. A következő húsz esztendőben a korszak történeti feldolgozása – lassan eltávolodva az ideológiai-politikai elvárásoktól – teljesebbé, sokszínűbbé

vált. Ám a rendszerváltás óta annak is tanúi lehetünk, hogy az etnikai öntudattal erősen áthatva újraéledő kommunikatív emlékezet nem mindig szeretne tudomást venni a „felszabadult” forrásokon nyugvó történeti feltárás új eredményeiről. Úgy tűnik, a „békévé oldás” költői vágyalom marad, miközben új szereposztásokban és új hadállásokat foglalva folytatódik a harc a „múlt bevallása” körül.

Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)

B/5, 432 oldal, kartonált

A történészek hajlamosak – önkényesen és vitatható szempontok alapján megállapított – történelmi korszakokban gondolkodni. Azok a történeti munkák, amelyek a két világháború közötti időszakot tárgyalják, rendszerint 1938-ban érnek véget, a Horthy-korszakkal foglalkozók 1944-ben, esetleg 1945-ben fejeződnek be, a második világháborút kutatók többnyire az 1938 és 1945 közé eső évek eseményeit veszik górcső alá, a nagy viláégést követő új berendezkedést elemzők pedig általában 1944-gyel vagy 1945-tel indítanak. Írásomban a korszakhatárokat, ezektől eltérően, 1938-ban és 1948-ban jelöltem ki, amelynek két fő oka van.

Az egyik az, hogy meggyőződésem szerint a 20. századi magyar társadalomtörténetben a legnagyobb és legmaradandóbb változások 1944-ben és 1945-ben játszódtak le, ezért meg kellett vizsgálnom – helyi – előzményeit és következményeit is. A másik, hogy az egyénekre, a helyi elit tagjaira fókuszáltam, akiknek többsége túlélte a korszak határát, és valójában az foglalkoztatott, hogy e rendszerváltások hogyan hatottak rájuk, miként formálták át az életüket.

Szavak szótár/Ábrák szótár/Háborús hétköznapiak szótár/100

Appelplatz, atombomba, Auschwitz-jegyzőkönyv, árja-párja, Arpad-vonal, árúhiány, Bakahumor, bárisnya, behívó, beszállásolás, bevagónirozás, bérleti jog, bombatölcser, bunker, CiklonB, csajka, „Csak keresztényeket szolgálunk ki!”, csodafegyver, „csuklóztat”, Davajgítár, Don-kanyar, Elhurcolás, enigma, erődítmény, erőltetett menet, evakuálás, Fegyveres semlegesség, fejadag, frontharcos, frontzóna, furcsa háború, Gázálarc-gyakorlat, gettósítás, gyorsadtest, Hadipengő, hadifogoly, hadirokkant, hadisegély, halálkaraván, hamis gulyás, hátország-parancsnokság, Hitler-szalonna, honosság-igazolás, hontalan, Igazoltatás, iparigazolvány, jegyrendszer, Kamerád, kápó, kenyérjegy, keretlegény, kiigénylés, kikeresztelkedés, kiűrités, kollaboráns, Levente, légiriadó, légő, lövészárk, Málenkij robot, maquisard, második front, melasz, menázi, mozgósítás, munkaszolgálat, Nyílt város, országos jármű, óvóhely, „őrségváltás”, Partizán, partraszállás, pártszolgálatos, pótkávé, propagandaminiszter, Razzia, rámpa, rekvirálás, repesz, rugalmas elszakadás, SAS-behívó, sárga csillag, Schutzpass, stróman, stuka, Sztálin orgona, szőnyegbombázás, szükségkórház, szűrőtábor, Tábori posta, tengelyhatalmak, totális háború, új európai rend, Védett házak, védlevél, végső megoldás, villámháború, visszacsatolás, Zabrálás, zárótűz, zuhanóbombázás, zsidóbérenc, zsidótlanítás.

ISBN 978-615-5497-52-0

9 786155 497520

3800 FT

HÁBORÚS HÉTKOZNAPOK 1939-1945

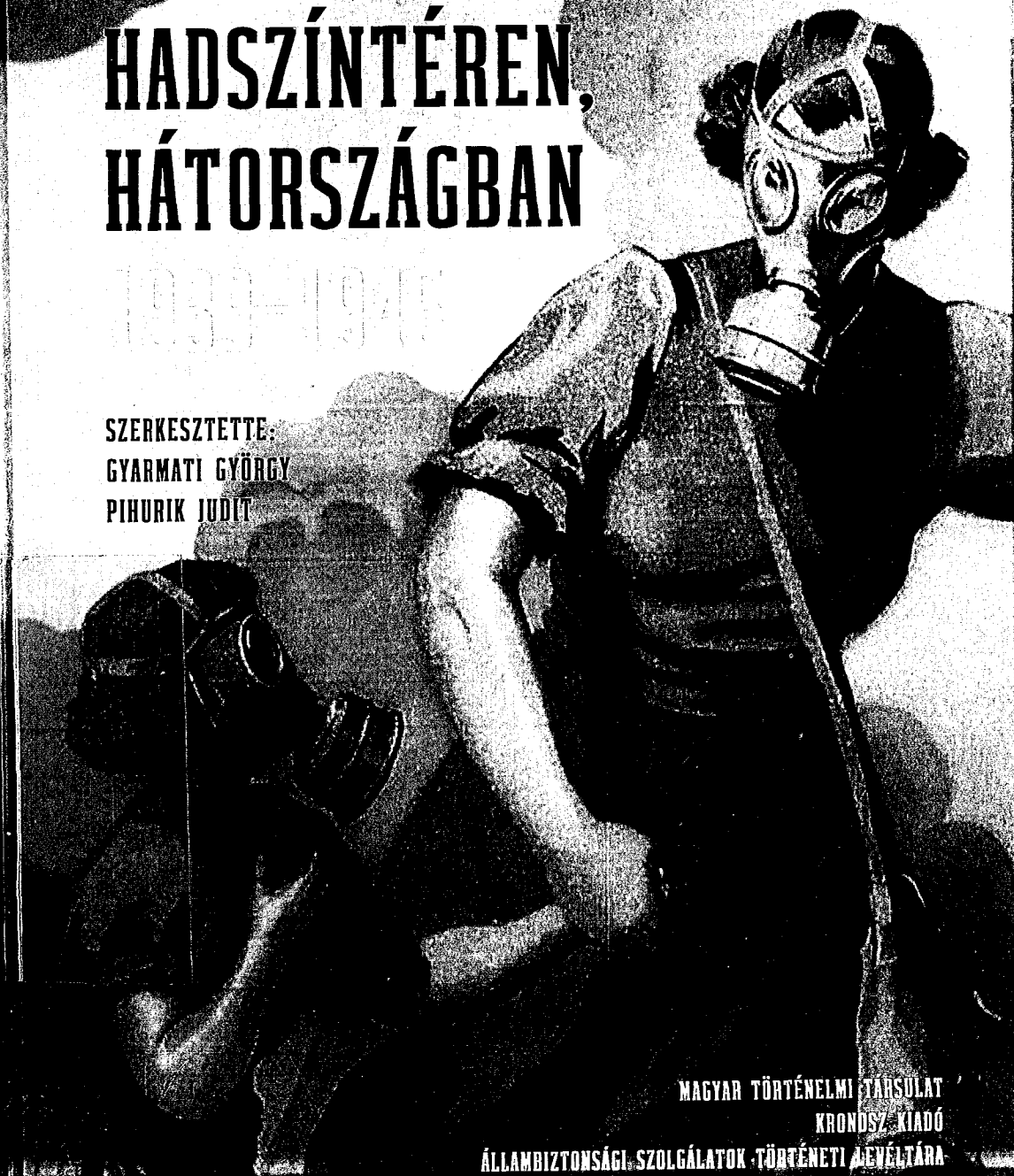
943.9-19

H10

HÁBORÚS HÉTKO

HÁBORÚS HÉTKOZNAPOK HADSZÍNTÉREN, HÁTORSZÁGBAN

SZERKESZTETTE:
GYARMATI GYÖRGY
PIHURIK JUDIT

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KRONOSZ KIADÓ
ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI MŰVELTÁRA

BUDAPEST-PÉCS, 2015